

મેમણ હાજી મુલેમાન શાહમહમદ લોધિયા અંથમાળાને:

પરિચય

મુસલમાન કામમાં સાંસારિક રીતરિવાજોમાં સુધારો થાય, નીતિની વૃદ્ધિ થાય અને સામાન્ય જ્ઞાન તથા વિદ્યાનો પ્રચાર થાય એવાં પુસ્તકો ઇનામ આપી રચાવવા માટે કાઠિયાવાડના ધોરાજી ગામના વતની અને વેપાર અર્થે દક્ષિણ આફ્રિકાના કેપટાઉનમાં રહેતા તથા “પૃથ્વી પ્રદક્ષિણ” નામના પુસ્તકના કર્તા મેમણ હાજી મુલેમાન શાહમહમદ લોધિયાએ રૂ. ૨૫૦૦)ની ત્રણ ટકાની સરકારી પ્રેમિસરી નોટો સન ૧૯૦૩ માં સોસાયટી હસ્તક સોંપી હતી. ફંડની આવકમાં કામમતો વધારો થાય એ માટે સોસાયટીએ એ જ સાલમાં સદરહુ નોટો વેચી એનાં અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીનાં સત્રાચાર ટકાનાં રૂ. ૨૨૦૦)નાં ડિબેન્ચરો લીધાં છે. એના વ્યાજમાંથી “મેમણ હાજી મુલેમાન શાહમહમદ લોધિયા અંથમાળા”ના નામથી આજ સુધીમાં નીચે પ્રમાણે પુસ્તકો રચાવી સોસાયટીએ ૭૫૫૧ પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે :

પુસ્તક	લેખક	કીંમત
૧. મુસલમાનોની રાજકીય તેમજ વિદ્યા સંબંધી ચડતીનો ઇતિહાસ અને તેમની પડતીનાં કારણો	મહેબૂબમિયાં ઇબ્રામખાન કાદરી	૦-૨-૦
૨. ઇસ્લામની હારતી ઓટ	નનામિયાં રસૂલમિયાં	૦-૮

૩. સર સૈયદ એહમદનું			
જીવનચરિત્ર	મહેશ્વરમિયાં ઇમામખાન કાદરી	૦-૮-૦	
૪. મિગતે સિકંદરી	આતમારામ મો. દીવાનજી	૧-૮-૦	
૫. અયામા	અમીરમિયાં હમદમિયાં ફાફી	૦-૧૦-૦	
૬ મિરાતે અહમદી વો. ૨.			
	ખંડ ૧ દી. બ. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી	૧-૦-૦	
૭.	ખંડ ૨ „ „	૧-૦-૦	
૮.	ખંડ ૩ „ „	૧-૦-૦	
૯.	ખંડ ૪ „ „	૧-૦-૦	
૧૦. ગુજરાતીઓએ લખેલા			
ફારસી અંથો	„ „	૧-૦-૦	
૧૧. ગુજરાતનો ઇતિહાસ	સૈયદ અબુ ઝફર નદવી	૨-૦-૦	
ગુજરાત વિદ્યાસભા	} જેઠાલાલ જીવણલાલ ગાંધી		
અમદાવાદ, તા. ૫-૪-૧૯૯૮		સહાયક મંત્રી	

લેખકના બે બાલ

હું ઇ. સ. ૧૯૨૨માં ગુજરાત રાષ્ટ્રિય વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદમાં આવ્યો તે પછી થોડા સમયમાં પુગતસ્વ મંદિર ત્યાં બોલવામાં આવ્યું. તેના સભાસભ્યો તરફથી ગુજરાતનો એક વિગતવાર ઇતિહાસ ઉર્દૂ, ફારસી, ગુર્જરી, સંસ્કૃત, હિંદી, ગુજરાતી, મગધી, કેન્દ્ર, પોર્ચુગીઝ અને અંગ્રેજી અથવા આધારે લખવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. ઇસ્લામી ઝમાનોનું કામ મને સુપ્રત ડગવામાં આવ્યું. મેં તેને માટે સામગ્રી જમા કરવાનું શરૂ કર્યું, અને એ દામ માટે હિંદુસ્તાન ઉપરાંત, અઝર્બેજાન, સીરિયા અને કોન્સ્ટન્ટિનોપલના મસદ્દ લેખકો સાથે પત્રવ્યવહાર શરૂ કર્યો. કોન્સ્ટન્ટિનોપલના કેટલાક મિત્રોએ સખ્યાબંધ અખબારોમાં એના ઉપર લેખો લખ્યા ઇતિહાસના કેટલાક પ્રોફેસરોએ મારી સાથે સીધો પત્રવ્યવહાર કર્યો પણ હું ૧૯૨૮ માં એ ખાતુ આર્થિક મુશ્કેલીઓને લઈને પ્રગતિ કરી શક્યું નહિ. તે સમય દરમિયાન ‘તારીખે ગુજરાત’ (ગુજરાતના ઇતિહાસની)ની જેટલી કિતાબો મેં વાંચી તેમાંથી મને જણાયું કે દરેક અધિકારે પોતાના સમય પર્યંતના બનાવોનો સમાવેશ કર્યો છે. તે ઉપરાંત ઉર્દૂ ઝમાનમાં કોઈ સંપૂર્ણ તારીખ આજ પર્યંતની લખવામાં આવી નથી તેથી સ્વાભાવિક રીતે જ મને તે પૂરી કરવાનો ખ્યાલ આવ્યો. આ ખ્યાલ આવતા જ અજત મુશ્કેલીઓ તેમજ

મારા ઝોખાની ફરજે હોવા છતાં મેં મારું ધ્યાન એ ઉપર કેન્દ્રિત કર્યું. અને ખુશનો આહાર માત્રું છું કે આજે એનો પ્રથમ ભાગ વાચકોની આગળ પેશ કરવાનો ગર્વ હું અનુભવું છું. બીજા ભાગમાં ગુજરાતના આદર્શો, વગે, ત્રીજામાં મોગલ સલ્તનત, અને ચોથામાં મરાઠાઓ પછી બ્રિટિશ સલ્તનતનો હેવાલ આવશે. પ્રથમ ભાગમાં મૂળ કિતાબની શરૂઆત પહેલાં એક પ્રસ્તાવના છે જેમાં ભૌગોલિક બાબતો ઉપરાંત મંખ્યાબધ ઉપયોગી હકીકતો લખી છે. ગુજરાતી ભાષાની પ્રગતિ ઉપર એક સતત પ્રકરણ લખાયું છે જે માર પ્રિય શાગિંદ શ્રી. નગરિલાલ ભટ્ટ, સ્નાતક (બી. એ) નો લખેલો છે મારી એવી ઇચ્છા હતી કે ઉર્દૂ જમાન ઉપર પણ એક લેખ અંદર સામેલ કરું. મને દિલ્હીર થાય છે કે આજ પર્વત એમાં કામિયાબી હાંસિલ ન થઈ. આલુ જમાનાના ઇતિહાસના નિવેશને ધ્યાનમાં રાખી હરેક જરૂરી બાબત સમાવવાની મેં કોશિશ કરી છે. ગુજરાતના ઇતિહાસની શરૂઆત જનક બાનદાનથી શરૂ કરવામાં આવી છે, પરંતુ અસલ તારીખ ગુજરોના વખતથી શરૂ થાય છે. વલ્લભીપુરનો અહેવાલ વિગતવાર લખ્યો છે, અને વલ્લભીપુરના વિનાશ અને અરબોના હુમલા વિશે સંપૂર્ણ સંશોધન કર્યું છે. અરબ મસાકરોનાં સકરનામાંથી જે

ખલજી સમયની કાઈપણ ઈમારત આજ પર્વત ગુજરાતમાં ને મળી. પરંતુ તથાગતના સમયની સંખ્યાબધે ઈમારતો મોજૂદ છે.

સિકાનો પણ ખાસ ખમાલ રાખવામાં આવ્યો છે, અને હરેક બાદશાહના સમયના સિકાની દફાકત આ ગ્રંથમાં મોજૂદ છે.

મારો એવો દાવો નથી કે આ તારીખ સંપૂર્ણ છે અને જૂલોથા મુક્ત છે. બદ્દે સંભવિત છે કે મારા કેટલાક સંશોધનોમાં ચૂક હોય. પરંતુ વાંચકોને હું ખાત્રી આપું છું કે બને તેટલે અંશે બનાવો અને સાલોની ચોકસાઈ ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે. તે છતાં હું ઈન્માન છું અને હું કમગાનવાળો વિદ્યાર્થી છું.

વાંચકોને મારી વિનંતિ છે કે જો કંઈ મારી જૂલ જણાય તો મને જાનના આશ્રય તરીકે જણાવે જેથી હું બીજી આવૃત્તિમાં તે દુરસ્ત કરી શકું.

આપુ અંદર

કિતાબની વિશેષતા

- (૧) ગુજરાતની હાલની ભૌગોલિક હાલત લખી છે જે આજે તો ગુજરાત બહારના લોકો માટે અને મો વરસ પછી સારા હિંદુસ્તાન માટે બેહદ ઉપયોગી થશે.
- (૨) ગુજરાતી ભાષા ઉપર વિગતવાર લખવામાં આવ્યું છે. જેઓ ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસથી વાકેફ નથી તેમને માટે એ વધુ આકર્ષક છે.
- (૩) હરેક જાતની ગણતરી એકઠી કરવામાં આવી છે. ભવિષ્યના ઇતિહાસકારોને એક જગ્યાએથી મળી જશે, જેને પરિણામે તેઓ મુશ્કેલીમાંથી બચી જશે.
- (૪) વલબીપુર વિશે હાલના દ્રષ્ટિબિંદુથી લખવામાં આવ્યું છે, જેથી તેની અસલ હાલતનો અન્દાજ મળી જાય છે.
- (૫) રાષ્ટ્રદૂટ અને અન્ય રામજોના સમયમાં અરબ મુસાફરો આવ્યા હતા. અને તેમણે જે કંઈ તેઓ વિશે લખ્યું છે

તે તમામ મે તે રાજ્યોના વૃત્તાંતોમા સમાવ્યુ છે, જેથી કરીને તેમના વિશેની હકીકતો ઉપર ઘણી પ્રકાશ પડે એ સામાન્ય ગુજરાતની તારીખોમા મળતી નથી, પરંતુ મસઉદી, સયમાન, અબુનહસન ઈસ્તમરી ઈબ્ન હોકત, ખીઝની, ઈબ્ન-નદીમ, જમેઉન દિક્કયાત, અને માર્કોપોલો વગેરેમા મળે છે

- (૬) મે સોમનાથ વિશે એટલુ વિગતવાર લખ્યુ છે કે આજ પર્વત ઝોનાથી ન્યુ વિસ્તૃત રીતે કાઢ્યે લખ્યુ નથી
- (૭) દરેક બાદશાહના સમયના સિક્કાની હકીકત પણ આપી છે જે ઉપરથી તેમના નામો અને ઈ કાળો જાણવાના મળે કે, એટલુ જ નહિ પરંતુ ધણીવાર તેની સાથે ઉપરથી તેમની તખ્તનશીની અને અવસાનની તારીખ પણ મળી જાય છે
- (૮) ઉર્, ફારસી, અરબી, અંગ્રેજ અને ગુજરાતી ભાષાઓના ઇતિહાસોમા જે ટાઈ ખોટા બનાવેનો ઉદ્દેશ કરવામા આવ્યો કે તેમનો આધારો સહિત રદિયો આપી સાચી હકીકતો જણાવી છે
- (૯) આ કિતાબ દરેક જગ્યાએ સિક્કા, શિતાનેખો અને અર્વાચીન સંશોધનોમાથી ફાયદો ઉઠાવી લખવામા આવી છે
- (૧૦) ગુજરાતના નાજિમો વિશે ઘણુ જ સંશોધન કરી લખવામા આવ્યુ છે એ સામાન્ય તારીખોમા એક જ જગ્યાએ મળી શકે એમ નથી

ગુજરાતનો ઇતિહાસ તૈયાર કરવામાં નીચેનાં પુસ્તકોની મદદ મે લીધી છે :

અરબી પુસ્તકો

- ૧ મસાલિકુલ્ અબ્સાર બા ૨ મિસર
- ૨ સફરનામા, ઇબ્ન બતૂતા
- ૩ અફરુવાલા, લંડન
- ૪ તારીખે મસઉદી, મિસર
- ૫ સુબુહુલ્ આ'શા, મિસર
- ૬ સફરનામ એ બરસાહી મુકદ્દસી, મિસર
- ૭ સફરનામએ સલમાન સૈરાહી, પેરિસ
- ૮ તારીખે બવાઝરી, મિસર
- ૯ કશ્કુમ્ ઝુનુન
- ૧૦ કિતાબુલ હિન્દ વમસિન, પેરિસ
- ૧૧ મુખ્તસરૂદ દવલ
- ૧૨ સફરનામ એ ઇબ્ન હોકલ, લીડન
- ૧૩ સફરનામએ ઇસ્તખરી, મિસર
- ૧૪ ઇબ્ન ખલદૂન મિસર
- ૧૫ અઝઝલિલ્ હિન્દ, પેરિસ
- ૧૬ કિતાબુલ ફરરિશત, ઇબ્ને નદીમ, મિસર
- ૧૭ તારીખ-અલકામિલ, ઇબ્ને અરીફ
- ૧૮ તારીખે તખરી
- ૧૯ કિતાબુલ હિન્દ, અલખીરની, લીડન

ફારસી પુસ્તકો

- ૧ તખ્તએ અકબરી
 - ૨ ફરિશ્તા
 - ૩ તારીખે અશીફ સિરાજ
 - ૪ તારીખે ઝિયા બની
 - ૫ તારીખે રનકારજી, હસ્તલિખિત
 - ૬ રિયાઝુલ સલાનીન
 - ૭ આઈને અકબરી
 - ૮ તખ્તએ નાસિરી
 - ૯ જામેઉલ હિકાયાત ઓફી, હસ્તલિખિત
 - ૧૦ મિરાતે અહમદી
 - ૧૧ તારીખે ઇશાન, જાડોન માલકમ
 - ૧૨ તારીખે બદાયૂની
- ### ઉર્દૂ પુસ્તકો
- ૧ તારીખે પાલનપુર
 - ૨ મિરાતે મોહમ્મદી
 - ૩ તારીખે હિન્દ, ઝકાઉ'લાહ સાહેબ
 - ૪ સફરનામ એ માર્કોપોલો
 - ૫ મુકદ્દમએ દવલરાની ખિઝરખાન
 - ૬ ખિલાફત ઓગ હિંદુસ્તાન
 - ૭ તારીખે હાશિમી
 - ૮ હયાતે સા'દી
 - ૯ શેરૂલ અજમ
 - ૧૦ તમદુને હિન્દ
 - ૧૧ રસાઈલે શિખરી

૧૨ માદે અપ્યાય

૧૩ બોધમતી હિંદ

૧૪ અબુલ્ ફરાન

૧૫ તારીખે અરબે કદીમ

૧૬ તારીખે ગોજરાત

૧૭ સફરનામ એ હુંગ સિયાંગ,
ચીની મુસાફર

ગુજરાતી પુસ્તકો

૧ કરણ ઘેલો

૨ રાસમાળા

૩ ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ

૪ ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ
ગોવિંદજી દાધીભાઈ દેસાઈ

અંગ્રેજી પુસ્તકો

૧ બોમ્બે ગેઝેટિયર

૨ દાકિયાવાડ ગેઝેટિયર

૩ ઇલિયટ સાહેબનો હિંદુસ્તાનનો
ઇતિહાસ

૪ ગુજરાત ગેઝેટિયર

સંસ્કૃત પુસ્તક

૧ ગુપ્તમાલા

૨ શત્રુઙ્ગ્ય તીર્થ પ્રગ્નધ

અનુક્રમણિકા

ઉપોદ્ધાત			પૃ. ૩-૬૬
સીમા	૩	વનસ્પતિ	૧૨
વસ્તી	૪	ફળ	૧૨
વિસ્તાર	૪	ગુજરાતનું અનાજ	૧૫
ગુજરાતના કિનારા	૪	ગુજરાતનાં જનવરો	૧૫
અખાતો	૪	ગુજરાતનાં ખનીજો	૧૬
ભૂશિર	૫	ગુજરાતનો હુન્નર ઉદ્યોગ	૧૭
ટાપુઓ	૫	વેપાર	૧૯
પહાડો	૫	વહેવારનાં સાધનો	૨૦
નદીઓ	૭	જાતો અને તેમનો વસવાટ	૨૦
સરોવરો	૮	ગુજરાતી ભાષા અને ફોનલોજી	૨૧
રણ	૯	ગરમા સાહિત્ય	૩૪
ગુજરાતની આબોહવા અને મોસમો	૧૦	ગુજરાતી ભાષાના પ્રકારો	૩૫
વરસાદ	૧૦	ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ	૩૬
હવાખાવાનાં રથજો	૧૧	ગુજરાતી પદ્ય	૩૭
નહેરો	૧૨	ગુજરાતના વતનીઓના ધર્મો	૫૦
પેદાશ	૧૨	ગુજરાતના રાજકીય વિભાગો	૫૧
		દેશી રજવાડાં	૬૬

પ્રકરણ પહેલું: હિંદુઓનો સમય

પૃ ૬૭-૧૮૧

આર્યોનું રાજ્ય	૬૭	ચાલુક્યો	૭૫
ગુજરાતનું અમલી નામ	૬૭	વલભીપુરનું રાજ્ય	૭૭
ભદ્ર વંશ	૬૯	વલભીપુરનો વિનાશ	૮૨
મૌર્ય વંશ	૭૦	રાષ્ટ્રકૂટ	૧૦૯
મૌર્ય	૭૧	ગુજરાતના રાષ્ટ્રકૂટો	૧૧૧
ત્રિકૂટક વંશ	૭૨	ચાવડા વંશ	૧૨૨
ગુજર પ્રજા	૭૨	મોલકી વંશ	૧૩૮
મહેર વંશ	૭૩	વાયેલા વંશ	૧૭૭

પ્રકરણ બીજું: મુસલમાનોના સંબંધ

પૃ. ૧૮૨-૨૧૯

અરબસ્તાન અને હિંદુસ્તાન	આગમન	૧૯૨
વચ્ચે પુગણાસમયનો સબધ ૧૮૨	મોહમ્મદ કાસિમની હકીકત	૧૯૮
હિંદમાં મુસલમાનોનું	સિંધની હકૂમતનું બ્યાન	૨૦૪

પ્રકરણ ત્રીજું: મુસલમાનોના હુમલા

પૃ ૨૨૦-૩૨૦

મહમૂદ ગઝનવી	૨૨૦	ગોરી ખાનદાન	૨૮૫
મોમનાથ પાટણ (શહેર)	૨૨૮	ગોરીની હારનાં કારણો	૨૮૯
સોમનાથ મંદિર	૨૨૭	શિલાણુદીન મોહમ્મદ	
ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર ઉપર		ગોરીના સિક્કા	૨૯૨
અઘાઈ કરવાનાં કારણો	૨૩૬	ગોરીઓની વંશાવળી	૨૯૩
મહમૂદ ગઝનવીની રવાનગી	૨૫૨	કુતબુદીન અઈબેક	૨૯૪
બીમદેવની હારની કારણો	૨૭૬	મુઘલતાન ગિયાસુદીનખલખન	૩૧૭
હિંદમાં મહમૂદી સિક્કા	૨૮૩		

ગુજરાતનો ઇતિહાસ

ભાગ પહેલો

ઉપોદ્ધાત

સીમા:—ઉત્તરમાં મારવાડ, મેવાડ, સિરોહી, કચ્છનું રણ અને અરવલ્લી પર્વતનો ફેટલોક ભાગ :

દક્ષિણમાં—થાણા, નાસિક (મહાગણ)

પૂર્વમાં—વાંસવાડા, ખાનદેરા (માળવા)

પશ્ચિમમાં—અરબી સમુદ્ર, કચ્છનો અખાત, સિંધ.

ગુજરાત પ્રાંત હિંદુસ્તાનની પશ્ચિમ દિશામાં આવેલો છે. એના બે ભાગ છે : એક દ્વીપકલ્પનો ભાગ છે એટલે કે એની ત્રણ બાજુ પાણી અને એક બાજુ જમીન છે; એ સૌરાષ્ટ્ર કે કાઠિયાવાડના નામથી ઓળખાય છે. ખીજા ભાગની ચારે બાજુએ જમીન છે. દ્વીપકલ્પનો ભાગ અરબીસમુદ્રમાં આવેલો છે. એ અરબસ્તાનના ઉમાન પ્રાંતની લગભગ સામે અને સિંધની નીચે આવેલો છે.

ખીજા ભાગની દક્ષિણની હદ ડાંગ અને વાંસદાનાં રાજ્યો સુધી છે. (કારણ કે અહીં ગુજરાતી ભાષા બોલાય છે.) નર્મદા નદીના કિનારાથી માંડી ઉત્તર સુધી પહાડોની એક દાર જાય છે જે અરવલ્લી અને વિંધ્યાચલ પર્વતોને જોડે છે. એ ગુજરાતની પૂર્વ અને ઉત્તરની સરહદો છે અને એને માળવા મેવાડ અને મારવાડથી જુદો પાડે છે. કચ્છનો અખાત અને કચ્છનું રણ એની પશ્ચિમ અને વાયવ્યમાં આવેલાં છે. અરબી સમુદ્ર અને ખંભાતનો અખાત એની નૈઋત્યની હદ છે. જે પહાડ ગુજરાતના ઈશાન તરફની હદ બાધે છે તેની શાખાઓ આ પ્રાંતના અંદરના ભાગમાં ફેલાયેલી છે; અને એને લઈને ફેટલાક ભાગો ખાડાકરાવાળા થયા છે. પહાડો અને ખીણોમાં ગાદ જંગલો છે અને એ જંગલોમાંથી ઘણી નદીઓ નીકળે છે, જેના કિનારાઓ ઉપર ઘણાં જિંડાં કાતરો, પેચદાર ઘાટીઓ અને પહાડો આવેલાં છે. ગુજરાતની આજના સમયની (ઈ. સ. ૧૯૪૮)ની આ સીમા છે. ગુજરાતના રાજ્યો અને સુલતાનોના સમયમાં એના

રાજકીય વિસ્તારમાં જે વધઘટ થતી રહી તેનો આગળ ઉલ્લેખ કરવામાં આવશે.

વસ્તી:—આ પ્રાંતની વસ્તી લગભગ ૧ કરોડ નેટલી છે. એમાં ૨૦ મોટાં શહેરો અને ૫૦૦૦ ગામો છે. મુસ્લમાનોની વસ્તી ૩ થી ૪૬% વધારે છે, એટલે કે ૧૭ લાખ નેટલી છે.

વિસ્તાર:—એનું ક્ષેત્રફળ ૭૪૦૦૦ ચોરસ માઈલ છે. ઉત્તર દક્ષિણ એની લંબાઈ ૩૨૦ માઈલ છે અને પૂર્વપશ્ચિમ પહોળાઈ ૩૬૦ માઈલ છે.

ગુજરાતના કિનારા:—ગુજરાતને કચ્છથી માંડી ચાણા સુધીનો કિનારો છે. એમાં ધણા અખાતો છે તેમજ પુષ્કળ બંદરો છે. એ હાલમાં ખજુ ઉપયોગમાં આવે છે. માંડવી, દારકા, ભામનગર, પોરબંદર, માંબરોળ, વેરાવળ, કાડીનાર, દીવ, બહરામાલ, બાવનગર, ખંભાત, ભરૂચ, દમણ અને કુમસ બંદરો છે. કેટલીક જગ્યાઓમાં ફક્ત નાનાં નાનાં જહાજો જાય છે અને ખોટા હરફર કરે છે, પરંતુ બાકીનાં તમામ જે અસલ બંદરો હતાં તે અંગ્રેજ સરકારે રાજકીય કાયદા ખાતર બંધ કરી દીધેલાં છે.

અખાતો:—ખંભાતનો અખાત અને કચ્છનો અખાત.

ગુજરાતમાં દાખલ થવાના સાત રસ્તા છે:—

(૧) આણુ પર્વતની ખીણ:—જ્યાંથી સાધારણ રીતે આર્યો અને ગુજર આવ્યા હતાં, અને મહમદ ગઝનવી વગેરેએ ચડાઈ કરી હતી.

(૨) કચ્છનો અખાત:—જ્યાંથી ગ્રીક લોકો આવ્યા હતા.

(૩) કચ્છનું રણ:—જે બાજુથી મહમદ ગઝનવી પાછો ગયો હતો અને મહમદ ધોરી આવ્યો હતો.

(૪) ખંભાતનો અખાત:—જેમાં ચર્ચને અરબ વેપારીઓ આવ્યા હતા.

(૫) ખાનદેશ:—આ બાજુ મોહમદ તખલખ દક્ષિણમાં ચર્ચ ગુજરાતમાં આવ્યો હતો.

(૬) નર્મદા:—મરાઠા અહીંથી ગુજરાતમાં આવ્યા.

(૭) ડુંગરપુરની ખીણમાંથી પસાર થઈ મોઝાસા થઈ જ્યાંથી અક્ષાઉદ્દીન ખલજીના સમયમાં ઉલુગખાન ગુજરાતમાં દાખલ થયો હતો.

ભૂશિર:—ગુજરાત પ્રાંતમાં અસંખ્ય જૂથો છે; પરંતુ મોટામાં મોટું જૂથ નોંધ લેવા જેવું માત્ર દારકા છે.

ટાપુઓ:—ઉપર કહી ગયા પ્રમાણે ગુજરાત પ્રાંતના બે ભાગ છે : એકનો સંબંધ જમીન સાથે છે અને બીજો સમુદ્રને મળે છે. આ બીજા ભાગની હદ પુરાણા જમાનામાં બહુ જ દૂર સુધી ફેલાયેલી હતી; પરંતુ એને સમુદ્રે કાપી કાપી હાલની હદ સુધી આણી મૂકી છે, જે કારણથી નાના મોટા પુખ્ત ટાપુઓ અને દ્વીપકલ્પો પેદા થયા. હાલમાં ગુજરાતના ટાપુઓ નીચે પ્રમાણે છે:—

ખીરમ, સુલતાનપુર, કુલ્પપુર, દીવ, શંખોદ્ધાર, સિયાળ, દમણ, આમાંના દીવ અને દમણ પોર્ટુગીઝો (ફિરંગી)ના કબજામાં છે, શંખોદ્ધાર વડોદરા રાજ્યના હાથ નીચે છે. દીવનો ટાપુ ૮ માઇલ લાંબો અને ૨ માઇલ પહોળો છે, તેમાં ૮ ગામ આવેલાં છે. ત્યાં રંગનું કામ સુંદર થાય છે. દમણમાં ઘઉં, ચોખા, અને તમાકુ સારા પકે છે. બાકીના ટાપુઓ સરકારના તાબામાં છે. આખો સૌરાષ્ટ્ર એક દ્વીપકલ્પ છે, જે પશ્ચિમ ગુજરાતમાં સૌથી મોટો છે. સુરત અને ભરૂચમાં પણ નાના નાના મણા દ્વીપકલ્પો આવેલા છે, જે વિશેષ કંઈ ખાસ લખવા જેવું નથી,

પહાડો:—જે પ્રમાણે ગુજરાતનો પશ્ચિમ ભાગ પાણીથી ઘેરાયેલો છે તે પ્રમાણે ઈશાન ખૂણાનો ભાગ પહાડોથી ભરાયેલો છે જેની જુદી જુદી શાખાઓ અંદરના ભાગમાં ફેલાયેલી છે, જે નીચે પ્રમાણે છે: અર્જુનચલ કે આણનો પર્વત, (૨) વિંધ્યાચળનો પર્વત, (૩) જમીલ કે ગીરનો પર્વત, (૪) જરડાનો પર્વત, (૫) સિદ્ધાચળ કે શેત્રુંજી, (૬) ઈડરનો, (૭) પાવાગઢ (ચાંપાનેર)નો, (૮) લુણાવાડાનો (વિંધ્યાચળની શાખા), (૯) રાજપીપળાનો, (૧૦)

ચોટીલો, (૧૧) માંડવધાર, (૧૨) ગિરનાર, (૧૩) આરાસુર, (૧૪) સાતપુડા.

મિરાતે અહમદીમાં ખીજા બે પહાડોનાં નામ આપવામાં આવ્યાં છે : આસમ અને કુફા પરંતુ આ બંને પહાડો નકશામાં જોવામાં આવતા નથી. આમનિ આસમ માતરીનો પહાડ સૌરાષ્ટ્રમાં ધોરાજી નજીક છે. કુફા એ કાવલો મંલવે છે, જે જરડાથી પશ્ચિમમાં દરિયા કાંઠે છે. ચોટીલા અને માંડવધારનાં નામ મિરાતે અહમદીમાં નથી.

કેટલાક પર્વતો વિશે ટૂંકામાં વિગત:

(૧) આબુ:—ઉત્તર ગુજરાતમાં આવેલો છે અને એ ૫૬૦૦ ફીટ ઊંચો છે. સાં દેલવાડાનાં જોનોનાં દેરાં જોવા લાયક છે.

(૨) આરાસુર:—એ પણ ગુજરાતના ઈશાન ખૂણામાં આવેલો છે. ત્યાંનું અંબા લવાનીમાતાનું દેરું પ્રખ્યાત છે. આ પર્વતમાંથી આરસપહાણ નામનો સફેદ પથ્થર નીકળે છે.

(૩) પાલાગઢનો:—એ પવનગઢ કહેવાય છે. એ પંચમહાલ જિલ્લામાં આવેલો છે. એ ૨૫૦૦ ફીટ ઊંચો છે. એના ઉપર કાલિકા માતા (કાળકા માતા)નું દેરું છે. લોકો ત્યાં જત્રાએ જાય છે. ત્યાંથી લોડું નીકળે છે; તેમજ મેંગેનીઝ માત્ર પણ નીકળે છે, જે કાચ બનાવવાના કામમાં બહુ જ ઉપયોગી છે.

(૪) રાજપીપળાનો:—આ સાતપુડા નામના પર્વતની શાખા છે. જૂના જમાનામાં એ ઉપરનાં જંગલોમાંથી હાથીઓનાં ટોળાં પુષ્કળ પકડવામાં આવતાં હતાં. અહીંથી અકીકનો પથ્થર નીકળે છે.

(૫) ઈડરનો:—આ પણ વિંધ્યાચળના ઉત્તર તરફના ભાગની શાખા છે.

(૬) રોતુજો:—સૌરાષ્ટ્રમાં પાલિતાણા પાસે આવેલો છે. ત્યાંનાં જોનોનાં દેરાં પ્રખ્યાત છે. એ ૨૫૦૦ ફીટ ઊંચો છે.

(૭) ગિરનાર —એની તલેટીમાં જૂનાગઢ આવેલું છે. અહીં પણ

જેતોનાં મંદિર છે. એની ઊંચાઈ ૩૫૦૦ ફીટ છે. એની તલેટીમાં મહાન અશોક રાજાએ કોતરાવેલો પ્રખ્યાત શિલાલેખ છે.

(૮) ગીર.—સૌરાષ્ટ્રની દક્ષિણે આવેલો છે. એ સિંહ માટે પ્રખ્યાત છે. હિંદુસ્તાનમાં આ સિવાય બીજા કોઈ પણ રથને સિંહ જોવામાં આવતા નથી.

(૯) ખરડો:—એ પોરબંદર પાસે આવેલો છે. એ નાના નાના કુંગરાઓનો ખતેલો છે. અહીંથી લોખંડ નીકળે છે. વળી ત્યાં વાંસનાં મોટાં જંગલ છે.

ગુજરાતની ઈશાનમાં આવેલા પર્વતો:—આણુ, પાવાગઢને (આંપાનેર), આરાસુર, લુણાવાડાનો, ઇડરનો, વિંધ્યાચળ, ગજપીપળાનો અને સાતપુડો.

નૈર્ઋત્ય ગુજરાત એટલે કે સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલા પર્વતો:—ચોટીલો, ખરડો, ગિરનાર, ગીર, શેત્રુંજી, માંડવધાર, ઓસમ, ઢાપલો.

નદીઓ:—ગુજરાતના પહાડો ઈશાન ખૂણામાં આવેલા છે, તેથી કુદરતી રીતે ત્યાંની જોટલી નદીઓ છે તે સર્વ નૈર્ઋત્ય તરફ વહે જી અને અરબી સમુદ્રને મળે છે. એની ૭ નદીઓનું સવિસ્તર વર્ણન એનાં મૂળ અને મુખ સાથે નીચે પ્રમાણે છે :

(૧) સરસ્વતી:—એ ઉત્તર ગુજરાતમાં અરવલ્લી પર્વતમાંથી નીકળી કચ્છના રણમાં અદૃશ્ય થાય છે. સરસ્વતીને કિનારે સિદ્ધપુર અને પાટણ આવેલાં છે.

(૨) યનાસ:—એવાડમાં આવેલી અરવલ્લીની પર્વતમાળામાંથી નીકળી પાલણપુરના રાજ્યમાંથી પસાર થઈ કચ્છના રણમાં અદૃશ્ય થાય છે. યનાસના કિનારા ઉપર જ ગધનપુર આવેલું છે.

(૩) સાબરમતી:—અરવલ્લીની પર્વતમાળામાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતમાં પડે છે. એના કિનારા ઉપર અમદાવાદ અને સાદરા આવેલાં છે. એની લંબાઈ ૨૦૦ માઈલ છે.

(૪) મહી:—એ મહેન્દ્ર પર્વત એટલે કે માળવાના કુંગરમાંથી

નીકળી ખંભાતના અખાતમાં પડે છે. એની લંબાઈ ૩૨૫ માઈલ છે. લુણાવાડા અને ખલાત એના કિનારા ઉપર આવેલાં છે. આ નદીમાં ઢાળા પથ્થર વધારે પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે અને ગુજરાતમાં તે એના કિનારાના નજીકના પ્રદેશોમાં મોટાં લઘુનક વાઘાં આવેલાં છે.

(૫) નર્મદા:—એ વિધ્યાવળ પર્વતના અમરકંટક નામની શાખામાંથી નીકળી ખલાતના અખાતમાં પડે છે. આખા ગુજરાતમાં એ સૌથી મોટી નદી છે. એની લંબાઈ ૭૬૦ માઈલ છે. એના કિનારા ઉપર આણંદ (આદોદ), નાદોદ, શુક્લતીર્થ અને ભરૂચ આવેલાં છે. આ નદી ઉપર સગપાણનો ધોધ આવેલો છે. નર્મદાનું બીજું નામ રેવાજી છે. એમાં વહાણો મુખથી સો માઈલ સુધી ફરી શકે છે.

(૬) તાપ્તી.—સાતપુડા પર્વતમાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતમાં પડી અરબી સમુદ્રને મળે છે. એ ૪૫૦ માઈલ લાંબી છે. સુરત અને રદિર એના કિનારા ઉપર આવેલાં છે. એના મુખથી બત્રીસ માઈલ સુધી વહાણો ફરી શકે છે.

આ બધી ગુજરાતની મુખ્ય નદીઓ છે. એમને ધણી નદીઓ મળે છે; જેમકે સાવરમતીને હાયમતી ઉપગંત પુષ્કળ નાની નદીઓ મળે છે, જેવી કે અંબિકા વગેરે. સૌરાષ્ટ્રમાં ટ્રાઈ મોટી નદી નથી. ખાસ નોંધવા લાયક ભાદર ચોટીલાની એક ધાર મહાવાના કુંગરામાંથી નીકળી પોરબંદર નજીક દરિયામાં નવીબંદર કને મળે છે. એને જૂનાગઢ નજીક ગિરનાગમાંથી નીકળતી ઓઝત મળે છે. સોરડી અને વરણ હાલારમાં યર્ધ અરબી સમુદ્રને મળે છે; અને શેત્રુંજી શેત્રુંજી પર્વતમાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતમાં પડે છે તે છે.

સરોવરો:—આ પ્રાંતમાં નીચે પ્રમાણેનાં સરોવરો છે.

ખેડા જિલ્લામાં એક સરોવર છે જેમાં એક ટેકરી માત્ર ઉનાળામાં નજરે પડે છે, બાકીનો સમય એ પાણીમાં ઢંકાયેલી રહે છે.

ખીનું સરોવર પ્રાંતીજમાં છે, જેનું ક્ષેત્રફળ ૨૮૦ ચોરસ માઈલ છે અને એની ઊંડાઈ ૩૦ ફીટ છે. ત્યાંની માછલી અમદાવાદ અને અન્ય શહેરોમાં પુષ્કળ જાય છે.

કચ્છના રણ અને ખંભાત વચ્ચે એક “ નળ ” નામનું સરોવર છે, જેનું ક્ષેત્રફળ ૪૯ ચોરસ માઈલ છે. ફેટલાક લોકો ત્યાં પાણીમાં રહેનારાં પક્ષીઓ—ખતકના ચિત્તર અર્થે જાય છે.

રણ:—મુજરાત પ્રાંતમાં રણનું પ્રમાણ વધારે નથી. થરના રણની દક્ષિણે એક પ્રદેશ આવેલો છે, જે કચ્છના રણને નામે ઓળખાય છે. આના બિલકુલ સપાટ જમીનના ભાગનું ક્ષેત્રફળ ૬૦૦૦ ચોરસ માઈલ છે.^૧ બહુધા આ અસલ સમુદ્રનો ભાગ હતો, જે સુકાઈ ગયો છે. આ રણના બે ભાગ છે. પૂર્વમાં મોટો ભાગ પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી ૧૬૫ માઈલ લાંબો છે, અને ઉત્તર દક્ષિણ એની લાંબાઈ ૮૦ માઈલ છે. આ ભાગનું ક્ષેત્રફળ ૭૦૦૦ ચો. માઈલ છે. ડોક્ટર લેબાન એમના પુસ્તકમાં આ રણ વિશે નીચે પ્રમાણેની બાબતો જણાવે છે:—

પૂર્વ તરફનો ભાગ જે નાનું રણ છે તે ૧૬૦૦ ચો. માઈલ છે- એની પૂર્વ પશ્ચિમ લાંબાઈ ૮૦ માઈલ છે અને ઉત્તર દક્ષિણ પહોળાઈ ૧૦ થી ૪૦ માઈલ છે. મોટા રણની દક્ષિણની સરહદ ઉપર મોટી મોટી ટેકરીઓ છે, અને એપ્રિલથી ઓક્ટોબર માસ પર્્યંત દક્ષિણ દિશા તરફથી મોટા વંટોળિયા આવે છે અને ક્રાંતિક વખત વરસાદ પણ પડે છે. ભરતી વખતે દરિયાનું પાણી એકથી ત્રણ ફીટ સુધી ચડે છે. ક્રાંતિક વખત લૂણી અને બનાસ નદીઓની રેલ એને પાણીથી તર કરી મૂકે છે. અને પાણીના સુકાયા પછી તો બેજ રહી જાય છે. ક્રાંતિક ઠંડાણે જમીન હરિયાણી દેખાય છે. આ રણમાં ક્રાંતિક વખતે પક્ષી નીકળી આવે છે. ગધેડાં અને હરણોનાં ટોળાં પણ જોવામાં આવે છે, તેમજ જિંટોના કાફલા પણ આવે છે.

પરંતુ ત્યાં આવવાની કોઈ હિંમત કરતું નથી.

આ રણની સપાટી ઉનાળામાં બિલકુલ સૂકી અને જરફની માફક ચળકતી હોય છે. એની અને સમુદ્રની વચ્ચે કચ્છનો ટાપુ આવેલો છે, જે કંઈક અંશે જોંઝાઈ ઉપર છે. આ રણની મુંવાળી અપારી ઉપર ત્યારે સીધા સૂર્યનાં કિરણો પડે છે ત્યારે તેમાં મૃગજળ નજરે પડે છે, જે મુસાફરોને પરેશાન કરી આખરે દીવાના બનાવી દે છે. સૂર્યના સખત તાપને લઈ કચ્છના રણમાંથી પસાર થતું શક્ય નથી. ફક્ત સૂર્યાસ્ત પછી જ કોઈ આદમી આ અજબ અને એકાંત મેદાનમાંથી પસાર થવાનો ઈર્ષદો કરી શકે છે.^૧

ગુજરાતની આબોહવા અને માસમોઃ—આ પ્રાંતની આબોહવા તંદુરસ્ત અને સુંદર છે. પરંતુ જંગલી પ્રદેશો ભેજવાળા છે. સમુદ્ર નજીક હોવાના કારણથી ઠંડી ઓછી હોય છે. વરસાદ ખપપૂરતો પડે છે. જૂન માસની આખરથી વરસાદ શરૂ થાય છે અને સપ્ટેમ્બર માસ સુધી રહે છે. નવેમ્બર ડિસેમ્બર અને જાન્યુઆરી મહિનાઓમાં ઠંડી સાધારણ પડે છે. ફેબ્રુઆરી મહિનાની આખરથી ગરમી શરૂ થાય છે, અને જુલાઈ સુધીમાં ૧૧૫° ગરમી થાય છે. શિયાળામાં ૪૭° સુધી આવી સખત ઠંડી પડે છે. ગુજરાતની ઉત્તરે કચ્છ અને કચ્છના રણમાં સખત ગરમી પડે છે. સૌરાષ્ટ્રના મધ્યભાગમાં પણ ગરમીનું પ્રમાણ વધારે છે.

વરસાદ—વરસાદ હોવા છતાં પણ ગુજરાતમાં ગરમી પડે છે. હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગોની માફક અહીં પણ વરસાદ ઠીક પડે છે અને જુદા જુદા ભાગોમાં વરસાદનું પ્રમાણ વધતું ઓછું છે. અમદાવાદ જિલ્લામાં સરાસરી ૩૦ ઇંચ જેટલો વરસાદ પડે છે. સૌથી વધારે વરસાદ સુરત જિલ્લામાં પડે છે. સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છમાં વરસાદ ઓછો છે. આખા ગુજરાતમાં લગભગ સરાસરી ૩૦ ઇંચ જેટલો વરસાદ પડે છે.

હવા ખાવાનાં સ્થળો

કુમરસઃ—સાધારણ રીતે ત્યાં રહિર થઈને જવાય છે, કારણ કે એની પાસે જ એ આવેલું છે. એ હવા ખાવાનું સ્થળ ગણાય છે અને સમુદ્રને કિનારે આવેલું છે. ત્યાં ધનિક તેમજ વેપારી લોકોનાં પુષ્કળ મકાનો છે. ઉનાળામાં એ જગ્યા સ્થળીય દેખાય છે.

આણુઃ—એ એક મરાઠ્ઠર પહાડ છે. એની ઊંચાઈ ૫૬૦૦ ફીટ જેટલી છે. ઉનાળામાં ત્યાં ઠંડી સાધારણ પડે છે. ત્યાં મેવાડ, મારવાડ, ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રના નવામે અને ગામઓ, તેમજ સિવિલ અને મિલિટરી ઓફિસરો ઉનાળામાં ગહે છે. સામાન્ય વર્ગના લોકો પણ સપ્તાબ્ધ ત્યાં જાય છે. હિંદુઓ માટે ધર્મશાળા અને મંદિરોમાં રહેવા માટે બંદોબસ્ત રાખવામાં આવેલો છે. મુસલમાનો માટે પણ એક મસીદ છે. સ્ટેશનથી પહાડ ઉપર મોટરથી જવાય છે. ત્યાં પુષ્કળ ઝરા છે, જે જોવા લાયક છે.

હુજુરા અને વેરાવળ —આ બંને જગ્યા સમુદ્ર કિનારે આવેલી છે. મધ્યભાગના લોકો હવાખાવાનાં સ્થળો માની ત્યાં જાય છે. વેરાવળમાં એક નાની જામે મસ્જિદ અને સપ્તાબ્ધ નાની મસ્જિદો છે. એક સરકારી હાઈસ્કૂલ અને બીજી એક અરબી મદ્રેસા તકવીઅતુલ્લ મસ્જિદામના નામથી ત્યાં છે. મદ્રેસા નાના પાપા ઉપર છે પરંતુ તેની ઇમારત સારી છે, અને તે ઉપરાંત એનું પુસ્તકાલય એ ભાગમાં અલોડ છે. ત્યાં દરેક જાનનાં પુત્રક છે જૂનાગઢના નવામે લાખો રૂપિયા ખર્ચ કરી એનો કિનારો બહાર રૂપમાં બનાવ્યો છે. અને હવે ત્યાં મોટા જહાજો આવી શકે છે. હાલમાં સોમનાથ અને માંગરોળ ઉપર એની અવરદસ્ત અસર જણાય છે આ બંનેનો વિકાસ આ કારણથી રૂધાધ ગયો છે. જૂનાગઢ ગજના હાથ નીચે આ શહેર છે. જામે મસ્જિદમાં ઇમામ^૧ સામેની જે મિદરાબર છે તે ઉપરનો

૧. ધર્મમા વડો ૨. મસ્જિદમાં એક ખાસ જગ્યા જ્યાં હિં

શિલાલેખ હજુ સુધી વાંચી શકાયો નથી, એ દિલ્લીગીરીની વાત છે સમુદ્ર પાસે એક નાની મસ્જિદ છે. જે ઉપર મહમૂદશાહના વખતનો દિ. સં. ૮૬૩નો શિલાલેખ છે.

નહેરો:—(૧) ખારી નદીની નહેર, ગુજરાતમાં આ મહત્વની નહેર છે, જેનો લાભ ડાંગરની મોસમમાં લોકો વધુ પ્રમાણમાં ઉઠાવે છે. (૨) બીજી નહેર હાથમતીની છે. (૩) સૌરાષ્ટ્રમાં માંગરાજ નજીક સારણીની પુરાણી નહેર છે. લોકો ધણું કરી ચોમાસા પછી ફવાનો ઉપયોગ કરે છે. આ કારણથી આજ પહેલાં આ મુત્તકમાં લાખો ફવા હતા.

પેદાશ:—ગુજરાતમાં ઓછીવતી હરેક જાતની પેદાશ જોવામાં આવે છે, જેમાંથી કેટલીક મશહૂર ચીજોની યાદી નીચે પ્રમાણે છે:

વનસ્પતિ:—શેરડી, વરિયાળી, તમાકુ, અશીણુ, ગુલાબ, કેવડો, ચપો, વાંસ, બાવળ, પીપળ, બોરડી, ખાખરા, સાગ, સીસમ, લીમડો, અરડૂસી.

ફળ:—સીતાફળ, જામફળ, દાડમ, દ્રાક્ષ, સફરજન, કેરી, ખરબૂચાં, રાખણ, નાસપાતી, તરબૂચ, ચીલડાં, કાકડી, પપૈયાં, કેળાં, મહુડાં, બોર, નારંગી, આંબલી. પરંતુ કેરી અને રાખણ ગુજરાતમાં પુષ્કળ થાય છે. એ વાત જાણીતી છે કે સુલતાન મહમૂદે આ બંને પ્રકારનાં વીસ લાખ ઝાડો ગુજરાતમાં રોપાવ્યાં હતાં. જામફળ અને દાડમ ધોળકામાં પુષ્કળ થાય છે. અને પ્રાંતીજ પાસે ઝોરાન ગામમાં ખરબૂચાં (ટટી) બહુ જ મીઠાં અને મજેદાર હોય છે. પંચમહાલ જિલ્લામાં મહુડાં પુષ્કળ થાય છે, સુરત જિલ્લામાં આંબા, ફણસ, અને તાડ અને ખજૂરીનાં ઝાડો વધારે પ્રમાણમાં છે.

નિંદ્રા:—ઝોરાન, પ્રાંતીજ જિલ્લામાં લગભગ ૨ માર્ચ ઉપર એક નાનો કસબો છે. અસલ એ વેપારનું મથક અને અનાજનું બજાર હતું. મરાઠાઓની લૂંટફાટને લઈને એની પડતી થઈ હતી. હાલમાં

એ એક મુસલમાન જમીનદારના તાળામાં છે. એ એક વિશાળ જગ્યા છે. સંભવિત છે કે પુરાણા વખતમાં પણ એ એવી જ હતો. આ ગામ નદી કિનારે આવેલું છે. ઉનાળામાં એનો ઘણોખરો ભાગ સૂકો થઈ જાય છે અને ઘૂંટણપૂર પાણી રહી જાય છે. સૂકા ભાગમાં વાધળી લોક ટેદીની ખેતી કરે છે. આ મોસમમાં પેદાશ વધુ પ્રમાણમાં થાય છે. અને ઘણું કરીને એ ટેદી મીઠી પણ હોય છે. લોકો પ્રાંતીજ, નડિયાદ, અમદાવાદ વગેરે જગ્યાએ એ લઈ જાય છે. આ કસબાની વસ્તી ઊંચી ઊંચી ટેકરીઓ ઉપર છે. આ ટેકરીઓ ફૂગર જેની ઊંચી છે. ઘણીખરી જગ્યાએ ઝરા વહે છે તેમાંથી મીઠું સાફ અને હલકું પાણી નીકળે છે. ત્યાં લોકો આ જ પાણીનો ઉપયોગ કરે છે. ફૂવા નથી. અને ખરેખર આટલી ઊંચી જગ્યામાં ફૂવા ખોવા એ પહોડો ખોદવા બગાડ છે. ત્યાં ઝરા હોવાથી એમ માન્ય પડે છે કે નીચે પથ્થર હશે. ઘણી જગ્યાએ પથ્થર બહારથી દેખાય છે. એ કાંકરીના હોવાથી બહુ જ મજબૂત હોય છે. જે પથ્થર નદીમાં હોય છે તે લાંબા સમયથી ત્યાં જ છે. અમદાવાદમાં સાબરમતીનું પાણી અજીર્ણકારક ગણાય છે. વળી એકાદ વાસણમાં ફેટલાક દિવસ રાખવામાં આવે તો સફેદ રંગના ખાર કોર ઉપર જોવામાં આવે છે. પરંતુ અહીં આ નદીનું પાણી હલકું, મીઠું અને પાચક છે. મારા ધારવા પ્રમાણે કદાચ આ ઝરાના મળવાથી એના શુભમાં ફેરફાર થયો હશે. મોસમમાં ખોર અને કેરી ઉત્તમ પ્રકારનાં થાય છે. નદીની ખીણ પાર ગાયકવાડ સરકારની જમીન છે. ત્યાંનું પુરાણી દગનું મંદિર જોવા જેવું છે. મંદિરનો આગળનો અને મધ્યનો ભાગ તૂટી ગયેલો છે. પરંતુ મોટી મોટી શિલાઓ કેવી રીતે ઊઠાવવામાં આવી હતો એ વિચારવા જેવી ખાખત છે. ત્યાં એક ઉર્દૂ અને ગુજરાતી નિશાળ છે. એક મસીદ પણ છે. ત્યાંની વસ્તી આ પ્રમાણે છે : નદીના કિનારા ઉપર મુસલમાનો રહે છે, ત્યાર પછી હિંદુ વાણિયા અને ત્યાર પછી માળા લોકોની વસ્તી છે. પુરાણા જમાનામાં લૂંટફાટનું જોર વધુ પ્રમાણમાં

હોવાથી હિંદુઓના રક્ષણ અર્થે આ રીતે વસવાટ કરવામાં આવ્યો હતો. હાલમાં આ ગામ વેપારનું કેન્દ્ર ન હોવાના સળગ વેપારીઓ પણ અહીં તહીં જતા રહ્યા. અત્યારે પણ ત્યાં બસો અહીંસો ઘર છે. બહુધા પુરાણ મંદિર બૌદ્ધના વખતનું પણ હાલ જોવાનું છે. વેપારીઓ સામાન્ય રીતે જોન છે. આસપાસની તમામ જમીન ખાઈ જેવી નીચી અને પહાડ જેવી ઊંચી છે. એની હાર ઇંદરના પહાડોને મળે છે, તેથી એના અંદરના ભાગમાં કાંઈ કાંઈ વખત વાધ આવી પહોંચે છે. અસહના જમાનામાં અહીં એક અજગર પણ હતો જે એક આખી બકરી ગળી જતો હતો, અને આ જ ગિયતિમાં એક વખત લોકોએ એને જોયો અને મારી નાખ્યો. એના ચામડાની પેટી ત્યાંના દરબાર સાહેબના સાળા પાસે છે. ત્યાંના ઘણાં ખર્ચા મકાનો માટીનાં છે, પરંતુ હવે પતરનો ઉપયોગ થવા માંડ્યો છે. કસબાતી અથવા સિપાઈઓની વસ્તી ત્યાં ઠીક પ્રમાણમાં થઈ ગઈ હતી. લાંબા કુર્તા, પાવનમો, અને દોપટો ત્યાંની સ્ત્રીઓનો લિખાસ છે. પુરુષો કુર્તા પાવનમો અને શેરવાની કે ક્રાટ પહેરે છે અને માથે ટુંટો બાંધે છે. ત્યાં હિંદુઓનું પણ એક મંદિર છે. અહિંયાની ખીણમાં કેવડો પુષ્કળ જોગે છે, પરંતુ કાંઈ એનો યોગ્ય ઉપયોગ કરતું નથી.

ત્યાંના લોકો ભેંસ વધુ પ્રમાણમાં પાળે છે. બારમોજ માટે એઓ જોટાનો ઉપયોગ કરે છે. એની આમદાની ૩૦૦૦૦ જેટલી છે. પરંતુ સેકડે ૭૦ જેટલા રૂપિયા જુદા જુદા ટેક્સને લઈને સરકારી ખજાનામાં જાય છે. અહિંયાની નાની નાની ટેકરી ઉપર જે તંદુરસ્તી તેમજ હવાખાવા માટે બંગલા બાંધવામાં આવે તો સંખ્યાબંધ લોકો ત્યાં આવે, ત્યાં એક કાસ દૂર એક ગામ આવેલું છે જેનું નામ લાખરાણ છે. ત્યાંની ટેટી અતિ મીઠી હોય છે. અહિંયાં પણ મુસલમાનોની જમીનદારી છે. બાકીનાં આસપાસ તમામ કોળા અને હિંદુ છે, જેમની વચ્ચે પુરાણ વખતમાં બહુ જ ટુંટો ચાલતો હતો.

કુલ વસ્તી લગભગ દોઢ લાખ જેટલી છે. 'મુસલમાનોની સંખ્યા ૩૦૦ જેટલી છે. ૮૦૦ થી ૬૦૦ જેટલા હિંદુ છે, અને બાકીના કાળી છે. ત્યાંના મુસલમાનોનો સામાન્ય વર્ગ ગરીબ છે. પરંતુ એઓ આજસુ છે. જુદી જુદી જાતનાં નાનાં નાનાં કારખાનાં જો ત્યાં બનાવવામાં આવે તો સહેલાઈથી એઓ મુખ્યેનથી પોતાનું ગુજરાન ચલાવી શકે એમ છે. પ્રાથમિક શિક્ષણનું પ્રમાણ ૭૦ ટકા જેટલું છે.]

ગુજરાતનું અનાજ—ઘઉં, બાજરી, જુવાર, ટુવેર, તપ, ખાવડો, મકાઈ, ડાંગર, મગ, મકં, અડદ, ચણા, કપાસ; અને સરસવ, પાકે છે. પરંતુ એમાં બાજરી, જુવાર, ડાંગર અને કપાસ અહીંની ખાસ પેદાશ છે. ડાંગર ખેડા જિલ્લામાં ઉત્તમ થાય છે. એ બોખાનું નામ 'કમોદ' છે. બાજરી અને જુવાર ખાસ કરીને સૌરાષ્ટ્રમાં જ થાય છે, અને ત્યાં વધારે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. કપાસ માટે સુરત અને ભરૂચ જિલ્લા મશહૂર છે. હિંદુસ્તાનનું ઉત્તમ 'અહીં' ઉત્પન્ન થાય છે. સામાન્ય રીતે એ કાળી જમીનમાં વાવવામાં આવે છે. દિલ્લીની વાત છે કે એમાં મોટો ભાગ હિંદુસ્તાનની બહાર જતો રહે છે.

ગુજરાતનાં જનવરો—ગુજરાતમાં દરેક જાતનાં જનવરો જોવામાં આવે છે, જેમાંનાં કેટલાકનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:—

વાઘ, સિંહ, ચિત્તા, રીંછ, વરુ, વાંદરા, માંકડાં, હરણુ, સાબર, શિયાળ, ઘોડા, ગધેડાં, બાય, બગદ, બેસ, જિંટ, બકરાં, ઘેટાં, કૂતરાં, રાત્ર વગેરે. હાથી શાહજહાં બાદશાહના સમય સુધી અહીં જોવામાં આવતા હતા, પરંતુ હવે નથી. આખા હિંદુસ્તાનમાં 'સિંહ' ફક્ત સૌરાષ્ટ્રના ગિરના કુખમાં જ જોવામાં આવે છે. એનો શિકાર કરવાની મનાઈ છે, કારણ કે એની નસલનો હિંદુસ્તાનમાંથી નાશ થયો છે; માત્ર આ જગ્યા બાકી રહી ગઈ છે. મોટા મોટા યુરોપિયનોને 'જૂનાગઢના નવાબ સાહેબની પરવાનગીથી 'શિકાર' કરવાનો લાભ મળતો હતો. ચિત્તા અને વાવ નજ સરોવર પાસે તેમજ મોડાસામાં જોવામાં આવે

છે, કારણ કે સરોવરને લઈને હરણુ વગેરે ધણીખરાં જનવરો ત્યાં રહે છે. વાંદરાં અમદાવાદમાં સાબરમતીને કિનારે મંખ્યાબંધ જોવામાં આવે છે. મહાજનો તરફથી એમને ચણા ખાવાના મળે છે. એઓ ખેડૂતને બહુ જ સતાવે છે. કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રના ધોડા વખણાય છે. મારો ખ્યાલ એ કે ઇગર અને ઉમાનના વતનીઓ અસહ્ય લાંબો સમય પર્યાંત અરબી ધોડા અહીં લાવી વેચતા હતા અને આ એ ધોડાઓની શ્રેણી છે.^૧ અહીંના જને જાતના બળદો મુદર હોય છે. મોટા કદવાળા બળદના શરીર તથા શિંગડા ખૂબસૂરત હોય છે. અને નીચી કદના બળદ પણ નાના, મજબૂત અને સોહામણા હોય છે. એ નાના રબર ટાયરના એકાએ જોડેલા ઠીક દેખાય છે. એને ધોડા સાથે હરીફાઈમાં દોડાવવાની તાલીમ આપવામાં આવે છે. પહેલાં અમદાવાદમાં રાતના ૧૨ વાગ્યા બાદ દોડાવવાની હરીફાઈઓ પણ થતી.

ગુજરાતના ખનીજો:—મોતું, અકીક, આરસપહાણ, લોહુ, સીસું, મેગેનીઝ, અબરખ, સુરોખાર, મીઠું અને સંગ પકાણી છે. સોતું ભાવનગરના પહાડોમાંથી અસલના જમાનાથી નીકળતું આવ્યું છે, પરંતુ આજકાલ એ બંધ છે. અબરખ પંચમહાલ, સાબરકાંઠા અને રેવાકાંઠા એજન્સીમાંથી નીકળે છે. અકીક સુરત જિલ્લામાં નીકળે છે, પરંતુ ખજાતમાં એને સાફ કરવામાં આવે છે. હિંદુ અને મુસલમાન કારીગરો ઉત્તમ પ્રકારની ચીજો એમાંથી બનાવે છે. દાખલા તરીકે કફ અને કેટનાં બટન, વીટી, એરિંગ, ગળાનો હાર, ચપ્પનો હાથો, ઘડિયાળની ચેઇન, સલીબ (ક્રોસ આકારની), દિલાલ (અર્ધચંદ્રના આકારની) વગેરે. આ વસ્તુઓ ફ્રાન્સ, અમેરિકા, મિસર વગેરે જગ્યાએ પ્રુક્ળ જાય છે. હિંદુસ્તાનમાં પારસી અને વહોરા એની બહુ જ કદર કરે છે. સુરોખાર રાધનપુરમાંથી નીકળે છે. સમુદ્ર નજીક હોવાના સળખથી મીઠું પ્રુક્ળ પડવી થકાય છે. આ

પાક બરબાદ કરવા બ્રિટિશ સરકારે એક અલગ ખાતું પણ કાઢ્યું હતું તેથી સૌથી વધારે નુકસાન ખંભાતના નવાબને થયેલું. ત્યાં તમામ ગુજરાત ખાઈ શકે એટલું મીઠું પકવી શકાય, પરંતુ બ્રિટિશ સરકારે બંદર ખોલી કે મીઠું તૈયાર કરી આમદાનીનો વધારો કરવા દીધો નહિ. કેટલીક વખત એટલા સત્તાવાળાઓએ એ બાબતમાં પત્રવ્યવહાર કર્યો હતો, પરંતુ એનું કંઈ પરિણામ આવ્યું નહોતું, કારણ કે સરકાર પોતે જ એનો વેપાર કરતી હતી. તેથી પોતાને સખત ખોટ આવવાનો ભય હતો. સરકારને આ વેપારથી વાર્ષિક ૭ કરોડ રૂપિયા મળતા હતા.

લોડું ઘોઘામાંથી નીકળે છે અને એ પહેલાં કપડવંજમાંથી કાઢવામાં આવતું હતું, પરંતુ હાલમાં એ બધ છે. આજકાલ હાલોડ-માંથી મેંગેનીઝ કાઢવામાં આવે છે.

મંગ પકાણી એક જાતનો ચૂનો છે, જે ઈરનના પહાડોમાંથી નીકળે છે. એને પોલિસ કરી એવો સાફ અને ચમકદાર બનાવવામાં આવે છે કે આબેહૂબ આવના જેવો જ દેખાય છે. દિલ્હીના દાલ દિલ્લાના ખાંધકામમાં શાહજહાં બાદશાહે એનું પ્લાસ્ટર કરાવ્યું હતું. તાજમહાલના અંદરના ભાગમાં પણ એનું પોલિસ છે. લોકો એમાં પોતાની સુરત જોઈ શકે છે. ઇ. સ. ૧૯૦૭માં પહેલી વખત હું ન્યારે આગ્રા ગયો હતો ત્યારે મેં નજરે જોયું હતું. હવે લોકોએ એને હાથ લગાડી લગાડીને મેલુ કરી દીધું છે. એ છતાં પણ એમાં પડખાયો હજુ પણ નજરે પડે છે. ઘણે ભાગે એનો વપરાશ બંધ થયો છે, કારણ કે સિમેન્ટે હરેક જાતના ચૂનાના વેપારને પાય-માલ કર્યો છે.

માતી કચ્છના અખાત અને જામનગરમાંથી નીકળે છે.

ગુજરાતનો હુન્નર-ઉદ્યોગ:—કપડ, કાગળ, સાબુ, લોખંડની પેટી, અકીકની ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની ચીજો, તાળાં, દીવાસળી, જરી અને રેશમનાં કપડાં વગેરેનું કામ અહીંંં સાંતું ચાલે છે. ભણ્યમાં ધરીની ચાદરો સારી બને છે અને ત્યાં કાચનાં કારખાનાં છે. ગુજ-

રાતમાં છાપવાનાં કારખાનાં અને દળવાની ઘંટીઓ પણ પુષ્કળ છે.

પાલણપુરમાં કેવડા અને ચપાનાં અત્તર અને તેલ ઉત્તમ પ્રકારનાં થાય છે તે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં પુષ્કળ જાય છે. ત્યાં કેવડાનું મોટું જંગલ છે તેમાં સાખ પણ વીટાયેલા જોવામાં આવે છે. વળી લૂગી, રમાલ, સુસી (ધારીવાળાં કપડાં), દોહર (એક પ્રકારનું કાપડ), સુલેમાની ચાદર, ખાદી અને ગેતરજી મુદર તૈયાર થાય છે અને અરબસ્તાનમાં વેચાય છે. છરી, બાલા, ખજર, તલવાર, ચામડાની ચીત્રો, બનાતની જીન સારાં તૈયાર થાય છે. પાટણમાં માટીનાં વાસણો સારા થાય છે અને રેશમી રંગીન ચિત્રકામવાળાં કીમતી કપડાં ત્યાં બને છે, જે પટોળાં કહેવાય છે. ધ. સ. ૧૯૩૨માં મેં મારી નજરે કારખાનામાં બધું કામ જોયું. હું અતિ હેરતમંદ થયો. ખરેખર કામનો ખૂબસૂરત નમૂનો છે. કપડાંની બને બાજુએ એક સરખી ભાત જોનારને આશ્ચર્યચકિત કરે છે. દિલ્હીની વાત છે કે યુરોપનાં કારખાનાંએ આપણી આ અજબ કળાને દબાવી દીધી છે.

કાપડ—અમદાવાદમાં કાપડ પુષ્કળ તૈયાર થાય છે. ફક્ત કાપડની ૮૦ થી વધારે મિલ ચાલે છે. એ જાણે કે હિંદુસ્તાનનું માયેસ્ટર છે. હરેક જાતનું કાપડ અહીં થાય છે. કેટલીક મિલોમાં સૂતર તેમજ કાપડ બને તૈયાર થાય છે. અને કેટલીકમાં સૂતર ઈંગ્લાંડથી મંગાવી માત્ર કાપડ તૈયાર કરવામાં આવે છે પરંતુ દિલ્હીની વાત એ છે કે બ્રિટિશ સરકારે અત્યાર સુધી ૮૦ નંબરથી વધારેનું સૂતર તૈયાર કરવા દીધું નહોતું. આ ઉપરાંત વીરમગામ, નડિયાદ, વડોદરા, ભરૂચ, પેટલાદ, ભાવનગર, વેરાવળ વગેરે શહેરોમાં પણ કાપડની મિલો છે. તમામ ગુજરાતમાં કુલ ૧૧૫ થી વધુ મિલ છે.

કાગળ—સાધારણ રીતે કાગળ યુરોપથી આવે છે. અથવા મુખ્ય કલકત્તા વગેરે ઇલાકામાં હિંદુસ્તાનમાં આવેલાં ત્યાંનાં કારખાનાંમાં બને છે. આ કારણથી કાગળ કંઈ ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી. એક જાતનો જાડો સફેદ કે બદામી કાગળ ખાસ અમદાવાદમાં

હાયથી પુરાણી રીત પ્રમાણે બનાવવામાં આવે છે. ખાસ કરીને વેપારીઓના હિસાબકામ માટે સંખ્યાબંધ ચોપડા એમાંથી તૈયાર થાય છે. આ સિવાય કાંઈ એનો ઉપયોગ નથી.

અમદાવાદ પાસે હવે તો બારેજડીમાં કાગળની મિલ ચર્લ છે અને ત્યાં સારા પ્રમાણમાં છાપવાનો કાગળ તેમજ પૂઠાં વગેરે તૈયાર થાય છે.

સાથુ વધુ પ્રમાણમાં પ્રાંતીજમાં તૈયાર થાય છે, તે કપડાં ધોવાના કામમાં આવે છે. હમણાં અમદાવાદમાં, વેરાવળમાં, પોરબંદરમાં પણ તૈયાર થાય છે. અમદાવાદમાં મુસલમાનોનાં કારખાનાંમાં વધુ પ્રમાણમાં રંગીન દીવાસળી તૈયાર થાય છે, જે તહેવારોમાં વપરાય છે. કેટલીક મુદતથી સામાન્ય દીવાસળી પણ બનવા માંડી છે. ખાસ કરીને એ ખંજબમાં વેચાય છે. ખંભાતમાં બે મુસલમાનોનાં બે કારખાનાં છે, જે સુંદર રીતે ચાલે છે. અકીક વિશે મેં ઉપર વિગતવાર લખ્યું છે. વેરાવળમાં સુંદર તાળાં બને છે. સુરતમાં જરી રેશમ અને કિનખાબ સાગ તૈયાર થાય છે અને એ બહાર જાય છે. હાથીના દાંતનું કામ પણ ત્યાં સુંદર થાય છે. કચ્છનું સોનારૂપાનું કાતરણીકામ પ્રખ્યાત છે.

મીણથી જે લિન્ન લિન્ન પ્રકારનાં કાપડ છાપવામાં આવે છે તે દૂર દૂરના મુલકોમાં જાય છે. પોરબંદર અને ઓખામાં સિમેન્ટ બનાવવાના કારખાનાં છે. ઈડરમાં લાકડા ઉપરનું રંગીન કામ સુંદર થાય છે.

વેપાર:—ગુજરાતમાં નીચેની વસ્તુઓની આયાત નિત્ય થાય છે:

આયાત:—સોનું, ચાંદી, વિલાયતી કાપડ, લોખંડ અને લોખંડનો

સામાન, ખાંડ, દવા, કાચનો સામાન, મશીન, રમકડાં, રંગ, લાકડા, ધાતુ, અનાજની કેટલીક જાતો, નાળિયેર, ઘાસતેલ, કોલસા, કાગળ, ઘડિયાળ, મોટર અને સાઇકલ.

નિકાસ.—અનાજ, તેલીબિયાં, રૂ, સૂતર, કાપડ, તમાકુ, માખણ, ચામડાં અને મસાલા.

વહેવારનાં સાધનો

જળમાર્ગો:—ગુજરાતનો જળમાર્ગ હવે લગભગ બંધ થઈ ગયો છે. નાની ઝીમર અને વહાણો આવજવ કરે છે, તે ખંભાતથી ભાવનગર, દુમસ, બદરાખાદ, સોમનાથ, વેરાવળ, માંગરોળ, પોરબંદર, દ્વારકા, અને માંડવી, વગેરે જગ્યાએ જાય છે. પરંતુ આ બધી જગ્યાઓ સાધારણ છે. ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર તેમજ અરબી સમુદ્રનું મુખ્ય બંદર મુંબઈ છે, અને સિંધ જ નહિ પરંતુ સારા હિંદુસ્તાનના વાયવ્ય ભાગનું કરોચી મુખ્ય બંદર છે. બે દાયકામાં ભાવનગર, જામનગર, આખા, નવલખી અને વેરાવળમાં મોટાં બંદર બનાવવામાં આવ્યાં છે.

ઝિંટના કાફલા:—કેટલીક વખતે કચ્છના રણમાં થકને ઝિંટોના કાફલા આવજવ કરે છે. રેલ અને સ્ટ્રીમરને લઈને એની પાસ જરૂર પડતી નથી.

તાર ટપાલ:—રેલ્વેની માફક તારટપાલનો પણ બંદોબસ્ત છે. ઇલાકાની રાજધાનીનું શહેર એનું કેન્દ્ર છે અને ધણાંખરાં શહેર, કસબા અને ગામમાં એની શાખાઓ છે. એની મારફતે પત્રો, પારસલ, ઘેસા અને તાર પહોંચાડવામાં આવે છે.

જમીન માર્ગો:—રેલ્વે—ગુજરાતની રેલ્વે જાણની માફક ફેલાયેલી છે. મોટી લાઈન ઉપરાંત નાની નાની સંખ્યાબંધ રેલ્વે છે. મુખ્ય રેલ્વે સરકારની બી. બી. એન્ડ સી. આઈ., ગાયકવાડની જી. બી. એસ., અને સૌરાષ્ટ્રમાં બધી શાખાઓ એકરૂપ થઈ સૌરાષ્ટ્ર રેલ્વે બની છે.

જાતો અને તેમનો વસવાટ

આજ પણ ગુજરાતમાં લિંગ લિંગ જાતની કોમો જોવામાં આવે છે તે કળીલા તેમજ જાતિની દૃષ્ટિએ એક બીજાથી ભુદી પડે છે. પુરાણો જમાનામાં સંખ્યાબંધ કોમો બહારથી આવતી હતી તે વરસનો મોટો ભાગ અહીં પસાર કરતી હતી; પરંતુ ગુજરાતનાં

બંદરો બંધ થઈ ગયાં ત્યારથી તેમની આવજા પણ બંધ થઈ ગઈ. અત્યારે તો નીચે પ્રમાણેની કોમો ગુજરાતમાં રહે છે :

બીલ, કાકી, કાળીપરજ, રજપૂત, રજારી, મોગલ, ખોખ, મેમણ, પંડાણ, પારસી, વહોરા, સીદી (હજરી), કાળી, મરાસિયા, સૈયદ, શેખ, મોમીન, કાત્રી (ખત્રી), કાલકાત્રી, કાચરથ વાણિયા, કાલકાણ, કણુખી, ભાટ, નાગર, ઢેઢ (ચમાર), લંગી, વાધરી, બલુચી, મકરાણી, અરબ, મૌલા-ઈસ્લામ, રાઠોડ અને પરમાર.

બીલ વધુ પ્રમાણમાં પંચમહાલમાં, કાકી સૌરાષ્ટ્રમાં, અને કાળીપરજ ખાનદેશ અને સુરતમાં રહે છે. રજારી સારા ગુજરાતમાં ફેલાયેલા જોવામાં આવે છે. ખોખ (આગાખાની) હરેક જગ્યાએ વસેલા છે, પરંતુ તેમનાં કેન્દ્રસ્થાનો આણંદ, અમદાવાદ, અને લીમડીમાં છે. મેમણો કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રમાં રહે છે. પંડાણોનું કેન્દ્રસ્થળ કપડવંજ છે. ત્યાં તેઓ મોટી સંખ્યામાં રહે છે. વહોરા ખેતના છે : એક સુત્રી અને બીજા ઈસ્માઈલી (શિયા). તેમનો સુરત અને અમદાવાદમાં વધુ પ્રમાણમાં વસવાટ છે. ખાસ કરીને ઈસ્માઈલી વહોરાઓનું કેન્દ્રસ્થળ સુરત છે. તેમના પવિત્ર વડા મુસ્તાજી સુરતમાં રહે છે. નાગર કોમ વધુ પ્રમાણમાં સૌરાષ્ટ્ર અને ખાસ કરીને જૂનાગઢમાં રહે છે; અમદાવાદ, વડનગર, વીસનગર, નડિયાદ, પેટલાદ, ભરૂચ અને સુરતમાં પણ છે. રજપૂત લોકો ઉત્તર ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં રહે છે. પારસીઓ સાધારણ રીતે હરેક ઠેકાણે જોવામાં આવે છે, પરંતુ તેમની મોટી વસ્તી નવસારીમાં છે. કણુખી લોકોની મોટી સંખ્યા અમદાવાદ જિલ્લામાં, ઉત્તર ગુજરાતમાં અને સૌરાષ્ટ્રમાં પણ, અને તેમનો ધંધો ખેતીનો છે. તેમની વસ્તી એક લાખ જેટલી છે.

ગુજરાતની ભાષા અને કેળવણી

આ પ્રાંતમાં જુદી જુદી જાતની બોલીઓ બોલાય છે, તેમાંની ઉર્દૂ, મરાઠી, કચ્છી સિવાયની સોરઠી, ચરોતરી, સુરતી અને લીલ લોકોની બોલી લીલી ગુજરાતી છે. ગુજરાતી ભાષાની તળ મુજ

એ જાત છે : એક સુરતી અને બીજી ચરોતરી. લગ્નથી માંડી દમણ સુધી સુરતી બોલીનો પ્રચાર છે, અને અમદાવાદથી માંડી વડોદરા સુધી લોકી ચરોતરી ભાષામાં વાત કરે છે. ગુજરાતી ભાષા બોલનારાઓની સંખ્યા એક કરોડ અને સાત લાખ જેટલી છે. હિંદુસ્તાનની બધી ભાષા બોલનારાઓમાં ગુજરાતીની સંખ્યા એકે વધુ જેટલી છે. ઉર્દૂ જ્યાંનનો પણ હાલમાં વિકાસ થઈ રહ્યો છે. એ ભાષા આ પ્રાંતમાં દરેક ઠેકાણે બોલાય છે તેમજ લોકી તે સમજી શકે છે. ઠેકેકાણે ઉર્દૂ મદ્રસા ભોવામાં આવે છે. ધણીવાર ઉર્દૂ ઓપાનિયા અને અખબારો બહાર પાડવામાં આવ્યાં હતાં, પરંતુ તેનો પ્રચાર એટલો બધો થયો નહિ.

જ્યારે આર્યો હિન્દુસ્તાન કરી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા ત્યારે પહેલ-વહેલા તેઓ ગુજરાતમાં આવ્યા ન હતા, પરંતુ લાંબી મુદત બાદ તેઓ દક્ષિણ તરફ ફેલાયા. ત્યારપછી મધ્યકાળમાં સંખ્યાબંધ કામોએ આર્ય લોકોની પેઠે ગુજરાત ઉપર હુમલા કર્યા હતા. તેમાંની ખાસ કામો હણુ, ગુજર, અરબ, પકાણો વગેરેની હતી. પાગરીઓ જે મુસલમાનોના જમાનામાં ધરાનથી નાસી છૂટ્યા હતા તેમણે ગુજરાતમાં આસરો લીધો હતો. આ તમામ પરદેશી કામો અને ટોળાઓ રફતે રફતે એક બીજા સાથે હળીમળીને રહેવા લાગી અને તેમણે પોતાના રિવાજો અને સુધારા ગુજરાતી સમાજમાં પણ દાખલ કરી દીધા, તેમજ ગુજરાતી સમાજની પણ તેના પર કંઈક અમર થઈ. આવી રીતે જેમ જેમ વખત ગયો તેમ તેમ એક બીજા સાથે હળીમળીને રહેવાથી એક જમાતની ખાશિયત બીજા જમાતે અખ-ત્યાર કરી, આ બુદ્ધી બુદ્ધી જાતો એકતરીકા ઉપર એકત્ર થઈ ગઈ, તેમના રિવાજો સામાન્ય થઈ ગયા, તેમની ઉન્નતિ પણ સમાન થઈ ગઈ, તેમના સમાજ પણ એકત્ર થઈ ગયા; અને આવી રીતે તેમનાં ઇતિહાસ, ભાષા અને સાહિત્ય વગેરેનો એકી સાથે વિકાસ થયો.

અનાર્ય લોકોની ભાષાની વાત બાદ કરતાં એમ ખાતરીથી કહેવામાં આવે છે કે ફક્ત સમૃદ્ધ જ સારા હિંદુસ્તાનની સામાન્ય

ભાષા હોવી જોઈએ. આ દેશની તેમજ પરદેશની ઘણીએ ભાષાઓ તે સમયની સંસ્કૃત ભાષા સાથે મળી ગઈ અને આ તમામ ભાષાઓની આપસમાં એક બીજા ઉપર અસર થઈ. આવી રીતે આ ભાષાઓ-માંની હરેકને પરભાષામાંથી કંઈક અંશે ફાયદો કે ગેરફાયદો થયો; અને જે કંઈ ગ્રહણ ન કરી શકાયું તે છોડી દીધું. પાલણુ તેમજ ઉચ્ચ કોટીના લોકોને સામાન્ય રીતે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરવાનો હક મળ્યો હતો. અન્ય જાતિના લોકોથી જુદામાં વિકાસ કરનારી આ ભાષાનો સામનો કરી શકાયો નહિ. કેળવણી અને ખિલવણીનો અભાવ, ઉચ્ચારની મુશ્કેલી અને જિતરતી કોમોની અસાનતાને લઈને સંસ્કૃત ભાષા સામાન્ય વર્ગના લોકોમાં પ્રવેશ કરી શકી નહિ, અને સ્વતંત્ર કે સામાન્ય રીતે તેનો સ્વીકાર થયો નહિ. જ્ઞાન-વિકાસના ઉપાસકો સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કરતા હતા. તે વખતના સુધરેલા સમાજની ભાષા સંસ્કૃત હતી. સમાજના કેટલાક લોકો તૂટી પડી પ્રાકૃત-સંસ્કૃત બોલતા હતા. હવે સંસ્કૃતે પોતાનું નામચીન સ્થાન ગુમાવવાની શરૂઆત કરી. આ વખતે આર્યોનું રહેઠાણ હિંદુસ્તાનના ઉત્તર ભાગમાં જ માત્ર ન હતું, પરંતુ તેઓ ગુજરાત અને બીજા દક્ષિણના પ્રાંતો તરફ પણ વધ્યા હતા. આર્યોની ગુજરાત અને બંગાળા જેવા દૂરદૂરના ભાગો તરફ સ્થાનગી, મુસાફરીની મુશ્કેલીઓ, જુદી જુદી આબોહવા, અને દેશી અને પરદેશીઓની આપસમાં મુલાકાત થવાથી નતીજે એ આવ્યો કે સંસ્કૃતની સિન્ન સિન્ન શાખાઓ નીકળી : પ્રાકૃત, પાલિ, માગધી, અર્ધમાગધી વગેરે સંસ્કૃતની જુદી જુદી શાખાઓ છે. એ ઉપરાંત પ્રાકૃત પડે પણ બગડતી ચાલી અને તેમાંથી એક જુદી જ ભાષા “અપભ્રંશ” નામથી નીકળી. અપભ્રંશ મધ્યકાળમાં ગુજરાતની ભાષા હતી. સિદ્ધરાજ જયસિંહના વખતમાં હેમચંદ્રસુરિજીએ (પોતાના પ્રાકૃત વ્યાકરણને અંતે) અપભ્રંશ ભાષાના નિયમો લખ્યા હતા. તે વખતે હિંદુસ્તાનના કાંઈ બીજા ભાગની ભાષાઓમાં કોઈને આ મર્વ પ્રાપ્ત થયો ન હતો. અપભ્રંશમાં

પણ ઘણા ફેરફારો થયા છે. દરેક પ્રાંતની એક ખાસ ભાષા હતી. હિંદી, વ્રજ, મારવાડી, બંગાળી, મરાઠી, અને ગુજરાતી ભાષાઓની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. મારવાડી ભાષા અને ગુજરાતી ભાષા અથવા તો પશ્ચિમી હિંદી પાંચમો વર્ષ ઉપર એકરૂપમા હતી. ભાષાઓમાં પણ પ્રાંતની ભાષાની ખાસિયતો માલૂમ પડતી હતી. દરેક ભાષા સુધરી સાફ થવા માડી. તેવી જ રીતે આપણી અર્વાચીન રસિક ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ થઈ, જે શુભાગે એક કરોડ માણુઓની માતૃભાષા છે. તેમા એની કેટલીક અસલી ખાસિયતો કાયમ છે અને નવી ખાસિયતો અને લુદી લુદી ભાષાઓની ખાસ ખાસ બાબતો તેની સાથે વખતોવખત ઉમેરાતી ગઈ છે. ગુજરાતીની ઉત્પત્તિ સંસ્કૃતમાંથી થયેલી અને આ જ સમયથી ગુજરાતી ભાષા સંસ્કૃત ભાષાની ખાસિયતોથી ભરેલી છે. ગુજરાતી ભાષામાં સંખ્યાબંધ સંસ્કૃત શબ્દો છે આ શબ્દો બે જાતના છે : તેમાંના કેટલાક એવા શબ્દો છે જેને પહેલા પ્રકાર સાથે નિસ્ખત છે, અને તે પોતાના અસલ સંસ્કૃત રૂપમાં છે; બાકીના શબ્દો બીજી જાત સાથે સંબંધ ધરાવે છે. બુદ્ધિપત્તિના નિયમો જોતાં તેમાં કદાચ ફેરફારો થયા છે, છતાં તે શબ્દો સંસ્કૃતમાંથી આવેલા છે. જેનો સંબંધ પહેલા પ્રકાર સાથે છે તેમની સંખ્યા મોટી છે, તેમાંથી કેટલાક શબ્દો ઉદાહરણ માટે નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવ્યા છે તે બધા શબ્દોની ગણતરી કરવી એ એક શબ્દકોશ તૈયાર કરવા જેટલું મુશ્કેલ છે. અહીં જે શબ્દો સામાન્ય રીતે દાખલ થઈ ગયા છે તે જ પસંદ કર્યા છે અને તે આ છે :

સંગીત, વિદ્યા, બુદ્ધિ, મુખ, શરીર, આનંદ, મનુષ્ય, ઇશ્વર, પશુ, પક્ષિ, શાસ્ત્ર, અલંકાર, સરકાર, નારી, નદી, લક્ષ્મી, પુસ્તક, મસ્તક, જન્મ, નામ, વિદ્વાન, પંડિત, ભક્તિ, શિષ્ય, દંપતી, વગેરે.

એમાંના ઘણા શબ્દોમાં એક અક્ષર બીજાથી બદલાય નય

છે, જેમકે “ય” બદલાઈને “જ” થાય છે : “યાદવ”માંથી “બદવ” થાય છે; “યતિ”નું “જતી” થાય છે.

વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે બોતાં ધણા શબ્દોમાં ફેરફાર થયો છે. સંસ્કૃતમાંથી તે પ્રાકૃતમાં આવ્યા અને પ્રાકૃતમાંથી તે અપભ્રંશમાં આવી ગયા અને તેમાંથી તેમનો સમાવેશ ગુજરાતીમાં કરવામાં આવ્યો. આ ફેરફારવાળા તમામ શબ્દોને માટે અહીં અવકાશ નથી, પરંતુ જે એક સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે આ ફેરફાર થયો છે તે જણાવવું બસ છે. જે સંસ્કૃત શબ્દને છેડે “જ” આવે છે તેને ગુજરાતીમાં “ઓ” થાય છે; દાખલા તરીકે:—

સંસ્કૃત	પ્રાકૃત	અપભ્રંશ	ગુજરાતી
દન્તક:	દન્તઓ	દન્તડ	દંતો
મર્કટક:	મઘ્ઠઓ	મઘ્ઠડ	માઠડો
પ્રસ્તરક:	પરથરઓ	પરથરડ	પથરો
કર્ણક:	કણઓ	કણડ	કાનો
રાસક:	રાસઓ	રાસડ	રાસો
ભારક:	ભારઓ	ભારડ	ભારો

જે સંસ્કૃત શબ્દને છેડે “ક” નથી હોતો તેમાં ગુજરાતીમાં તે બદલાઈને “અ” થાય છે :

સંસ્કૃત	પ્રાકૃત	અપભ્રંશ	ગુજરાતી
દન્ત:	દન્તો	દન્તુ	દંત
કર્ણ:	કણો	કણુ	કાન
હસ્ત:	હસ્થો	હસ્થુ	હાથ
રાસ:	રાસો	રાસુ	ગસ

આ પ્રમાણે ગુજરાતી શબ્દોનું મૂળ સામાન્ય રીતે સંસ્કૃતમાં મળે છે. અને ગુજરાતી શબ્દકોશનો મોટો ભાગ આવા શબ્દોનો છે તે ક્યાં તો સંસ્કૃત હોય છે કે ક્યાંતો સંસ્કૃતમાં તે શબ્દોનાં મૂળ

છે અને તેમાં વ્યુત્પત્તિના નિયમો મુજબ ફેરફારો થયા કરે છે. ગુજરાતી ભાષા ઉપર સંસ્કૃતની અસર વધારે છે. આપણને માલુમ પણ પડે છે કે એ અસર મજબૂત છે. અને તેનું એક જ કારણ છે કે ગુજરાતી અને બીજી પ્રાંતિક ભાષાઓ પોતાની અસલ ભાષા સંસ્કૃતમાંથી નીકળી છે. પરંતુ વખત જતાં પરદેશી લોકો સાથે લગ્નિ સમય રહેવા સહેવાથી અને પરદેશી ભાષાઓને પોતાની અસલ, અમિશ્રિત હાલતમાં ગ્રહણ કરવાની તાકાત ન હોવાથી તેમાં ઘણા ફેરફારો થયા છે. અને પરિણામ એ આવ્યું કે મોજુદ પ્રાંતિક બોલ-ચાલની બે ભાષા બની.

બીજી દૃષ્ટિથી જોતાં તથા વ્યુત્પત્તિના બીજા સામાન્ય નિયમો લેવાથી ઉપલી દલીલત હળુ વધારે સાફ રીતે સમજાય છે. કોઈ ભાષા એવી નથી જેમાં ફેરફાર ન થાય. હરેક સો સો વરસમાં કંઈ ને કંઈ ફેરફારો થયે જ જાય છે. અને આ ફેરફારો એવી અસાધારણ રીતે થાય છે કે તે સહેલાઈથી માલુમ પડતા નથી. વળી તે એટલા વેગથી થાય છે કે જે શબ્દ જાણે છે અને ભાષાનો અભ્યાસ કરે તે આ નહિ સમજી શકાય એવા વેગ ઉપર દસ્યા વિના રહેતો નથી. આ રીતે તમામ પ્રાંતિક ભાષાઓ ગુજરાતી, બંગાળી, હિંદી, મરાઠી, વગેરે તમામ અમુક ખાસ રીતે એકબીજાથી જુદી પડે છે. એક પ્રાંતનો વતની બીજા પ્રાંતના વતનીની વાતચીત કે ભાષા સમજી શકતો નથી, પરંતુ શબ્દો કે પ્રાંતિક ભાષાઓના નિયમોમાં મેળ જરૂર માલુમ પડશે. આથી એક પ્રાંતના રહેવાસીને બીજા પ્રાંતની ભાષાનો અભ્યાસ કરવામાં બહુ જ મદદ મળે છે. આ નિયમ મુજબ દુનિયાની તમામ ભાષા ગમે તેટલી જુદી પડતી હોય તે છતાં સર્વ એક બીજા સાથે તે રીતે સંબંધ ધરાવે છે. આ અસાધારણ સંલોગોને લઈને ભાષાના શબ્દકોશનો વિકાસ થયો છે. ગુજરાતી ભાષા સંસ્કૃત ભાષાની સરખામણીમાં ઘણી જ નાજુક ચર્ધ ગઈ છે. સું માતાની ખૂબસૂરતી અને નાજુકાઈના વારસાની ખાખતમાં

લાડકવાળી છોકરીને નિરાશ કરી શકાય ? ગુજરાતી અને સંસ્કૃતનો સંબંધની વિગતને વધારે લંબાવવી જરૂરી નથી. હવે આપણે જોઈશું કે ગુજરાતી ભાષા બીજી ભાષાઓને કેટલે અંશે ઝડપી છે. હિંદુસ્તાનની અસલ ભાષા દેશ્ય ગણાતી હતી એ ભાષાના કેટલાક શબ્દો અમુક કેરફાર પછી ગુજરાતી ભાષામાં આવી ગયા છે.

ગુજરાતીનો મરાઠી ભાષા સાથે પુરાણો સંબંધ છે. સૌથી પુરાણા ગુજરાતી કવિ નરસિંહ મહેતા મરાઠી પ્રત્યય “આ” પોતાની જામ સાથે આપે છે તેની કવિતામાં ચાર કે પાંચ લીટી ખુદ મરાઠીની પણ મળે છે, એનું કારણ સંતલોકતોની ચાલુ અવરજવરનું હતું.

સૌરાષ્ટ્રના ગુજરાતી બોલનારા “કાઠી” અને આહીર લોકોમાં કોઈ વખતે સમ્યક્તાથી કોઈ સન્નારીને સંબોધવાનો પ્રસંગ સાંપડે છે ત્યારે તેઓ “આઈ” શબ્દનો બેધડક ઉપયોગ કરે છે જે “મા”ને માટે મરાઠીમાં વપરાય છે. ગુજરાતી કવિ પ્રેમાનંદ મરાઠી હકૂમતની શરૂઆતમાં થઈ ગયો તેણે કેટલીક વખત તેની કવિતામાં “કુર્મિલ” શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો દહેવાય છે, જે શુદ્ધ મરાઠી ભાષાનો શબ્દ છે. આ ઉપરાંત કેટલાક શબ્દો “અટાયો”, “નાઈ” વગેરે બહુ જ સાધારણ થઈ ગયા છે. ગુજરાતી ભાષા મરાઠી કરતાં વધારે સાદુ રીતે હિંદી સાથે નિસ્ખલ ધરાવે છે. “હિંદી” અને “વ્રજ”નો ગુજરાતી ઉપર એટલો સખ્ત કાબૂ હતો કે દયારામ, પ્રેમાનંદ, નરસિંહ અને મીંગ જેવા મહાન કવિઓ ઉપર પણ તેની અસર થવા વિના રહી નહિ. દયારામના પદસંગ્રહમાં ગુજરાતી સાથેસાથ વ્રજનું પ્રમાણ પણ ઠીક ઠીક છે.

હિંદુસ્તાન સામુદાયિક રીતે જોતાં અહિંસાના શાહરાહ ઉપર ચાલે છે. વળી ગુજરાત તો અહિંસાસક્ત છે. ગુજરાતી ભાષા ગુજરાતીઓની જેમ નાણુક ચર્ષી ચર્ષી છે. દહેવાય છે કે ગુજરાતી એટલી બધી નરમ અને નાણુક છે કે એ ભાષામાં કોઈ આદમી પોતાનો ગુસ્સો સંપૂર્ણપણે બહાર કરી શકતો નથી. કોઈ ગુજરાતીને

ન્યારે રોપ આવે છે ત્યારે જાણીનેઈને કે અસ્થાને હિંદીમાં પોતાનો ગુસ્સો જાહેર કરે છે.

ગુજરાત વેપારનું મહાદરક્ષેત્ર છે. હિંદુસ્તાન તમામ આલમના વેપારનું કેન્દ્ર ગણાતું હતું અને સારી દુનિયા માટે એ માલ અને અસખ્યાત તૈયાર કરતું હતું. હિંદુસ્તાનનો ખીજ દેશ સાધેનો સંબંધ સાધારણ રીતે જળમાર્ગે હતો અને ગુજરાત એ માર્ગોની ચાવી હતું. અસલના જમાનામાં સુરત ભર્ય ખલાત ગુજરાતનાં મુખ્ય બંદરો હતાં. ગુજરાતનું એટલું જ નહિ પણ હિંદુસ્તાનનું વેપારનું કામ-કાજ આ જ બંદરોથી ચાલતું હતું. સૌથી પ્રથમ પુરાણા જમાનામાં પરદેશી સોદાગરોમાં અરબ લોકોએ હિંદુસ્તાન સાથે વેપાર-સંબંધ બાંધ્યો હતો.

હિંદુસ્તાન અને અરબ વેપારીઓ વચ્ચે વેપારનો સંબંધ ઇસુખ્રિસ્તની પહેલાં હતો. આથી કેટલાક અરબ સોદાગરોએ ખંભાત અને ગુજરાતનાં બંદરો ઉપર પોતાનું રહેઠાણ પસંદ કર્યું. ખંભાત અરબોનું ખાસ કેન્દ્ર હતું, અને તેથી ગુજરાતી ભાષા ઉપર અરબી જ્યાનની અસર થાય એ સ્વાભાવિક છે. આ સંબંધ મુસલમાનોની હકૂમત બાદ તેથી પણ વધારે ગાઢો થયો. ઇસ્વી સાતમી સદી પછી મુસલમાનો હિંદુસ્તાનના ધણા જુદા જુદા ભાગોમાં વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં વસતા ગયા. પંડ્યા, વૃક્, મોગલ, અરબ અને ઘણી ખીજ મુસલમાન કૌમોએ હિંદુસ્તાન ઉપર હુમલા કર્યા તેની અસર ગુજરાત ઉપર થઈ. આ અસરથી એ બની શકે એમ નહતું મહમદ ગિઝનીએ હિંદુ રાજ બીમદેવના જમાનામાં ગુજરાત ઉપર સવારી કરી; પરંતુ ત્યાં વસવાટ કરવાને બદલે તે સોમનાથ મહાદેવનું મોટું મંદિર લૂંટી ત્યાંથી ચાલી ગયો. તેના પછી સિદ્ધાજીદીન ગોરીએ “બોળા બીમદેવ”ના વખતમાં ગુજરાત લૂંટવાની બનતી કોશિશ કરી, પછી પરંતુ અંગત ટંટાને લઈને અલાઉદ્દીન ખિલજીએ આખરી હિંદુ રાજ કરણદેવ પાસેથી તે જીતી લીધું. એ વખતે ગુજરાતની

રાજધાની અલુડીલવાડ (કે પાટણ)થી બદલી અમદાવાદ અસાવત્ર (અસારવા) પાસે ફેરવવામાં આવી. તેનો પાયો અહમદશાહે ઈ. સ. ૧૪૧૧-હિ. સ. ૮૧૩માં નાખ્યો. ત્યારથી અમદાવાદ ગુજરાતનું પાયતખ્ત થયું. મહમૂદ બેગડાએ મહેમદવાદનો પાયો નાખ્યો અને જૂનાગઢ અને ચાંપાનેર (ચાંપાનેર)ના કિલ્લા ઉપર ફતેહ મેળવી. હવે મુસલમાનોએ કંઈ પણ રુકાવટ સિવાય તમામ ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર ઉપર લકૂમત હામિલ કરવાનું શરૂ કર્યું. પ્રથમથી જ જણાવી દેવામાં આવ્યું છે કે સમાજની અસર સાહિત્ય ઉપર થાય છે. સાહિત્યકીય અને રાજકીય ઇતિહાસમાં કંઈ ને કંઈ મળતાપણું હોય છે. આ બંનેમાં એક બીજા ઉપર અસર થયા વિના રહેતી નથી. મુસલમાનોએ સતત ફેટલીયે સદી પર્વત ગુજરાત ઉપર રાજ્ય કર્યું અને તેથી આજકાલની અંગ્રેજી ભાષાની અસરની પેઠે ફારસી અને અરબી જમાનોની થોડીપણી અસર ગુજરાતી ઉપર થઈ. આ જ કારણથી ગુજરાતી શબ્દોશમાં ફારસી અને અરબી શબ્દો જોવામાં આવે છે. અને સામાન્ય દોટીના અબ્માસીઓ માટે જે શબ્દો વધારે પ્રમાણમાં રૂઢ થઈ ગયા છે તેનો તફાવત જાણવો કંઈક અઘે મુશ્કેલ છે. એમાંના કેટલાક શબ્દો જણી શક્યા નથી અને કેટલાક શબ્દશાસ્ત્રના દાનનો મુજબ પોતાનાં અસલ રૂપથી બદલાઈ ગુજરાતી શબ્દો બની ગયા છે, જેવા કે આગે આપણે તે જોઈએ છીએ એવા ફારસી અને અરબી શબ્દોમાંથી થોડા અસલરૂપ અને બદલાયેલા રૂપમાં નીચે પ્રમાણે આવ્યા છે:

“ મુશ્કેલ, કોલ, હેરાન, પુરાન, એમ, ગેર, હાજર, અનામત (અમાનત), પહોં, અસર, ખગ્નનો, ડગલો, બાગ, ગાલીઓ, ખાનું, દીવાનો, ઝનાનો, ખરીતો, જામો, દાનો (દાણો), નગારું, નગ્લો, દાવો (દ્રુવા), તકિયો, શીશી, હિસ્સો, મહોલો, દરતો, ગરીબ, ગુલામ, સાલ, વગેરે તમામ શબ્દો એટલા બધા જાણીતા થઈ ગયા છે કે ગુજરાતી બોલનારા લોકો આ શબ્દો વાતચીતમાં

દલકતાની વેપાર કરનારી કામોમાં ઘણો મોટો ભાગ ગુજરાતીઓનો છે. ગુજરાતમાં આપણે ઘણા લોકોને બંગાળી ભાષાનો અભ્યાસ કરતા જોઈએ છીએ. ગુજરાતી શબ્દ “ મહાશય ” જે અંગ્રેજી શબ્દ “ સર (sir) ” ની બરાબર છે તે સંસ્કૃત શબ્દ બંગાળીમાં ખાસ વપરાય છે, જેને આપણે ત્યાં વપરાશ શરૂ થયો છે.

હવે આપણે જોઈશું કે હાલની કાર્ટ (અદાલતી) ભાષા એટલે કે અંગ્રેજી ભાષાની ગુજરાતી ભાષા ઉપર કેટલે અંગે અસર થઈ છે. અંગ્રેજી લોકો હિંદુસ્તાન ઉપર દોઢ સદીથી હકૂમત કરી રહ્યા છે. અંગ્રેજી શિક્ષણના સંબંધમાં કેટલાક કાયદા ૧૮૩૩માં હિંદુસ્તાનમાં કરવામાં આવ્યા હતા. હિંદુસ્તાનના વતનીઓને અંગ્રેજી શિક્ષણ આપવાની યોજના કરવામાં આવી અને તેમને કારકૂન અને ગુલામ બનાવવા માટે માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણ અંગ્રેજી ભાષા મારફત આપવાની તજવીજ કરવામાં આવી હતી. અને એ પ્રમાણે આજ પર્યંત તમામ વિદ્યાઅભ્યાસની સંસ્થાઓમાં આજુ છે. લોડ' મેકોલે-એ અંગ્રેજી ભાષા મારફત શિક્ષણ આપવા બાબત પોતાના વિચારો વ્યક્ત કર્યા હતા. એમણે શરૂઆતમાં જ જાહેર કર્યું હતું કે આ યોજનાથી હિંદુસ્તાનમાં ખ્રિસ્તી વિચારોનો ગરતો મોકળો થશે. અને ખરેખર એમ જ બન્યું. શિક્ષણ માટે માતૃભાષાને બદલે રાજ્યકર્તાની જખાનને પસંદ કરવામાં આવી. અને આવી રીતે દેશની ભાષા બળજબરીથી દબાઈ ગઈ. આ પ્રમાણે ઘણાંએ અંગ્રેજી શબ્દો વાત-ચીતમાં અને વ્યાખ્યાનમાં, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ અને ભૂગોળને લગતા ગુજરાતી શબ્દકોશમાં દાખલ થયા. વિજ્ઞાન (સાયન્સ)ના વિષયના લગભગ તમામ શબ્દો અંગ્રેજી ભાષાના છે. એ જ પ્રમાણે એન્જિનિયરિંગને લગતા શબ્દોનું પણ છે. આનું કારણ એ છે કે તમામ વિજ્ઞાન પશ્ચિમ સાથે જ સંબંધ ધરાવે છે. આ અર્વાચીન શોધો માટે ગુજરાતી ભાષામાં પોતાના શબ્દો નથી. આનાથી એક ફાયદો એ થયો કે શબ્દકોશની વૃદ્ધિ થઈ. જે શબ્દો દરરોજના વપરાશમાં આવ્યા

કરે છે તે આ છે : ટેબલ, કોટ, પોસ્ટ ઓફિસ, પોસ્ટકાર્ડ, કોર્ટ, જજ, મિસ્ટર, માસ્ટર, સાયન્સ, સ્કૅલ, કોલેજ, સ્ટેશન, રેલ્વે, ટ્રેન, ક્યાસ, પ્રિન્સ, પેપર, ગ્લાસ, મશીન, બાઈસિકલ, મોટરકાર, એન્જન, એન્જિનિયર, ઇલેક્ટ્રિસિટી, પોલીસ, ગેઈટ, યુનિવર્સિટી, ગટર, નેકટાઈ, બેલ વગેરે.

રિવાજ, સભ્યતા અને પોશાક માટે પણ અંગ્રેજી શબ્દો છે. ફોન, કોર્ટ, રાજ્યવ્યવસ્થા, શિક્ષણ, પશ્ચિમની ફેળવણીને લાગતી બાબતોમાં પણ અંગ્રેજી શબ્દો મળે છે ! એક વખત એવો હતો કે ત્યારે તમામ ગુજરાત એટલું જ નહિ પરંતુ સારા હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજી ભાષા જારી થઈ ચૂકી હતી. પરંતુ સારા નસીબે રાષ્ટ્રીય જીત્સો જાગૃત થવાથી ઉપર વર્ણવેલી દાસ્યતામાં બહુ ઝડપી ફેરફાર થઈ રહ્યો છે. અને માતૃભાષા સાથે મોદબ્ધિત કરવાથી નતીજે એ આવ્યો કે સંસ્કૃત શબ્દો પણ બનાવવાનું શરૂ થયું છે. આપણે વખતોવખત જોયું છે કે સમાજ અને સાહિત્ય હમેશાં એકબીજા સાથે વોટગાથેલાં ગયાં છે, અને લોકો જાણી જોઈને પોતાની જરૂરિયાતો પ્રમાણે નવા શબ્દો બનાવી લે છે. કહી શકાય કે નવી પ્રવૃત્તિએ નવા બે ત્રણ શબ્દો જોડી અને નવા શબ્દો અથવા તો પુરાણા શબ્દોને નવો જામો પહેરાવી તૈયાર કર્યા છે. ત્યારે અમહ-કારની ચળવળ જોર પકડતી ત્યારે ભાષા અને સાહિત્ય પણ નવાં સ્વરૂપો અપભ્રંશ કરી ગયાં હતાં. જો કે અસલ શબ્દ “કોઓપરેશન” (સહકાર) હતો હવે તેનો શબ્દ “નોનકોઓપરેશન” (અસહકાર) ચાલુ થઈ ગયો અને “સિવિલ ડિસ-ઓબિડિયન્સ”નો ખાસ અર્થ “સત્યાગ્રહ” કરવામાં આવ્યો. આ ઉપરાંત અસહકારની ચળવળથી ભાષામાં અમુક અંશે ફેર પડ્યો. પહેલાં શબ્દોને મહત્ત્વ આપવામાં આવતું હતું, હવે તેમની જગ્યા વિચારોએ લીધી. હવે ગુજરાતી ભાષા જોરદાર, સાદી, વિચાર-બાવનાથી ભરપૂર, મજબૂત, અને અસરકારક થઈ ગઈ છે. કૂટાર્થ વાક્યોનો જમાનો ગયો છે.

ગુજરાતી ભાષા મધુરી થઈ છે આ ભાષામાં તામિળ ભાષાની ઉચ્ચતા નથી, તેમજ મરાઠી ભાષાની કઠોરતા નથી. જે પ્રમાણે ગુજરાતમાં નાના શેર, નાનાં ઘર, સાકડી મલીઓ, નાનાં પ્લોટા, નાનાં શહેરો અને નાની સડકો હોય છે તેમ તેની ભાષા પણ નિર્ગંધ છાકગંધી જેમ નાની, નાણુક, નિષ્કપટી, મીઠી અને મુદ્દુ છે દુનિયાએ ગુજરાતી સાહિત્યને સ્ત્રી સાહિત્ય અને ભાવાને સ્ત્રી ભાષા ગણી છે એમાં એની મુદ્દુતા છે કે કોઈ વખત કોઈ પગેથી માણસ આવી ગરબા ગરબી જુએ છે ત્યારે તે ખરેખર ગુજરાતના સૌંદર્ય અને તેની ભાષાથી હેગ્ત થાય છે હિંદુ સ્ત્રીઓ આમો મહિનાની પહેલી નવ રાતોમાં ગુજરાતી ભાષામાં ગાય કે એઓ ગોળાકાર ઊભી ગહે છે અને ગાતા ગાતા તાળી પાડે છે, અને પગ જમીન ઉપર ઠોકતી આસપાસ ફરે છે

ગરબા-સાહિત્ય

ગાનારા અને અભ્યાસ કરનારા દેવીની શક્તિ, એના ખૂબ-સુરતી, પોશાક અને આજુપણની તારીફ કરે છે, અને એની ગહેમ નજર માટે 'કાલાવાલા' કરે છે ગુજરાતનું આ જાતનું સાહિત્ય બંગાળામાં પણ મળે છે ત્યાં મધ્યકાળના બંગાળી કાવ્યના દરેક કવિએ હમેશા કાળીની તારીફ કરી છે એમ કહીને કે તે માતા છે, રક્ષક છે, અને કેટલીકવાર વિનાશક પણ છે આસો મહિનાના પહેલા નવ દિવસ ખાસ કરીને દેવીની પૂજા માટે શુકર વરેલા છે. અને તે વખતે સૌરાષ્ટ્રમાં પુરુષો અને ગુજરાતમાં સ્ત્રીઓ ગરબા વધુ પ્રમાણમાં ગાય છે સ્ત્રીઓનું ગોળાકાર ફરવું અને તાળી પાડી પાડીને તાળ મેળવવા, અને અર્ધું શરીર ઝુકાવી ઝુકાવીને રાત્રિને સમયે મોડે સુધી ગરબા ગાવા મનોહર અને નજરે જોવા જેવું હોય છે. સુરત, વડોદરા, અમદાવાદ અને મુંબઈ જેવા સ્થળોમાં સ્ત્રીઓના ગરબા મર્દોના કરતાં વધારે મનોરંજક હોય છે. મર્દો તો ફક્ત ફૂંદી, ઊછળી બંગાડા પાડે છે અને તાળી પાડે છે જ્યારે બીજા પ્રાંતો

આદમી તે સ્ત્રીઓને પડદા વગર પૂરાં આશુપણ અને સંપૂર્ણ આઝાદી સહ ગુજરાતનાં શહેરો અને ક્ષણાની ગલીકૂચીમાં ગરબા ગાતાં જુએ છે ત્યારે તે મુંદર દેખાવ નિહાળી હેરત થઈ જાય છે. ગુજરાતના ગરબાનું ખાસ સાહિત્ય રહેવું છે. ગરબાનો ઉદ્દેશ દેવીની તારીફમાં રાગ અને આર્થાપર્થો ગાવાનો હોય છે. વડલલ ધોળાએ બહુચરાજી માતાની તારીફમાં ગરબા લખ્યા છે. એના પછી તે વિષયના ઉત્તમ કવિ દયારામ હતા. એમણે એમના ગરબામાં રાધા અને કૃષ્ણની લીલા અને પ્રેમના કિસ્સા બતાવ્યા છે. લોકોને એ વધારે પસંદ છે અને ઘણી ખરી સ્ત્રીઓ એ ગરબા દિલથી ગાહે છે. નવા-યુગમાં કવિ નાનાલાલ રાસ અને ગરબાના ઉત્તમ કવિ થઈ ગયા છે. અત્યાર સુધી ગરબાનો વિષય આધ્યાત્મિક પ્રેમ હતો તેમાં એમણે શૈક્ષિક પ્રેમનો ઉમેરો કર્યો છે. ગરબા ગુજરાતની એક ખાસિયત છે. ગુજરાતી ભાષાના પ્રકારો

તમામ ગુજરાતમાં ગુજગતી ભાષા એક જ રીતે બોલાતી નથી, પરંતુ જુદી જુદો જગ્યા માટે વિવિધ ઉચ્ચાર છે. ગુજરાતી ભાષાના ત્રણ મુખ્ય પ્રકાર ગણી શકાય.—

(૧) અમદાવાદી:—એ ગુજગતી બોલી છે જે ખાસ કરીને અમદાવાદ અને એની આસપાસ બોલાય છે

(૨) કાઠિયાવાડી:—જો કે ગુજરાતી બોલી છે, પરંતુ એના ઉચ્ચારણમાં ફેર છે. સૌરાષ્ટ્ર-કાઠિયાવાડના લોકોના ઉચ્ચાર સાંકડા હોય છે. તેઓ “સ” ને બદલે “હ” જેવું બોલે છે.

(૩) કચ્છી.—જો કે કચ્છ ગુજરાતમાં છે પરંતુ ત્યાંની બોલી બિલકુલ જુદી જ છે. તેના ઉપર સિન્ધી જગ્યાનની વધુ પ્રમાણમાં અસર છે. અમદાવાદી કે કાઠિયાવાડી લોક કચ્છી ભાષા સમજી શકતા નથી. આ ફરક હોવા છતાં તમામ લોકોની પ્રેમારવાણિન્યની ભાષા સામાન્ય ગુજરાતી બોલાય છે તે જ છે. સાહિત્ય પણ મળતું આવે છે. કચ્છી ગુજરાતી ભાષા કરતાં સિધીની એક સાખા છે. અને તે એવી

બોલી છે જે ક્રૂત બોલાય છે પરંતુ લખાતી નથી.

ગુજરાતી ભાષાની એક ખીજ સાખા મુરતી બોલી છે. આ બોલી મુરતમાં બોલાય છે. અહીં “ચ” ને બદલે “હ” બોલાય છે. જેમકે “નિશાળ” ને બદલે “નિહાળ” બોલાય છે.

ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ

ભાષા અને વ્યાકરણ એક બીજથી જુદાં કરી શકાતાં નથી. વ્યાકરણ એ ભાષાની યાત્રી છે. અહીં આપણે ગુજરાતી ભાષા અને ગુજરાતી સાહિત્ય વિશે જોયું. હવે એના વ્યાકરણ વિશે કંઈ લખવામાં આવે તો ગેરવાજબી નથી. શરૂઆતમાં ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ ન હતું. ઘણા પુરાણા વખતમાં સિદ્ધગજ જ્યસિંહના જમાનામાં હેમચંદ્રે વ્યાકરણ લખ્યું હતું, પરંતુ એ પુરાણી ગુજરાતી ભાષા જોડેલે કે અપભ્રંશનું હતું. અર્વાચીન ભાષાના વ્યાકરણ સાથે એને નહિ જોવા જ સંબંધ છે. ગુજરાતમાં આપણે વિસ્તીર્ણ બહુતર માટે પાઠરી (મિશનરી) એના ઝણી છીએ. એમણે પુરાણા પુસ્તકો એકઠાં કર્યાં. ગુજરાતી ભાષાનું પ્રથમ વ્યાકરણ પણ એક અંગ્રેજ મિશનરીની મહેનતનો નતીજો છે. ગુજરાતી મૂળાક્ષરો સંસ્કૃત ભાષામાંથી લીધેલા છે. પહેલાં તો અક્ષરો ઉપર લીટી દોરવામાં આવતી હતી જેવી રીતે “દેવનાગરી”માં કરવામાં આવે છે; દા. ૦ બા ગાય કાઢી છે; શબ્દો પણ જુદા જુદા લખાતા નહિ હતા. હવે માથા ઉપર લીટી દોરવાની પદ્ધતિ ધીમે ધીમે જતી રહી છે; પરંતુ વેપારીઓની હજી સુધી એ જ પદ્ધતિ છે. એઓ લખાણ-કામમાં અને ખાતાવહીમાં લીટી દોરે છે. ગુજરાતી મૂળાક્ષરના સ્વરો અને વ્યંજનો નીચે પ્રમાણે છે :

અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, ઋ, ૠ, એ, ઐ, ઓ, ઔ, અં, અઃ,
ક, ખ, ગ, ઘ, ઙ, ચ, છ, જ, ઝ, બ, ટ, ઠ, ડ, ઢ, ઘ, ણ, ત,
થ, દ, ધ, ન, પ, ફ, બ, ભ, મ, ય, ર, લ, વ, શ, ષ, હ, ળ,
સ, ર

સ્વર એ પ્રકારના છે: હ્રસ્વ અને દીર્ઘ. અ, ઇ, ઉ દ્વંદ્વ છે

અને બાકીના લાંબા છે.

ગુજરાતી પદ્ય:—ગુજરાતી ભાષામાં પદ્યવિભાગ પણ બહોળો છે. ઇસ્વી પંદરમી સદીથી માંડીને આજ પર્વતમાં ઘણાંએ ગુજરાતી કવિ થઈ ગયા છે. નરસિંહ, મીરાં (સ્ત્રી) અને ભાલણ ગુજરાતીના પુરાણ કવિઓ હતા.

નરસિંહનો સમકાલીન કવિ ભાલણ નામનો હતો. જો કે નરસિંહ અને મીરાં જેટલો મશહૂર ન હતો તે છતાં એ વિદ્વાન હતો. જે જમાનામાં કોઈ પણ પ્રાંતિક ભાષા સંસ્કૃત ગ્રંથોના તરજૂમા માટે મગરૂર ન હતી તે સમયે ભાલણે સંસ્કૃતના મશહૂર બાણ ભટ્ટની કાદમ્બરીનો સારાનુવાદ જૂની ગુજરાતી ભાષામાં પદ્યમાં કર્યો હતો. એ તો નિ.સંશય છે કે સંસ્કૃત પદ્યનો તરજૂમા ગુજરાતી પદ્યમાં કરવો એ એક ઘણું મુશ્કેલ કામ છે. ભાલણે પુષ્કળ ગ્રંથો રચ્યા છે. એ જમાનામાં ખીજા કેટલાક કવિઓ પણ હતા, જેમકે બીમ (ઈ. સ. ૧૪૮૪) અને પદ્મનાભ વગેરે. પદ્મનાભે એક ઐતિહાસિક કાવ્ય લખ્યું હતું જેનું નામ “કાન્હડદેવખંધ” છે. એ ગુજરાતી સાહિત્યમાં અદ્વિતીય ગણાય છે. એમાં અલ્લાઉદ્દીન ખલજીની ગુજરાત ઉપર ચડાઈ, એને પોતાના મુલકમાંથી પસાર થવા દેવાની કાન્હડદેવી મનાઈ અને ત્યાર પછી થયેલી લડાઈ, કાન્હડદેવીના પુત્ર વીરમ અને શાહજાદી વચ્ચે પ્રેમની શરૂઆત અને ફાગેની કૂચનું વિમતવાર વર્ણન, શહેર ઉપર મેળવેલી ફતેહ, પોતાની હાર માટે મુસલમાન ઓરતોએ કરેલો કદર્પાત, શાહજાદી શીરાઝાની નિરાશા આ તમામ બનાવો તકસીલવાર અને જોરદાર રીતે ખ્યાન કરવામાં આવ્યા છે. એ જ્યાંન વધારે

અખોઃ—અમદાવાદના એક માલદાર સોનીએ સમાજથી કંટાળી જઈ પોતાની તમામ જિંદગી “સદગુરુ”ની શોધમાં ખપાવી દેવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. ન્યારે ન્યારે અને ન્યાં ન્યાં તે સાધુઓની જમાતમાં ગયો ત્યાં ગુરુ સારી હાલતમાં જણાયો નહિ એને કાંઈ સદગુરુ મળી શક્યો નહિ એની ખાદિસ એક એવા સદગુણી ગુરુને હામિલ કરવાની હતી કે જે તેને સાચો ગરતો બતાવે. એ એ જ શોધમાં બહાર નીકળી પડ્યો કાશી અને પ્રયાગની જગ્યાએ જતી વખતે રસ્તામાં એણે ગોઝુળમાં ગોસ્વામી ગોઝળનાથજીને ત્યાં મુકામ કર્યો જે વૈષ્ણવના વલ્લભાચાર્યના સપ્રદાયના વડા હતા. એ તવગર હતો તેથી એનું પુષ્કળ માનપાન કરવામાં આવ્યું. પરંતુ આ જ્ઞાન-પિપાસુને જ્ઞાનનો તૃપ્તિ એમની પાસેથી થઈ નહિ એની અંતરની અભિલાષા અટકતી હતી. એક દાગેલ ગુરુને મેળવવામાં એ કામિયાબ ન થયો. એક વખત કાશી નજીક એક ઝૂંપડીમાં એણે એક સંન્યાસીને એક જ ચેલા, આગળ વેદાંતના સિદ્ધાંતો જ્ઞાન કરતો જોયો. એક આવા પવિત્ર શહેરમાં, ન્યાં એક સાધાગ્રણ ગુરુ પછી એક સો ચેલા જમાં કરી શકતો હોય ત્યાં આ એક અસાધારણ બનાવ હતો. ગોધ અપાતી વખતે અખો ઝૂંપડીની પાતળી દીવાલોની પાછળ છુપાઈ રહીને એનો ખોધ બહુ જ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળવા લાગ્યો. આવી રીતે કેટલાક દિન પસાર થયા ચેલાનો એ શિસ્તો હતો કે, શબ્દોના જવાબ ધીમેથી કે શિગ હલાવી આપવા પરિણામે તેની હિંમતમાં

દરખાસ્ત પેશ કરી.....પોતાની આ ખાદિશની સાંખિતી માટે એણે પાછલા બાર મહિનામાં સાંભળેલી તમામ કથા કહી બતાવી. સ્વામીજીને ખાતરી થઈ કે અખાને એમનામાં પુષ્કળ શ્રદ્ધા છે. એણે એને પોતાનો શિષ્ય બનાવ્યો. અખાએ વેદાંત ઉપર કાળૂ હાસિય કર્યો. આ દુનિયાની દગલબાજીથી એ કંટાળી ગયો હતો. એણે આ દુનિયાને, સાચી હસ્તીની તલાસમાં તિર્ધાન્નિ આપી. એણે ધણી કવિતા લખી છે જેમાં દુનિયા અને એના રીતરિવાજોને લગતા ધણા બોધદાયક પાઠો એણે શીખવ્યા છે. એણે વેદાંત સિદ્ધાંતને પદ્યમાં લખવાની કોશિશ કરી હતી. ખરેખર આ એક કંકણુ કામ હતું. એવા વિષયને પદ્યમાં લખવામાં એની શૈલી મોહક થઈ હશે. એની ભાષા પણ શુદ્ધ છે; લયબદ્ધ નથી. એમાં કોમળતા અને મુદરતા નથી. જ્યાં ઉપર એને કંઈ ખાસ પ્રીતિ નથી. કવિ કહેવડાવવાની

પડે માણસ હતો. એ ક્યાને માટે કાચો લખતો અને મોટી મડળી આગળ ગાતો હતો. મહાભારત અને ભાગવતમાંથી વિષયો લઇને ખુદ આખ્યાન અને કથા પદ્યમાં લખતો હતો. રણપદ્મ, ઝોખાહરણ, નળાખ્યાન વગેરે આ જાતના એના ગ્રંથો છે. એમાંના વિષયો પુરાણની કથામાંથી લેવામાં આવ્યા છે. એના તમામ ગ્રંથોમાં નળાખ્યાન લોકોને બહુ જ પસંદ છે. એ સર્વનો માનીતો ગ્રંથ છે એટલું જ નહિ પરંતુ ગુજરાતી પદ્યગ્રંથોમાં એ સર્વથી ઉત્તમ ગણાય છે. ચિત્ર મહિનામાં “ઝોખાહરણ” વાંચવાનો રિવાજ હરેક ઘરમાં નહિ તો કરીબ કરીબ હરેક ગામ અને કસબામાં તો જરૂર જ જોવામાં આવે છે. સમાજનાં રસમો અને રિવાજો, ચળ અને અચળ ચીજોની શબ્દોમાં તસ્વીર અને પુરુષ અને સ્ત્રીઓનાં લક્ષણો વગેરેથી પૂર્ણ પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનો ઉપમા અને અલંકારથી ભરપૂર છે. એમાં એનો કોઇ પણ કવિ હરીફ થઇ શકતો નથી. એ સ્વતંત્ર રીતે ગુજરાતી જાન્યારની ઉપર હકૂમત કરે છે. પ્રેમાનંદની ભાષા અતિ મધુર અને નાજુક છે. આજ પર્વત કોઈ શબ્દ એની શૈલીની સાચી નકલ કરવામાં કામિયાબ થયો નથી. તેણે કાવ્યમાં ઈશ્વર-સ્તુતિ તેમજ ધણી મહાન પુરુષોની તારીફ કરી છે. નરસિંહના જીવનચરિત્ર વિશે તેણે ઘણું લખ્યું છે. ઉત્તમ કાદિની શાયરીમાં પ્રેમાનંદ શ્રેષ્ઠ છે.

શામળસદૃષ્ટ પ્રેમાનંદની પછી યશો. અમદાવાદની નજીકમાં આવેલા (જે હાલમાં ગોમતીપુર કહેવાય છે.) વેંગલપુર વતની હતો. કવિ તરીકે પ્રેમાનંદના મુકાબલામાં બીજા નંબરનો ગણાય છે. પ્રેમાનંદને પુરાણાં પુરાણોમાંથી વિષય પસંદ કરવાની આદત હતી, જ્યારે શામળ જૂની લોકકથાઓ પદ્યમાં બનાવતો હતો. શામળે ગુજરાતી સાહિત્યમાં વાર્તાલેખનનો રિવાજ જારી કર્યો હતો. જો એને ગુજરાતનો સૂફી કહીએ તો કંઈ ખોટું નથી. વાર્તા એ નવલકથાઓનો કેશ છે. શામળના વિષયમાં સ્ત્રી પાત્રો

કામળ, ભણેલાં અને રમૂજ છે. શામળના કિસ્સાઓમાં નાયનારી-ઓનું પ્રમાણ વધારે છે, ને ધાર્મિક જગત વિશે એને કંઈ ભેદભાવ નથી. એ સમાજના આપસઆપસના સંબંધની પરવા કરતો નથી પણ નીતિસાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો અનુસાર ચાલે છે. એક વાણિયો કંઈ પણ વાધા સિવાય કોઈ પણ નાયનારી સાથે લગ્નમંબંધ બાંધે છે અને એને ચારિત્ર્યનો કંઈ પણ ડાઘ લાગતો નથી; એઓ પણ એની ખિદમતમાં કોઈપણ જાતની કમી રાખતી નથી. ચારે સ્ત્રીઓ આપસમાં એક બીજીને બહેન તરીકે ગણે છે. એઓ મદોની માફક બહાદુર અને નીડર હોય છે. મરદનો અસલ સ્વભાવ ઓરતોમાં બતાવવામાં આવ્યો છે. શામળનાં સ્ત્રીપાત્રો જીવન છે, પણ છુટ્ટાઓના જેવાં અક્કલવાળાં છે. જ્યારે એઓ એક બીજાનાં આશક થાય છે ત્યારે એમાં મરદ અને સ્ત્રી પાત્રોના મનોવિકાર પણ એવા જ હોય છે. અને એમના ઇસ્કનો અંતમ હુન્મેશાં લગ્ન હોય છે. ફક્ત ખૂનસૂરતી, સાચો પ્રેમ કે જીવસાને લઈને એઓ લગ્ન કરે છે, પરંતુ ઘણી વખત માળાપની મરજી વિરુદ્ધ હોય છે. “અંગદવિષ્ટિ” “પદ્માવતી”, “નંદબત્રીસી” અને “સિંહાસન બત્રીસી” “સુદાબહોતરી”, એના બહુ જ સુંદર કાવ્યો છે. એની જગ્યાન સાદી છે, પરંતુ બહુ જ લાગણીભરપૂર છે. એણે ગુજરાતી ભાષા ઉપર ઊંડી છાપ પાડી છે. એના છાપાએ એને અમર બનાવ્યો છે. એની લખાણની શૈલી અદ્વિતીય છે, અર્થાત્ “સાદી ભાષા, સાદી કડી, સાદી વાત વિવેક,” એવાં માલૂમ પડે છે. જે સાદી ભાષામાં શિખામણ આપી શકે છે તે જ સાચો કવિ છે. રમ્પીદાસ એક માલદાર, કુલુબી પટેલ શામળનો આશ્રયદાતા હતો. તે સદીના નાના નાના કવિઓની સંખ્યા અતિ નાની હતી.

અમદાવાદમાં આ સમય દરમ્યાન એક વલ્લભભટ્ટ ધેળા નામનો કવિ યર્ધ ગયો છે; જે મહાદેવીનો મહાન ભક્ત હતો. એણે બહુચરા માતાના ઘણા ગરબા લખ્યા છે. એ ભણેલો ગણેલો ન હતો.

એના વિરોધેલાય છે કે મહાદેવી એના ઉપર એટલી બધી ખુશ થઈ ગઈ કે એણે પોતાની દેવી શક્તિથી એનામા જ્ઞાન મૂક્યું.

ભોળો ભક્ત એક ભક્તકવિ હતો તે ઓગણીસમી સદીમાં થઈ ગયો હતો તેનો જન્મ પાટીદાર કે કણ્ણી ઘરમાં થયો હતો તે મિયકુય ભણ્યો ન હતો, પણ ભક્ત હતો અને એણે ઘણા ભજનો લખ્યા હતા એણે પોતાના જમાનામાં સુધાગના રહસ્યો અને રિવાજો ઉપર સખત ટીકા કરી છે શામળના છંપા, પ્રીતમ દાસના પદો, નરસિંહનાં પ્રભાતિયાં અને ભોળના ચામખા એ સર્વત્ર મશહૂર છે એણે એકાંતવાસ અને હુઆઈની સખત ઝાટકણી કરી છે એની જખાન શહેરીઓની જેવી શુદ્ધ નથી પરંતુ સલનિશાથી ભરપૂર છે એ ન તો ભણેલો ગણેલો અને ન તો સુધરેલો હતો.

ગિરધર ઈ સ ૧૭૮૭માં આ ફાની દુનિયામાં જન્મ લઈ ઈ સ ૧૮૫૨માં બાપ્તિ દુનિયા તરફ ફર્ય કરી ગયો ગમાયણનો ગુજરાતી ભાષાનો અનુવાદ એણે કર્યો છે, અને ઘણાં લોકો એનું ગુજરાતી રામાયણ વાંચે છે.

સ્વામિનારાયણ સહજનનદ સ્વામીએ એક જમાત ગુજરાત અને સૌગંદ્રમાં કાયમ કરી હતી (જેઓ અયોધ્યાથી આવ્યા હતા) તે બહુ જાણીતી વાત છે આ બંને વિભાગોમાં એના ઘણાં અનુયાયીઓ છે એ સદીમાં સહજનનદ સ્વામીને માનનાગ સખ્યામધ લોકો મળી આવે છે, જેમાના બે ઘણાનંદ અને નિષ્કુલાનંદ ઉત્તમ કાદીના છે. ઘણાનંદના પદો આજ પણ લોકો અતિ ઝોંક અને શોખથી ગાય છે.

ગુજરાતી સાહિત્યના સમયના બે વિભાગ ગણવામાં આવે છે (૧) પુરાણો જમાનો, (૨) આધુનિક જમાનો, પુરાણો જમાનો પદરમી સદીથી ઓગણીસમી સદી સુધીનો ગણાય છે અને આધુનિક જમાનાની શરૂઆત ઓગણીસમી સદીથી ગણાય છે.

જે કવિ આ જમાનામાં થયો તે એક ખાસ ધાર્મિક જમાત સાથે નિરૂપત ધરાવતો હતો. જે વિદ્યાર્થીઓ તેમના મંથોનો અભ્યાસ કરવા ઈચ્છતા હોય તેમણે સૌથી પ્રથમ આ લુદી લુદી જમાતોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ અને એમની લુદી લુદી માન્યતાઓ સમજવી જોઈએ. આ પ્રમાણે જ આપણે આ સંબંધ ધરાવતી વિવિધ જમાનથી વાંચે, થઈએ ત્યારે જ આ કવિઓનો સંપૂર્ણ રીતે અભ્યાસ કરી શકીએ. જો તે બાજતનું આપણને પૂરેપૂરું યાન ન હોય તો આપણે આ કવિઓમાંથી એકેને ઈચ્છા આપી શકીએ નહિ. આપણે યોગ્ય રીતે સમન્વિત સિવાય આપણા પુરાણ સાચેરોનો અભ્યાસ કરી શકતા નથી. વળી એ મારે માન્યરી રીતે તેની જમાતની માન્યતા ઉપર વિચાર કરવો પડે છે. જો આપણે ધર્મસુખ રહીને બાનું કામ કરીએ તો જરૂર એમની તરફ ગેરઈ-સાફી કરીશું.

લકિત હોવાથી ડોકરીઓ કાઢી પણ જાતના વાંધા સિવાય પોતાની માતાની આગળ ગાઈ શકે છે. દયારામની ગરબીઓ મશહૂર છે. ઈશ્વર વિપર પોતાને અનંત શ્રદ્ધા હતી. એના ગુરુ ઇચ્છારામ ભટ્ટને એ નરસિંહનો બીજો અવતાર માનતો હતો. એણે ઘણા ગ્રંથો રચ્યા છે. એની જાગ્યાન મીડી અને દિલચરપ છે. એની લેખનશૈલી બહુ જ સાફ છે. એ સ્વતંત્ર મીઝાજનો અને સત્યને આદનારો હતો. એના સ્વભાવની ઝલક એની નઝમોમાં દીપી નીકળે છે. તે ગુજરાતનો “બાઈરન” કહેવાય છે. પુરાણા જમાનાનો તે ઉત્તમ શાયર હતો. આધુનિક જમાનાની શરૂઆત દયારામ પછી ચાલે છે.

એ સમય પછી બ્રિટિશ હકૂમત મજબૂત થઈ ગઈ. મરાઠાઓ ગુજરાતમાંથી ચાલ્યા ગયા હતા. પશ્ચિમની તાલીમની શરૂઆત થઈ ચૂકી હતી. મુબઈ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના થઈ ગઈ હતી. ગુજરાતના પાયતખ્ત અમદાવાદમાં પણ કેળવણીનો પ્રસાર થઈ ગયો હતો. કેટલુંક સાહિત્યસંશોધન પણ થયું હતું. અંગ્રેજ મિશનરીની મદદથી ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ લખવામાં આવ્યું હતું. અમદાવાદમાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ આ સોસાયટીના ખાસ વ્યવસ્થાપક હતા. તે આધુનિક જમાનાના પ્રથમ અને મુખ્ય કવિ છે. કાવ્યનું કેન્દ્ર ધર્મ હતું તે

એકબીજા સાથે જંગ ખેલતી હતી. આ શાએરોના સ્વભાવનું દર્શન એની રચનાના દર્પણમાં મારૂંમ પડે છે. દલપતરામ ઉત્તરિમાં માનતા હતા અને નર્મદાશંકર સમાજ-સુધારણાના કામ માટે દંડિયાની ખયાલો ધરાવતા હતા. અને એ ન્યાતમતની બ્યવસ્થાનું કામ એકદમ રદ કરવા માગતા હતા. દલપતરામ કહેતા હતા કે સમાજની ઉત્તરિનું કામ આરતે આરતે અને રફતે રફતે કરવું જોઈએ. આ માત્ર જંગથી સાહિત્ય ઉપર કાયદાકારક અસર થઈ.

નર્મદાશંકર અને દલપતરામ ગુજરાતી સાહિત્યના સમાન્ય કવિ ગણાવા લાગ્યા. દલપતરામે આપણા સાહિત્યમાં ધણો વધારો કર્યો છે. એની ભાષા વિચારશીલ, માર્મિક, સાદી અને રસિક છે. એના દોહરા અને છંદો આ બામતની સાબિતી આપે છે. એણે કેટલાક ગરબા પણ બનાવ્યા છે. કવિતા શીઘ્રતાથી બનાવવાની એનામાં કુદરતી બક્ષિય હતી. તે માદા સ્વભાવવાળા અને વિશ્વાસુ હતા. રાંત્યના તેમજ સામાન્ય વર્ગના માણસો એને માહતા હતા. નર્મદાશંકર દુઃખમંદી, તરંગી અને સુધારક હતા. નવજીવાનો એને કવિ તરીકે બહુ માહતા હતા. એના કાવ્યોમાં જીમ્સો છે અને એના વીરરસની કવિતા આપણને બહાદુરી શીખવે છે. કામ શરૂ કર્યા બાદ કોઈ પણ રીતે ખતમ કરવાની એને ધગય હતી. નર્મદાશંકર ગુજરાતી સાહિત્યમાં મઘની શરૂઆત કરનાર પ્રથમ હતા. એને માનુષમિ માટે બહુ મોહબ્બત હતી. એની કવિતા “જય જય

વર્ષાઋતુમાં એકના પડેલા મતમયૂગના જેવો મધુર છે એના ચમચ માં ઘણા નવા અને જુદા જુદા તરવે ગુજરાતી સાહિત્યમાં દાખલ કરવામાં આ-આ હતા ગુજરાતમાં અગ્રેજી શિક્ષણ ચાલુ થવાથી ધીમે ધીમે અગ્રેજી ભાષાની ખાસિયતો આપણી ભાષામાં પ્રવેશ કરવા લાગી હતી અત્યાર સુધી કવિતાનો વિષય ઈશ્વરી પ્રેમ હતો કલાપીએ એની નજીબોમાં દુ-યવી ઇશ્ક દાખલ કર્યો કલાપી નવ-જવાનો તેમજ વિદ્યાર્થીઓનો પ્રિય ખવિ કે એની કવિતા પ્રેમગ્રસ્થી ભરપૂર છે જે પત્રો એણે પોતાના દોસ્તોને લખ્યા હતા તેમાં સાહિત્યનો સ્વાદ છે અને એ અતિ મુદર છે એનું વનણ ઇશ્ક તગ્દ વધારે છે એના કાવ્યો અગત અનુભવોથી ગાથેલાં છે એના સાગ નસીમે એના દોસ્તોમાં ઉત્તમ સાહિત્યગસિક શખ્ષો હતા

મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી ભાવનગરની શામળદાસ કેલેજમાં સંસ્કૃતના પ્રોફેસર હતા તેમણે ઘણા નિબંધો લખ્યા હતા ચરિત્ર ઉપના નિબંધ વાચવા જેવા છે એમ કહી શકાય કે આ જમાના સુધી ગુજરાતમાં ઉત્તમ નાટક-સાહિત્ય ન હતું એમનું નાટક “મતા” ગુજરાતી નાટકોમાંનું એક છે એમણે ઉત્તરગમચગિત” વગેરે કેટલાક સંસ્કૃત નાટકોના અનુવાદ કર્યા છે એમણે ફિલસફી ઉપર પણ ઘણા નિબંધો લખ્યા છે એ સંસ્કૃતના પ્રોફેસર હતા, તે છતાં એમણે ફારસી શબ્દો ગુજરાતીમાં વાપરી બહુ સફળતાથી ગઝલો લખવાની

અસર થાય એવું યાદતા હતા. ગોવર્ધનગમ આ રસાક્ષીમાંથી કામિયાબીથી પસાર થયા એણે અંગ્રેજ સંસ્કૃત અને ગુજરાતીની ખાસિયતો ખૂબીથી ઇષ્ટિવાર કરીને એકબીજા સાથે મેળવી દીધી. તેની આખરી નવલકથા “સરસ્વતીચંદ્ર” ગુજરાતી સાહિત્યમાં સૌથી ઉત્તમ ગ્રંથ છે. એને ચાર ભાગમાં છપાવવામાં આવ્યો છે. ગોવર્ધનરામે એમની વિદ્વતાનો ખજાનો એ ગ્રંથમાં ખતમ કરી દીધો છે. એનાં પાત્રો ધણી જ ઉચ્ચ કાટિનાં છે એ એક મહાન મધ્યમ દર્શનના ભણેલા ખાનદાનની સામાજિક નવલકથા છે.

કુમુદ, કુસુમ (એની બહેન), સરસ્વતીચંદ્ર, વિદ્યાચતુર, બુદ્ધિધન વગેરેને આપણે આપણી આંતરિક નજર આગળ જોઈ શકીએ છીએ. ગુજરાતી સમાજ ઉપર આ નવલકથાની મુદર છાપ પડી છે. દૂંઢમાં ગુજરાતી સમાજ સરસ્વતીચંદ્ર જેવો થઈ ગયો છે. એમણે મહાન ગુજરાતી કવિઓનાં જીવનવૃત્તાંતો અંગ્રેજીમાં લખ્યા છે. એ ઉપરાંત એમણે પોતાનાં કાવ્યોનો સંગ્રહ છપાવ્યો છે જેનું નામ ‘રનેહમુદ્રા’ ગમ્યું છે. એમના ગદ્યની નકલ અતિ પ્રમાણમાં કરવામાં આવે છે. એમનું અવસાન ઈ. સ. ૧૯૦૭માં થયું હતું.

હવે આપણે આપણા જમાનામાં પ્રવેશ કરીએ છીએ. અર્વાચીન ગુજરાતી કવિઓ અને લેખકો વિશે લખવામાં આવે તો કદાચ એ વિષય દીક્ષાપાત્ર થઈ જાય તેથી એ કામ ભવિષ્યના લેખકોને મેં હવાલે કર્યું છે. પરંતુ ખતમ કરતા પહેલાં ગુજરાતી સાહિત્યની ચાતુ હાલત વિશે દૂંઢમાં કંઈ કહીશું. ગુજરાતી ભાષાની ધણી ઉન્નતિ થઈ ગઈ છે. ધણીએ માસિકો બહાર પાડવામાં આવે છે. કોલેજોમાં પણ ગુજરાતી શીખવવામાં આવે છે. ગુજરાતી સાહિત્યની દરેક શાખા ઉપર ધણીએ વિદ્વાનો લખનારા છે. નવલકથાઓ પણ લખવામાં આવે છે. કનૈયાલાલ મુનશી અને નાગવણુ ઠક્કરે સમાજસુધાગ્રક નવલકથાઓ લખી છે. ગદ્ય સાહિત્ય સાફ, સ્વતંત્ર અને મુંદર છે. આજકાલ ભાષાની સાદાઈએ સાહિત્યમાં એક સ્વતંત્ર સ્થાન હાસિલ

ક્યું છે, કૃત્રિમ રીતે બદલે સાદા છે. અસહકારની ચળવળે ઘણા કાબેલ લેખકો પેદા કર્યા છે. બીજી રીતે કહીએ તો આ ચળવળે સાહિત્ય ઉપર નવી રોશની ફેંકી છે. આ નવી તરફના ખાસ લેખક સ્વચ્છતાની ચળવળના આત્મા આપણા પૂર્વ મહાત્મા ગાંધીજી હતા. આજકાલની ગદ્યલેખકોમાં એઓ પ્રથમ છે. જે પ્રમાણે તેમનું જીવન પવિત્ર, સાદું અને લક્ષિતભાવવાળું હતું તે જ પ્રમાણે તેમની ભાષા પણ સાદી, સાદી અને ઉચ્ચ કાદિની છે. એમણે ગુજરાતી ભાષામાં એક નવી જ શાખા ખોલી આપી છે.

શાએરી પણ ઉચ્ચદરજા પર પહોંચી ગઈ છે. દલપતરામ કુવિના કાબેલ પુત્ર નાનાલાલ આજકાલના સાહિત્યઆસ્માનના ચાંદ હતા, જેનો કાયદો ઘણાએ શિખાઉ શાએરોએ ઉઠાવ્યો છે. ઉત્તમ શાએરોમાં એમની ગણતરી થાય છે. એમની કવિતા ચાંદની રાત્રિની જેમ દિલચસ્પ અને દિલકૂશ છે. એમણે પણ શાએરીમાં નવી શાખા ઉઠાવી છે. એમનાં કાવ્યોની ખાસિયત ગ્રાસ રહિત કવિતા છે (જેને અંગ્રેજીમાં “બ્લેન્ક વર્સ” કહેવામાં આવે છે.). એમનાં નાટકો પણ આ જ શૈલીમાં એમણે લખ્યાં છે. એમના રાસ ગુજરાતમાં બહુ મશહૂર છે.

અરેશર ફરામજી “ખૂબરદાર” એક બીજા શાએર છે. નેકે પોતે પારસી છે છતાં એની કવિતા પાક અને સાક્ષરી છે. સ્વદેશ-લિમાનનાં એમનાં કાવ્યોએ ગુજરાતીઓનાં દિલમાં હિંદમાં પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. પ્રોફેસર બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરનાં વિદ્વાતા અને દિલમુશ્કી ભરેલાં કાવ્યો ઉચ્ચ કાદિના લોકો વાંચે છે. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટિયાએ આધુનિક અંગ્રેજી ને ગુજરાતી પદ સાથે એકત્ર કરવામાં કામિયાબી હાસિલ કરી હતી. કુદરતની ખૂબીની તારીફમાં લખવામાં આવેલાં એમનાં કાવ્યો આનંદથી વંચાતાં હતાં. આ ઉપરાંત નાના નાના કવિઓની એક મોટી સંખ્યા ગુજરાતના ગુલિસ્તાનમાં વિહાર કરે છે.

અનુવાદોથી પણ ગુજરાતી સાહિત્યમાં ખીજી ભાષાઓની ખાસિયતોની વૃદ્ધિ થઈ છે. દીવાન બહાદુર કેશવલાલ હર્ષદરાય દ્રવનાં મુદ્રારાક્ષસ, વિક્રમોર્વશીય, ભાસનાં નાટકો, વગેરે સંસ્કૃતના કેટલાક વિદ્વાતભરેલા અનુવાદો છે. પ્રેરેસર મુવ એક મહાન વિવેચક અને ભાષાશાસ્ત્રી હતા.

બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીના વાઈસ ચાન્સેલર ડો. આનંદશંકર મુવ પણ સંસ્કૃતના એક પ્રખર વિદ્વાન હતા. એમણે “વર્મત” નામના વિદ્યાવિષયક માસિકના તંત્રી તરીકે કામ કર્યું હતું. તેઓ મહાન વિવેચક પણ હતા.

બંગાળી, મરાઠી વગેરે જુદા જુદા પ્રતિની ભાષાના અભ્યાસનો રિવાજ ગુજરાતમાં ચાલ્યો આવ્યો છે. આ ભાષાઓની ખાસિયતો પણ ગુજરાતીમાં લેવાય છે. આ ઉપરાંત વિજ્ઞાન અને ઇતિહાસના વિષયો માટે પણ સંશોધન માટે પૂરતી કશિય કરવામાં આવી છે.

ગુજરાતના આ ન્યોતિર્ધારી-કવિઓની ગુજરાતમાં સારી રીતે લોકપ્રિયતા થઈ છે :

નામ	જન્મ	અવસાન	વતન
૧. નરસિંહ મહેતા	૧૪૧૨	—	જૂનાગઢ
૨. મીરાંબાઈ	૧૪૩૨	૧૪૭૦	મેવાડ-મેડતા
૩. ભાલણ	૧૪૨૯	૧૫૨૯	પાટણ
૪. અખો	૧૬૧૫	૧૬૭૫	અમદાવાદ
૫. પ્રેમાનંદ	૧૬૩૬	૧૭૩૪	વડોદરા
૬. શામળ	૧૬૭૫	૧૭૩૦	અમદાવાદ
૭. દયારામ	—	૧૭૫૨	ડભોઈ
૮. દલપતરામ	૧૮૨૦	૧૮૯૮	વઢવાણ
૯. નર્મદાશંકર	૧૮૩૩	૧૮૮૬	સુરત
૧૦. નંદશંકર	૧૮૩૫	૧૯૦૫	સુરત
૧૧. નવલરામ	૧૮૩૬	—	સુરત

૧૨. રણછોડભાઈ	૧૮૩૭	૧૯૨૩	નડિયાદ
૧૩. ભગવાનલાલ	૧૮૩૮	૧૮૮૮	જૂનાગઢ
ઈંદ્રજી ડોકટર			
૧૪. મનસુખગમ સૂર્યરામ	૧૮૪૦	૧૯૦૭	નડિયાદ
૧૫. કેપ્તુશરુ કાબરાજી	૧૮૪૨	૧૯૦૪	મુંબઈ
૧૬. વાલજી આશાગમ	૧૮૫૦	૧૮૯૭	મોરબી
૧૭. નારાયણ હેમચંદ્ર	૧૮૫૪	—	મુંબઈ
૧૮. ગોવર્ધનરામ માધવરામ	૧૮૫૫	૧૯૦૭	નડિયાદ
૧૯. હરિ હર્ષદ મુવ	૧૮૫૬	૧૮૯૬	અમદાવાદ
૨૦. મણિલાલ નજીભાઈ	૧૮૫૮	૧૮૯૮	નડિયાદ
૨૧. બાલાશંકર ઉદ્યાસરામ	૧૮૫૯	૧૮૯૮	નડિયાદ
૨૨. અંબાલાલ સાકલ્લાલ	૧૮૪૪	—	અમદાવાદ
૨૩. નથુરામ સુંદરજી	૧૮૬૨	૧૯૨૩	મોરબી
૨૪. ત્રિભુવનદાસ શાહ	૧૮૬૩	—	—
૨૫. અમૃતલાલ પટ્ટિયાર	૧૮૭૦	—	ચોરવાડ
૨૬. ભોગેન્દ્રરાવ દિવેટિયા	૧૮૬૫	૧૯૧૫	અમદાવાદ
૨૭. રણજીતરામ વાવાભાઈ	—	—	”
૨૮. ડાહ્યાભાઈ ઘોળશાજી	—	૧૯૦૬	”
૨૯. નાનાલાલ દલપતરામ	—	૧૯૪૬	”

આ ઉપરાંત આજુ જમાનામાં નરસિંહગવ, બળવંતરાવ શંકાર, કલાપી, મણિશંકર (અવસાન ૧૯૨૪) અને ખોટાદકર વગેરે પણ મથદર હતા.

ગુજરાતના વતનીઓના ધર્મો:—જે પ્રમાણે આ લોકોમાં જુદી જુદી નસલો છે તે જ પ્રમાણે તેમના ધર્મ પણ અલગ અલગ છે. સામાન્ય રીતે મુસ્લિમ, પારસી, ક્રિશ્ચિયન, યહૂદી, જૈન, બૌદ્ધ, સનાતની, આર્યસમાજ, સૈવ, (લિંગાયત), શ્રી વૈષ્ણવ, સ્વામિનારાયણ, ખલોસમાજ, પ્રાર્થનાસમાજ, કમીરખંથી, વલ્લભી વૈષ્ણવ, અને

રામાનંદી, જોવામાં આવે છે. પરંતુ વધારે સંખ્યા શ્રી વૈષ્ણવ, અને સ્વામિનારાયણ, વલ્લભાચાર્ય, અને રામાનંદના અનુયાયીઓની છે. મારો વિચાર હરેક ધર્મ વિશે દૂકમાં કંઈક લખવાનો હતો પરંતુ જાણી જોઈને મેં એ બાબત પડતી મૂકી છે, અને એ કાંટાળા સંજોગોમાંથી છટકવાની મેં કોશિશ કરી છે. મારા મંથમાં અગર કોઈ એવું વાક્ય કોઈપણ મહાકવિની ખિલાફતું મળી આવે તો તે અગમ્યપણે અને શુભેચ્છાથી છે, કારણ કે મારી ઇચ્છા વિરોધમાં લખવાની કદી નથી.

ગુજરાતના રાજકીય વિભાગો—ઉપરની વાત ઉપરથી હવે માલુમ પડે છે કે ગુજરાત અસલની પેઠે હાલમાં એક અલગ સૂત્રો નથી, પરંતુ મુખર્ષિ ઇલાકાનો એક ભાગ છે. ગુજરાતના જુદા જુદા વિભાગો છે, જ્યાં જુદી જુદી પ્રકારના અમલદારો હકૂમત કરે છે. એક ભાગ ખાસ મુખર્ષિ સરકારના કબજામાં છે. બીજા ભાગમાં વડોદરા રિયાસત છે. ત્રીજો મુલક એવો છે કે જેમાં નાનાં મોટાં સંસ્થાનો છે અને ત્યાં નાના મોટા દેશી રાજાઓ અને નવાબોની હકૂમત છે. તેઓ અયોધ્યાના તાલુકદારો જેવા હોય છે. પરંતુ સરકારે તેમને રાજકર્તાઓની ફેહરિસ્તમાં દાખલ કરી તેમના હક્કો અને ઇજ્જતપારોનો સ્વીકાર કર્યો હતો.

પ્રથમ મુખર્ષિ સરકારના કબજામાં જિલ્લાઓનું બંધન કરીશ. ત્યારપછી રિયાસતો અને વડોદરાના જિલ્લાઓ વિશે જણાવીશ.

ગુજરાતનો મુખર્ષિ સરકારનો ભાગ છ જિલ્લામાં વહેંચાયેલો છે:

(૧) અમદાવાદ, (૨) ખેડા, (૩) પંચમહાલ, (૪) ભરૂચ,

(૫) સુરત, (૬) થાણા.

એમાં ચાણા જિલ્લો અડધો તો મહારાષ્ટ્રમાં છે. પરંતુ બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટે મુલકી સગવડ ખાતર એને ગુજરાતમાં સામેલ કર્યો હતો. આથી આ પ્રમાણે મળતાં ગુજરાતના અસલ પાંચ જિલ્લા છે.

અમદાવાદ:—આ જિલ્લાના નવ તાલુકાં (તહસીલ) છે: (૧)

ઉત્તર દસકોઈ, (૨) દક્ષિણ દસકોઈ, (૩) પ્રાંતીજ, (૪) વીરમગામ, (૫) ધોળકા, (૬) ધંધુકા, (૭) સાણુંદ, (૮) મોડાસા, (૯) ધોધા. અને તે તાલુકાનાં મુખ્ય શહેરો પણ આ જ શહેરો છે. ત્યાં તહસીલદાર (મામલતદાર) રહે છે અને દરેક મામલતદારના હાથ નીચે નાનાં મોટાં ગામો છે. ત્યાંથી મહેસૂલ (રિવન્યુ) વસૂલ કરી એમના ઉપરી અધિકારીને મોકલવામાં આવે છે અને આ માટે દરેક ગામમાં એક પટેલની નિમણૂક કરવામાં આવે છે.

આવી જ રીતે ખેડા જિલ્લો છે, જેના તાલુકા નીચેના છે:

(૧) કપડવજ, (૨) ઠાસરા, (૩) આણુંદ, (૪) નડિયાદ, (૫) મહેમદાવાદ, (૬) માતર, (૭) બોરસદ.

પંચમહાલ:—આ જિલ્લાના તાલુકા નીચે પ્રમાણે છે:

(૧) ગોધરા, (૨) દોહદ (દાહોદ), (૩) કાલોલ, (૪) હાતોલ, (૫) અલોદ.

ભરૂચ:—આ જિલ્લાના તાલુકા નીચે પ્રમાણે છે:

(૧) ભરૂચ, (૨) વાગરા, (૩) આમેદ, (૪) જંજીસર, (૫) અંકલેશ્વર (હાસોલ).

સુરત:—આ જિલ્લાના નવ તાલુકા છે:

(૧) ચોર્યાસી, (૨) એરપાડ, (૩) માંડવી, (૪) બારડોલી, (૫) જલાલપુર, (૬) વલસાડ, (૭) ચીખલી, (૮) પારડી, (૯) વાલોડ.

સૌરાષ્ટ્રના હીપકલ્પના પાંચ હિસ્સા કરી શકાય છે:

(૧) અલાવાડ, (૨) હાલાર, (૩) કાઠિયાવાડ, (૪) ગોદિલવાડ, સોરઠ કે નાધેર.

પુરાણા જમાનામાં આ પ્રમાણે વિભાજો પાડવામાં આવ્યા હતા: (૧) અલાવાડ (ક્ષેત્રફળ ૪૨૦૦ ચો. મા.), (૨) મચ્છુ કાંઠા (ક્ષેત્રફળ ૮૭૦ ચો. મા.), (૩) હાલાર (ક્ષેત્રફળ ૬૨૦૦ ચો. મા.), (૪) બરડાં (ક્ષેત્રફળ ૫૦૦ ચો. મા.), (૫) સોરઠ (ક્ષેત્રફળ ૪૦૦૦ ચો. મા.), (૬) બાબરિયાવાડ (ક્ષેત્રફળ ૫૦૦ ચો. મા.), (૭)

ગોહિલવાડ (ક્ષેત્રફળ ૨૮૬૦ ચો. મા.), (૮) ઉડસરવૈયા (ક્ષેત્રફળ ૧૬૦ ચો. મા.), (૯) કાઠિયાવાડ (ક્ષેત્ર ૪૦૦૦ ચો. મા.), (૧૦) ઓખામંડલ (ક્ષેત્રફળ ૩૦૦ ચો. મા.).

તેમાં હિંદુ મુસલમાનની મોટી સંખ્યામાં નાની મોટી રિયાસતો હતી એ વિશે આગળ વિગતવાર લખવામાં આવશે.

વડોદરા.—એક મોટા પ્રાંત છે. રાજ્યના કુટુંબનું મરાઠી નામ ગાયકવાડ છે. રિયાસતની રાજ્યવ્યવસ્થા માટે પ્રાંતના ચાર વિભાગો કરવામાં આવ્યા છે, એટલે કે ચાર તહસીલ બનાવવામાં આવી છે, જ્યાં એક કમિશ્નર (સૂબો) રહે છે. આ મહાસો વડોદરા, કડી (હાલમાં એ મહેસાણા મહાલના નામથી ઓળખાય છે.), નવસારી, અને અમરેલી (આ અમરેલીની નજીક કાડીનાર છે).

કચ્છ.—સૌરાષ્ટ્રના દ્વીપકલ્પના વાયવ્ય ખૂણામાં કચ્છ આવેલું છે. આ બંને વચ્ચે કચ્છની ભૂમિ અને નાનું રણ આવેલાં છે. કચ્છની રાજધાની ભૂજ છે, એનું બંદર માંડવી એક મથદ્દર જગ્યા છે.

‘કચ્છ’નો અર્થ સમુદ્ર-કિનારાની જમીન થાય છે. અહીંથી આરસપહાણનો પથ્થર, કૃતકડી અને ખાર નીકળે છે. અહીંનું ચાંદીનું નકશીકામ વખણાય છે; લોહાનું કામ પણ સુંદર થાય છે. છરી મોટા પ્રમાણમાં બનાવવામાં આવે છે.

(૧) અમદાવાદ જિલ્લામાં હિંદુઓની વસ્તી વધુ પ્રમાણમાં છે. એટલે કે ૮૪ ટકા હિંદુ અને ૧૧ ટકા મુસલમાન છે. ચારેક હજાર જેટલા ખ્રિસ્તી છે. આ જિલ્લાના લોકોમાં પાટીદાર કણ્બી ખેડૂતોનું પ્રમાણ વધારે છે, જેની સંખ્યા એક લાખથી વધુ છે.

આ જિલ્લાના કુદરતી તથા હિસ્સા થાય છે : (૧) પ્રાંતીજ, (૨) વીરમગામ, સાણુદ, દસકોઇ, ધોળકા, ધંધુકા, (૩) ધોરા. આ જિલ્લાની જમીન કાળી અને ભૂરી એમ બે જાતની છે. કાળી જમીનમાં કપાસ વધુ પ્રમાણમાં પાકે છે અને બીજામાં અનાજ થાય

છે. ૨૨૮ ચો. મા. માં ધર્મ, ૩૮૦ ચો. મા. માં જુવાર, ૨૨૮ ચો. મા. માં બાજરી અને ૪૮૦ ચો. મા. કપાસ ચાય છે. કમોદના ચોખા દસકોઈ તાલુકામાં ઉમદા ચાય છે. ધોળાકામાં સુંદર દાડમ અને જામફળ ચાય છે. ધંધુકાની ગાય ધણુ દૂધ આપે છે. ખુદ અમદાવાદમાં કાઠિયાવાડ, સિંધ, અને કચ્છના ઘોડા બહુ વેચાય છે. અમદાવાદમાં ચૂનો બહુ જ ઉમદા હોય છે. ઘોઘા તાલુકામાંથી લોઢાની ધાતુ નીકળે છે. રગ, દીવાસળી, તેલ, સાજુ અને કપડનાં કારખાનાં પુષ્કળ છે. દેશી કાગળ પણ અહીં તૈયાર ચાય છે. એસ્ત્રુમિનિયમનું કારખાનું, પિત્તળનાં વાસણનું કારખાનું કાલુપુરમાં આણું છે.

ઇ. સ. ૧૭૧૭માં અમદાવાદમાં પ્લેગ આગ્યો હતો જેમાં મોટી સંખ્યામાં માણસો મરણ પામ્યાં હતાં.

અમદાવાદમાં જૈનોનાં નાનાં મોટાં ચઇ ૧૨૦ દેરાસર છે. અમદાવાદમાં અહમદશાહની મસ્જિદ, દૈબતખાન, સૈયદ આલમ, મલેક આલમ સેરી, શીદી સૈયદ, કુલ્શાહ, સૈયદ ઉસ્માન, મિયાખાન હપ્પી, શીદી બશીર, માહાફિઝખાન, અતૂતખીબી, દસ્તૂરખાન, અને મોહમમ્મદ ગોસ ખાનની, અને જુમા મસ્જિદ જેવા લાયક છે. અહમદશાહની કબર, રાણીનો દહરો, દરિયાખાનનો ધુમ્મટ, આઝમખાનની કબર, મીર અણુની કબર, શાહ વજીહુદ્દીનની દરગાહ, સરખેજની દરગાહ, બટવા, શાહ આલમ, અને પીર મોહમ્મદશાહની દરગાહ મુસલમાનોની મશહર પવિત્ર જગ્યાઓ છે. સ્વામિનારાયણનું મંદિર, હડીસીંગનાં દહેરાં અને શાંતિનાથનું દહેરું હિંદુ અને જૈનોની મશહર પવિત્ર જગ્યાઓ છે. હરીહર (દાદાહરી)ની વાવ, માતાલવાનીની વાવ, કાંકરિયું તળાવ, તણ દરવાજા, શાહીઆમ, આઝમખાનનો મહેલ, મલેક શાગાનનું તળાવ, અને ચંડોળાનું તળાવ (જેનો ઘેરાવો ખાર માઈલનો છે) મશહર જગ્યાઓ છે. આ ઉપરાંત અમદાવાદથી ૩૭ માઈલ ઉપર નૈર્ઋત્ય દિશામાં ૪૯ ચો. માઈલનું એક મોટું “નળ” નામનું તળાવ છે, પરંતુ

તેનું પાણી ખારું છે. ધોળકામાં મલાવ અને વીરમગામમાં મુન્સર તળાવ છે.

(૨) ખેડા:—એનું ક્ષેત્રફળ ૧૫૯૬ ચો. મા. છે, જેની ઉત્તરે સાબરકાંઠા એજન્સી, પશ્ચિમમાં અમદાવાદ અને પૂર્વે અને દક્ષિણે વડોદરાનું રાજ્ય છે, અને મહી નદી પણ છે. આ જિલ્લામાં મધ્યનો ભાગ અરોતર ધણે જ ફળદ્રુપ છે. ત્યાં અસંખ્ય ફળાઉ ઝાડો છે. મહી, વાત્રક, સાબરમતી, શેડી, ખારી, મેશ્વો અને મહોર નદીઓ છે, જે આ જિલ્લાને પાણી પૂરું પાડે છે.

મહુડાં, લીમડો, આંબો, સોતાફળ, રાયણ અને અરડૂસો આ જિલ્લામાં થાય છે.

શિયાળ, કુકર, હરણ, સસલાં, ખતક, ઝેરી સાપ, અને માછલી આ જિલ્લામાં થાય છે.

ત્યાં ૩૪ ઈંચ જેટલો વરસાદ થાય છે. સામાન્ય રીતે ૧૧૬° ગરમી પડે છે અને વધુમાં વધુ ૬૩° જેટલી હોય છે. સળનીમાં સંવદ મુખારકનો રાત્રે છે. ખુદ કપડવંજમાં એક ખૂબસૂરત મિહરાબ, એક કુંડ, એક મસ્જિદ, અને મહાદેવનું એક મંદિર છે. જૈન લોકોનું એક નવું મંદિર છે. આ જિલ્લામાં અગિયાર શહેર અને ૫૬૮ ગામ છે. ૮૫ ટકા હિંદુ, ૯ ટકા મુસલમાન અને ચારેક હજાર જેટલા ખ્રિસ્તી ત્યાં રહે છે. આ જિલ્લામાં ૬૭ ટકા ખેડૂત છે. અહીં પણ ભૂરી, કાળી અને તરેહ તરેહની જમીન છે, પરંતુ સૌથી ઉત્તમ કિનારાની જમીન છે. ૩૧૩ ચો. માઈલ જમીનમાં બાજરો, ૧૬૨ ચો. માઈલમાં કોદરા, ૧૧૫ ચો. માઈલમાં ડાંગર, ૯૧ ચો. માઈલમાં લુવાર અને ૧૮ ચો. માઈલમાં ઘઉંની ઊપજ છે, અને ૨૪ ચો. માઈલમાં તાંબાકુ પેદા થાય છે. ઈ. સ. ૧૮૩૭ પહેલાં અહીં ગળીની પેદાશ વધારે ચતી હતી. ત્રણ ટકા એટલે કે ૩૭૦૦૦ ચો. માઈલ જમીનમાં નહેરનો લાભ મળે છે. અગિયારેક હજાર જેટલા કુવા અને ૧૩૯૧ તળાવ છે; પરંતુ ઉના-

જાની મોસમાં એ ઘણી વખત મુકાઈ જાય છે. કપડવંજમાથી લોઢાની ધાતુ નીકળે છે, પરંતુ આજકાલ એ બહાર કાઢવામાં આવતી નથી. ત્યાં એક જાતના પથ્થર નીકળે છે તે મસાલા વાટવાના પથ્થર બનાવવામાં બહુ જ ઉપયોગી છે. એની નજીક માજમ નદીમાથી અકીકનો પથ્થર નીકળે છે. અમદાવાદમાં મિલો ચર્ધ એ પહેલાં અહીં સુદર કપડા વણાતા હતાં. આ જિલ્લાનું પાણી રંગેા મારે બહુ જ ફાયદાકારક હતું. ત્યાં સાખૂ અને શીશીનાં કારખાનાં છે. અનાજ, તંબાકુ, ગાયલુ, તેલ અને મકુડા એની નિકાસ છે અને કપડાં, રંગ, દવા, વગેરેની આયાત છે. આ જિલ્લે માખણ અને ઘી મારે મશહૂર છે. આ જિલ્લામાં ૧૬૬ માર્ષલ લાંબી પાડી સડક છે. ઇ. સ. ૧૮૬૦ અને ૧૪માં ત્યાં ધરતીકંપ થયેા હતા. કપડવંજ, મહેલાવાદ, ઠાસરા, માતર, નડિયાદ, ખેડા, આલુદ, ખોરસદ અને ડાકિર. આ જિલ્લાનાં મુખ્ય શહેરો છે.

(૩) પંચમહાલ:

આ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૧૬૦૬ ચોરસ માર્ષલ છે. રેવાકાંડા એજન્સીને લઈને પૂર્વનો ભાગ અને પશ્ચિમનો ભાગ, એવા બે વિભાગ થાય છે.

સીમા:—ઉત્તરમાં લુણાવાડા, પૂર્વમાં વાંસવાડા, દક્ષિણમાં વડોદરા અને રેવાકાંડા એજન્સી, અને પશ્ચિમમાં વડોદરા અને મહી નદી, અને ખેડા જિલ્લો.

મહી નદીની સાખાઓ પાનમ અને અનાસ આ જિલ્લામાં છે. અને “વાડા”માં એક સરોવર છે તેમા એક ટેકરી છે જે ફક્ત ઉનાળામાં દેખાય છે. આ જ જિલ્લામા પાવાગદનો કુંગર છે, જે ૨૫૦૦ ફીટ ઊંચો છે. એ ગોધરાથી ૨૫ માઇલ દૂર છે. પાવાગદ પર્વતની હાર દખ્ખણના પહાડોને મળે છે. હવે એ અલગ ચર્ધ ગયા છે. “પાવા”નો અર્થ આતશ થાય છે. સંસ્કૃતમાં મૂળ શબ્દ પાષક અગ્નિવાચક છે, તે ઉપરથી શબ્દ ઊતરી આવ્યો છે. પહેલાં

આ પહાડમાંથી જ્વાળા જાડતી હશે તેથી એને 'પાવાગઢ' નામ આપવામાં આવ્યું હશે, કારણ જ્વાળામુખી પર્વતના જેવા પથ્થર એમાંથી મળ્યા છે. ગોધરાથી દસ માઇલ ઉપર આવેલી જગ્યા (ટુવા)માં ઠંડા અને ગરમ પાણીના ઝરા છે. ત્યાં અગિા, મહુડાં, આમલી, રાયણ, વડ, પીપળા, સાગ, ખેરડી, સીતાફળ, જામફળ, કમળ વગેરે થાય છે. ઈ. સ. ૧૮૬૨માં ત્યારે અંગ્રેજોએ એનો કબજો લીધો હતો ત્યારે ત્યાં હરણુ પુષ્કળ હતાં. ગોધરામાં સાપનું પ્રમાણ વધારે છે. સાધારણ રીતે ૮૩° જેટલી ત્યાં ગરમી રહે છે અને વરસાદ ૩૦ થી ૪૦ ઇંચ જેટલો પડે છે. પાવાગઢ પાસે આવેલા ચાંપાનેરનો ફિફો ઈ. સ. ૮૦ માં અણહીલવાડના રાજાઓએ બનાવ્યો હતો, ત્યાર પછી ઈ. સ. ૧૨૦૦માં તોણવાડના લોકોએ એનો કબજો લીધો હતો. ઈ. સ. ૧૩૦૦માં ફરીથી ચોદાણોના હાથમાં તે આવ્યો. ઈ. સ. ૧૪૮૪માં મહમૂદ બેગડાએ તે જીત્યો. ત્યાં ઈ. સ. ૧૪૮૪થી ૧૫૩૬ સુધી ગુજરાતનું ખીલ નાબરનું પાપ-તપ્ત રહ્યું. ઈ. સ. ૧૫૩૫માં હુમાયુએ તે જીત્યો. ૧૫૭૩માં અકબર-શાહના કબજામાં એ આવ્યો. ૧૭૨૭માં કૃષ્ણ મરાઠાએ અને ૧૭૬૧માં સીંધિયાએ લીધો. ઈ. સ. ૧૮૦૩માં કર્નલ વિલિંગ્ડને એનો કબજો લઈ ઈ. સ. ૧૮૦૪ માં સીંધિયાને પાછો મેંપી

ધધો કરનાગ કાળીઓની વસ્તી ૫૦૦૦૦ જેટલી છે ચાપાનેગના મુસલમાનો જે વધુ પ્રમાણમાં ફાજ અને જમીનદાર હતા તે ખેતીનું અને કઠિયાગનું કામ કરે છે ત્યાં થોડા મુસલમાન ધાત્તી વહોગ પણ છે ખ્રિસ્તી લોકોએ દાહોદમાં પોતાનું કેન્દ્ર બનાવ્યું હતું ત્યાંની જમીન કાળી છે અને કાંઈક ઠેકાણે લાલ પણ છે મકાઈ ૧૬૧ ચો માઈલ, બાજરી ૧૮૧ ચો મા, ડાંગર ૬૭ ચો મા, ચણા ૬૫ ચો મા. અને તેલ ૬૫ ચોરસ માઈલ જમીનમાં થાય છે ત્યાંના બળદ સારા નથી થોડા પણ નીચા કદના છે ત્યાં ત્રણેક હજાર કૂવા અને ત્રણ તળાવ છે આ જિલ્લામાં ઘણા જંગનો છે, જ્યાં સાગની પેદાશ બહુ જ છે અગ્રેનેએ એનો કમને લઈ ત્યાંનો વેપાર પોતાને હાથ ક્યો હતો. ફક્ત ઈ સ ૧૬૦૩-૪માં જ દોઢ લાખ નફો થયો હતો. આ જિલ્લામાં લોહું, કાચ અને મેગે નીક મોટા પ્રમાણમાં થાય છે હાથેલ તાલુકામાં શિવરાજપુર અને જાણોડામાં લોહાની ખાણો બહુ જ જોવામાં આવે છે અફસોસની વાત છે કે એને કાંઈ બહાર કાઢતું નથી પરંતુ હાલોલમાંથી એક યુરોપિયન કંપની મેગેનીક બહાર કાઢી બહુ જ નફો મેળવે છે અસલ દિલ્હી સુધી જવાનો રસ્તો પણ હતો, પરંતુ જમાનાને અનુસરીને એનો રેરફાર થયો છે આ જિલ્લાની આયાત તબાકુ, મીઠું, લોહું, કપડા, નાળિયેર છે અને એની નિકાસ અનાજ, આગ અને તેલી બિના છે ઈ સ ૧૮૪૫, ૧૮૫૩, ૧૮૫૭ ૧૮૬૧, ૧૮૬૪, ૧૮૭૭ ૧૮૮૬, ૧૯૦૩ અને ૧૯૦૪ની સાલોમાં એ દુકાળપીડિત રહ્યો ઈ સ ૧૮૮૬ના ગુજરાતના મશ્હૂર છપ્પનિયા દુકાળની ગહત માટે સગરે ખેડા અને પચમહાલમાં ૮૮ લાખ રૂપિયા ખર્ચ કર્યો હતો અને ૩૫ લાખ રૂપિયા માફ કર્યા હતા

ચાપાનેગની પાસે ચપાના પુષ્કળ જાડો છે, તેથી તેનું નામ “ચાપાનેર” (ચપાનગર) પડ્યું હતું એમ માનવામાં આવે છે, અને એમ પણ જોવાય છે કે વનરાજના ચાંપા નામના પ્રધાનને લઈને ત્યાં

શહેર પરચું હતું તેથી અને તેના નામથી “ચાંપાનેર” પાડવામાં આવ્યું હતું.

ઈ. સ. ૧૪૮૩માં મોહમ્મદાબાદ વસાવવામાં આવ્યું હતું. ત્યાં રેશમનાં કપડાં વણવામાં આવે છે. ત્યાંની લોઢાની તલવારની બનાવટ સુંદર છે. ત્યાં પણ એક બદ છે, જે શહેરની મધ્યમાં છે. બાગો, મહેલો અને તળાવો વગેરે જેવા લાયક છે. પહાડના ઝરામાંથી પાણી લાવી તળાવમાં પાડવામાં આવતું હતું. દાહોદ જે ઔરંગઝેમની જન્મ-ભૂમિ છે તે બીજા સુલતાન મુઝફ્ફરે આબાદ કર્યું હતું. અહમદશાહ પહેલાએ ત્યાં એક સરાઈ બંધાવી હતી.

અટક દરવાજો, મોતી દરવાજો, સદનશાહ દરવાજો અને એ પછી એક ચોથો દરવાજો હતો.

(૪) ભરૂચ જીલ્લો:—

સીમા:—ઉત્તરે મહી નદી, પૂર્વે અને દક્ષિણમાં વડોદરા, દક્ષિણે કીમ નદી પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર અને ખંભાતનો અખાત છે. ભરૂચ શહેર ‘ભુગુ’ ઋષિએ વસાવ્યું કહેવાય છે. શરૂઆતમાં આ ઋષિનો ત્યાં આશ્રમ હતો, હાલમાં ફક્ત એનું મંદિર શહેરમાં છે. આ શહેરને “ભુગુપુરી” કે ફક્ત “પુરી” પણ લોકો કહે છે. આ જિલ્લો ૫૪ માઈલ લાંબો અને ૨૦ થી ૪૦ માઈલ જેટલો પહોળો છે. નર્મદા અને હાદર એ બે નદીઓ ખંભાતના અખાતમાં જઈ અરબી સમુદ્રમાં મળી જાય છે. ત્યાંની જમીન ફાળી છે અને કપાસને ખૂબ માફક છે; આથી ત્યાં રૂની પેદાશ પ્રુકળ થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં એનાથી ઉત્તમ રૂ બીજે કોઈ ઠેકાણે થતું નથી.

વનસ્પતિ:—આ જિલ્લામાં જંગલ ન હતાં, આથી સરકારે ૧૯૧ એકર જમીનમાં બાવળનાં ઝાડો રોપાવ્યાં છે અને વધુ કેટલાક એકર જમીન ફક્ત આને જ માટે અલગ રાખવામાં આવી છે. આબો આમલી અને જામરૂળ ત્યાં વધુ પ્રમાણમાં થાય છે. ભરૂચ પાસે આવેલા બેટમાં કચીરવડ છે, જે વિશે કહેવાય છે કે

મહાત્મા કબીરે દાતણ કરી રોપી દીધું હતું. તેનાં ત્રણ હજાર નાનાં અને ૩૫૦ મોટાં ચડ છે. તેની જડે ૨૦૦૦ ચો. મા. જમીન ધેરી લીધી છે. આ જાડ નીચે સાત હજાર આદમી આરામ લઈ શકે છે. નર્મદામાં પાણીના તોફાનથી કેટલાંક ચડ પડી ગયાં છે (જે કે આ વાત સત્ય લાગતી નથી).

જનવરો:—હરણ, વરુ, હુક્કર, ખતક, અને માંછલીનું પ્રમાણ ત્યાં વધારે છે. ગરમી ૪૬° થી ૧૧૨° સુધી જાય છે.

સાધારણ રીતે ૩૫ ઈંચ જેટલો વરસાદ પડે છે. ગુમ્, ગુજર, ચાલુક્ય, રાષ્ટ્રકૂટ, અને પાટણના રાજાઓની પોતપોતાના સમયમાં તેના ઉપર હકૂમત રહી હતી. ઇ. સ. ૧૨૯૨માં મુસલમાનો આવ્યા. ઇ. સ. ૧૩૯૧માં દિલ્હીના સુબેદારો એના ઉપર સત્તાધારી રહ્યા. ફરીથી ઇ. સ. ૧૩૯૧ થી ૧૫૭૨ સુધી એ ગુજરાતના સુલતાનોના હાથ નીચે રહ્યું. એ બાદ ઇ. સ. ૧૭૩૬ સુધી દિલ્હીના સુબેદારોની હકૂમત રહી. ઇ. સ. ૧૭૩૬ થી ૧૭૭૨ સુધી ભરૂચના નવાબોના કબજામાં એ રહ્યું. એ જ સાલ અંગ્રેજોએ ૧૬૨ ગામ સાથે એના ઉપર કબજાની જમાવટ કરી. ઇ. સ. ૧૭૮૩માં એ મરાઠાઓને સોંપી દેવામાં આવ્યું. અને ૧૮૦૩માં એ ફરીથી અંગ્રેજોના કબજામાં આવ્યું. ઇ. સ. ૧૮૧૮માં મરાઠાઓએ એ કબજાની સંમતિ આપી. ઇ. સ. ૧૮૫૭માં મુસલમાનો અને પારસીઓ વચ્ચે મામૂલી ટટો થયો. ત્યાંની જૈન કારીગરીથી બનાવેલી જામે મસ્જિદ જોવા જેવી છે. અગાઉ ત્યાં કાંટ હતો, પરંતુ હવે નથી. ત્યાંની વસ્તી ૩ લાખ ૭ હજારની છે, પરંતુ હવે ઇ. સ. ૧૯૪૦માં ૩ લાખ ૩૪ હજાર એકસો સત્તર છે. ભરૂચનો કિલ્લો પહેલવહેલાં સિદ્ધરાજે અને ત્યારપછી ઇ. સ. ૧૫૨૬માં અકબરશાહે બનાવ્યો હતો. એ નર્મદાના કિનારાનો ભાગ છે. બાકીનો તમામ વૃદ્ધી ગયો. ત્યાં આજકાલ (૧૯૪૦)માં ૭૫ હજાર મુસલમાન છે. ત્યાં ૨૨ ટકા મુસલમાન અને ૬૭ ટકા હિંદુ છે. વહોરાની વસ્તી ઘણી છે. થોડા

શેષ પણ છે કેટલાક નાગોરી મુસલમાન પણ છે. એઓ વધુ પ્રમાણમાં મજૂરીને ધધો કરે છે પારસી અને જૈનોની કામ માલદાર છે અનાજમાં જુવાર, રૂ, તવ, તુવેર, ઘઉં, અને ચોખા, ભૂરી જમીનમાં પેદા થાય છે નર્મદાના કિનારાની જમીનમાં તંબાકુ પુષ્કળ થાય છે આ જિલ્લાની જમીનના ત્રણ ભાગ છે: (૧) જંગીરદારી, (૨) ઈનામદારી, (૩) રૈયતદારી. ૩૬૫ ચો માઈલમાં કપાસ, ૧૮૦ ચો માઈલમાં જુવાર, ૧૧૮ ચો માઈલમાં ઘઉં અને ૬૬ ચો માઈલમાં લાખ થાય છે ત્યા સામાન્ય રીતે ગાય બેસ, ગધેડા, ટટ્ટુ, બકરા અને બેટાં જોવામાં આવે છે. અગાઉ રેશમ અને સૂતરનું બારીક કામ ત્યા મુદર થતું હતું અને આજ લોભથી કચ અને અગ્રેજો પહેલા અહીં આત્યા હતા. પરંતુ હાલમાં અગ્રેજોને લખને એક પણ કારખાનું ગળું નથી પહેલા ભરૂચ અને ટકાગિયાનાં બંદરો મારકત સારા ગુજરાતનો વેપાર તમામ દુનિયા સાથે ચાલતો હતો.

ઈ. સ ૧૬૩૦, ૧૬૩૧, ૧૭૫૫, ૧૭૬૦, ૧૭૭૩, ૧૭૮૬, ૧૭૯૦, ૧૮૧૬, ૧૮૩૮, ૧૮૪૦, ૧૮૬૮, ૧૮૭૮ અને ૧૮૯૬ની સાલોમાં આ જિલ્લો દુકાળપીડિત રહ્યો. પુરાણા જમાનામાં અહીંનું બાફટા (એક જાતનું રેશમી કાપડ) મશહૂર હતું, બગાળથી વધારે ઉમદા કાપડ વણવામાં આવતું હતું.

આયાત—ચોખા, સોપારી, લાકડાં, કાચસા અને લોહ.

નિકાસ:—અનાજ, રૂ ઘઉં, મહુડાં,

(૫) સુરત જિલ્લો:—

સીમા—ઉત્તરમાં ભરૂચ, પૂર્વમાં વડોદરા, રાજપીપળા, ધરમપુર, દક્ષિણમાં ચાણા અને પશ્ચિમમાં અગ્ની સમુદ્ર આ જિલ્લામાં નવસારી પ્રાંત ગાયકવાડના તાબાનો છે, તેથી એના બે વિભાગ થયા છે. તેમાં કીમ અને તાપી નદીઓ આવેલી છે. કીમ નદી રાજપીપળાના પહાડોમાંથી નીકળી અરબી સમુદ્રમાં પડે છે. આ નદી ઉપર કીમ શહેર આવેલું છે. ત્યાં સ્ટેશન પણ છે

વનસ્પતિ:—આબા, આમલી, વડ, લીમડા, પીપળા, વગેરેનાં ઝાડો ત્યાં ઊગે છે. કેરી પુષ્કળ થાય છે.

જાનવરો:—ચિત્તા, હરણ, વાઘ વરુ, કુકર, રીંછ, ખિજી, શિયાળ, ખતક અને સસલાં ત્યાં બેવામાં આવે છે.

ગરમી ઝોજામાં ઝોજી ૪૪° અને વધારેમાં વધારે ૧૦૯° હોય છે. આ જિલ્લામાં વરસાદ ૩૮ થી ૮૦ ઇંચ જેટલો પડે છે. પરંતુ સરતમાં ૮૨ ઇંચ જેટલો પથ પડે છે.

ઐતિહાસિક વાબતો:—કુલુદીન એકબેકે ઇ. સ. ૧૧૯૫, (હિ. સ. ૫૬૨)માં બીમદેવને હરાવી સુરત અને રદિર ઉપર કબ્જો મેળવી ફરીથી આપી દીધાં. ઇ. સ. ૧૩૪૭માં મોહમ્મદ તખલખના વખતમાં અહીં બળવો થયો અને શાહી ફોજે એ દાબી દીધો. ઇ. સ. ૧૩૭૩માં શીરોઝશાહ તખલખે ત્યાં એક કિલ્લો બનાવ્યો. ઇ. સ. ૧૫૧૪માં બાર્બોસા નામના પોર્ચુગીઝ મુસાફરે લખ્યું છે કે સુરત એક મોટું બંદર છે. ૧૫૩૧માં પોર્ચુગીઝોએ એને આગ લગાડી સળગાવી મૂક્યું હતું. ગુજરાતના સુલતાને ઇ. સ. ૧૫૪૬માં એક મહાન કિલ્લો બનાવ્યો. ઇ. સ. ૧૫૭૨માં એ ઉમરાવ મિરજાના કબજામાં આવ્યું. અકબરે એ ઇ. સ. ૧૫૭૩માં લીધું. ૧૬૦ વરસ સુધી એ મોગલોના જમાનામાં હિંદુસ્તાનનું સૌથી મોટું બંદર રહ્યું. ઇ. સ. ૧૬૦૬માં અંગ્રેજો આવ્યા. મુકર્મખાને તેમને વેપાર કરવાની છૂટ આપી. ઇ. સ. ૧૬૦૯માં મુઝફ્ફરશાહે એ ઉપર કાશિસ કરી. ઇ. સ. ૧૬૧૧માં અંગ્રેજો જહાઝ લાવ્યા, પરંતુ પોર્ચુગીઝોએ એમને

તે આગળ આવશે.

રાંદેર:—સુરત નજીક રદિર એક મોટું પુરાણું બંદર હતું. અને ઇમ્પ્રિરતના અવસાન પછી ભરૂચ જેવાં બંદરો હોવા છતાં આ જગ્યા રોનકદાર હતી.

અબુરીહાન ખીરનીએ (ઈ. સ. ૧૦૩૧) લખ્યું છે કે ભરૂચ અને રાહનજેર (રદિર) આ મુલકનાં પાવતખત (મોટાં બંદર) બહુ જ રોનકદાર છે.

ઈ. સ. ૧૩૦૦ (હિ. સ. ૭૦૦)માં મુસલમાનોએ જૈનો પાસેથી લઈ લાખે ક્યું હતું. પોર્ચુગીઝ મુસાફર બાર્બોસા લખે છે કે રદિર બહુ જ મુંદર જગ્યા છે. એનો વેપાર મલાક્કા, બંગાળા, તાનાસરિમ (બર્મા), પેગુ, મર્તાબાન, સુમાત્રા, અને જાવા સાથે હતો.

આ મુલકોથી મશાલા, રેશમ, કસ્ટૂરી, માટીનાં વાસણ, લોખાન અહીં આવતાં હતાં. ઇ. સ. ૧૫૩૦માં પોર્ટુગીઝોએ સુરત છૂટી રદિર પર પોતાનો કબજો જમાવ્યો. આ સમયથી રદિરની અગત્ય કમ થતી ગઈ અને સુરતની વસ્તી અને મહત્તામાં વૃદ્ધિ થતી રહી. હાલમાં રદિર એક નાના કસબા જેવું છે, જ્યાં સુન્ની વહોરા વેપારી સંખ્યાબંધ રહે છે, ને તેમાંના ધણીખરા માલદાર છે. અહીંની જામે મસ્જિદ, મિયાની મસ્જિદ, ખારવાની મસ્જિદ અને મુનશીની મસ્જિદ જોવા લાયક છે. અરબીની ધણી મદ્રેસા અને એક મોટી લાયબ્રેરી છે. રદિર વૂટકું અને સુરત મંડાકું. એ મોગલોના જમાનામાં ઉત્તતિના શિખર ઉપર હતું. એની અસલ રોનક મરાઠાઓની છૂટકાટથી

દેશી રજવાડાં

ગુજરાતને અને સૌરાષ્ટ્રને જૂનાં દેશી રજવાડાં ઘણાં હતાં. ૧૯૪૮માં હિંદી સંઘ નીચે સૌરાષ્ટ્રનું એકીકરણ થયું અને સૌરાષ્ટ્રનાં બધાં રજવાડાં એક તંત્ર નીચે આવ્યાં. રાજકીય કારણે જૂનાગઢ હજી ભળી શક્યું નથી, પણ એ પણ ભળી જશે. રાજવીઓને વાર્ષિક સાલિયાણાં નક્કી થયાં છે.

ગુજરાતમાં વડોદરા હજી અલગ છે. બાકીનાં રજવાડાં મુંબઈ પ્રદેશ સાથે જોડાઈ ગયાં છે. રાજ્યોને સાલિયાણાં બાંધી આપ્યાં છે.

પ્રકરણ ૧ લું હિંદુઓનો સમય : ૧ :

આર્યોનું રાજ્ય

ગુજરાતનું અસલ નામ:—હિંદુસ્તાનનો પુરાણો ઇતિહાસ મેળવવા જોઈએ જ ગુજરાતનો પુરાણો ઇતિહાસ લખવાનું કામ મુશ્કેલ છે, પરંતુ અટકળ કરવાથી માલૂમ પડે છે કે પથ્થર અને લોહના યુગ પછી આ મુલ્કમાં મોટી સંખ્યામાં દ્રાવિડોની વસ્તી હતી. એ એક સુધરેલી કામ હતી. એ લોકોએ ભરૂચ ખંડેરથી દૂર દૂર સુધી વેપારી કાગેબાર ફેલાવ્યો હતો. એ પછી બીજો નંબર બીલોનો આવતો હતો. એઓ આખા પ્રદેશમાં ફેલાયા હતા. એ સમયના આ મુલ્કના નામ વિશે ઇતિહાસો શાંત છે અને હરેક બાજુ અધિકારનો પડો પડેલો છે. કાષ્ઠપનિક વાત સિવાય કોઈ સત્ય બાબતો મળતી નથી. ત્યારે ઉત્તર હિંદુસ્તાન તરફથી આર્યો આશુના રસ્તે ગુજરાતમાં દાખલ થયા ત્યારે આ પ્રદેશમાં નવી ક્રાંતિ પેદા થઈ, એટલે કે એ પ્રાંતના અસલ રહેવાસી ધીમે ધીમે પાછળ હઠતા ગયા; એટલે સુધી કે તમામ ક્ષણરૂપ પ્રદેશ વિજેતા માટે ખાલી કર્યો અને પહાડો અને જંગલોમાં વસવાટ કર્યો. આર્યો હરેક જગ્યાએ જઈ રાજ્યકર્તા થઈ ગયા. આર્ય કામ પોતાની સાથે વિદ્યા, કળા કૌશલ્ય અને રીતલાલ લાવી. ધધામાં ચાલાક હોવાથી વેપારમાં પણ ઉન્નતિ પામી. અસલના આર્ય લોકો વધુ પ્રમાણમાં પાણીની નજીક વસવાટ કરતા હતા. તેથી માનવામાં આવે છે કે એમણે પણ આ મુલ્કમાં સૌથી પહેલાં ખંભાત અને ભરૂચના ઈલાકા વચ્ચેના દરે. આર્યો આવ્યા એ પહેલાં આ પ્રાંતને કયા નામથી ઓળખતા હતા, એ

વિશે કોઈ પણ ઇતિહાસમાંથી માહિતી મળતી નથી; પરંતુ આર્યો આ મુલકમાં જે ભાગ હિપર વસ્યા તેનું નામ તેમણે “રાટ્ર” રાખ્યું હશે. ‘રાટ્ર’નો અર્થ સીધા અને મુધરેલા જેવો છે. અને જે જગ્યા હિપર અનાર્યો એટલે કે આ મુલકના અસલ વતની ગણેતા હતા તેઓ “અનાર્ય” નામે ઓળખાયા. એનો અર્થ જંગલી થાય છે. રાત દિવસની બોલચાલ અને સરકારી કાગળોમાંથી પણ આને પુષ્ટિ મળે છે. અને આથી જ હજુ મુઘી વડોદરા સ્ટેટના મહેસૂલ ખાતાના સરકારી કાગળોમાં જમીનના રાષ્ટ્રી મહાલ અને અરણી મહાલ એમ બે ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે, એ આર્યસંસ્કૃતિની અસલ યાદગાર ગણાય. ત્યાર પછી એ રાજ્યનો અપભ્રંશ થઈને “રાટ” અને ‘રાટ’માંથી “લાટ” થયો. ઐતમજુલ પછી (લગભગ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ સાલ) પાલિ ભાષાનાં પુસ્તકોમાં એનું નામ “લાટ” મળે છે. કંરવી સનની શરૂઆતની સદીઓમાં એનું નામ “હારક” લખેલું મળે છે. ટોલેમી મિસરીએ (ઈ. સ. ૧૫૦) લખ્યું છે કે પુરાણા અરબ મુસાફરો એને “હાર” નામથી ઓળખતા હતા. ત્યારપછી ચીની મુસાફર હુએનસંગે (ઈ. સ. ૭૦૦) આનું નામ એના સફરનામામાં “લુલુ” લખ્યું છે. જે “લાટ”માંથી બનેલું હોય એમ માલૂમ પડે છે. એના જમાનામાં “ગુજર” કોમ ગુજરાત હિપર રાજ કરતી હતી. પરંતુ જણાય છે કે આ સમય પર્ષત ગુજરાતે આપેલા નામનો સ્વીકાર થયો ન હતો અને સામાન્ય રીતે એ જ પુરાણા નામથી લોકો એને ઓળખતા હતા. કોઈપણ રીતે જોતાં જ્યારે ગુજર કોમ હિંદુસ્તાન છૂટી ગયું ત્યારે આ મુલકમાં આવી ત્યારે એ લોકોએ એમના દક્ષિણના તાબાના પ્રદેશોના ત્રણ હિસ્સા પાડ્યા: સૌથી મોટા હિસ્સાનું નામ “મહારાટ્ર”, બીજાનું નામ “ગુજરાત” અને ત્રીજાનું નામ “સૌરાટ્ર” રાખ્યું હતું. એ ભાગો હવે મહારાટ્ર (મરાઠા દેશ), ગુજરાત અને સૌરાટ્ર (કાઠિયાવાડ) નામથી ઓળખાય છે. ઈ. સ. ૮૦૦ના મુસલમાનો એને “ગુઝર” નામથી ઓળખતા

હતા જે “ગુજર”નું અરણી રૂપ છે. અને “ગજર”એ “ગુજર”માંથી આવેલું દેકું રૂપ છે. ત્યારપછી હિંદુસ્તાનના ઘુર્જા વિજેતાઓ— (ગુલામવંશ) એ “ગુઝરાન”માંથી ગુજરાત બનાવ્યું. અને આ જ નામ અત્યારે વ્યાપક છે. આર્યોએ ઉત્તર રાષ્ટ્રનો કબજો લઈ લશ્ચરને મુખ્ય કેન્દ્ર બનાવ્યું અને દક્ષિણ રાષ્ટ્રમાં રહિર એમની રાજધાની થઈ. આ રાજેર તાપી નદીને કિનારે આવેલું છે અને સુરત નજીક છે. અગાઉના વખતમાં આ મોટું બદર હતું જૈન લોકોનાં પુસ્તકોમાંથી પુરાતન કાળની તેની હકીકતો મળી આવે છે. તે વખતે સુરતનો પત્તો પથ્ય ન હતો. આ પ્રજાએ ગુજરાત પર કબજે અને કેવી રીતે કબજો કર્યો એ વિશે કંઈ માહિતી મળતી નથી. મનુના વંશે એના ઉપર લાખો વખત સુધી ગભ્ય હતું, પરંતુ અક્સોસ કે એમના રાજાઓ વિશે કંઈ કહી શકાતું નથી.

મહાભારતમાંથી જે કંઈ મળે છે તે નીચે પ્રમાણે છે :

ભદ્રવ વંશ:—દ્વારકામાં ભદ્રવ વંશનું રાજ્ય હતું, એઓમાં કૃષ્ણ બહુ જ બહાદુર, અદ્ભુત અને તત્ત્વજ્ઞાની હતા. એમની જ તત્ત્વજ્ઞતાથી મહાભારતના જંગમાં કામિયાબી હાસિલ થઈ. એમ અદ્ભુત કરવામાં આવે છે કે એમના લશ્કરમાં મોટી મજ્યા બીસોની હતી. એમના સમયમાં ભદ્રવો મોજમજામાં પડી ગયા અને શરાબની લતમાં ખેંચાઈ ગયા. આમ ઘણો સમય એઓ મદહોરા રહેતા અને નાની નાની બાબતોમાં લડી પડતા હતા, એટલે સુધી કે એક વખત તમામ ભદ્રવો મોહોમોહિ લડી મર્યા અને ખાનાખગળી થઈ ગઈ.

ભગવદ્—ગીતા કૃષ્ણની યાદગાર છે. તેમાં એક જ ઈશ્વર ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. ભદ્રવ લોકો ન્યારે આપસમાં લડીને તારાજ થઈ ગયા અને આ ખજર ન્યારે અર્જુનને થઈ ત્યારે તે અહીં આવ્યો. જે લોકો બચ્યા હતા તેમાંથી કેટલાક ઉત્તર હિંદુસ્તાન તરફ એમની સાથે ચાલ્યા ગયા. અર્જુન કૃષ્ણનો બનેલી થતો હતો. પાછા ફરતી વખતે કાળીઓએ તેને બહુ સતાવ્યો હતો; કૃષ્ણ

કેટલીક રાણી અને માલ અને સરંજામ પણ લૂંટી લીધાં. (પ્રાચીન ઇતિહાસ, પૃ. ૧૪)

મૌર્ય વંશ —એના પછી સૈકાઓ બાદ મૌર્યવંશ થયો. એની રાજધાની મગધદેશ (બિહાર)માં પાટલિપુત્ર (પટણા) શહેરમાં હતી. તેણે ગુજરાતનો કબજો લઈ લીધો હતો. આ લોકો શાનો—સૌકતવાળા તેમજ વિદ્યાના શોખીન હતા. અશોક આ જ વંશનો હતો. એને એના ધર્મ (બાદ)ના પ્રચારનો ખાસ શોખ હતો. ગિરનાર પહાડ ઉપર એનો એક શિલાલેખ મળ્યો છે, જે હાલમાં પણ મોજુદ છે. અને સારા ગુજરાતમાં અશોકનો આ શિલાલેખ સહુથી પ્રાચીન છે.

ગિરનારમાંથી એક ખીજે શિલાલેખ નીકળ્યો છે, જેમાં લખવામાં આવ્યું છે કે પ્રથમ ચંદ્રગુપ્તના સૂએદારે બધે બાંધી આ જગ્યાના સરોવરનું પાણી રોક્યું. પરંતુ ખરેખર અશોકના વખતમાં એનું કામ પૂરું કરવામાં આવ્યું. ચારસો વરસ પછી તોફાનને લાગે આ બધું તૂટી ગયો. ઈ. સ. ૧૫૦માં શક જાતના સૂએદારે તેની મરામત કરાવી. તે ઉપરથી બે વાત મળી આવે છે : એક તો એ કે આ સૂએ સપૂર્ણ રીતે કાયદેસર અશોકના હાથ નીચે હતો અને સૂએદારને રૂયતનાં સુખ સહુલત વિશે ધ્યાન હતું.

અશોકનાં ૧૪ શાસનો

ઈ. સ. પૂર્વે ૨૫૧

૧૨ વેંત ઊંચાઈ અને; ૭૫ વેંત ક્ષેત્રફળ. ગાંધારી જેવી માગંધી બાધાનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. એમાં પ્લાસ્ટી લિપિ છે; એ જમણી તરફથી લખવામાં આવે છે.

આ શિલાલેખ નીચે મુજબ છે :

૧. કોઈએ કોઈપણ જાનવરનો શિકાર ન કરવો અને ખાવાને માટે મારવું નહિ.

૨. કોઈ મનુષ્ય તેમજ જાનવરને દુઃખી ન કરે.

૩. (ઝ) માઆપની સેવા કરવી. (ચ) મિત્રા અને આપણી જાતિ (ખૌદ) પાહણુ અને સાધુને દાન આપવું સારુ છે. (ઞ) કોઈ પણ જીવ (મનુષ્ય)ની હિંસા કરવી નહિ. (ટ) નકામો ખર્ચ કરવો નહિ. (ડ) મશ્કરી કરવી નહિ.

૪. ધર્મપરાયણતા સર્વોત્તમ છે.

૫. આપણા રાજ્યમાં હરેક વ્યક્તિને ફાયદો પહોંચાડો.

૬. તમામ લોકોને ફાયદો પહોંચાડો.

૭. હરેક ધર્મના લોકો આપણા રાજ્યમાં રહી શકે છે, દાન ન આપી શકાય તો આત્મસંયમ રાખવો. દિલ નિખાલસ રાખવું, અને ઈશ્વરભક્તિ કરવી

૮. આ કલમનું લખાણ લાણુ જે, પરંતુ એનું, તાત્પર્ય આ છે કે: “ હરેક કામ ધાર્મિક દૃષ્ટિબિંદુથી કરો ”

૯. નોકર અને નીચી કાઠીના લોકોને હલકા ન ગણવા, શિક્ષકને માન આપવું અને પાહણુ અને સાધુને દાન દેવું.

૧૦ માન અને પ્રતિષ્ઠાના ચાહકોએ ધર્મની સેવા કરવી જોઈએ અને ધાર્મિક જીવન ગાળવું જોઈએ

૧૧ ધર્મ (ખૌદધર્મ)નો પ્રચાર કરવો જોઈએ.

૧૨ પરધર્મને તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી ન જોવો જોઈએ.

૧૩ લગાઈ કરવામાં આવે તો ધીરજ અને દયાથી કામ લેવું સાચી જીત ધાર્મિક જીત જ છે.

૧૪ ધણુ લખી નાખ્યું છે અને ભવિષ્યમાં પણ આદેશ કરીશ.

ગ્રીકો:—ત્યાર પછી ગ્રીક લોકો ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ ઉપર આવ્યા. એઓ મૌર્યવંશ તરફથી સખા તરીકે નિમાયા હતા ચદ્રગુપ્તના પુત્રના વખતમાં સ્વતંત્ર થયા. મિસર “ એરીયન ” નામના એક ઇતિહાસકારે પોતાની કિતાબ “ પીરીપીટસ ” (ઈ. સ. ૨૪૭)માં જે ચીજોનો ખંદર ઉપર આવક વેરો લેવાતો હતો તેની યાદી આપી છે તે સાથે એમ પણ લખે છે કે બહુજાના ગ્રીક રાજકર્તાઓ (ઈ. સ.

પૂર્વે ૧૫૦) જૂનાગઢ અને ભરૂચ ઉપર રાજ્ય કરતા હતા—આ બંને શહેરોમાં તેમના પુષ્કળ સિક્કા મળ્યા છે.^૧ ત્યાર પછી ક્ષત્રપ વંશે અહીં હકૂમત કરી. ત્યાર પછી હિંદુસ્તાનના પ્રખ્યાત બળવાન “ગુમ” ખાનદાને રાજ્ય ક્યું. સિક્કા અને શિલાલેખો ઉપરથી આ વંશનો ઇતિહાસ સારી રીતે નક્કી થઈ ગયો છે.

ત્રૈકુટક વંશઃ—ઈ. સ. પૂર્વે જે વંશોએ ગુજરાતમાં રાજ્ય ક્યું તે વિશે ઉપર લખવામાં આવ્યું છે. ઈ. સનની શરૂઆત પછી જે વંશોએ હકૂમત કરી તેમાં એક ત્રૈકુટક વંશ મળે છે. આ વંશે ગુજરાતમાં ઈ. સ. ૨૫૦ થી ૪૫૦ સુધી રાજ્ય ક્યું ક્ષત્રપ વંશના આખરી રાજ્યકર્તાઓને દબાવી સૌરાષ્ટ્ર સુધી પોતાનું રાજ્ય વધાર્યું. તેમની રાજધાની “ભરૂચ” કે “નદિદ”માં હતી. એમાંના મશહૂર રાજા ઇન્દ્રહત અને દહસેન છે. આ ઉપરાંત એમના વિશે કંઈ બીજું મળતું નથી અને મુરત જિલ્લામાં વલસાડ નજીક આવેલી પારડીમાંથી સિક્કા અને તામ્રપટ મળ્યાં છે તે ઉપરથીજ આ હકીકત માલુમ પડે છે.

: ૨ :

ગુજર પ્રજાઃ—એમ માલુમ પડી આવ્યું છે કે ત્યારપછી ૫૦ વરસ સુધી ગુજરાતમાં ઘણા રાજાઓ થયા, અને મોટી સંસ્તનત પડી નાની નાની ગિલાસતો ઊભી થઈ દરેક ભાગ ઉપર એક ખુદ-મુખત્યાર રાજા થયો. પાંચમી સદીમાં ગુજર કોમ હિંદુસ્તાનમાં આવી, અસલ આ કોમ ગુર્જિસ્તાનમાં રહેતી હતી. એ પ્રદેશ હાલમાં ગુર્જિસ્તાન કે જ્યોર્જિયા નામે ઓળખાય છે. આ લોકોએ ઇરાનમાં થઈને ચડાઈ કરી ત્યારે પ્રથમ તેમણે પંજાબ અને સિંધને કબજે લીધા; ત્યારપછી રજપુતાના, મારવાડ અને માળવામાં થઈ ગુજરાત, પૂના અને દક્ષિણના બીજા ઇલાકામાં પોતાની જગરદસ્ત સંસ્તનત

સ્થાપી. હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ ભાગની મગહર રાજધાની બિન્નમાલ, ઉત્તરેન, વલ્લભીપુર અને કલ્યાણી હતી. આગળ વધી એની ઘણીએ શાખાઓ થઈ, (વસ્તીનું પ્રમાણ જોતાં લગભગ ૬૨ જાત આજે છે); પરંતુ ચાર જાત ઘણી મગહર છે. ચાલુક્ય, પરમાર, ચૌહાણ અને પ્રતીહાર.

સોલકી એ ચાલુક્યની એક શાખા છે. એણે પ્રથમ કલ્યાણી અને ત્યારપછી અણહીલવાડ પાયતખ્ત બનાવ્યું. તે જમાનામાં ઈ. સ. ૫૦૦માં બૌદ્ધ અને પ્લાહણો વચ્ચે સખત લડાઈ ચાલતી હતી. આ બન્નેએ વિજેતાઓને પોતાની તરફ આર્ષવાની ઇચ્છા કરી, પરંતુ આ વિજેતાઓને બૌદ્ધ ધર્મ માફક આવે એમ નહતું. પ્લાહણોએ પોતાના ધર્મમાં એમને સામેલ કરી દીધા. આણુ પહાડ ઉપર અગ્નિ દેવતા વડે પવિત્ર કર્યા ત્યારપછી એમને “રાજપૂત” નામ આપવામાં આવ્યું અને એમની એક જાત બનાવવામાં આવી, આથી હિંદુઓએ આ વિજેતા અને રાજ્યકર્તાઓની મદદથી હિંદુસ્તાનમાંથી બૌદ્ધ ધર્મ બહાર કાઢી ફરીથી પોતાના પ્લાહણુ ધર્મના પ્રચાર કર્યો અને તેને ઉન્નતિના શિખરે પહોંચાડ્યો. શરૂઆતમાં માળવા એમનું કેન્દ્ર હતું. ત્યારબાદ ખુદ ગુજરાતમાં એમની રાજધાની નાદિદ અને લડચ રહી. સિક્કા અને તામ્રપત્રો ઉપરથી તેમના રાજ્યોનાં જો નામો મળી આવ્યાં છે તે નીચે પ્રમાણે છે :

ગુપ્તે ઇ સ ૪૭૦ સુધી ગુજરાત ઉપર હકૂમત કરી. ત્યાગપછી
 બુધગુપ્ત (ઇ સ ૪૮૪-૪૯૯) થી માડી વલ્લભીપુરના ભટ્ટાર્ક (ઇ
 સ ૫૧૪) પર્યંત ગુજરાત ઉપર કોનો કોનો કમળે રહ્યો એ વિશેની
 કંઈ સાચી વાત માલુમ પડતી નથી તેથી એમ ધારવામા આવે
 છે કે ગુપ્ત વગને હરાવી “મહેર” લોકોએ સૌરાષ્ટ્રના ઉત્તર તરફના
 ભાગનો કમળે લીધો હશે કાગલુ કે વલ્લભીપુરના તાત્રપત્રામાં
 જણાવવામાં આવે છે કે આ મહેર લોકોને હગવવામાં આવ્યા હતા
 મહેર હજુ સુધી પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રમા છે જણીતી વાત છે કે પોર
 બદરનો ગણો આ જ વચનો છે એ માનવામા આવે છે કે પહેલા
 મહેર લોકોએ સૌરાષ્ટ્રમા હકૂમત સ્થાપી, તે પછી ભટ્ટાર્ક માળ
 વાથી ભણ્ય સુધીના ભાગ ઉપર ફતેહ મેળવી અને સમુદ્ર એકાગી
 સૌરાષ્ટ્રમા આ યો તેણે એક કેન્દ્ર સ્થાપી નક્કી કરવાના ખ્યાલથી
 વલ્લભીપુરનું બહુ પસંદ કર્યું અને ત્યાગ પત્રી ધીમે ધીમે પોતાના
 તાબાના દેશોને વધારતો રહ્યો આ કારણથી મહેર લોકો હલતા ગયા,
 આખરે મોરબીમા આવી પોતાની વસ્તી કાયમ કરી સૌરાષ્ટ્રના
 ઉત્તરના ભાગ હાલાર અને એખામડળમાંથી વલ્લભીપુરના રાજાઓનો
 એક પથુ ઉત્કીર્ણ લેખ મળ્યો નથી, તેથી એમ જણાય છે કે આ
 જગ્યાએ ઉપર મહેર લોકોનો કબ્જો હતો અને ત્યારપછી વલ્લભી
 પુરના નાશ બાદ કેટલાક ભાગ ઉપર ફરીથી પોતાનો કબ્જો કર્યો હશે
 અને નાની નાની જુદી જુદી હકૂમતો સ્થાપિત થઈ હશે, જે લાંબા
 સમય પર્યંત રહી ઇ સ ૮૬૭મા ગણકુટ ગળા ધ્રુવના જમાનાનો
 એક લેખ મળ્યો છે તેમા લખવામા આવ્યું ૭ કે મહેરના બગવાન
 રાજાએ હુમલો કર્યો હતો અને એને હગવવામા આવ્યો હતો જૂમની
 અને ઘૂમવી બરડાના પહાડમા એનું પાયતખ્ત હતું મોરબીનું એક
 તાત્રપત્ર જાઈકદેવ રાજાનું મળ્યું છે તેમા આ સંતનતનું નિશાન
 ‘માજલી’નું છે ઘણું કરીને એ ઇ સ ૮૦૪નું છે નીજી તાત્રપત્ર
 ‘રાજા જાઈકદેવનું’ માજલીના નિશાનવાળું મળ્યું છે તેમા લખ્યું

ગુપ્તે ઇ. સ. ૪૭૦ સુધી ગુજરાત ઉપર હકૂમત કરી. ત્યારપછી
 બુધગુપ્ત (ઇ. સ. ૪૮૪-૪૯૯) થી માંડી વલ્લભીપુરના બટાર્ક (ઇ.
 સ. ૫૧૪) પર્યંત ગુજરાત ઉપર કોનો કોનો કબ્જો રહ્યો એ વિશેની
 કંઈ સાચી વાત માલુમ પડતી નથી. તેથી એમ ધારવામા આવે
 છે કે ગુપ્ત વંશને હરાવી “મહેર” લોકોએ સૌરાષ્ટ્રના ઉત્તર તરફના
 ભાગનો કબ્જો લીધો હશે, કાગળ કે વલ્લભીપુરના તામ્રપત્રમાં
 જણાવવામા આવે છે કે આ મહેર લોકોને હરાવવામા આવ્યા હતા.
 મહેર હળુ સુધી પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રમા છે જાણીતી વાત છે કે પોર-
 બદરનો રાણો આ જ વંશનો છે. એ માનવામા આવે છે કે પહેલાં
 મહેર લોકોએ સૌરાષ્ટ્રમા હકૂમત સ્થાપી, તે પછી બટાર્ક માળ-
 વાથી ભણ્ય સુધીના ભાગ ઉપર ફતેહ મેળવી અને સમુદ્ર ઓળંગી
 સૌરાષ્ટ્રમા આવ્યો. તેણે એક કેન્દ્ર સ્થળ નક્કી કરવાના ખ્યાલથી
 વલ્લભીપુરનું બદર ખસેડે ક્યું અને ત્યાર પછી ધીમે ધીમે પોતાના
 તાબાના દેશોને વધારતો રહ્યો. આ કારણથી મહેર લોકો હકંતા ગયા,
 આખરે મોરબીમાં આવી પોતાની વસ્તી કાયમ કરી. સૌરાષ્ટ્રના
 ઉત્તરના ભાગ હાલાર અને ઓખામંડળમાંથી વલ્લભીપુરના રાજાઓનો
 એક પછુ ઉત્ક્રાંતિ લેખ મળ્યો નથી, તેથી એમ જણાય છે કે આ
 જગ્યાઓ ઉપર મહેર લોકોનો કબ્જો હશે. અને ત્યારપછી વલ્લભી-
 પુરના નાશ બાદ કેટલાક ભાગ ઉપર ફરીથી પોતાનો કબ્જો કર્યો હશે
 અને નાની નાની જુદી જુદી હકૂમતો સ્થાપિત થઈ હશે, જે લાંબા
 સમય પર્યંત રહી. ઇ. સ. ૮૬૭ના સમ્રાટ ગંગા મુવના જમાનાનો
 એક લેખ મળ્યો છે તેમા લખવામા આવ્યું ૭ કે મહેરના બગવાન
 રાજાએ હુમલો કર્યો હતો અને એને હરાવવામાં આવ્યો હતો ભૂમલી
 અને ધૂમલી બરડાના પહાડમા એનું પાયતખ્ત હતું. મોરબીનું એક
 તામ્રપત્ર જામકદેવ રાજાનું મળ્યું છે તેમા આ સદતનતનું નિવાન
 “માજલી”નું છે. ઘણું કરીને એ ઇ. સ. ૯૦૪નું છે. જીજી તામ્રપત્ર
 “રાજા જામકદેવનું” માજલીના નિવાનવાળું મળ્યું છે તેમાં લખ્યું

છે કે “સૌરાષ્ટ્ર”ના જૂમલીમાં રાજકર્તા રાજા. આ રાજાનો ઇલકાળ “પરમ ભદ્રારક મહારાજાધિરાજ” છે. આથી એમ જણાય છે કે આ મહાન અને સ્વતંત્ર સલ્તનત હતી. સારપછી દસમી સદીમાં ચુડાસમા-ઓએ મહેર લોકાને જૂમલીથી હાંકી કાઢ્યા ત્યારે તેઓ પોરબંદર આસપાસ ગયા. અને ચુડાસમાઓએ જૂનાગઢમાં રાજધાની સ્થાપી. ધોળા-કામાંથી જે શિલાલેખ મળ્યો છે તે ઉપરથી માલુમ પડે છે કે આખા ખાનદાનનો રાજા “ધરણીવરાહ” ઇ. સ. ૯૧૭માં વઢવાણમાં રહેતો હતો. એ ચુડાસમાના રાજા “મહીપાલદેવ”ના તાબામાં હતો. આ ઉપરથી માલુમ પડે છે કે એ વખતે મહેર લોકાને અહીંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યા હતા.

ચાલુક્યો : ઇ. સ. ૬૧૦-૭૪૦

આ ખાનદાનનો અસલ સ્થાપક દક્ષિણમાં હતો, પરંતુ ત્યારે એની ચડતી યજ્ઞ ત્યારે સલ્તનતના એ હિસ્સા થયા: એક દક્ષિણનો અને બીજો ગુજરાતનો. એ વિશે ઉલ્લેખ આવશે. કેંકણ ઉપર ઇ. સ. ૫૦૦ થી ૬૦૦ સુધી મૌર્ય ખાનદાનની હકૂમત રહી. એવું પાલતખત પુરીનગર હતું. ચાલુક્યના એક રાજ્યકર્તા રાજા પુલકેથી બીજાની હકૂમત ઇ. સ. ૬૧૦ થી ૬૪૦ સુધી રહી. તેના એક સરદારે એ મૌર્યોને હરાવી પાલતખત છીનવી લીધું. આ પાલત એક શિલાલેખ ઉપરથી મળી આવે છે. એવી રીતે ખિમ્મપુર પાસેના એક ગામમાંથી ઇ. સ. ૬૩૪નો એક શિલાલેખ મળ્યો છે, તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે આ રાજા માળવા, લાટ (ભરૂચ) અને ગજર રાજાનો સમ્રાટ હતો: એટલે કે આ સાલમાં એ તમામ એના

અને જ્યસિંહવર્મા એના તાબામાં હતો. ત્યારપછી થોડા સમય પછી વિક્રમાદિત્યે પોતાના નાના ભાઇ “જ્યસિંહ” વર્માને ગુજરાતનો રાજ્યકર્તા બનાવ્યો. જ્યસિંહવર્માના પુત્રનો શિલાલેખ જે નવસારીમાં છે તે ઉપરથી આ વાતને સમર્થન મળે છે, અને “પરમભદ્રારક”ના ઇલકાળ ઉપરથી પણ માલુમ પડે છે કે તે આઝાદ અને ખુદ-મુખત્યાર હતો. નવસારી એનું પાથતખ્ત હતું. એ શિલાલેખ ઉપરથી એમ પણ માલુમ પડે છે કે લાંબી ઉંમર પર્્યંત એ જીવ્યો હતો, અને બહુધા એની હયાતી દરમ્યાન તેનો પુત્ર તખ્તનશીન થયો હતો. જ્યસિંહવર્માને પાંચ પુત્ર હતા. તેના સમયમાં “ત્રેફૂલક” સંવત ચાલુ હતો. એમણે આસ્તે આસ્તે દક્ષિણથી ઉત્તર તરફ મુઢકા જીતવાનું શરૂ કરી લીધું. ગુજર રાજ્યને દબાવવા પણ લાગ્યો. ગુજર રાજની હકૂમત કોંકણ સુધી હતી, પરંતુ જેમ જેમ ચાલુક્યો એમને દબાવતા ગયા તેમ તેમ એમણે પીછેહઠ કરી અને આખરે ભરૂચ સુધી પહોંચી ગયા. ત્યારપછી વલ્લભીપુરની મદદથી કે ચાલુક્યને તાબે થવાથી એનો કબજો ભરૂચ ઉપર રહ્યો, કારણ કે ભરૂચનો આખરી ગુજર રાજ “જયભટ્ટ” ઈ. સ. ૭૩૪-૭૩૫ પર્્યંત હયાત હતો. એ બાદ ચાલુક્ય તે ઊડી ઉત્તર ગુજરાત તરફ વળ્યા, અને દૂર સુધી મુઢકા જીતી લીધા, કારણ કે આપણે જોઈએ છીએ કે તેનો પુત્ર “બુદ્ધવર્મા” ખેડા ઉપર હકૂમત કરતો હતો, એ એક શિલાલેખ ઉપરથી માલુમ પડે છે.

તેના પછી નીચે પ્રમાણેના રાજ્યો યયા: સીલાદિત્ય યુવરાજ ઈ. સ. ૬૯૧, વિનયાદિત્ય મંગલરાજ ઈ. સ. ૭૩૧, અને પુલકેશી જનાશ્રય ઈ. સ. ૭૩૮. એના જમાનાનો એક શિલાલેખ નવસારીથી મળ્યો છે જેમાં લખ્યું છે કે અરબ લશ્કર જે સિન્ધથી આવ્યું તેણે કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, આવડા, મૌર્ય (ચિતોડ) અને લિન્નમાલની સક્તનતોને બહુ પજવી હતી. એ બાદ આ ખાનદાનનો આખરી રાજ “વિજયરાજ” ઈ. સ. ૭૪૦માં થયો. તેની પાસેથી રાષ્ટ્રકૂટોએ

સસ્તનત ઓનવી લીધી.

૧.

વલ્લભીપુરનું રાજ્ય

જો વાત નિર્વિવાદ છે કે મુનાનીઓ પછી ગુપ્ત વંશે ગુજરાત ઉપર પોતાની હક્રમતની જમાવટ કરી. ઇતિહાસો જો પણ સાબિતી આપે છે કે મહંદ્રગુપ્તનો કબ્જો ગુજરાત ઉપર ઈ. સ. ૪૭૦ સુધી રહ્યો. ત્યાર પછીની કડી જહાડથી તૂટેલી માલૂમ પડે છે; પરંતુ આપણે જોઈએ છીએ કે આ જમાનાથી હિંદમાં ગુજરાતનું આગમન શરૂ થાય છે. ઉપર મેં જણાવી દીધું છે કે ગુજર કોમ ગુર્જિસ્તાનથી આવી હતી. એણે સિસ્તાનથી નીકળી હિંદ ઉપર ચડાઈ કરી. એના હુમલા ઈ. સ. ૪૫૦ થી ૫૨૦ પર્યંત ચાલુ રહ્યા. ૧ પરંતુ હિંદના તાબે કરેલા એમના મુઢકાનો ચોક્કસ સમય ઈ. સ. ૪૭૦ હતો. એ વખતથી પોતાની જીતોમાં વૃદ્ધિ કરતા રહ્યા. મુલતાન અને સિન્ધ પછી મારવાડથી ગુજરાત, માળવા, અને દક્ષિણ તરફ નીકળી ગયા. ઉત્તર હિંદુસ્તાનનો કબ્જો એ પછી લીધો બહુધા એનું કારણ એ હતું કે ગુરત અને અન્ય બળવાન વંશો હજી ત્યાં મોજુદ હતા. આ ગુજરાતનું પહેલું કેન્દ્ર બિન્નમાલ હતું. ત્યાંથી ખસી તેઓ ઉજ્જૈન (માળવા) ગયા. એ તેમનું બીજું કેન્દ્ર હતું. ત્યાંથી એમનાં બે સિપેહસાલાર એ બાજુ ગયા : એક ગુજરાત જીતી ભરૂચમાં વસ્યો અને બીજાએ દક્ષિણમાં પહોંચી કલ્યાણ પાવતપ્ત બનાવ્યું. કેટલાક દિન પછી આ કોમમાં પ્રથમ જહોરમાં આવનાર શખ્સ “શ્રીલટાર્ક” હતો. એણે ગુજરાત ઉપર ઈ. સ. ૫૦૬ થી ૫૨૦ પર્યંત રાજ્ય કર્યું. તેને વલ્લભીપુરના રાજ્યનો સ્થાપક ગણવામાં આવે છે.

આધુનિક સંશોધનો ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે એના પ્રથમ

૧. નંદીપુરી (નાદોદ)ના રાજાએ પોતાને ગુજર કહ્યો છે (ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ-“વલ્લભી”નું પ્રકરણ).

રાજ્યકર્તાના નામ સાથે “શ્રીભટ્ટાર્ક”નો શબ્દ છે અને એમના પછીના ખેતી સાથે “સેનાપતિ” શબ્દ છે. એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે આ બંને રાજ્યઓ ઉચ્ચ (માળવા)ના હાથ નીચે હતા. એ પછી તમામ રાજ્યોના નામ સાથે “મહારાજ” શબ્દ છે, એ સાબિત કરે છે કે એ સમયથી એઓ ગુજરાતના સ્વતંત્ર રાજ્યકર્તા થયા. સામાન્ય રીતે એમના હેલા રાજ્યો શીલાલિપિ કહેવાય છે. ત્યાં સુધીના ગ્રંથો, જુદા જુદા સિક્કા અને તામ્રલેખો ઉપરથી માલૂમ પડ્યું છે કે લગભગ ૧૯ થી ૨૦^{મી} રાજ્ય થયા હતા. એમની હકૂમત સાધારણ રીતે ત્રણસો વરસની ગણાય છે. આ સમય મધ્ય કાળની હકૂમતનો છે. ત્યારપછી પણ હાંખો વખત સુધી આ ક્રમની શાખાઓ રાજ્ય કરતી રહી, જે વિશે વિગતવાર ચર્ચા આગળ ઉપર આવશે.

રાજ્યનો સંસ્થાપક અને તેનું નામ

ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે આ વંશનો અસલ સંસ્થાપક ભટ્ટાર્ક છે. જૈન ગ્રંથોથી માલૂમ પડે છે કે આ શહેરનું અસલ નામ “વલ્લભીપુર” હતું. ‘વલ્લભી’નો અર્થ ઓસરી ઉપરના ઊપરનો જે હિરસો આગળ વધેલો હોય છે, જેને લીધે વરસાદના તોફાનથી મકાનને નુકસાન પહોંચતું નથી, તે છે. અટકળ કરવામાં આવે છે કે એ દેશમાં આ જાતનાં ઊપરનો રિવાજ જારી નહતો, વલ્લભીપુરમાં જ્યારે આ પ્રકારનાં મકાનો અસંખ્ય બનાવવામાં આવ્યાં ત્યારે લોકોએ તેનું નામ જ “વલ્લભીપુર” રાખ્યું હતું. એ તે લોકોમાં મરહૂર થઈ ગયું.

સ્થાન:—વલ્લભીપુરના સ્થાન વિશે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે.

૧. તારીખેદિંદ-લકાલેલા: પ્રકૃત્ય ગુજરાતી. વલ્લભીપુરના સંબંધમાં કર્નલ ટાટ સાહેબ તેમજ જૈનોએ જે લખ્યું છે તે આધુનિક ઇતિહાસથી સંતોષાનાત્ર ગણાતું નથી; આથી મેં તે છાડી દીધું છે. “ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસ”માં ભટ્ટાર્કની હકૂમતની મુદત ઈ. સ. ૫૦૯ થી ૫૨૦ આપવામાં આવી છે.

અરબ મુસાફરોએ એના વિશે કંઈ લખ્યું નથી. એ જમાનાનાં મોટાં મોટાં શહેરોથી આ અલગ પ્રકારનું નામ છે; તેનાથી એ સ્વયં થાય છે કે એ એક સ્વતંત્ર અને આઘીશાન શહેર હતું. નહિ તો મોટાં શહેરોને લોકો સામાન્ય રીતે “પત્તન” કહેતા હતા. પુરાણા ચીની મુસાફર હુએનસાંગનું બધાન છે કે લારેકા (લાર અર્થાત ભરૂચ) દેશની ઉત્તરમાં એ આવેલું છે. ખીરની કહે છે કે અણહીલવાડથી દક્ષિણ તરફ ૩૦ જોજન (એક જોજનના આઠ માઈલ) પર છે. ઇલિયટના કહેવા પ્રમાણે હાલના ભાવનગર રાજ્યથી ૨૦ માઈલે અને ધોધા બંદર પાસે આવેલું છે. આધુનિક સંશોધનથી પણ લગભગ આ જ પ્રમાણે માલૂમ પડે છે કે ઘેલો નદીના કિનારે “વળા” નામના ગામ પાસે “વલળા” કે “વલલી” નામનું એક નાનું સરખું ગામ આવેલું છે જે આ શહેરની યાદગાર તરીકે ગણાય. હમણાં મુઘી એક ગોહીલના કાકીરના તાબામાં રહ્યું છે. એની ઉત્તર અને પશ્ચિમમાં પીલુનાં ઝાડોનું એક જંગલ છે. તેની બધી બાજુએ સડકો બનાવવામાં આવેલી છે. તેમાં વલલીપુરનાં ખંડિયેર મોજુદ છે. વર્ષા ઋતુમાં સિક્કા વગેરે ઘણી પુરાણી ચીજો મળી આવે છે. કેટલાક લોકો મકાનમાં વપરાતી ચીજો બહાર ખોદી કાઢે છે.

વલલીની સદતનતની સીમા:—એની સીમા વિશે કંઈ કહી શકાય એમ નથી. પરંતુ ચીની મુસાફરોના જમાનામાં (ઈ. સ. ૬૪૦) એનું ક્ષેત્રફળ ૬૦૦૦ “લી” હતું. જે ત્રણ “લી” બરાબર એક માઈલ ગણવામાં આવે તો એ હિસાબે ૨૦૦૦ માઈલ થાય છે. એ એક ટુંકું નિરૂપણ છે જેની સવિસ્તર હકીકત કેટલાક ઉત્કૃષ્ટ લેખો ઉપરથી મળી આવે છે. કેટલાક ઉત્કૃષ્ટ લેખ જે મોરબી અને વેરાવળથી મળી આવ્યા છે તે ઉપરથી ધારી શકાય છે કે સૌરાષ્ટ્રનો પૂર્વનો અને ઉત્તરનો ભાગ એમના કબજામાં હતો. શરૂઆતમાં એ ગુજરાતનું કેન્દ્ર “લિન્નમાલ” હતું અને ત્યારપછી માળવા યજ્ઞ; તેથી ખરેખર સંપૂર્ણ ઇખ્તિયાર પછે આખો ગુજરાત એમના તાબામાં

હશે. આ પ્રમાણે પૂર્વમાં “ઉલ્લજેન” અને “ખિન્નમાલ”, પશ્ચિમમાં અરબી સમુદ્ર, ઉત્તરમાં મોરબી, વડનગર વગેરે, દક્ષિણમાં કાંકણ (ચાણા) વગેરે એની સીમા હશે.

આબોહવા અને વતનીઓ

ચીની મુસાફરનું કહેવું છે કે આ મુલકમાં માળવાના જેવી જ ચીને તેમજ ઠડી અને ગરમી વધા કરે છે અને અહીંના વતનીઓનાં રીત રિવાજ, સૂરત, શિકલ, રીતિનીતિ અને આદત વગેરે પણ માળવાના લોકોનાં જેવા છે.

વલલીપુર શહેર:—ખુદ વલલીપુરનો ઘેરાવો ચીની મુસાફર એક માઈલ જણાવે છે; પરંતુ આધુનિક સંશોધન મુજબ આ વિશાળ શહેરનો ઘેરાવો પાંચ છ માઈલ જેટલો જણવામાં આવે છે, કારણ આ ગામથી પાંચ માઈલ પર્વત જમીન એકવાથી દીવાલોના પાયા મળી આવે છે. આ પાયા સામાન્ય રીતે માટી અને ઇંટોના હોય છે. આજ સુધીમાં કોઈ ઇમારત કે દીવાલનો પાયો પથ્થરનો મળ્યો નથી એ ઉપરથી એમ ધારવામાં આવે છે કે એ જમાનામાં સૌરાષ્ટ્રમાં પથ્થરની ઇમારતો બાંધવાનો રિવાજ ન હતો.

શહેરનો કોટ:—ઉપર જ્યાં કરવામાં આવ્યું તે મુજબ ચીની મુસાફરના કહેવા પ્રમાણે આ શહેરનો કોટ એક માઈલનો હતો, જેની પાયાની દીવાલો સાડા ચાર ફૂટ જેટલી પહોળી હતી. દીવાલો માટી અને પાકી ઇંટોની બનાવેલી હતી. ઇંટની લંબાઈ ૧૬ ઇંચ અને પહોળાઈ ૬૨ ઇંચ જેટલી હતી. એની ઝડાઈ ૩ ઇંચ જેટલી હતી. કોટની ચારે બાજુએ ખાઈ હતી જે એટલી બધી ગંડી હતી કે અંદરથી પાણી નીકળી આવ્યું હતું. આ આસપાસ વીંટાયેલી ખાઈનો આકાર ૧ બલકુલ માણસના કાન જેવો હતો.

વલલી સંવત:—એ એક વિચિત્ર વાત છે કે ખુદ વલલીની સલ્તનતનો કોઈ સંવત ન હતો, પરંતુ ગુપ્તોનો સંવત એઓ વાપરતા હતા. વેરાવળમાં “હર્ષદ માતા”ના મંદિરમાં એક શિલા-

લેખ છે તેમાં નીચેની સાલો આપવામાં આવી છે : હિ. સં. ૬૬૨, વિક્રમ સંવત ૧૩૨૦, વલ્લભી ૯૪૫, સિંહ ૧૫૧. આ ઉપરથી માલુમ પડે છે કે વલ્લભી સં. ઈ. સ. ૩૧૯ થી શરૂ થાય છે. અને આ જ સંવત ગુપ્તોનો પણ છે. આ ઉપરથી સાફસાફ માલુમ પડી જાય છે કે એણે ગુપ્ત સંવત ઈષ્ટિયાર કરી લીધો છે અને સવતને છેડે વલ્લભી શબ્દ વધારી દીધો છે. અશુરીહાન ખીરનીનો પણ એ જ અભિપ્રાય છે કે વલ્લભી અને ગુપ્ત એ બંનેની સાલ એક જ છે. અને જેવી રીતે આજકાલ અંગ્રેજો દ્વારા પોતાના જ ઈસ્વીસનનો ઉપયોગ કરે છે, પરંતુ રૈયત પોતપોતાના સંવત જેમકે હિજરીનો, વિક્રમનો ઉપયોગ કરે છે તેવી જ રીતે એ જમાનામાં પણ રૈયત ગુપ્ત સંવતનો જ ધણું કરીને ઉપયોગ કરતી હતી, જેમકે મોરખીના શિક્ષાલેખ ઉપરથી માલુમ પડે છે. (જાઈકે દેવનુ તાત્રપત્ર) તે ઉપર ગુપ્ત સંવત ૫૮૮ લખવામાં આવ્યો છે. અને એ વાત નિર્વિવાદ છે કે એ સાલમાં વલ્લભીના રાજ્યનો હતા અને ગુપ્ત નહતા.

વસ્તી અને તેની આર્થિક સ્થિતિ :—

આ શહેરની વસ્તી વિશે ખાત્રીપૂર્વક કંઈપણ કહી શકાય નહિ. માત્ર એમ કહેવાય કે એક મોટું શહેર હોવાથી એની વસ્તી પણ વધારે હશે. અને શહેરનાં ખડિયેરો તથા અવશેષો ચાર પાંચ માઈલ સુધી મળે છે તે ઉપરથી માનવામાં આવે છે કે જે શહેર ચાર માઈલના ઘેરાવામાં હતું તેમાં ખચીત વસ્તી વધારે પ્રમાણમાં હશે. આની પુષ્ટિ હ્યુએનત્સંગના સફરનામા ઉપરથી મળે છે. તે લખે છે કે વસ્તીનું પ્રમાણ વધારે છે. વળી તે ઉમરાવોની સખ્યા સેકડોની ખતાવે છે. પાકશાળાઓ, મઠો અને મંદિરો પણ સંખ્યામય હતાં. ધર્મોપદેશકો હજારોની સખ્યામાં હતા. એ તો ખુલ્લે ખુલ્લી વાત છે કે ઉપદેશ સાંભળનારા લાખોની સખ્યામાં હોય તો જ તે શહેરમાં ઉપદેશ કરનારો હજારોમાં હોય. ઉપરની વાતો ધ્યાનમાં

રાખી કદી સકાય કે તે સહેરમાં લાખોની વસ્તી હતી. આ સહેરની આર્થિક રીતિ ઘણી સારી હતી. હુએતસંગથી માંડી ઉત્તલા અરબ મુસાફર એનાં ધનદોલતના ગુણ ગાય છે. વેપારધર્મો પણ ધમધોધાર ચાલતો હતો. તમામ બદરો તિગરતી માલથી બરપૂર હતાં. દીવ, ખલાત, બરુચ, ચેમૂર, સોપારા, અને ચાણા મોટાં બંદરો હતાં. ચીની મુસાફર લખે છે કે દૂર દેશાવરની દોલત અહીં જન્મા થવાને આવતી હતી ચીની મુસાફર એમ પણ લખે છે કે એ સહેરમાં માલદાર ખાનદાન ઘણા છે એકસોથી વધુ કરોડપતિઓ અહીં રહે છે.

રાજ્યકર્તાઓ વિશેનો હુકીકતો —

અહીંસોસની વાત છે કે હિંદુસ્તાનના લોકોના શોક અને ઝાકના અભાવે આ ક્રામ વિગેનો અહેવાલ દાખલ હિંદુસ્તાનમાંથી મળી શકતો નથી, તે વિશે કઈક જાણવાનું સાધન ફક્ત ખડિયેસ, અલગ અલગ જગ્યાએથી મળેલા ઉત્કૃષ્ટ લેખો અને સિક્કા છે. ઉત્કૃષ્ટ લેખો ઉપરથી પણ કીમતી જાણતો જાણવા મળી છે. આ લેખો સાધારણ રીતે તાંબાના છે. તેમાં કેટલાક ફરમાનના રૂપમાં છે. ગુજરાતમાં એ “તામ્રપત્ર” કહેવાય છે. તેના જે ભાગ હાય છે અને તે કદીથી જડવામાં આવેલા હોય છે. કદીની પાસે રાજની છાપ જેવું હોય છે, જેમાં ‘નંદી’ની મહોર હોય છે. હિંદુઓ શંકરના પોઠિયાને ‘નંદી’ના નામથી જાળખે છે. ‘નંદી’ની નીચે ‘ભટ્ટાર્ક’નું નામ વલ્લભીપુરના રથાપક તરીકે લખાયેલું હોય છે. એમાંનું લખાણ સંસ્કૃત ગદ્યમાં હોય છે. આ ફરમાનોમાં નીચે પ્રમાણેનાં નામો ખાસ કરીને આવે છે : “ખેરાત કરનારનું” નામ, ખેરાત લેનારનું નામ, સાલ, ને વસ્તુ આપવામાં આવી હોય તેનું નામ, લેખકનું નામ, સિદ્ધારીશ કરનારનું નામ, જે જગ્યાએથી ફરમાન બહાર પાડવામાં આવ્યું હોય તેનું નામ, રાજની પૂરી વશાવળો, મધ્યન કે મિલકત કે જમીન, જે આપવામાં આવ્યાં હોય તેો તેની સીમા, સાલ, મહિનો, દિવસ, અને આખરે રાજનો ઇલકાળ, અને તેની સહી.” રાજની

ધૂરી વંશાવળી આખવામાં આવી હોય એવાં તામ્રપત્રો ફક્ત થોડા જ રાગનાં છે; ખાડીના ઉપર માત્ર તેમનાં નામ આવતાં હતાં અત્યાર પર્વતમાં ૨૦ રાગઓનાં નામ મળ્યા છે, તેમાંથી ઈ સ ૫૨૬માં “ધ્રુવસેન” નામનો જે રાગ થયો તેનો ઇલ્કાળ “પરમ ભાગવત” હતો “પરમાદિત્ય” તેના ભાઈનો ઇલ્કાળ હતો. રાગ ગુહમેનનો ઇલ્કાળ “પરમ ઉપાસક” હતો. તે પછી કેટલાક રાગઓના ઇલ્કાળ ‘પરમ માહેશ્વર’ મળે છે શીલાદિત્ય યોધાનું ગિરનામાં “અપ્પપાદાનુધ્યાત” લખેલું મળ્યું છે એ ઘણું કરીને ગુરુના એના હોવાના કારણથી રાખવામાં આવ્યું હતું. ભટાર્ક જે આ સતતનતનો સ્થાપક છે તેણે ઈ. સ ૫૦૯ થી ૫૨૦ પર્વત હકૂમત કરી હતી તેના ત્રીજા પુત્ર ધ્રુવસેન પહેલાના ત્રણ ઉત્કીય લેખ મળ્યા છે. પહેલો લેખ ૨૦૭ (ઈ. સ. ૫૨૬) નો છે. બીજા ઉપર ૨૧૦ (ઈ. સ. ૫૨૯) છે, અને છેલ્લો ૨૧૬ (ઈ. સ. ૫૩૫)નો છે. તે ઉપરથી એટલું માલૂમ પડ્યું કે ઈ. સ. ૫૩૫ પર્વત નક્કી તેના હાથમાં હકૂમત ગઈ હતી ત્યાર-પછી તેના ભાઈ ધરપદે ઈ. સ. ૫૫૯ પર્વત સત્તનતની લગભગ પોતાના હાથમાં રાખી હતી. તેના પછી તેનો પુત્ર ‘ગુહમેન’ આવ્યો. આ રાગના સખ્યાબલ લેખો મળ્યા છે; તેમાંના કેટલાક “વળા” અને કેટલાક ભાવનગરથી મળ્યા છે. એક લેખ ઉપર વલ્લી ૨૪૦ (ઈ. સ. ૫૫૯) છે અને બીજા ઉપર વલ્લી ૨૪૬ (ઈ. સ. ૫૬૫) છે. ભાવનગરના શિલાલેખ ઉપર વલ્લી ૨૪૮ (ઈ. સ. ૫૬૭) લખવામાં આવ્યું છે. માટીના વાસણ ઉપરના લખાણમાં વલ્લી ૨૪૭ (ઈ. સ. ૫૬૬) છે. આ રાગ આ ખાનદાનમાં શાનોરોક્તવાળો હતો, કારણ કે ત્યારપછી રાગઓની વંશાવળી એ જ ગુહસેનના પછી શરૂ થાય છે. ઘણું કરીને રજપુતાના અને સૌરાષ્ટ્રમાં ગોહીલ વગેરે રજપૂતો આ જ ખાનદાનના હતા. તેના નામ પછીનો રજ્જ ‘મહારાજ’ છે એક લેખમાં તેનો ઇલ્કાળ “પરમ માહેશ્વર” છે, તે ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે તે વખત પર્વત તો શિવમાર્ગી હતો પરંતુ

ખીજા લેખમાં તેનો ઇલ્કાબ ‘પરમ ઉપાસક’ છે જે ઉપરથી એમ જણાય છે કે ત્યારપછી બૌદ્ધમાર્ગી થઇ ગયો હતો. તેની ફાઇઓ એક બૌદ્ધમઠ રચાવ્યો હતો. ખુદ આ રાજા પણ દાનવીર હતો.

ધરસેન બીજો :—ઈ સ. ૫૬૭ થી ૫૮૯ પર્વત. આ સમયના પાંચ શિલાલેખ મળ્યા છે તેમાંથી ત્રણ ઉપર વલ્લભી રૂપર (ઈ.સ. ૫૭૧) અને ચોથા ઉપર વલ્લભી રૂપર (ઈ.સ. ૫૮૮) અને છેલ્લા ઉપર ૨૭૦ (ઈ સ. ૫૮૬) છે. પહેલા ત્રણ ઉપર તેના વિશે “મહારાજ” અને ત્યાર પછીના બે ઉપર “મહા સામંત” લખવામાં આવ્યું છે, તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે ઉવટના ભાગમાં કાર્ધ ખીજા રાજાના તાબામાં થઇ ગયો હતો. તેનો ઇલ્કાબ “પરમ માહેશ્વર” છે તેથી એમ સમજાય છે કે તે શિવને માનનારો હતો.

શીલાદિત્ય પહેલો :—ઈ સ. ૬૬૬ પર્વત. તેનું બીજું નામ ધર્માદિત્ય હતું. તામ્રપત્ર ઉપરથી માલુમ પડે છે કે તે શિવમાર્ગી હતો, પરંતુ બૌદ્ધધર્મીઓને બહુ જ દાન કર્યું હતું, તેથી એમ માનવામાં આવે છે કે બૌદ્ધમાર્ગીઓ તરફ તેની માનવૃત્તિ બહુ જ હતી. આખરે તેણે તેના વારસ માટે ગાદીત્યાગ કર્યો હતો અને પોતે આત્મસંયમી બની ઈશ્વરની ભક્તિમાં મશગૂલ રહેવા લાગ્યો હતો.

ખરમહુ પહેલો :—તામ્રપત્ર ઉપરથી ફક્ત એટલું માલુમ પડે છે કે તેને શીલાદિત્ય પહેલાએ પોતાની નજર આગળ ઈ.સ. ૬૬૬ માં તખ્તનક્કાન બનાવ્યો હતો.

ધરસેન ત્રીજો :—ઈ. સ. ૬૧૫ થી ઈ.સ. ૬૨૦ પર્વત. તેના વિશેની કાર્ધપણ બાબતની માહિતી નથી એ અફસોસની વાત છે.

ધ્રુવસેન બીજો :—(ઈ. સ. ૬૨૦ થી ઈ. સ. ૬૪૦.) એ ધરસેન ત્રીજાનો ભાઈ છે તેનું બીજું નામ “બાલાદિત્ય” છે. તેના સમયમાં ચીની મુસાફર હુએનસંગ વલ્લભીપુરમાં આવ્યો હતો. કેટલાંક તામ્રપત્રો ઉપરથી માલુમ પડે છે કે એણે ધણી જોતો મેળવી હતી અને સહતનતના વિસ્તારમાં વૃદ્ધિ કરી હતી. પરંતુ જે તામ્રપત્ર

નવસારીથી મળ્યું છે તે ઉપરથી એમ માલૂમ પડે છે કે ક્તોજના રાજા હર્ષે (ઇ. સ. ૬૭૭) તેને હરાવ્યો હતો. તે વખતે ભરૂચના “દદ” નામના બીજા રાજાએ તેને મદદ આપી હતી આ લેખ ભરૂચના ત્રીજા રાજા જયભટ્ટ ઇ. સ. ૭૭૬ ના જમાનાનો છે. એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે કદાચ એ જ ભરૂચનો રાજા હશે જેણે વચ્ચે પડી સુલેહ કરાવી ક્તોજના રાજાની પુત્રી સાથે લગ્ન કરાવ્યું હતું; જેમકે ચીની મુસાફરે લખ્યું છે કે અહીં છત્રી (ક્ષત્રી) રજપૂત રાજા કરે છે. માળવાના શીલાદિત્યનો ભત્રીજો પહેલાં રાજ્ય કરતો હતો હવે શીલાદિત્ય ક્તોજના રાજાનો જમાઈ થયો. કેટલાક ઇતિહાસોમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે છત્રી સદીની આખરમાં સંસ્તનતના ખે દુકા યદ ગયા હતા : એકનું પાવતપ્ત વલ્લભીપુર અને બીજાનું ભરૂચ હતું જે લેખ નવસારીથી મળ્યો છે તેનાથી આ વાતને સમર્થન મળે છે ઘણું કરીને આ વિલાગો ૧ ધરસેન બીજાના છેવટના સમયમાં થયા હતા. પહેલા રાજાનું નામ (૧) “ દદ પહેલો, ” ઇ. સ. ૫૮૫-૭ સ. ૬૦૫, અને બીજાનું (૨) જયભટ્ટ, ઇ. સ. ૬૦૫-૭ સ. ૬૨૦. અને લેખ ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે તેના પછીના રાજાનું નામ ‘દદ’ બીજો (ભટ્ટ) છે. અને ત્યાર પછી “ જયભટ્ટ ” બીજો છે. કેટલાક ઇતિહાસોમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે ત્રીજો “દદ” (ઇ. સ. ૭૭૭) આ વખતે પર્વત હિંદુ ધર્મમાં દાખલ થયો ન હતો. ત્યારપછી બ્રાહ્મણોએ તેને ક્ષત્રિયોમાં ગણી તેમના ધર્મમાં શામેલ કર્યો. ધરસેન ચોથા:—ઇ. સ. ૬૪૦ નો શિલાલેખ મળ્યો છે તે ઉપર તેનું વિશેષણ “પરમ ભટારક મહારાજાધિરાજ ચક્રવર્તી” લખવામાં આવ્યું છે. આ શિરોનામ ઉપરથી ચોખ્ખું માલૂમ પડી જાય છે કે તે એક ઝળરદસ્ત રાજા હતો જે પોતે સ્વતંત્ર હતો એટલું જ નહિ પરંતુ વિસ્તૃત જીતોને લઈને વિશાળ મુઠ્ઠાનો સમ્રાટ થઈ ગયો.

૧. ચીની મુસાફરે આનું નામ ધ્રુવભટ્ટ લખ્યું છે. લાહોર પ્રેસ પૃ. ૮૦.

હતો. અને ધણું કરીને તેના પછી કાંઈ બીજો આટલો સમર્થ રાજા ન થયો, કારણ કે પછીના કાંઈ બીજા લેખોમાં “ ચક્રવર્તી ” શબ્દ મળતો નથી. તેના બે બીજા લેખો મળ્યા છે. પહેલા ઉપર વ. સ. ૩૨૬ (ઈ. સ. ૬૪૫) અને બીજા ઉપર વ. સ. ૩૩૦ (ઈ. સ. ૬૪૯) છે.

ધ્રુવસેન ત્રીજો.—ઈ. સ. ૬૫૬ તે ધરસેન ચોથાના પિતા (ધ્રુવસેન બીજા)ના કાકા (શીલાદિત્ય પહેલા)ના પુત્ર દેર ભટ્ટનો છોકરો હતો. એમ જણાય છે કે તે વલ્લભીનો ન હતો, એટલે કે વલ્લભીમાં આપની સત્તનત ન હતી, પરંતુ દક્ષિણ (ભરૂચ) તરફ કાંઈ નાનો રાજા હશે, જેણે મોઝો બોઈ વલ્લભીનું તખ્ત તાબે કર્યું. નવાનગર રાજમાં એક ગામ દાનમા આપ્યું છે તેના તામ્રપત્ર ઉપર વ. સ. ૩૩૨ (ઈ. સ. ૬૫૧) છે.

ખરમહ બીજો.—ઈ. સ. ૬૬૬—આજ પર્વત તેના વિશે કંઈ પણ હકીકત મળી નથી. ફક્ત કેટલાક લેખ એવા મળ્યા છે જેમાં અગાઉના રાજાઓનાં નામ સાધારણ રીતે લખેલાં છે, તે ઉપરથી એમ કહી શકાય છે કે ધણું કરીને તેણે તેઓ પાસેથી સત્તનત ધીનની લીધી હતી.

શીલાદિત્ય ત્રીજો.—ઈ. સ. ૬૭૬ તે ખરમહ બીજાના ભાઈ શીલાદિત્ય બીજાનો પુત્ર છે. તે ધણું કરીને વિશ્વાચળનો સરહદી હાકિમ હતો. તેના ત્રણ લેખ મળ્યા છે. બે ઉપર વલ્લભી ૩૪૬ (ઈ. સ. ૬૬૫) અને ત્રીજા ઉપર વલ્લભી ૩૫૨ (ઈ. સ. ૬૭૧) લખવામાં આવેલ છે. તેનું સિરોનામ “પગ્મ ભટ્ટારક મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર” છે. તેના પછીના બીજા રાજાઓએ પણ આ ખિતાબ ઇન્તિયાર કર્યો છે.

શીલાદિત્ય ચોથો.—ઈ. સ. ૬૯૧. આ જ વર્ષનો એક લેખ મળ્યો છે તે ઉપરથી એટલું માલુમ પડ્યું કે તેના પુત્રનું નામ “ખરમહ” હતું.

શીલાદિત્ય પાંચમો.—ઈ. સ. ૭૨૨. ગોંડલમાં જે લેખ મળ્યા છે તે ઉપર વ. સ. ૪૦૩ મળી આવે છે. વળી એ પણ લખવામાં આવેલું છે કે તેના પુત્ર શીલાદિત્યની સિદ્ધારિયથી આ દાન આપવામાં આવ્યું છે.

શીલાદિત્ય છઠ્ઠો.—તેણે વ. સ. ૪૪૧ (ઈ. સ. ૭૬૦)માં કાઠને દાન આપ્યું એમ એક લેખ ઉપરથી જણાય છે.

શીલાદિત્ય સાતમો:—વ. સ. ૪૪૭ (ઈ. સ. ૭૬૬)નો એક લેખ મળ્યો છે

વલ્લભી સમયના હોદ્દાદારો:—

એ જમાનામાં જેટલા હોદ્દાદાર હતા તે તમામનાં નામ લખવાં અસંભવિત છે; પરંતુ લેખો ઉપરથી જેટલાં નામો મળ્યાં છે અને તેના જે અર્થ સમજવામાં આવ્યા છે તે નીચે પ્રમાણે છે :

હોદ્દાનું નામ

દ્રાગિક

મહત્તર

ચાટભટ

ધ્રુવ

આધિકરણિક

દંડપાશિક

ચૌરાદારણિક

રાજસ્થાનીય

અમાત્ય

અર્થ

કાટવાળ

પટલ

હવાલદાર

તલાટી

કાઠી

પોલીસનો વડો અમલદાર

ચોરને પગલાં ઉપરથી પાર-

ખનાગ (આ હોદ્દો સિધ,

પંજનન અને રજપુતાનામાં

આજે પણ મોજુદ છે.)

વિદેશી પ્રધાન

પ્રધાન (આ હોદ્દો સામાન્ય

રીતે યુવરાજને આપવામાં

આવતો).

અનુપજાદન-સમુદ્વિગ્રહક

શૌલિકક

ભૌગિક અથવા ભોગધરણિક

વર્ત્તમાલ

પ્રતિસારક

રાષ્ટ્રપતિ

આમકૂટ

દ્વિપતિ

પ્રમાતા

રાજ્યના વિભાગો:—તે સમયે રાજ્યના ચાર ભાગ હતા :

વિપવ

આહાર

પથક

રથલી

પાછલી બાકી વસલ કરનાર
અમલદારજકાત ઉધરાવનાર અમલદાર
કલેક્ટર (જમીનના ઉત્પન્ન-
માંથી મહેસૂલ ઉધરાવનાર
અમલદાર)

ચાણદાર

ગામનો ચોકીદાર

કમિશ્નર

ગામનો મુખી

વડો મંત્રી

માપણી કરનાર

પ્રાંત

જિલ્લો

પેટા વિભાગ (તહસીલ)

પટ્ટુ (ધણ કરીને પેટા વિભા-
ગથી પણ નાનો વિભાગ)

જમીનનું મહેસૂલ:—સત્તનતના બે હિસ્સા હતા : (૧) ઉત્તર-
નો એટલે કે સૌરાષ્ટ્ર વગેરે, (૨) દક્ષિણનો એટલે કે ખેડા, બાવળ
વગેરે.

એ બંને જગ્યાએ જમીનનો વહીવટ જુદો જુદો હતો. ખેડા
એટલે કે દક્ષિણના ભાગમાં જમીનનું મહેસૂલ પેદાશના ભાગમાંથી
લેવાતું હતું; પરંતુ સૌરાષ્ટ્રમાં રિવાજ જુદો જ હતો : ત્યાં જમીનના
માપ પ્રમાણે વસુલાત લેવાતી હતી, માપણી કદમથી ચલી હતી અને
તેમાં વજન કરવાનો રિવાજ ન હતો. ટોકરીનું માપ ચાલતું હતું.
આજે પણ આ પ્રમાણે જ પ્લોટ્સમાં જોવામાં આવે છે. ધણું કરીને
એતરોનાં નામ કોઈ ઝાડ, તળાવ કે દેવ ઉપરથી રાખતા હતા.

વલ્લભીના રાજાઓનો ધર્મ:—ઉપર જણાવવામાં આવ્યું કે વલ્લભીનો રાજવંશ અસલ ગુજરાતી સાખા છે. અને ગુજરાત અસલ સૂર્ય-પૂજક હતા. ધરાનમાં પણ તેઓ સૂર્યના પૂજારી હતા. જ્યારે તેઓ હિંદમાં પહોંચ્યા ત્યારે તેમની સામે પરાજ્ય પામેલી ક્રામના ધણા ધર્મો હતા. એક તો બ્રાહ્મણી ધર્મ—શિવ અને વિષ્ણુનો પૂજક; બીજો બૌદ્ધ ધર્મ, અને ત્રીજો જૈન ધર્મ. પહેલાં સારા હિંદુસ્તાન ઉપર બ્રાહ્મણોનું આધિપત્ય હતું. ત્યારપછી બૌદ્ધ ધર્મ અને અશોકે આખા હિંદુસ્તાનમાં બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર કર્યો અને હિંદુસ્તાનની વસ્તીનો ઘણોખરો ભાગ બૌદ્ધધર્મી થઈ ગયો.

પરંતુ ત્યારબાદ વિક્રમાન્વિતે બૌદ્ધ ધર્મના માનનારાઓને હરેક ઠેકાણેથી હાંકી કાઢવાની શરૂઆત કરી. પરિણામે ગુજરાત અહીં આવ્યા ત્યારે ધણી જગ્યાએ ક્રામનો વડો સામાન્ય રીતે બ્રાહ્મણ હતા, પરંતુ લોકો બૌદ્ધધર્મી હતા. ખાસ કરીને આ સ્થિતિ ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને સિંધમાં હતી. મુસલમાનોના આગમન પર્્યંત આ હાલત જારી રહી હતી.

જૈન ધર્મનો નંખર આ મુલકમાં ત્રીજો આવતો હતો. જ્યારે બૌદ્ધ ધર્મની ખાનાખગળી થઈ ત્યારે જૈનધર્મીઓએ તેમની જગ્યા લીધી. જ્યારે ગુજરાત અહીં આવ્યા ત્યારે હરેક ધર્મે તેમને પોતાના તરફ આકર્ષવાની ઇચ્છા કરી. આખરે કેટલાક બૌદ્ધધર્મી થઈ ગયા અને કેટલાક શિવધર્મી. પરંતુ આ લગભગ ક્રામ રાજસત્તા આહતી હતી, તેને માટે બૌદ્ધ ધર્મ મુનાસિબ ન આવ્યો. વલ્લભીના રાજાઓમાં ભટારક શિવ ધર્મનો આદર કરનાર પહેલો હતો અને આ જ કારણથી કેટલીક પેઢી પર્્યંત હરેક લેખ ઉપર ભટારકનાં નામ અને મુદ્રા સાથે નંદીની જમી પણ જોવામાં આવે છે. બ્રાહ્મણોએ આણુ પહાડ ઉપર અમિ સળગાવી ગુજરાતને પવિત્ર કરી ક્ષત્રિય રજપૂત બનાવી શિવધર્મમાં ફેરી રીતે દાખલ કર્યા તે ગુજરાતના ઇતિહાસનો અબ્યાસ કરવાથી માલુમ પડશે. ભરૂચના

ગુજર રાજા ત્રીજા દ્વં બટ્ટે (ઈ. સ. ૬૭૫) કેવી રીતે પ્લાહણો ગુજરાતે સ્વત્રિય રજપૂત મનાવી તેમની વંશાવળી તેમની સાથે મેળવી સનંદ આપતા તેમજ તેણે પોતે કેવી રીતે તેમના ઉપર રાજ્ય કર્યું, તે હકીકત જણાવી છે. દ્વંકમા જે લોકોએ તે જમાનામાં ધર્મ-તર કરી પ્લાહણોનો સાથ લીધો તેઓ રજપૂત ગણાવા લાગ્યા અને જેઓ પ્લાહણોથી અલગ રહ્યા તેઓ આજ પર્વત ગુજરાત કહેવાય છે. ગુજરાત અને પાળવમાં અઘાપિ પણ એ લોકોને એ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. ગુહમેનની પહેલા બટાર્ક ખાનદાન આ જ ધર્મ માનતું હતું, પરંતુ ઇતિહાસકારો એક મતે માને છે કે ગુહમેન બૌદ્ધધર્મી હતો. એ તામ્રપત્ર ઉપર શિવધર્મી રાજાઓ જે શિરોનામ રાખતા હતા તે તેના નામ સાથે વાપરવામાં આવ્યું છે અને આખરી ઉપર જે ખિતાબ બૌદ્ધધર્મીઓ વાપરતા હતા તે લખવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરથી એમ માલૂમ પડે છે કે શરૂઆતમાં તે પોતાના આપદાકાના ધર્મને વળગી રહ્યો હતો.

પરંતુ બૌદ્ધધર્મીઓએ (જેઓ શરૂઆતથી જ ધર્મપરિવર્તનની કોશિશ કરતા રહ્યા હશે) તેના ઉપર એવો તો પ્રભાવ પાડ્યો કે આખરે બૌદ્ધધર્મી થઈ ગયો. બહુધા મહેલમાં પણ ઘણીખરી સ્ત્રીઓ બૌદ્ધધર્મને માનતી હતી, જેમકે ગુહમેનની ફાઈની છોકરી પણ બૌદ્ધ ધર્મને માનતી હતી. તેણે સંખ્યાબંધ બૌદ્ધ મઠ બંધાવ્યા અને ઘણું જ દાન કર્યું.

રોમના કેસરોમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ માટે અને ચંગીઝખાનના કુટુંબમાં ઇસ્લામ ધર્મ માટે જેટલી રસાકારી થઈ તેટલી જ એ ખાનદાનમાં તે પછીથી ધર્મ માટે થઈ. પરિણામે કેટલાક શિવધર્મી થયા, કેટલાક બૌદ્ધધર્મી અને કેટલાક જૈનધર્મી થયા. વલ્લભીના રાજાઓ શિવધર્મી હોય કે બૌદ્ધધર્મી, પરંતુ તેઓ ધણુ ઉદાર હતા. તેમણે પ્લાહણો તેમજ બૌદ્ધોમાં સરખી રીતે દાન કર્યું. એમાંથી જે લોકો (રાજા) શિવમાર્ગી હતા, તેઓ વિશેષે “લક્ષ્મીશ” સંપ્ર-

દાયના હતા. એ પંથનું સૌથી મહાન મંદિર “કારવણ”માં નર્મદા નદીની નજીક છે. બહુધા આજ કારણથી શિવધર્મના લોકો નર્મદા નદીને પવિત્ર સમજે છે.

શિવધર્મની એક શાખા “પાશુપત” છે. આ ધર્મની મુખ્ય ખાસિયત એ છે કે ધર્મને માટે હરેક વખતે લડાઈ કરવાને તેમનો એક ફિરકો તૈયાર રહેતો હતો. એવા ધર્મને માટે લડનારા લમ જે કરતા ન હતા. અને આવી સાવધ જિંદગી જીવતા હોવાથી વૃદ્ધા-વરયામાં પણ મજબૂતી સાચવી શકતા હતા. રાજ ધણુ કરીને આ ધર્મ ઇખ્તિયાર કરી લેતો હતો, કારણ કે ફ્રેન્જ માટે તેમને ઉત્તમ લડવૈયા મળી જતા હતા. ચીની મુસાફર હુએનસંગ વલ્લભીપુર આવ્યો. ત્યારે ધાર્મિક દ્રષ્ટિથી પણ એ શહેર ધણું રોનકદાર હતું. ત્યાં એકસોથી પણ વધારે બૌદ્ધ વિદારો હતા અને છ હજારથી પણ વિશેષ આ ધર્મના ઉપદેશક સાધુ હતા. તેઓ રાતદિન પવિત્ર મુસ્તકાનો અભ્યાસ કરતા હતા. આ લોકો ધણું કરીને બૌદ્ધધર્મના દિનયાન પંથના હતા. અને દેવદેવીઓનાં સેકડો મંદિરો મોજૂદ હતાં. વળી તે લખે છે કે મનુષ્યની દુનિયામાં શુદ્ધ હતો ત્યારે તે ધણું કરીને આ મુલકમાં આવ્યા કરતો હતો.

જે ઝાડો નીચે તે આવી બેસતો હશે તેમની પાસે રાજ અગોઠે વાદગીરી તરફ “સ્તૂપ” બધાવ્યા, તેનાથી શુદ્ધની બેસવાની જગ્યા માલુમ પડે છે. આ જાતના “સ્તૂપ” અવાપિ પ્રલ્લેશમાં સંખ્યાબધ છે, તે નક્કર બધાવ્યા છે. મજદૂર મુસાફર લખે છે કે “અહીં ધર્મમાં નવીનતા પેદા કરનાર ધણુ છે.” એનો બહુધા કહેવાનો ભાવાર્થ—જે લોકો બૌદ્ધધર્મીઓ ખરા પરંતુ તેમનો સબધ બૌદ્ધધર્મના બીજા પંથ સાથે છે અને તેમની ઓળખને માટે લખ્યું છે કે લખૂત લગાડે છે. ધણું કરીને કહેવાનો ભાવાર્થ હિંદુ સાધુ છે.

વલ્લીપુરનો વિનાશ

આ આશીશાન શહેર જે અઢીસો માલધી પણ વધારે સમય પર્વત તમામ શહેરોમા મદદર હનું એની ખરાબી કેવી રીતે થઈ એ એક એવી બાબત છે કે જે વિગે હારનાના ખગ્ગનાની માફક કંઈ સમજણ પડતી નથી. ઘણી દંતકથાઓ છે. કાંઈએ કહ્યું કે તેનો વિનાશ પાર્થિવનની મારફત થયો. કાંઈ હજુનું નામ આપે છે. અને કાંઈ કહે છે કે એ લોકો “કેટી” હતા. ઇલિયટ સાહેબે પણ એ વિશે કંઈ ખાસ અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો નથી. કેટલાક એમ પણ કહે છે કે સિંધના અરબોએ એને નરાન ક્યું. કેટલાંક તાત્રપત્રો ઉપરથી આના સબધ માટે પણ કાશિસ ચાલુ છે. પ્રથમ હું એ દંતકથાઓ જણાવું છું, તે પછી એ વિગે ખાસ ચર્ચા કરીશ કે એ શહેરનો કયા સમય દરમિયાન વિનાશ થયો અને કેવી રીતે થયો. જોની પુસ્તકોમાં જણાવવામા આવ્યું છે કે “હલ્લીમદ્” નામનો એક સાધુ પોતાના ચેલા સાથે વલ્લીપુર આવ્યો અને શહેર નજીક પોતાનું સ્થાન નક્કી કર્યું. એલો શહેરમાં બીજા માગવા ગયો પરંતુ કાંઈએ કંઈ આપ્યું નહિ ન છૂટે જંગલમાં ગયો અને લાકડાં કાપી લાવ્યો અને તે વેચી પૈસા મેળવ્યા. આટો ખરીદી રોટલી પકવવાની ઇચ્છા કરી ત્યારે લોકોએ ઇન્કાર કર્યો, છતાં એણે રોટલી પકાવી. લાખા સમય પર્વત તે આ જ પ્રમાણે રહ્યો આખરે એક દિવસે સાધુએ એવાને પૂછ્યું કે “તારા ગિર ઉપરના વાળ કેમ ખરી પડે છે ?” તેણે અસલ વસ્તુસ્થિતિનું ખ્યાન કર્યું કે “લાકડાં હરરોજ માથા ઉપર ઉડાવવાનું આ પરિણામ છે.” સાધુએ કહ્યું : “કાલે હું જ જઈશ” અને તે ગયો, પરંતુ કુભારે સિંધાય કાંઈએ દાન આપ્યું નહિ. આથી સાધુને ક્રોધ ચડ્યો. તેણે કુભાર ઉપર સદેશો મોકલ્યા કે “તું તારા કુટુંબ કળીલાને લઈને અઢીવી ચાલ્યો જ, કાગલુ કે હવે આ શહેરનો વિનાશ થઈ જશે પરંતુ જતી વખતે પાછું ફરી જોઈશ નહિ.” પછી કુભાર ચાલ્યો ગયો. પરંતુ જ્યારે તે લાવનગર

પહોંચ્યો ત્યારે તેની ઓંચે પાછુ ફરી જાયુ, અને તે પથ્થરની થઈ ગઈ. લોકોએ તેનું નામ “રૂદાપુરી માતા” રાખ્યુ. સાધુએ ત્યાં કાણિયાનું એક વાસણ લઈ ઊંધું વાળી દીધું અને કહ્યું કે રહેર આ રીતે ઊંધું વાળી જગે અને તેની દોલત ધૂળ થઈ જશે. તે જ સમયે વલ્લભીપુરનો નાચ કર્યો.

આ કહાણીમાંથી નીચેની હકીકત માલુમ પડી આવે છે :

(૧) જૈન બ્યાન કરનારે આ ચમત્કાર એવી સુદર રીતે વર્ણવ્યો છે કે તે ઉપરથી સાફ માલુમ પડી જાય છે, કે આ સાધુ જૈન હતો. (૨) વલ્લભીપુરની વસ્તીમાં બૌદ્ધધર્મીઓનું પ્રમાણ વધારે હતું, કારણ કે આ સમયથી તે મુસલમાનોના જમાના પર્યંત સિંધ અને ગુજરાતની મોટી આબાદી બૌદ્ધ હોવાની સામિતી અરબી મુલાકાતોનાં સફરનામાઓમાંથી માલુમ પડે છે. (૩) બૌદ્ધ અને જૈન લોકો વચ્ચે સખત અદાવત હતી અને એકબીજા સાથે ધર્મયુદ્ધ ચાલ્યા કરતું હતું, કારણ કે વલ્લભીના લોકો માલદાર અને દાનવીર હતા. બિલકુલ અસહ્યવિત છે કે એક સાધુ આવી રીતે અનાજ પાણી વગર ત્યાં રહે, લોકો પાસે બિલ્લા માગે અને એક ટકનું ખાવાનું પણ ન મળે. આ બનાવ ફક્ત એક જ સન્તોગમાં જની થકે કે સાધુ જૈન હોય અને વલ્લભીપુરમાં બૌદ્ધધર્મી લોકોનું જૈન તરફ વર્તન ખરાબ હોય. (૪) આ કુંભાર બહુધા નીચ વર્ણનો હશે. (૫) જે જગ્યા ઉપર એ રહેતો હતો તે વલ્લભીપુરની કાંઈ સીમા પરનો મહોલ્લા કે નજીકનું ગામ હશે. (૬) ઘણું કરીને આ મહોલ્લા કે ગામનું નામ “રૂદાપુર” હશે.

હવે બીજી દતકથા જોઈએ, જે સામાન્ય દત્તિકામો (ગુજરાતી)-માં મળે છે અને લગભગ હરેક હિંદુ ગ્રંથકારે એનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વલ્લભીપુરમાં કાકુ નામે એક દોલતમંદ સમ્પત્તિ રહેતો હતો. આ વહેરનાં મોટાં મોટાં મકાનો તેની માલિકીનાં હતાં. તેની દીકરી પાસે હીરાની (૩ હીરાજડિત) કાંસડી હતી. રાજાની કુંવરીને ત્યારે આ

વાતની ખબર પડી ત્યારે તે લેવાનું તેને મન થયું. પરંતુ કાકુની છોકરીએ તે આપવાનો ઇન્કાર કર્યો, આથી રાજકુંવરીને સખત માનું લાગ્યું અને તેણીએ તેના પિતા આગળ એ વાતની ફરિયાદ કરી. ખુદ રાજાએ કાકુ પાસેથી તેની માગણી કરી, પરંતુ તેણે પણ આપવાની સાફ ના પાડી. આથી રાજા ક્રોધે લગાયો અને તેણે સિપાઈ મોકલી બળાતકારે છીનવી લીધી. કાકુ આ અપમાન સહન કરી શક્યો નહિ અને આ જુદામતો બદલો લેવાનો તેણે પાકો ઇરાદો કર્યો ને એક મોટી રકમ નજરાણામાં આપી પરદેશી લશ્કર લઈ આગ્યો. આ પરદેશી લશ્કરે વલ્લભીપુરમાં લૂંટ ચલાવી રાજાને ખેદાનખેદાન કરી નાખ્યું.

બહુધા આ કાકુ બૌદ્ધધર્મી હતો, કારણ કે એ મુલકમાં મહાન વેપારીઓ તથા તવંગર લોકો બૌદ્ધધર્મી હતા. અને ધણું કરીને વલ્લભીપુરના આખરી શીલાદિત્ય રાજાઓ બૌદ્ધધર્મી નહતા. આથી સંબંધિત છે કે આ કિસ્સામાં પણ ધાર્મિક ભાવના કામ કરી રહી હોય. અજુરીહાન બીરનીએ તેની કિતાબમાં આ બાબતમાં જે કંઈ કહ્યું છે તે નીચે પ્રમાણે છે :

“લોકો કહે છે કે એક આદમી જેને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ હતી, (અને જે ધણું કરીને બૌદ્ધધર્મી હતો) તેણે કેટલાક રખારીઓને પૂછ્યું: તમે તોહળ નામની એક જુદી જોઈ છે? તેને પારખવાની નિશાની એ છે કે જ્યારે એને તોડવામાં આવે ત્યારે સફેદ દૂધને બદલે લોહી બહાર નીકળે છે.”

“તેણે જવાબ આપ્યો કે હા, જોઈ છે. તે આદમીએ પેલા રખારીને ઇનામ આપ્યું, એટલે તેણે તેને જડીજુદી બતાવી દીધી. ત્યારપછી પેલા માણસે એક ખાડો ખોદી આગ સળગાવી. અને જ્યારે તે બરાબર જલદ થઈ ત્યારે તેણે રખારીના કૂતરાને આગમાં ફેંકી દીધો. આથી રખારી ક્રોધાગ્રમાન થયો અને તેણે પેલા આદમીને પકડી આગમાં ધકેલી મૂક્યો. આગ જુઝારી ગઈ ત્યાંસુધી તે ત્યાં

જોતો રહ્યો અને ઠડી થયા બાદ જુએ છે તો તે બંને સોનાનાં થઇ ગયાં હતાં. તેણે પોતાના કૂતરાને લઈ લીધો, અને આદમીને ત્યાં જ રહેવા દીધો, કાર્યસભેગે એક ગામડિયો ત્યાંથી પસાર થયો, તેણે તેની એક આગળી કાપી લીધી અને એક વાણિયો જેનું નામ “રક” હતું તેની પામે બંધ તે વેચી મારી ત્યારપછી પોતાને જરૂરી ચીજો ખરીદી તે પાઠે આવ્યો. બીજે દિવસે જ્યારે તે ફરીથી ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે તે આદમીની આગળી હતી તેની ચચેલી તેને માલૂમ પડી, તેણે ફરીથી કાપી લઈ મજદૂર વાણિયાને આપી જરૂરી ચીજો ખરીદી લીધી. આ પ્રમાણે તે હરરોજ કરતો હતો. આખરે વાણિયાને ખરી વસ્તુચિતિની ખબર પડી અને પેલા ગામડિયાએ પણ તેને ખુશ્લા દિવથી અસલ હકીકત કહી જાણાવી. મોઢી પેચા સોનાના આદમીને પોતાને ઘેર લઇ ગયો અને અતિ દોષતમંદ થઇ ગયો. સહેરનાં મકાનોનો મોટો ભાગ તેની માલિકીમાં આવી ગયો. જ્યારે તેની દોષતમંદીની ખબર ગળને કાને પહોંચી ત્યારે તેણે પેલા મોઢી પાસે તે ધનની માગણી કરી “વાણિયાએ ધન્ધાર કર્યો, પરંતુ તેને કદાચો કે રખેને રાજા મોકલો દેખી વેર લે. તેથી મન્સૂગ (સિંધનું પાયતખ્ત જે વેગન ચર્ચ ગયું હતું તે)ના પાદચાહ પાસેથી તેણે સદાય માગી અને પુષ્કળ ધનને ભોગે દરિયાર્ધ કાફલાની માગણી કરી આથી મન્સૂગથી દરિયાર્ધ મેગો આવ્યો, અને ગળિને સમયે હુમલો કર્યો. જેમાં વઘ્ઘાનો ગળ માર્યો ગયો, સહેર લૂંટાઈ ગયું અને રૈયતની ખાનાખરાબી થઈ ગઈ.” ૧

આ ઉત્તેજને લગતી નીચે પ્રમાણે હકીકતો ધ્યાન ખેંચે તેની છે. બીરૂનીએ આ દતકથાની ચરઆત એવી રીતે કરી કે “લોકો કહે છે.” આ ઉપરથી ચોક્કસ રીતે માલૂમ પડી ગયું કે ખુદ તેને પણ તે ઉપર શંકા નથી. અને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરેલી ને સોનું બનાવ-

૧ કિતાબે હિંદ અલ્હીરૂની, પૃષ્ઠ ૬૪-ચુરુપ. ઘણું કરીને બીરૂનીને એ કિસ્સો “પ્રબંધ ચિતામણિ” સાથે મળતો છે

વાની વાત તે એવી રીતે અંદર આવે છે કે તે આશ્ચર્યકારક વિચિત્ર અને અસ્વીકાર્ય છે. (૨) આ ઉલ્લેખમાં વલ્લીના રાગનું નામ આપવામાં આવ્યું નથી. જો હોત તો તે ઉપરથી માલુમ પડી જત કે એ કયા સમયનો બનાવ છે (૩) એણે ક્રાંતિ સાથે પણ દીધી નથી. તેણે સિંધના હાકિમનું નામ તેમજ મન્સૂરાના હાકિમનું પણ નામ આપ્યું નથી, કે જેની સાથે વલ્લીપુરના નાશને સંબંધ હોવ. આવા સંજોગમાં આ વાતનો ખરેખરો અને ચોક્કસ રીતે પત્તો મેળવવો ખેદદ મુશ્કેલ છે. કેટલાક હિંદુ ઇતિહાસકારોએ ઉમર-બિન જમાલનું પણ નામ લખ્યું છે.

હવે ચડાઈ કરનાર વિરોની ચોખવટ કર્યા પહેલાં અરબોના ગુજરાત ઉપરના તમામ હુમલાનું ધ્યાન કરવું મુનાસિબ થઈ પડશે.

અરબોએ સૌથી પહેલો હુમલો હિ. સ. ૧૫ (ઈ. સ. ૬૩૬)માં થાણા ઉપર કર્યો હતો. તે વખતે વલ્લીના રાગઓમાં ખુવસેન બીજો (ઈ. સ. ૬૨૦ થી ઈ. સ. ૬૪૦) રાજ્ય કરતો હતો. થોડા દિવસ બાદ ભરૂચ ઉપર હુમલો આવ્યો. તે સમયે ભરૂચમાં ગુજરાતનું રાજ્ય હતું, પરંતુ ખીલપુરનાર પુલકેશીના લેખ ઉપરથી માલુમ પડે છે કે પુલકેશી બીજો (દક્ષિણી ચાલુક્ય) તમામ ગુજરાત ઉપર ચહેનશાહત કરી રહ્યો હતો. ભરૂચનો ગુજર રાજ “દ્વ” બીજો (ઈ. સ. ૬૩૩) હતો. હિ. સ. ૬૩ (ઈ. સ. ૭૧૧) માં મોહમ્મદ બિન કાસિમે સિંધ જીતી લીધું અને સંપૂર્ણ વ્યવસ્થા કર્યા બાદ સિત્રમાલ તરફ તે ફર્યો, અને ત્યાંના લોકો લડ્યા વગર તાબે થઈ ગયા.^૩ ત્યારપછી જ મોહમ્મદ બિન કાસિમને અરબસ્તાન પાછો બોલાવી લેવામાં આવ્યો. તે વખતે વલ્લીપુર ઉપર શીલાદિત્ય ગોથા (ઈ. સ. ૬૯૧ થી ૭૨૨)નું અને ભરૂચ ઉપર જયજીત ત્રીજા (ઈ. સ. ૭૦૦ થી ૭૩૫) અને દક્ષિણ ગુજરાત ઉપર

૨. પ્રાચીન ઇતિહાસ, પ્રકરણ ચાલુક્ય.

૩. બલાઝરી ફત્હે સિંધ-મિસર.

ચાલુક્યમાંથી મંગલરાજ (ઇ. સ. ૭૩૧) નું રાજ હતું, મોહમ્મદ કાસિમના ગયા પછી જે હાકિમ આવ્યા તે પણ પેલાઓની માફક આંતરવિગ્રહમાં એટલા રચ્યાપચ્યા રહ્યા, કે તેઓ જિન્નમાલ તેમજ સિંધને પણ સંભાળી ન શક્યા અને સિંધના ઘણા જિલ્લા અરબોના હાથમાંથી જતા રહ્યા, હિ. સ. ૧૦૭ (ઇ. સ. ૭૨૬). જુનેદ સિંધના રૂબા તરીકે આવ્યો. સિંધની વ્યવસ્થા કર્યા બાદ તેણે પોતાના હાથ નીચેના અમલદારોને ગુજરાત ઉપર હુમલો કરવાને રવાના કર્યા. નાનું રણ વટાવી તેઓ પહેલાં મારવાડમાં આવ્યા, ત્યાંથી માંડલ (વીરમગામ પાસે) પહોંચ્યા, અને ત્યાંથી નીકળી ધિજોજ આગળ મુકામ કર્યો. (તે રાધનપુર અને પંચાસર પાસે છે. આજકાલ ત્યાં એક નાનું સરખું ગામ રહી ગયું છે.) ત્યાંથી સીધા જઈ ભરૂચ ઉપર હુમલો કર્યો. ભરૂચથી હળીબ નામના એક સરદારે મળવા (ઉત્તરે) નો સીધો રસ્તો લીધો. તે જીતી " બહેરીમંદ " અને ત્યારપછી જિન્નમાલ જઈ ગુજરાને હરાવતો તે સિંધ પાછો ચાલ્યો ગયો.^૧ તે વખતે વલ્લીપુરના તખ્ત ઉપર શીલાદિત્ય પાંચમો (ઇ. સ. ૭૦૦ થી ૭૩૫) રાજ્ય કરતો હતો. દક્ષિણ ગુજરાતમાં ચાલુક્ય વંશનો ત્રીજો રાજા મંગલરાજ (ઇ. સ. ૭૩૧) રાજ્ય કરતો હતો અને દક્ષિણમાં એક નવી જ સત્તા પેદા થઈ ચૂકી હતી, જેણે કલ્યાણ (દક્ષિણ)થી માંડી તમામ દક્ષિણ તેમજ વાયવ્ય ખૂણા (પંચાસર) વટાવી સૌરાષ્ટ્રના એક મોટા દિસ્સા ઉપર ફત્તોનો ઝંડો ફરકાવ્યો હતો, અને કચ્છ પણ તેણે પોતાના તાબામાં લઈ લીધું હતું. એ ચાલુક્ય વંશ સોલંકીની સાખા હતી અને ' જુવડ ' આ સમયે મહારાજા હતો. જુવડે જ પંચાસરની આવક સસ્તનતનો નાશ કર્યો હતો અને પચાસ સાલ પર્યંત તેના ઉપર પોતાનો કાબુ રાખ્યો હતો (અથવા તો તેના વારસે તેનો કબજો સાચવી રાખ્યો

૧. બલાઝરી—ફત્તે સિંધ (પ્રેસ) મિસર.

હતો.) અને એના ડરથી ચાવડા ખાનદાનનો યુવાન રાજકુંવર (કુમાર વનગજ) જંગલોમાં છુપાતો ફરતો હતો તેમજ લૂટમારમાં મશગૂલ હતો.

હવે જુનેદે જીતેલા મુલકો ફરીથી ભેદિએ. તેમાંથી એક જગ્યા “મરમદ” અને બીજી “બહેરીમદ” છે. એમનાં અસલ નામોનો ચોક્કસ પત્તો નથી, તેમ છતાં એ ક્યાં આવેલ તેની સંભાવના થઈ શકે છે. જુનેદે જગ્યાએ સિંધથી નીકળ્યો ત્યારે પ્રથમ તે “મરમદ” માં આવ્યો અને ત્યારપછી વીરમગામ પાસે આવેલા માંડલમાં આવ્યો. હવે નકશા ઉપર નજર કરવાથી એમ માલૂમ પડે છે કે “મરમદ” ધણું ફરીને નાના રણ પાસે એક જગ્યા છે. ત્યાં આરામ લેવાને અરખોએ પહેલો પડાવ નાખ્યો હતો. એ મારવાડનો ભાગ હતો. ઉજ્જૈન (માળવા)થી નીકળી “બહેરીમદ” થઈ લિન્નમાલ પહોંચ્યો. આ ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે “બહેરીમદ” માળવા અને લિન્ન-માલ વચ્ચે છે.

જુનેદના હુમલાનું કારણ

આ જમાનાના રાજકીય બનાવો તરફ એક નજર ફેંકવાથી સાફ સાફ માલૂમ પડી જાય છે કે, જો કે ગુજરાતમાં અલગ અલગ હકૂમતો હતી, પરંતુ તે સમયે તે તમામ ઉપર દક્ષિણી સોલંકીની શહેનશાહત હતી, જેની સરહદો સિંધને મળતી હતી. સોલંકી ખાનદાન ઉન્નતિના શિખર ઉપર હતું તેથી હરેકને એનો ડર હતો. ભરૂચના ગુજર અને દક્ષિણ ગુજરાતના ચાલુક્ય તેના તાબામાં હતા. સિંધ અને ગુજરાતની સરહદો ભેગાયેલી હતી, તેથી સંભવિત છે કે કંઈ સગદરી કનિયાથી તેની શરૂઆત થઈ હશે અને આખરે લડાઈનું સ્વરૂપ પકડ્યું હશે; જેમકે ખુદ સિંધના રાજાઓ સાથે આ જતનો મામલો ઊભો થયો હતો.^૧

અને જો કે આ લગાઈ ફક્ત સોલંકીઓ સાથે હતી તેથી એમ જણાય છે કે જે લોકો ખુદ દુશ્મન નહિ તો દુશ્મનના સહાયક હતા તેમની સાથે જ જુનેદે લગાઈ કરી. જુનેદ સાથે પ્રથમ માંડલમાં યુદ્ધ થયું. બીજી રણક્ષેત્ર ધિણોજ હતું, જ્યાં પંચાસરની સંપૂર્ણ સોલંકી તાકત ચૂરેચૂરા થઈ ગઈ. આ બાજુ ભરૂચ એ લોશિના તાબામાં હતું તેથી ત્યાંથી તેમને મદદ મળી હશે અને જ્યાં જુનેદને એની ખબર પડી ત્યારે ટુરત જ તે ભરૂચ પહોંચ્યો અને એક જ લગાઈમાં તેને ખતમ કર્યું. ત્યારપછી તેને માલુમ પડ્યું કે ઉજ્જૈનના લોકો હુમલો કરવાની તૈયારીમાં રોકાયા છે, તેથી ઉજ્જૈનના લોકો અહીં આવે તે પહેલાં તેણે હુમલો કરી છૂટી લીધું. હવે આ વિજેતા પોતાના મુલ્ક સિંધથી અતિ દૂર નીકળી ગયો હતો અને દુશ્મનોએ બીજી બાજુએથી આ મોક્કાનો ફાયદો ઉઠાવ્યો. એટલે કે લિન્નમાલમાં ગુજરાતે મોટી મંજૂરિયામાં તેમને રોકવાને હાજર થયા. જુનેદે જોયું કે હવે આગળ વધવામાં ભય છે અને લિન્નમાલમાં જો ગુજરાતની તાકત જમા થઈ જાય તો પાછા ફરવું પણ મુશ્કેલ થશે; આથી પૂરપાટ તે લિન્નમાલ પહોંચ્યો અને ગુજરાતની આટલી તાકતને પણ ફના કરતો સિંધ પાટો આવી પહોંચ્યો. આ જગમાં જુનેદે આળીસ કરોડની લૂંટનો માલ હાસિલ કર્યો. સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતનાં સરહદી સ્થળો ઉપર ચોકી ગોઠવી દીધી અને તેના સંરક્ષણ માટે ઉત્તમ ગોઠવણ કરી ગયો.

મારા આ વ્યાનથી સ્પષ્ટ થશે કે જુનેદે ફક્ત દુશ્મનો કે દુશ્મનોના સહાયક સાથે જ લગાઈ કરી, જેઓ તટસ્થ રહ્યા હતા તેમને એણે બિલકુલ છેડ્યા નહિ. જુઓ, સોમનાથ પાટણ એક મહાન બંદર હતું, ત્યાં તે ગયો નહિ; ખંભાતનું બંદર ભરૂચ જવાના રસ્તામાં હતું તેના તરફ તેણે નજર પણ ન કરી; શીલાદિત્ય રાજા તટસ્થ હતો તેથી તે વલબીપુર પણ ન ગયો. જુનેદ ત્યાં ગયો હોત તો તે જગ્યા એવી

હતી કે જરૂર અરબો તેને યાદ કરત. અરબી તારીખોમાં નાનીસૂની જગ્યાઓનાં નામો પણ આપવામાં આવ્યા છે. વલ્લભીપુર જે એક મોટું દોલતમદ શહેર હતું તે તેઓ કેવી રીતે જુઓ જાય? આપણે જોઈએ છીએ કે તે પછી પણ છઠ્ઠા શીલાદિત્ય અને સાતમા શીલાદિત્યે વલ્લભીપુરમાં રાજ્ય કર્યું હતું. ચાલુક્ય રાજાના જમાનાનો નવસારીથી એક લેખ મળ્યો છે તેનાથી મારી આ વાતને સમર્થન મળે છે. જેમકે પુલકેશી જનાશ્રયના જમાનાનો લેખ છે, જેમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે કે અરબ લશ્કરે સિધ, કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, આવડા, મરુ (મારવાડ) બિન્નમાલની સતતનતને હેરાન કરી હતી. આ લેખ ઈ. સ. ૭૩૮-૩૯ (પુલકેશીના જમાના) નો છે,^૧ એટલે કે અસલ બનાવથી દસબાર સાલ બાદનો છે. જુઓ, આમાં પણ આવડા, મરુ અને બિન્નમાલનો ઉલ્લેખ છે, પરંતુ વલ્લભી વિશે કંઈ નથી. સૌરાષ્ટ્રનો ઉલ્લેખ છે પરંતુ તેનો અર્થ વલ્લભીરાજ થતો નથી, કારણ કે વલ્લભી કંઈ અસાત જગ્યા ન હતી કે તેની જગ્યાએ કોઈ મશહૂર જગ્યા સૌરાષ્ટ્રના નામથી લખવામાં આવે.

ગુજરાતી દષ્ટિબિંદુથી આ હુમલાની અસર:—

ખીલું એ કે દક્ષિણ ગુજરાતમાં જે નાનાં નાનાં રાજ્યો ઠેર ઠેર ફેલાઈ ગયાં હતાં અને ભરૂચ, નદિાદ, વડોદરા, નવસારી વગેરેમાં નાના નાના રાજ્યો રાજ્ય કરી રહ્યા હતા, તેમની તાકત ધીમે ધીમે મંદ થવા માંડી, અને થોડા જ દિવસોમાં એ સસ્તનતો ફના થઈ એક સંયુક્ત રાજા સાથે જોડાઈ ગઈ. તે પછી લગભગ ૩૦ વરસ પર્વત અરમોએ ગુજરાત તરફ નજર પણ ન કરી. ખડીફા મન્સુર અખ્મારીના જમાના (હિ. સ. ૧૪૦માં ઇ. સ. ૬૫૭)માં હિસામ ત્યારે સિધના સૂબા તરીકે આવ્યો ત્યારે તેણે ઉમર બિન જમાલને ગુજરાત તરફ મોકલ્યો. ઉમર જહાઝોનો એક કાફો લઈ બારણદ (ભરૂચ નજીક) પહોંચ્યો અને ઘણું કરીને તે વખતે તેને વધુ ફતેહ હાસિલ ન થઈ, તેથી તુરત જ તે પાછો આવ્યો ગયો. એ ફક્ત પરિસ્થિતિથી વાકેફ થવાને આવ્યો હોય એ સંભવિત છે. ત્યારપછી હિસામ નવી તૈયારી કર્યા બાદ જહાઝોનો એક બેગો લઈ (ભરૂચ જિલ્લાના) ગધાર બંદરે આવી પહોંચ્યો; જીત મેળની કેટલાક દિવસ ત્યાં રહ્યો. એક બૌદ્ધોનો વિહાર હતો તેની જગ્યાએ તેણે એક મસીદ બંધાવી. બલા-

હતાં. વલ્લભીપુરમાં શીલાદિત્ય દ્વો (ઇ. સ. ૭૬૦) મોબુદ હતો. સારપછી પણ શીલાદિત્ય સાતમાને (ઇ. સ. ૭૫૬) તેજ વલ્લભીપુરમાં રાજ્ય કરતો આપણે જોઈએ છીએ. આથી એમ તો નક્કી થઈ ગયું કે વલ્લભીપુરને આ હુમલાથી કંઈ નુકસાન પહોંચ્યું નહિ પરંતુ કંઈ નુકસાન થયું તે રાષ્ટ્રકૂટને થયું. મારું પોતાનું માનવું છે કે આ હુમલો ફક્ત ચેતવણીરૂપે હતો. એ ભરૂચના કાંકાના વેપારીઓની ફરિયાદને લઈને કરવામાં આવ્યો હતો, કારણ કે નવી હકૂમતે વેપારીઓ સાથેનું લાંબી મુદતથી ચાલી આવેલું વર્તન ગંભીર રાખ્યું નહિ હોય. ગાંધારમાં રહ્યા તે વખતે હકૂમત અને અરબો વચ્ચે કળિયાને નિમ્નલ થઈ ગયો ત્યારે તેઓ પાછા ચાલ્યા ગયા તે પછી લગભગ વીસ વર્ષ પૂર્વ ત અરબ વેપારીઓને અહીંની હકૂમત સાથે કોઈપણ ફરિયાદનો સમય આવ્યો નહિ. આથી અરબસ્તાન અને ગુજરાતના સંબંધો કોઈપણ રીતે બગડવાનો પત્તો મળતો નથી. અલગત ખલીફા મહમ્મદ અબ્બાસીના જમાનામાં અબ્દુલ મલેકે (હિ. સ. ૧૫૯-ઈ. સ. ૭૭૫) ફરીથી ગુજરાત ઉપર હુમલો કરવાની તૈયારી શરૂ કરી. તે સમયે તે એક મહાન દરિયાઈ કાફલો લઈ રવાના થયો અને હિ. સ. ૧૬૦ (ઇ. સ. ૭૭૬)માં ભાળખૂત પહોંચ્યો. “ભાળખૂત” ભરૂચથી સાત માઈલ ઉપર પશ્ચિમમાં એક કાસું બંદર હતું, ત્યાં જહાઝો સમુદ્રની ભરતીઓટ સાથે આવતાં જતાં હતાં. અબ્દુલ મલેકે આ બંદર ઉપર કબજો કરી કેટલોક વખત ત્યાં રહ્યો. અહીં લગભગ અઢાર વર્ષને અંતરે એક મેળો ભરાયા કરતો હતો. મોસમની અસર તેમજ લોકોની ઠંડને લઈને સંધારણ રીતે રોગ ફેલાઈ જતા હતા. કર્મસંજોગે આ વખતે પણ તેમજ બન્યું. અરબ ફાજમાં એ બીમારી જોસભર ફેલાઈ ગઈ અને એક હબ્બર આદમી માર્યા ગયા, અને ત્યાં ને ત્યાં જ તેમને દફન કરવામાં આવ્યા. આથી વહેલી તકે તેઓ ત્યાંથી પાછા ગયા.^૧

તે વખતે ગુજરાતના વાયવ્ય ખૂણામાં વનરાજ આવડે રાજ્ય કરતો હતો અને દક્ષિણ ગુજરાતમાં રાષ્ટ્રકૂટ ખાનદાનના કૃષ્ણ (કે ગોવિંદ) (ઈ. સ. ૭૬૫ થી ૭૯૫)ની હકૂમત હતી. કૃષ્ણના એક લેખ ઉપરથી માલુમ પડે છે કે આ ખાનદાનના લોકોએ બળવો કર્યો હતો અને કેટલાક સાહસીઓએ રાજ મેળવવાને કુટુંબકલેશ શરૂ કર્યો હતો તેથી ત્યાં અશાંતિ કેલાઈ. આ બળવો સમાવી હકૂમતની લગામ કૃષ્ણને પોતાના હાથમાં લેવી પડી. ઘણું કરીને આ જ બળવો અને અશાંતિના સમયે અરબ વેપારીઓ લૂંટાયા તેમજ પરેશાન થયા એનો બદલો લેવાને અબ્દુલ મલેકને ફાજ કાઢેલો લઈ આવવું પડ્યું. જેમકે ઘોડા ઉપર વેપારી અને અંગ્રેજીની કામના સંરક્ષણ માટે બ્રિટિશ ગવર્નમેન્ટે ચીનમાં ફાજ કાઢેલો મોકલવો પડ્યો જેથી કરીને આપસના દંડામાં ગેરમુલકા લોકોને કંઈ નુકસાન વેકવું ન પડે. ગમે તેમ હોય પણ આપણે જોઈએ છીએ કે આ હુમલામાં પણ વલ્લભીપુરનો બિલકુલ ઉલ્લેખ નથી. અરબો ભરૂચ જિલ્લામાં કોતર્યા અને ત્યારપછી ત્યાંથી જ પાછા ફર્યા. કેટલાક ગુજરાતી ઇતિહાસોમાં જણાવવામાં આવ્યું છે (જે અંગ્રેજ ઇતિહાસોમાંથી નકલ કરવામાં આવ્યું છે) કે અરબોએ “બળદ” ઉપર હુમલો કર્યો અને ખીમારી ફેલાઈ જવાથી પાછા ચાલ્યા ગયા. વળી ચંકાને સ્થાન આપવામાં આવે છે કે કદાચ એ “બળદ” “બલબ” પણ હોય જે વલ્લભીપુરનું અરબી બાપાનું રૂપ છે. પરંતુ આ તેમની ગેરસમજ છે. હકીકત એ છે કે અસલ જગ્યા ન્યાં હુમલો થયો હતો તે “બાળ-બૂત” છે, જેનું “બળદ” ક્યું અને ગુજરાતીઓ ભૂલથી “બલબ” સમજ્યા. ગુજરાતી ઇતિહાસોમાં વલ્લભીપુર વિશે સિદ્ધા અને તામ્ર-લેખો ઉપરથી જે આખરી તારીખ બતાવવામાં આવે છે તે ઈ. સ. ૭૬૬ છે. તે પછી વલ્લભીપુર વિશે કંઈ પણ હકીકત મળતી નથી.

તેથી લોકો તેને પાયમાલ થયેલું સમજવા લાગ્યા. અને ‘ધમ્પીરિયલ ગેઝેટિયર’માં જણાવવા આવ્યું છે કે વલ્લભીપુરનો નાશ ૭૭૦ માં થયો.^૨ એટલે કે અબ્દુલ મલેકનો દુમલો આ પાયમાલીની સાથે પછી ૭ વરસે થયો. એનો અર્થ એ થાય કે વલ્લભીપુરનો એ પહેલાં નાશ થયો હતો. અને આ અરખોનો આખરી દુમલો હતો.

તે પછી ગુજરાત ઉપર અરખોનો એકે દુમલો થયો નહતો. મારા આ ખ્યાલથી વાંચકોને એટલું તો માલુમ પડ્યું હશે કે અરખોએ હરગીઝ વલ્લભીપુર ઉપર ચડાઈ કરી નહતી અને તેની પાયમાલીને તેમની સાથે નિશ્ચય નથી; એટલે એ ખ્યાલ તો બિલકુલ ગલત છે. સંભવિત છે કે ભવિષ્યમાં આ બાબતમાં કોઈ પાકી સાબિતી મળી જાય અને અત્યારે તો આ હકીકત માનવામાં કોઈ પણ વાંધો નથી. હું એમ કહેવા નથી માગતો કે અરખો એમ કરે એ સંભવિત છે; પરંતુ કહેવાની મતલબ એ છે કે આજ પર્વત સાબિતી માટે કોઈ પાકી દલીલ મળી નથી. હવે અસલ સવાલ તો બાકી જ રહ્યો કે એનો નાશ કેવી રીતે થયો હશે. એ એક વિચારવા જેવી બાબત છે; જોનો કહે છે કે જોની સાધુના શાપને લીધે એમ થયું છે; બૌદ્ધ લોકો કહે છે કે કાકુ નામનો વાણિયો બૌદ્ધધર્મી હતો તેણે કોઈ પરદેશીને બોલાવી તેનો નાશ કરાવ્યો; અને હીરાની કાંસકી તકરારનું મૂળ હતી. એ કાંસકી રાજ્યએ માંગી હતી, અને તેણે તે ન આપી. બીરનીને હકીકત મળી કે “રંક” (નામ હતું અને ગરીબ હોવાના સમજાથી તે રંક નામે ઓળખાતો હતો.) વાણિયાને સોનાનો આદમી મળ્યો હતો જેનાથી તે અતિ દોલતમંદ થઈ ગયો હતો. રાજા શિવ-માર્ગી હતો તે તેની દોલત ઉપર લોભાયો, અને તે છીનવી લેવાની ઇચ્છા કરી અને મન્સૂરાવાળાઓ સાથે સંધિ કરી રાત્રે દુમલો કરાવી

તેનો નાશ કરાવ્યો. આ પ્રમાણે હકોકત કહેનારની વાતો એટલે અંશે જુદી પડે છે તેના ઉપર દૃષ્ટિબિંદુ રાખી ફેંસલો કરવો ઇતિહાસ-કાર માટે જો કે બેહદ મુશ્કેલ છે તોય છતાં બહુ જ ગંભીરપણે નજર કરતાં એક વાતનો તો નકી પત્તો મળી જાય છે કે વલ્લભી-પુરનો અંત આપસઆપસમાં ધાર્મિક ટંટાથી આવ્યો. જૈનો અને બૌદ્ધો વચ્ચેની તકરાર, બૌદ્ધો અને વૈષ્ણવો વચ્ચેનો ઝગડો, વૈષ્ણવોની જૈનો તરફ મુગ આ હકોકત જૈનોના અને અન્ય પુસ્તકોના અભ્યાસથી માલુમ પડી આવે છે. આ એવી અગત્યની બાબતો છે કે તેમને વિસારી શકાય જ નહિ. અને ઇતિહાસોમાં તેના અખ્યાન ઘટાખટા ૧ મળી આવે છે. આ પ્રમાણે ઓછીવત્તી પાયમાલી તો માહોમાહિના કનિયા-ટંટાથી જ થઈ હશે. હવે જો જૈન સાધુની વાતો ઉપર વિચાર કરવામાં આવે તો માલુમ પડે છે કે કદાચ જૂકંપથી પણ એનો નાશ થયો હોય. પરંતુ જો “ગંક” નામના મોદીનો કિસ્સો સાચો ગણવામાં આવે તો ફરીથી જોવું પડશે કે ઈ. સ. ૭૭૦ ની આસપાસ કઈ કઈ સસ્તનતો વલ્લભીના વંશની સમકાલીન હતી અને કોની કોની સાથે એને અદાવત હતી. આરબોએ ક્યારે અને ક્યાં હુમલા કર્યા જેમાં વલ્લભીપુરનો કંઈ ઉલ્લેખ નથી તે મેં ચોક્કસ, અલબત્ત, આધાર સાથે જણાવી દીધું છે. પાડોશની સસ્તનતો એટલી બળવાન થઈ ગઈ હતી કે વલ્લભીપુર કાયમ રહે એ પણ આશ્ચર્યજનક ગણાય. નીચે વલ્લભીના ખાન-દાન અને તેના પાડોશીઓની એક રૂપરેખા હું આપુ છું જે જોવાથી વાંચકને ખજર પડશે કે વલ્લભીપુરનો વિનાશ કેવી રીતે થયો હશે :

વસતીના રાજાઓ	રાજૂકેટ રાજાઓ	દયાણી સોલંકી	ચાવડા	મહેર
ભટાર્ક પ ૫૦૯ થી ૫૨૦	ગોવિંદ પહેલો ૫ સ	ચાલુક્ય વશના	વનરાજ	મીઠ
દ્રુવસેન પહેલો ૫૨૦ થી ૫૩૫	૬૮૦ થી ૭૦૦	કન્યાણી સોલંકી	ચાવડા	રાગ
ગુહસેન ૫૩૯ થી ૫૬૯	કર્ક પહેલો ૬૦૦	રાજા ભુવડ જેનું	ઈ. સ ૭૪૬	પરમ
ધગસેન બીજો ૫૬૯ થી ૫૮૯	૫૬ બીજો ૭૩૦	અસલ નામ વિ	થી ૮૦૬	ભટારક
શીલાદિત્ય પહેલો ૫૯૪ થી ૬૦૭	કર્ક બીજો ૭૪૭	જયાદિત્ય હતુ અને	જન્મ	મહારાજ
ખરમહ ૬૧૦ થી ૬૧૫	દતિદુર્ગ ૭૫૩	બીજું નામ ભુવ	ઈ સ ૬૯૬	ધિરાજ
ધરસેન ત્રીજો ૬૧૫ થી ૬૨૦	કૃષ્ણ ૭૬૫	નાથય હતું.		ઈ. સ.
દ્રુવસેન બીજો ૬૨૦ થી ૬૪૦	ગોવિંદ બીજો ૭૮૦	ઈ સ ૬૯૬ થી		૭૩૮
ધગસેન ચોથો ૬૪૦ થી ૬૪૯	દ્રુવ ૭૯૫	૭૪૬ પર્વત		
દ્રુવસેન ત્રીજો ૬૫૦ થી ૬૫૬	ગોવિંદ ત્રીજો			
ખરમહ બીજો ૬૫૬ થી ૬૬૫	૮૦૩ થી ૮૦૭			
શીલાદિત્ય ત્રીજો ૬૬૭ થી ૬૭૫				
શીલાદિત્ય ચોથો ૬૯૬				
શીલાદિત્ય પાંચમો ૭૨૨				
શીલાદિત્ય છઠો ૭૬૦				
શીલાદિત્ય સાતમો ૭૬૬ થી ૭૭૦				

નકશા ઉપર એક નજર ફેંકવાથી સ્પષ્ટ માલુમ પડી જાય છે કે શીલાદિત્ય છઠ્ઠા અને સાતમાના જમાનામાં વલ્લભીપુર સસ્તનત કેટલેક અંશે કમલોર થઈ ગઈ હતી અને ખૂબ નાના ઘેરાવામાં તેની હકૂમત રહી હતી, કારણ કે તમામ દક્ષિણ ગુજરાત ઉપર રાષ્ટ્રકૂટોનો કબ્જો હતો. ગુજરાત ઉપરના પ્રધાન ખૂણામાં ઈ. સ. ૭૩૭ પર્વત (સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ સાથે) કલ્યાણીના રાજાની હકૂમત હતી અને ત્યાર પછી ઈ. સ. ૭૩૮ માં મહેર રાજા પરમ ભટ્ટારકે મહારાજાધિરાજ નામનો ઇલિકાળ ધારણ કર્યો હતો. એમ જણાય છે કે પરમ ભટ્ટારકે સૌરાષ્ટ્રના એક મોટા ભાગને ક્ષેત્ર કર્યા બાદ એ ખિતાબ પ્રખિતમાર કર્યો હતો. ત્યાર પછી લગભગ ઈ. સ. ૭૪૦ અને ૭૪૬ દરમિયાન વનરાજે અણહીલવાડની મરાઠ્ઠર સસ્તનતની સ્થાપના કરી અને ઈ. સ. ૮૦૬ પર્વત સસ્તનત વિસ્તૃત કરવામાં મચ્યો રહ્યો. આથી ઈ. સ. ૭૭૦ પર્વત આસ કરીને બે જિલ્લા પામતી સત્તાઓ વલ્લભીપુરની આસપાસ આપણે જોઈએ છીએ; તેમાંનો એક વનરાજ આવડો છે અને બીજો સત્તા રાષ્ટ્રકૂટોની, જેઓ દક્ષિણમાંથી વિજેતા તરીકે ગુજરાતમાં દાખલ થયા અને બે ગુજરાતી સસ્તનતોના દીવા છુઝાવી નાખ્યા; એક તો નવસારીનો ગુજરાતી ચાલુક્ય જેનો આખરી રાજા પુલકેશી જનાશ્રય ઉર્ફે વિજયરાજ હતો; બીજો ભરૂચની સસ્તનત જેનો આખરી રાજા જયભટ્ટ હતો. આ બંને રાજ્યો ઈ. સ. ૭૫૩ સુધીમાં તારાજ થઈ ગયાં હતાં. તે પછી ગુરત જ રાષ્ટ્રકૂટ ખાનદાનના ત્રણ મહાન મહારાજાઓને સસ્તનતની લગભગ હાથમાં લેતાં હું જોઈ છું. તેમાંનો પહેલો કૃષ્ણ (ઈ. સ. ૭૬૫) જેણે તમામ આંતરિક ઝગડા દબાવી સસ્તનતનું દરેક રીતે સંરક્ષણ કર્યું. તેના પછી ગોવિંદબીજે અને તેના પછી કુવ (ઈ. સ. ૭૮૦) હતા. તે અતિ જહાદુર હતા અને કેટલા અલ્લાખાદ સુધી લડતા લડતા નીકળી ગયા હતા. હવે સવાલ એ ઉપસ્થિત થાય છે કે સસ્તનત વિસ્તૃત કરતો જે શખ્સ અલ્લાખાદ પર્વત ખાલ છે તે

વલ્લભીપુરની એક નાનીમૂની સસ્તનતનો નાશ કરવામાં શેા વિચાર કરે? વળી એ જ સમયે વલ્લભીપુરની પડોશમાં આવેલા ખંભાતના રામને હરાવી પોતાની સત્તાની જમાવટ કરી પણ હતી.

મારુ ધારવું છે કે જો કાકુના કિસ્સામાં સત્ય હોય તો તે એ મોદીએ આ ગોવિંદ કે દ્રુવને ખોલાવ્યો હશે. એ લોકો ગુજરાતી નહિ પરંતુ દક્ષિણી હતા, જેમને લૂંટમારના કારણથી ગુજરાતીઓ હંમેશાં ધિક્કારે છે. વળી એ પણ સંભવિત છે કે દુમલા વખતે રાષ્ટ્રકૂટી ફાજમાં અરબો પણ સિપાઈ કે સરદાર તરીકે જોડાયેલા હોય, કારણ કે એ વાત તો નક્કી જ છે કે રાષ્ટ્રકૂટના રાજ્ય-કર્તાઓ સિધી અરબોના મિત્ર હતા અને તેમની ફાજોમાં અરબોનું પ્રમાણ વધારે હતું. આ કારણથી તેમની ફાજોની વ્યવસ્થા બિલકુલ અરબોના જેવી જ હતી. અને કદાચ એ જ કારણથી લોકોને એ ખ્યાલ આવ્યો હશે કે અરબોએ તેને પાપમાલ કર્યું હતું.

મિ. એદલજી [ગુજરાતનો ઇતિહાસ એંગ્રેજીમાં] જણાવે છે. કે શીલાદિત્ય સાતમાના પુત્ર ગુહે ઇ. સ. ૮૦૦ માં બીલ લોકો પાસેથી ઈંડર છીનવી વાઘ સસ્તનતની સ્થાપના કરી. તે ઉપરથી માલુમ પડે છે કે વલ્લભીપુરનો નાશ આઠમી સદીની આખરમાં થયો હતો, કારણ કે આ વિનાશ પછી ગુહ નાસી છૂટી ઈંડરના પહાડોમાં આશ્રય લેવાને આવ્યો હશે જ્યાં રહી તેણે સસ્તનતની સ્થાપના કરી હતી. મારા આ ખ્યાલને વડોદરાના ઇ. સ. ૮૧૨ માં લખાયેલા

નામનાને ધૂળધાણી કરી નાખી. એ ખાનદાન પરદેશી હતું, ગુજરાતી હિન્દુ હતું, અને આરબોનું લક્ષર પણ રાખતું હતું.

૯૦૦ અને એ જ સમયે અણહીલપાટણનો પાયો નાંખવામાં આવ્યો હતો અને વનરાજની ચડતી ચતી જતી હતી. આથી કેટલાક એમ ધારે છે કે વનરાજે વલ્લીપુરનો નાશ કર્યો અને તેના કાટમાંથી અણહીલપાટણ વસાવ્યું એ પણ સંભવિત છે; પરંતુ તમામ આધાર અને પુરાવા ઉપર દૃષ્ટિ નાંખતાં હું એ અભિપ્રાય ઉપર આવું છું કે રાષ્ટ્રકૂટોએ વલ્લીને પાયમાલ કર્યું.

: ૩ :

રાષ્ટ્રકૂટ—ઈ. સ. ૭૪૩ થી ઈ. સ. ૯૭૮, હિ. ૧૨૬ થી હિ. સ. ૩૬૪

આલુક્ય વંશનો નાશ થયો અને રાષ્ટ્રકૂટ વંશ સત્તા ઉપર આવ્યો તેની હકૂમત દક્ષિણથી ઉત્તર હિંદુ પર્યંત ફેલાયેલી હતી. એ ખાનદાનના ઘણા રાજ ચર્ચ ગયા, પરંતુ ખરી વાત એ છે કે તેઓ દક્ષિણના અસલ રહેવાસી હતા અને સત્તા ઉપર આવી ગયા હતા. ૧ તેમણે સૂર્યવંશી હોવાનો દાવો કર્યો હતો. તેની હકૂમતના જમાનાના ઘણા ઉત્કૃષ્ટ લેખો મળ્યા છે તેમના એક કંઈ રાજના નામથી છે, જેણે એક વિદ્વાન વલ્લભરાજ નામના બ્રાહ્મણને નાગસારિકા (નવસારી) દાનમાં આપ્યું હતું. એ બ્રાહ્મણ ચૌદ વિદ્યા જાણતો હતો. એક બીજા લેખ ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે ભદ્રસિદ્ધિ [બોરસદ] ના બ્રાહ્મણને કંઈક દાન આપવામાં આવ્યું હતું. એક લેખ જુગુકચ્છ [ભરૂચ]નો છે, જેમાં નર્મદા નદીના કિનારે સ્નાન કરતાં તે દાન આપ્યાં છે. બહુધા તેમની રાજધાની વડોદરા હતી. એમના ધર્મ વિશે પણ વધુ માહિતી મળતી નથી; પરંતુ કેટલાક ખાતરીથી માને છે કે તેઓ શિવપંથી હતા.

રાષ્ટ્રકૂટ

આ વગનો ગુજરાત સાથેનો સંબંધ લગભગ સવાળસો વર્ષો પર્્યંત રહ્યો. આ સમયના ત્રણ વિભાગ છે : (૧) ઈ. સ. ૭૪૩ (હિ. સ. ૧૨૬) થી ઈ. સ. ૮૦૮ (હિ. સ. ૧૬૩); એ ગાળામાં દક્ષિણી લોકોની હકૂમત ગુજરાતમાં રહી. અર્થાત્ ગુજરાત એક સુબાશ્પમાં હતું અને અહીં એક સૂબો રાજ કરતો હતો. (૨) ઈ. સ. ૮૦૮ (હિ. સ. ૧૬૩) થી ઈ. સ. ૮૮૮ (હિ. સ. ૨૭૫) પર્્યંત : એ અરસામાં ગુજરાતી હકૂમત દક્ષિણીઓથી અલગ થઇને સ્વતંત્ર થઈ ગઈ. (૩) ઈ. સ. ૮૮૮ (હિ. સ. ૨૭૫) થી ઈ. સ. ૯૭૪ (હિ. સ. ૩૬૪) સુધી; એ સમય દરમિયાન ફરીથી ગુજરાત દક્ષિણીઓને ખંડણી ભરતું થઈ ગયું આ ખાનદાનની શરૂઆત દંતિવર્માથી થાય છે. તેણે આલુક્યોને દબાવી વિજેતા તરીકે આગમન શરૂ કર્યું અને આખરે એક મહાનં અમરદસ્ત સલ્તનત સ્થાપી. તેના પહેલાં કેટલાક ખીજા રાજાઓ પણ થઈ ગયા હતા : (૧) માણિક (માનક), (૨) દેવરાજ, (૩) ભવિષ્ય, (૪) અભિમન્યુ વગેરે; પરંતુ એમ જણાય છે કે તેઓ મામુલી સત્તાવાળા ન ના રાજાઓ હતા. દંતિવર્મા પ્રથમ બળવાન રાજા થયો હતો, તેથી લોકો સલ્તનતની શરૂઆત એ રાજાથી ગણે છે. પુરાણા ઉત્કીર્ણ લેખોમાંથી એક કર્ક રાજાનો ઈ. સ. ૭૪૭ (હિ. સ. ૧૩૦) નો છે. તેનું લખાણ વલ્લભી સમયના જેવું છે તેથી એમ જણાય છે કે શરૂઆતમાં એ લોકો ઉપર વલ્લભી સંસ્કૃતિની અસર હતી, વળી “પરમ ભટારક” તેનો ઇલ્કાબ હતો તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે તે સ્વતંત્ર રાજા હોવો જોઈએ ઈ. સ. ૭૫૩ (હિ. સ. ૧૩૬) માં દંતિદુર્ગ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે બહુ બહાદુર હતો. તેણે તમામ દક્ષિણ ગુજરાત અને માળવા ઉપર પોતાનો કબજો કરી લીધો હતો. પરંતુ લોકો તેનાથી નારાજ થઈ

ગયાં હતાં અને હરેક જગ્યાએ હુલ્લડે ફાટી નીકળ્યા હતાં તેથી તેના કાકા કૃષ્ણે તેને તખ્ત ઉપરથી ઊઠાડી મૂકી હકૂમતની લગામ પોતાના હાથમાં લીધી. તેનો સમય જીતો તેમજ સંસ્કૃતિની વ્યવસ્થાની ખૂબી ઉપરાંત ખીજા એક કારણથી પ્રચલિત થઈ ગયો, એટલે કે એના વખતમાં કેલાસનુ મદિર (ઈલોગ) એક ખડકમાંથી કાતરી કાઢીને બનાવવામાં આવ્યું ૨

ઈ. સ. ૭૭૦માં તેનો પુત્ર ગોવિંદ તખ્તનસીન થયો, પરંતુ ઇ. સ. ૭૭૬માં તેના ભાઈ દુર તેની પાસેથી માદી છીનવી લીધી. તે ખૂબ બહાદુર હતો. તેણે અલ્હાબાદ પર્વત પોતાની ફતેહનો કોકો વગાડ્યો. તેના પછી તેનો દીકરો ગોવિંદ તખ્ત ઉપર આવ્યો. વિધ્વાનગથી ઠંડ માળવા પર્વત તેની હકૂમત હતી. તેણે સ્તબના રાજ સાથે લડાઈ કરી પરંતુ તે હાર્યો. બહુધા ‘સ્તબ’નો અર્થ ખબાત છે. કાનીના શિક્ષાલેખ ઉપરથી એમ જણાય છે કે ગુર્જર રાજને તેણે ખૂરી રીતે હરાવ્યો. તે પછી તે દક્ષિણમાં જતો રહ્યો અને પોતાના ભાઈ દુરને ગુજરાતનો સ્વતંત્ર રાજા પોતાની હયાતીમાં બનાવ્યો.

વૃદ્ધિ કરી રહ્યો હતો અને અણુહીલવાડના તખ્ત ઉપર તેનો કબજો હતો.

ગોવિંદ—ઈ. સ. ૮૨૭ થી ઇ. સ. ૮૩૩. તેનું ખીલ્લું નામ પ્રભૂતવર્ષ હતું એક લેખ ઉપરથી એમ લાગે છે કે તેણે ભરૂચ જિલ્લામાં એક ગામ સ્વર્ણમદિરને દાનમાં આપ્યું હતું.

ધ્રુવ પહેલો—ઈ. સ. ૮૩૫ થી ઇ. સ. ૮૬૭

એક લેખ ઉપરથી એમ માલૂમ પડે છે કે તેણે બોરસદના બ્રાહ્મણને દાન આપ્યું હતું. તેના વખતમાં દક્ષિણી રાષ્ટ્રકૂટોએ હુમલા શરૂ કરી દીધા હતા, જેથી જમ્યાબધ પ્રાંત સ્વતંત્ર થઈ ગયા.

ઈ. સ. ૯૧૦નો એક તામ્રલેખ મળ્યો છે જેમાંથી એમ જણાય છે કે વલ્લભરાય (અમોઘવર્ષ દક્ષિણીએ) ચાણાથી માંડી ખભાત સુધી આગ અને તલવારથી મુઠકને પાયમાલ કર્યો, આ જ લઝાર્કમાં નુવ ધાયલ થઈ મરણ પામ્યો.

અકાલવર્ષ—ઈ. સ. ૮૬૭ તેણે વલ્લભરાય વિરુદ્ધ પોતાની સત્તા કાયમ રાખવાને કોશિશ કરી, પરંતુ તેમાં તે ફાળ્યો નહિ.

ધ્રુવ બીજો—ઈ. સ. ૮૬૭—ગુજરાતી રાષ્ટ્રકૂટોનો તે આખરી રાજા હતો તેણે પોતાનું થોડું ધણું બળ અજમાવ્યું. પહેલાં તે માર્હોમદેના કબ્રિયા ટંકામાં તે સપડાયો, અને તખ્તના ઢેટલાએક દાવાદાગેને મોતના ઘાટ ઉપર બિતરવું પડ્યું. વલ્લભરાય અને ખુદ તેના ભાઈની યુક્તિ પ્રયુક્તિને લઈને ગુજરાતે તેના ઉપર હુમલો કર્યો. તે પછી નાના ભાઈનો સામનો કરવો પડ્યો. તે શમ્બું ન હતું એટલામાં વલભી પછી બળવાન થયેલા મહેરો સાથે તેને લડવું પડ્યું. તેના ભાઈ ગોવિંદે ત્યારે તેને મદદ આપી ત્યારે જ તેણે મહેર લોકોને હરાવ્યા. ઇ. સ. ૮૬૭ના લેખ ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે તેણે એક ગામ દાનમાં આપ્યું હતું. આ સમયે તેનું રાજ્ય મહી નદીથી ભરૂચ સુધી હતું; તે પછી ઇ. સ. ૮૭૧માં વલ્લભરાયે છીનવી લીધું.

અકાલવર્ષ કૃષ્ણ—ઈ. સ. ૮૮૮. એક લેખમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે કે તેણે કેટલાંક ગામે દાનમાં આપ્યા હતાં. તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે સુરતનો ભાગ કર્યા તો એણે પાછો લીધો. અથવા તો વલ્લભરાયને તાબે થઈ નાના પ્રદેશથી સંતોષ માન્યો. તેના પછીથી માન્યખેટ (માલખેળ)ના દક્ષિણી રાષ્ટ્રકૂટોએ તમામ દક્ષિણ ગુજરાતનો કબજો લીધો અને મૂળરાજ સોલંકીના જમાના સુધી તેમની હકૂમત અહીં કાયમ રહી. ગુજરાતી રાષ્ટ્રકૂટોની હકૂમત લગભગ ૭૦ વરસ રહી હતી.

ચાદી, લોખંડ, પિત્તળ, હાથીદાંત અને હરેક જાતના કીમતી પથ્થરો અને જવાહીરોની છે. તેમાં એક મોનાની મૂર્તિ ૧૨ હાથ ઊંચી છે અને તે સોનાના તખ્ત ઉપર ગોઠવવામાં આવેલી છે. એ તખ્ત સોનાની ઘૂમટ આકારની એક ઓરડીમાં છે, જે સફેદ મોતી અને હાલ, લીલાં, પીળાં, અને આસ્માની રંગના જવાહીરોથી મઢેલું છે. સાલમાં એક વખત એક મુકરર દિવસે મેળો ભરાય છે. રાજા ખુદ પગપાળો ત્યાં જાય છે અને આવે છે. માલમાં એક દિવસ આ મેળો ભરાય તે પહેલાં કુરખાની કરવામાં આવે છે અને લોકો પોતાના જાનની પણ કુરખાની આપે છે.

હું ધારુ છું કે ઘૂમટ-આકારના ઓરડા ઉપર સોનેરી ઢોળ હશે. જેમકે આજ પણ આપણે ધર્મદેશનાં ખુદ-મંદિરોમાં જોઈએ છીએ. દૂરથી જોનારને મૂર્તિ તેમજ મઘન તમામ સોનાનું દેખાય છે. સાલની સરખામણી કરતાં માલૂમ પડે છે કે આ મંડળ રાષ્ટ્રકૂટના નવમા રાજા ધારાવર્ષ કે મુવના જમાનામાં આવ્યું હતું, જેણે ઈ. સ. ૭૯૫માં દક્ષિણ ગુજરાત અને માળવાથી માંડી ચિન્નમાલ અને અક્ષાપાદ સુધીનો પ્રદેશ જીતી લીધો હતો, ઉત્તર ગુજરાતમાં વનરાજ આવડાની હકૂમત હતી અને તેનો આખરી સમય હતો.

(૧) અમોઘવર્ષ વલ્લભરાય—ઈ. સ. ૮૧૫ થી ઈ. સ. ૮૭૭ (ઈ. સ. ૨૩૭ થી ઈ. સ. ૨૯૪) તેની હકૂમતના લાખા સમયમાં તેણે મહાન જીતો મેળવી હતી. રાજ્યઅવસ્થાની જાખતમાં પણ તે પોતાના જમાનાનો ઉત્તમ રાજા હતો. તેના વખતમાં સુલેમાન ખરરી (ઈ. સ. ૨૩૭, ઈ. સ. ૮૫૧) વેપાર અને મુસાફરીના હેતુથી હિંદમાં આવ્યો હતો. તે તેના સફરનામામાં જણાવે છે કે લોકોનું માનવું છે કે અત્યારે સાગી દુનિયામાં અરબસ્તાનનો પાદશાહ (મુઅલ-માનોનો ખલીફા) મહાન રાજ્યકર્તા છે. તેના પછી ચીનના પાદશાહનો નખર આવે છે. તે પછી રોમ અને ગ્રેસો નખર વલ્લભરાયનો છે.

અહીં સોથી મોટા રાજ વલ્લભરાય છે. કહેવાય છે કે તેના ફોજ વજીરની વ્યવસ્થા અરબોના જેવી છે. (અરબ અમલદારોએ તેની ફોજ વ્યવસ્થામાં સુધારો કર્યો હતો.) તેના સિક્કા પણ છે અને તે ઉપરની સાલ રાગની તખ્તનશીનીથી શરૂ થાય છે. હિંદુસ્તાનના તમામ રાજાઓમાં અહીંના રાગની અરમો પ્રત્યે મોહન્યત વધારે છે. તેમનું માનવું છે કે તેથી જ તેમના રાજાઓની જિંદગી વધુ હોય છે. તેઓ પચાસ વર્ષ પર્યંત રાજ્ય કરે છે. (એ પણ જાણવું જોઈએ કે અમોઘવર્ષે ૬૨ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું સહવિત છે કે એ ઉપરથી જ આ મુસાફરે આ અનુમાન કર્યું હશે, તેમનો પ્રદેશ ફોજી છે, (એ સદતનતનું બંદર એ વખતે થાણા હતું, જે ફોજીમાં આવેલું છે.) જે સમુદ્રકિનારે આવેલું છે. આસપાસના રાજાઓ સાથે એની લડાઈઓ ચાલુ જ છે. એ પ્રદેશમાં સદતનત વંશપરંપરાથી ચાલી આવેલી છે. તેમનામાં પણ યુવરાજ હોવાનો રિવાજ હોય છે તે જ પ્રમાણે અહીં જે ગોદા કે ધંધા હોય છે તે પણ વશપરંપરાથી ચાલી આવેલા હોય છે. આ પ્રદેશમાં તમામ રાજાઓ એક રાગના તાગમાં નથી, પરંતુ હરેકનું રાજ અલગ છે પરંતુ વલ્લભરાય સર્વ રાજાઓમાં મહાન હતો. અહીં વિવાહથી પહેલાં વર અને કન્યાના વાલીઓ કહેલું—સદિયાથી કામ લે છે અને ત્યારપછી ભેટ મોકલે છે અને લગ્ન પ્રસન્ન થાય અને જાંઠ ખૂબ વગાડે છે. બને તેટલું દાન આપે છે. સારા હિંદુસ્તાનમાં બલિચાર માટે બનેને મોતની સજા હોય છે. તે જ પ્રમાણે ચોગની સજા પણ મોતની છે. તે માટેનો રિવાજ એવો છે કે ચોરને અણિયાના રાકુ આકરના લાકડા ઉપર બેસાડવામાં આવે છે, જે નીચેથી ગળા સુધી આવી રહે છે અહીં કેટલાક લોકોની દાહી ત્રણ ત્રણ હાથ જેટલી લાંબી મેં જોઈ છે (બહુધા એ લોકો ભોગી હશે.) ફોઈ મરી જાય છ ત્યારે તેનું મુંડન કરવામાં આવે છે ત્યારે તેને સાત દિવસ સુધી ખોરાક આપવામાં આવતો નથી. (ધણું કરીને

ખૂની સાથે આવું વર્તન રાખવામાં આવતું હશે.) મુકદ્દમાને ફેસલો હિંદુ ન્યાયાધીશો આપે છે. ડાકુ માટેની સજા પણ મોતની છે. જનવરને ઝખહ [કાપી] કરીને ખાતા નથી, પરંતુ મારીને ખાય છે [ધણું કરીને આનો અર્થ એક ધાથી ગરદન કાપવાનો હશે, જેમકે કાળિકા માતાને ચડાવવાને કરે છે.] હિંદુઓ બપોરના ખાણ પહેલાં નહાય છે અને દાતણ ક્યાં સિવાય ખાતા નથી. અહીં ખજૂરનાં ઝાડો ઊગતાં નથી. અને એક એવું ફળ છે જે અરબસ્તાનમાં નથી થતું—[ધણું કરીને એ ફેરી હશે.] અહીં દ્રાક્ષ પણ નથી થતી દાડમ થાય છે. લોકો જમીન ઉપર કંઈ બિછાવતા નથી. તેમનો ખેતર એવો છે જનવરોમાં ધોડા ઝોળા છે.^૧

ત્યારપછી તેના સમયના હેવટના ભાગમાં [હિ. સ. ૨૬૪-૪. સ. ૮૭૭ માં] અણુઅણુ હસન સરૌશી આવ્યો હતો અને હિન્દને કિનારે કિનારે યર્ધને ચીન આવ્યો બયો હતો. તે પોતાના સફરનામામાં જણાવે છે કે હિંદુસ્તાન અને ચીનમાં પુનર્જન્મ વિશે એવી દૃઢ માન્યતા છે કે લોકો જન અર્પણ કરવી એ પણ મામુલી બાબત સમજે છે જેમા વલ્લભરાય અને ખીજા રાજાઓમાંના કોઈ કોઈ પણ એવા પણ હોય છે કે જાણીખૂણીને પોતે આગમાં બળી મરે છે. રાજ્યાભિષેક વખતે અહીં રાજાના રસોડામાં ભાત રાંધવામાં આવે છે અને ત્રણસો ચારસો માણસો પોતાની ખુશીથી આવે છે, રાજાની સામે એક પતરાળી ઉપર એ ભાત રાખવામાં આવે છે, રાજા તેમાંથી જરા લઈ ખાય છે. ત્યારપછી અરેક આદમી રાજા સામે જાય છે. રાજા તેમને થોડો થોડો ભાત આપે છે. સર્વે રાજાના સાથીઓ હોય છે (જહુધા એ માણસો અંગરક્ષક હશે). રાજા મરી જાય છે ત્યારે એ સર્વ તે જ દિવસે આગમાં પડી બળી મરે છે. અહીં વરસાદનું પ્રમાણ વધારે છે, અને તે ઉપર ખેતીનો આધાર છે. અહીંનો રાજા કાનમાં મોટાં મોટાં કીમતી મોતીવાળી સોનાની કડી પહેરે છે અને ગજામાં માળા રાખે છે જે મહા મૂલ્યવાન મોતી

અને ઝવેરાતની તૈયાર કરવામાં આવે છે; અને એ જ પ્રમાણે એ યોગ્યતા મુજબ ફોજના સિપાહસાહાર અને અમલદારો પણ એ જ આમૂષણ પહેરે છે. અહીંના ઉમરાવ વર્ગના લોકો આદમીની ગરદન ઉપર ખેંસી સવારી કરે છે (ધણું કરીને કહેવાનો ભાવાર્થ પાલખી હશે) તેના હાથમાં છતર હોય છે, જેમાં મોરના પીછા રાખવામાં આવે છે. અહીંના લોકો સાથે મળી જમતા નથી અને એમ કરવું એજ ગણે છે. અમીરોમાં નાણિયેરની કાચલીમાંથી તાસક જેવું વાસણ બનાવવાનો રિવાજ છે તે હરેકની સામે મૂકવામાં આવે છે અને તેમાં લોકો અલગ અલગ ખાય છે. જમ્યા બાદ તે તાસકને ઊંડણું સહ ફેંકી દેવામાં આવે છે. અહીંની રાણીઓમાં સામાન્ય રીતે પડદાનો રિવાજ નથી. રાજના દરબારમાં જે કોઈ જાય તે તેમને વિના પડદે નોંધ શકે પ્રે.^૧ એ રાજ પોતાની જિંદગીના ઉવટના ભાગમાં તખ્ત ઉપરથી પોતાનો હાથ ઉઠાવી લઈ ઈશ્વરભક્તિમાં લીન થયો, અને તેનો પુત્ર તેની જગ્યાએ બાદી ઉપર આવ્યો. ગુજરાતના ઇશાન ખૂણામાં ક્ષેત્રરાજ આવડાની હકૂમત હતી અને સૌરાષ્ટ્રમાં મહેર લોકો હતા.

(૨) અકાલવર્ષ કૃષ્ણ બીજો—ઈ. સ ૮૮૦-૯૧૪. દક્ષિણ ગુજરાતમાં ખેડા સુધી તેની હકૂમત હતી. એને વખતોવખત ગુજરાત સાથે લડવું પડ્યું અને તેમાં મોટે ભાગે તેને ફતેહ મળી તેના પિતાએ જૈનોના દિગ્ગજ પંથની મહાન સેવા કરી હતી, જેનું પરિણામ આ સમયે આ-તુ; એટલે કે બૌદ્ધોની હરેક તરફ પડતી થવા માડી અને ત્યારપછી તેઓ એટલા પડ્યા કે ફરીથી પોતાને સંભાળી ન શક્યા. આ જ સમયે જુજુર્ગ બિન શહરિયાર નામનો એક ઈરાની વેપારી હિંદના કિનારા પાસે ચર્ધને પસાર થયો, તેણે તેની કિતાબ “અન્નર્ધુલ હિન્દ” માં ઘણી વિગતો લખી છે તેમાં “માંગીર” વિશે લખે ૬ ૬ વલ્લભગય ગમ્મનું પાપતખ્ત “માંગીર” અલગક દોલતને

લઈને સોનાનું શહેર કહેવાય છે.^૧ ગુજરાતમાં બુવડરાજ આવડો તેનો સમકાલીન હતો.

(૩) ઇંદ્ર ત્રીજો પૃથ્વીવલ્લભ—ધ. સ. ૯૧૪. એ પણ એક બહાદુર રાજા હતો. ઉત્તર હિંદમાં કનોજ પર્યંત વિજય મેળવતો પહોંચી ગયો. ખંભાતના એક લેખ ઉપરથી એમ જણાય છે. હિ. સ. ૩૦૩ (ઈ. સ. ૯૧૫ માં) અબુલહસન અલીમસઉદી ગુજરાતમાં આવ્યો હતો. તે લખે છે કે સિંધ અને હિંદના તમામ રાજાઓમાં રાજા વલ્લભરાયની જેમ કોઈ બીજા રાજામાં મુસલમાનોની આટલી આખર સચવાતી ન હતી. આ રાજાના સમયમાં દરલામ સુરક્ષિત અને આખરભેર છે અને તેના મુલકમાં મુસલમાનોની મસ્જિદો અને જામે મસ્જિદો બંધાવવામાં આવી છે, જે હરેક રીતે આપાદ છે. અહીંના રાજા ચાળીસ ચાળીસ પચાસ પચાસ વરસ રાજ્ય કરે છે અને માનવામાં આવે છે કે તેમનું લાંબુ આયુષ્ય તેમના અદલ ઇન્સાફના નતીજા-રૂપે છે.^૨ એ પણ જાણવું આવશ્યક છે કે મસઉદી પહેલાં બે રાજાઓ એવા થઈ ગયા હતા કે જેમણે ૬૨ અને ૪૦ વરસ રાજ્ય કર્યું હતું. મસઉદીએ ધણું કરીને તે ઉપરથી જ આ ધોરણ બાંધ્યું હશે. વળી એમ પણ હોય કે લોકોમાં આ વાત તે સમયે પ્રચલિત હશે. ત્યારપછી આગળ ચાલતાં તે જણાવે છે કે એ વખતે ખંભાતનો રાજા, વલ્લભરાયના તાબામાં હતો. તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે ખંભાતના રાજા પાસેથી વલ્લભરાયે ખંભાત છીનવી લીધું હતું અને ગુજરાતના રાજાઓ સાથે ઘણીવાર તેને લડવું પડ્યું હતું. એ સમયે ગુજરાતનો રાજા વૈરિસિંહ આવડો હતો અને હિ. સ. ૩૦૪ (ઈ. સ. ૯૧૬) માં લાર (ભરૂચ) જિલ્લાના ચીમૂર (સીમૂર) શહેરમાં મુંબઈ નજીક તે દાખલ થયો. એ વલ્લભરાયની સલ્તનતમાં આવેલું છે. અહીંનો હાવનો રાજા જાજ નામથી.

૧. અબુલખુલ્લ હિંદ, પૃ. ૧૩૭, પ્રેસ ૧૩૭

૨. મુસઉદી બા. ૧, પૃ. ૩૮૨, ૩૮૪, પ્રેસ મિસર

ઓળખાય છે અત્યારે ત્યાં દસ હજાર મુસલમાનો વસે છે, જેમાં ખાસ હિંદી મુસલમાનો ઉપરાંત, બંગાદ અને બસરાના પણ કે સળત બદરથી તેમજ ગંગા વલ્લભગવવાળી માગીરમાં આવેલા ખલાત આગળના સમુદ્રથી મુદર લીલમ બહાર ગય છે

(૪) આ રાજ પછી અમોઘવર્ષ બીજો, ત્યાગપછી (૫) ગોવિંદરાજ—અને તેના પછી (૬) અમોઘવર્ષ ત્રીજો ગાદીએ આવ્યો તેમના વિશેની હકીકત મળતી નથી ચાવડા વચના તેમના સમગ્રદીન રાજાઓ ગત્તાદિત્ય અને સામતસિંહ હતા તેમને વલ્લભીના રાજાઓ સાથે લડાઈઓ ચાલુ રહેતી હતી, જેમાં કાંઈક વખતે જીતતા અને ગાઈ વખતે હારતા પરંતુ દક્ષિણ ગુજરાત ઉપર કદી તેમનો સંપૂર્ણ કબજો થયો ન હતો મૂળગળના સમયમાં એ કામ પૂરું થયું

(૭) કૃષ્ણ ત્રીજો—ઈ સ ૮૪૫ એણે ઈ સ. ૮૪૯ માં ચૌહાણ ખાનદાનને હાર આપી, તેથી તે મથૂર થયો રણસેનમાં તેનો દેહાંત થયો હતો

ઈ સ ૮૫૨ (હિ ૪ ૩૪૦) અણ્ણ ઇસ્લાક ઇબ્રાહીમ ઇસ્તખરી હિંદ પહોંચ્યો ગુજરાત વિશે તે લખે છે કે ખલાતથી સીમૂર (ચીમૂર) પર્ષત વલ્લભગવના ચહેરું છે તેમાં હિંદુ ગાળાઓ છે એ ચહેરુંમાં ઘણું કરીને હિંદુઓની વસ્તી છે અને મુસલમાનો પણ રહે છે અને તેઓ ઉપર વલ્લભગવ તરફથી ત્યાં મુસલમાન જ હાકેમ નીમવામાં આવે છે તે ચહેરુંમાં જામે મસ્જિદો છે, જેમાં મુસલમાનો જુમાની નમાઝ પાડે છે અને નલ્લની રાજધાની જ્યાં તે રહે છે તે માગીર કે અને તેની સતત વણી વિચાળ છે ત્યાગપછી આગળ ચાલતા તે વખતે ૬ કે ‘કામદત્ત’ ‘સન્દાન’ સમૂર (ચીમૂર) અને ખલાતમાં મુસલમાનોની જામે મસ્જિદ છે અને જાહેર રીતે ઇસ્લામી હુકમો અમલ કરે છે આ સોધુ અને વિચાળ

શહેર છે. અહીં નાળિયેર, કેળાં, કેરી વગેરે થાય છે, ડાંગરની ખેતી વધુ પ્રમાણમાં છે, અહીં મધ બહુ મળે છે. પરંતુ ખજૂર નથી.^૧ વળી લખે છે કે કામહલથી ખંભાત સુધી મેદાન છે, અને ત્યાંથી માંડી ચીમૂર સુધી લગાતાર ગામો આવે છે અને આગળ ચાલતાં હિંદુસ્તાનની વસ્તી શરૂ થાય છે. મુસલમાન અને હિંદુઓના એક જ જાતના લિખાસ છે વાળ પણ એક જ રીતે રાખે છે. અતિ ગરમીના કારણથી તેઓ લૂંગી અને પહેરણ પહેરે છે.^૨ આ પછી તેણે શહેરો વચ્ચેનું અંતર લખ્યું છે. કે કામહલથી ખંભાત સુધી ૪ મરહલા (૧૨ કાસ કે તેથી વધુ) છે, અને સમુદ્રથી એક કુરસમ (અરબી ત્રણ માઈલ) છે. અને ખંભાતથી સોપાગ ૪ મરહલા છે. અને તે પણ સમુદ્રથી અર્ધો ફરસમ (અરબી ત્રણ માઈલ) છે. અને સોપારાથી સંગન ૫ મરહલા છે, તે પણ સમુદ્રથી અર્ધો ફરસમ ઉપર છે. અને સંગનથી ચીમૂર ૫ મરહલા અને ચીમૂરથી સરાન્દીપ (લંકા) ૧૫ મરહલા છે. તેનો સમકાલીન રાજા મૂળરાજ સોલંકી હતો. આવડા ખાનદાનના હાથમાંથી સસ્તનત જતી રહી હતી અને મૂળરાજ સામ્રાજ્યના વિસ્તારમાં મશગૂલ હતો. તે પછી (૮) ખોદ્દિગ રાજ થયો, પરંતુ તેના વિશેની કંઈપણ હકીકત મળવામાં આવી નથી. આ વચ્ચે આખરી ગળ (૯) કંકે કે કંકે છે. (ઈ. સ. ૯૭૩)

ઇબ્ન હોકલ ખગદાદી હિ. સ. ૩૬૭ (ઈ. સ. ૯૭૭) માં અહીં આગ્યો હતો. તે પોતાના સફરનામામાં જણાવે છે કે ખંભાતથી ચીમૂર સુધી રાજા વલ્લભરાયની હકૂમત છે. ત્યાં મોટી વસ્તી હિંદુઓની છે, પરંતુ મુસલમાનો પણ રહે છે. અને મુસલમાનો ઉપર મુસલમાનોની હકૂમત છે. એટલે કે રાજા તરફથી તેમને માટે મુસલમાન હાકિમ મુકરર કરવામાં આવે છે. વલ્લભરાયના મુલકમાં મરિન્ટો છે, જેમાં જુમાની નમાઝ અદા કરવામાં આવે છે અને તે જ પ્રમાણે

ખીજ નમાઝો પણ પઢાય છે અને અઝાન (નમાઝનો વખત જાહેર કરવાની બાંગ) પણ મોટા સાદ્યી પોકારવામાં આવે છે. આ સમયે રાષ્ટ્રકૂટો અને મોટા રાજાઓ કમળોર થઈ ગયા હતા અને દક્ષિણમાં ચાતુક્ય વંશ ઉદ્ભૂતના શિખર ઉપર ફરીથી આવ્યો હતો. તેમના મરાઠા રાજા તૈલપ ખીજા રાષ્ટ્રકૂટો પાસેથી સહનત લઈ લીધી. દક્ષિણ ગુજરાત પણ પૂરેપૂરે તેના કબજામાં રહ્યો, જે આખરે અણહીલવાડના સોલંકી રાજા મૂળગજે તેમને હરાવી

વનરાજ, ચોગરાજ અને ક્ષેમગજ હોશિયાર અને બળવાન હોવા. છતાં કોઈ રાજ્ય દક્ષિણ ગુજરાત ઉપર કદી પોતાના કબજાની જમાવટ કરી શક્યો નહિ. આ જ કારણથી પાટણની ગુજર સલ્તનત હમેશા અરબ મુસલમાનોની દુરમન રહી, જે વિશે તમામ અરબ મુસાફરોએ એકમતે પોતાનાં સફરનામાંઓમાં બિચારું કર્યું છે.

: ૪ :

આવડા વંશ

ઈ. સ. ૬૮૬ થી ઇ. સ. ૯૫૨ (હિ. સ. ૭૭-૧૬. સ. ૩૩૧)-

ઇતિહાસો ઉપરથી માલુમ પડે છે, કે ગુજરાતમાં કદી કદી એકી વખતે સખ્યાબંધ રાજ્યોની હકૂમત રહેતી હતી; એટલે કે સખ્યાબંધ ખાનદાનોએ ગુજરાતના ભુદા ભુદા હિસ્સા ઉપર કબજો જમાવ્યો હતો. તેઓ રાજ્ય કહેવાતા હતા, પરંતુ તેઓની અસલ સત્તા આજકાલના ગવર્નરોના જેવી હતી. તેઓ ગુજરાત તેમજ તેની બહારના બળવાન મહારાજાઓના તાબામાં રહેતા હતા. ન્યારે આ મહારાજાઓ કમળોર થઈ જતા ત્યારે શક્તિશાળી ગવર્નર રાજ્યો પ્રદુર્ભુજિત્યાર થઈ જતા અને ધીમે ધીમે બીજા મુલ્કો પોતાના તાબામાં લાવતા હતા, એટલે સુધી કે મહારાજાની રાજધાનીનો કબજો લઈ અથવા તો તેને પોતાના હાથ નીચે રાખી શ્રેષ્ઠતાના શિખર ઉપર પહોંચતા અને પ્રદુર્ મહારાજા થઈ જતા; એટલે ઇતિહાસકારો હરેક ખાનદાનની પ્રદુર્ભુજિત્યારીની શરૂઆતથી જે સમય સુધી રાજ્ય પદબ્રષ્ટ ન થાય અને તખ્ત તેના ખાનદાનમાંથી ઇટકી ન જાય ત્યાંસુધીની મુદત ગણે છે. આ માટે ખરો દૃષ્ટાંત તથલખ ખાનદાનનો છે. આખરી પાદશાહ મહમૂદ તથલખ હતો, જે દિલ્હીનો ચહેનશાહ કહેવાતો હતો; પરંતુ આ ચહેનશાહત હોવા છતાં હિંદુસ્તાનમાં ભુદી ભુદી આપખુદી સલ્તનતો મોભુદ હતી. બીજો દાખલો મોગલોના આખરી જમાનાની શહેનશાહત છે. તેનું અસ્તિત્વ હોવા છતાં પણ પૂના, હૈદરાબાદ, મૈસૂર, પંજાબ

વગેરેની સંખ્યાબંધ બળવાન સક્તનતો પેદા થઈ ગઈ હતી. આ જ સ્થિતિ રાષ્ટ્રદ્રુટ, ચાવડા અને વાઘેલા ખાનદાનોની હતી.

૪૨વી સોતમી સદીની આખરમાં ચાવડા ખાનદાનો પાયો રચાયા. તે સમયે ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં બીજાં સંખ્યાબંધ રાજ્યો હતાં. ચવડા કે ચાવડાની રાજધાની પચાસર હતી. આ પંચાસર ઝાલાવાડની ઉત્તરે અને કચ્છના નાના રણની ભેડે રાધન-પુર નજીક આવેલું હતું. તેઓ સૂર્યવંશી કે ચંદ્રવંશી ન હતા, પરંતુ પશ્ચિમ દિશ્વે જોડાણે કે સિંધુ નદીની પાસે તેમનું અસલ વતન હતું. ત્યાંથી તેઓ દીવ પાટણમાં આવ્યા અને ત્યારપછી પંચાસરમાં એમ ધારવામાં આવે છે કે તેઓ સિંધી ગુજરા હતા. ફેટલાકે ગુજરાતી ઇતિહાસો ઉપરથી માન્ય પડે છે કે તેઓ દીવપાટણનાં દરિયાઈ સ્થળો ઉપર લૂટફાટ કરતા હતા.^૧ અને તેથી જ એમ ધારવામાં આવે છે કે શરૂઆતમાં તેમની સક્તનત પંચાસરની આસપાસ મુધી જ મર્યાદિત હતી. પરંતુ આ વાતમાં સત્યતાનો અભાવ છે. અર્વાચીન મંશોધનથી ફેટલાકે એવા પુરાવા મળ્યા છે કે જેનાથી સાબિત થાય છે કે સોમનાથથી માંડી પચાસર મુધી તેમની સક્તનત હતી. જેમ જેમ ગુજરાતની સક્તનતો ક્રમભેર થતી ગઈ તેમ તેમ આ ખાનદાનની તાકત વધતી ગઈ. અલબત્ત, આ વંશમાં સંખ્યાબંધ રાજાઓ થઈ ગયા, પરંતુ આજ પર્વત તેમનાં નામો બાળકોમાં આવ્યાં નથી. આ વંશનો પ્રથમ રાજા “જસરાજ” કે જયસિખરી હતો એમ જણાય છે. સુરપાળ તેનો મહાર સિપાહસાધાર હતો. તેના સમયમાં તંકર નામનો મરાઠ્ઠ કવિ થઈ ગયો છે. આ કવિએ એક વખત કલ્યાણી નગરમાં જઈ સોલંકી વંશના ગણ લુવડના દરબારમાં ગુજરાતના મુલક અને રાજા જસરાજની બહુ જ તારીફ કરી. રાજાએ

પોતાના વજરને પૂછ્યું કે એ રાજા મારા દરબારમાં શા માટે નથી આવતો ?

વજરે જવાબ આપ્યો કે એ મુલક આપના તાબામાં નથી. એ સાંભળી રાજાએ મિહિર નામના પોતાના એક સરદારને એ મુલક જીતી પાછા આવવાનો હુકમ કર્યો. જયશિખરીને જ્યારે આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેણે પોતાના સરદાર સુરપાળને એક લશ્કર આપી સામનો કરવા માટે રવાના કર્યો કન્યાણીની ફેજ આગળ વધી રહી હતી. તેમાં સવાર અને હાથીનું પ્રમાણ વધારે હતું. તેમાં ૪૦૦૦ જંગી રથ હતા અને લડવૈયાનો તો ગુમાર જ ન હતો. લૂંટફાટ કરતું લશ્કર પંચાસરથી છ માર્ગલે છેટે આવી પહોંચ્યું. ત્યાંથી આખો મુલક લૂંટવાનું તથા બેરા ઊંકરાને કેદ કરવાનું શરૂ કર્યું. આ હકીકત સાંભળી કન્યાણીના સરદાર ઉપર રાજાએ પત્ર પાઠવ્યો કે “ગરીબ ઉપર ભુલમ ગુજારવો એ મનુષ્યનું લક્ષણ નથી. તુ તો કૂતરા જેવો છે, કારણ કે જેમ કૂતરા ઉપર પથ્થર ફેંકે તો તે પથ્થરને કરડવા દોડી જાય છે.” સરદારે જવાબમાં કહ્યાં કે “તું મોંમાં તણખલુ લઈ શરણે થા.” જયશિખરીનો સરદાર સુરપાળ એ દરમિયાન યુદ્ધ યોદ્ધાઓની એક ટુકડી લઈ બહાર આવ્યો અને રાત્રિને સમયે જ્યારે કન્યાણીની ફેજ નાચરંગમાં, ખાવા પીવામાં અને સૂતામાં મશગૂલ હતી ત્યારે સુરપાળે એકએક હુમલો કર્યો અને ફેજને ચીભડાની જેમ ઢાપી નાખી. આવી રીતે સુરપાળે મિહિરને હાર આપી. ભુવડે જ્યારે આ વાત સાંભળી ત્યારે તે અતિ બેચેન બન્યો અને ઊંચો નીચો થયો, અને ખુદ તે એક મહાન લશ્કર લઈ ગુજરાત ઉપર ચડી આવ્યો અને પાંચ માસ પર્યંત પંચાસરનો ઘેરા ચાલુ રાખ્યો, જસરાજે જોયું કે દિનપ્રતિદિન ઘેરા સખત થતો જાય છે. અને યુદ્ધમાં કઠિનતામાં વૃદ્ધિ થાય છે. આથી સિપાઇઓને સાફ સાફ કહી દીધું કે જેને જાન વહાલી છે તેણે નીકળી જવું. પરંતુ વફાદાર ફેજે જીવવા કરતાં આબરૂદાર મોતની પસંદગી કરી અને બહાદુરીથી

મુકાબલો કરવા માડ્યો. કલ્યાણીના રાજાને ત્યારે માલમ પડ્યું કે બાવન દિવસ પસાર થયા છતાં કૃતેહ મળતી નથી ત્યારે તેણે સુર-પાળને એક પત્ર કંઈ વસ્તુના અર્કથી લખી મોકલ્યો જે તેણે કેસર છાંટી વાંચ્યો, પરંતુ સુરપાળે દગોફટો રમવાનો સાક્ષાદ્ ઈન્કાર કરી દીધો અને સામનો બગાડર જારી ગામ્યો. કલ્યાણીની ફાજે પણ પૂરજોશથી કૃતેહ હાસિલ કરવાનો મુસન્મમ ઈરાદો કરી લીધો હતો અને ઘેરો એવો સખ્ત કરી દીધો કે જસરાજને પોતાની હાર થશે એમ ચોકસાઈ ખાતરી થઈ ગઈ. આ જોઈ જસરાજે સુરપાળને એની બહેન એટલે જસરાજની રાણી રૂપસુદરીને લઈ જગલમા કોઈ નિર્ભય જગ્યા ઉપર મૂકી આવવાને કહ્યું, તેથી સુરપાળ તેને લઈ નીકળ્યો. રાત્રે જસરાજની ફાજમા મહાભારત વિશે ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો, જેથી યુરવીરોનું ખૂન જોકળવા માડ્યું. બીજે દિવસે રાત્રિ જસરાજ ખુદ બહાદુરીથી લડ્યો, બંને બાજુનાં હનારો માથાસોનું લોહી રેડાયું, પરંતુ આખરે બાવન દિન પછી જસરાજ માર્યો ગયો અને કલ્યાણીનો રાજા કૃતેહમદ થયો. વિજયી રાજા ત્યારે મહેલમાં પહોંચ્યો ત્યારે ઇશ્વરજીવ જીઓએ એવો જોરાવર હુમલો કર્યો કે મજબૂરીથી તેને મહેલમાંથી પાછા વળવું પડ્યું. આ દગમિયાન બીઓએ ચિતા તૈયાર કરાવી લીધી અને તમામ બીઓ પોતપોતાના ધણીની લાશ ભેગી બળીને ખાક થઈ ગઈ. ગળ જીવડે પણ ઉદારતા બતાવી રાત્રિ જસરાજની લાશને વધ ધાર્મિક રીતે અંતિમ ક્રિયા કરાવી. સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છના રાજાઓ ચરણે થયા. રાજા પોતે જ એ મુશ્કેલી રહી બદોબસ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખતો હતો, પરંતુ વજીરો તેમજ હિમરાવો સુરપાળથી એટલા ગહરાઈ હતા કે કોઈપણ રીતે અહીં રહેવાની તેને સલાહ ન આપી આથી કલ્યાણીનો રાજા પાછો ચાલ્યો ગયો.^૧ અહીં તેણે એક સૂબેદારની નિમણૂક કરી, જે દર સાલ અહીંથી ગુજરાતની ખંડણી મોકલતો રહેતો.

વનરાજ ચાવડા:—ઈ. સ. ૭૪૬થી ઈ. સ. ૮૦૬

(ઈ. સ. ૧૨૯થી ઈ. સ. ૧૩૧)

જસરાજની રાણી એટલે કે સુરપાળની બહેન રૂપમુદરી ગર્ભ-વતી હતી તેને જંગલમાં મૂકી આવવા માટે સુરપાળ લઈ ગયો હતો. તેણે તેને જંગલમાં એક બીલને સોંપી હતી, જેની સ્ત્રી તેની ખિદમત કરતી હતી. જ્યારે બહેનને મૂકી સુરપાળ પંચાસર પહોંચ્યો ત્યારે તેને ખબર મળી કે જસરાજ મરણપામ્યો છે. તેણે અશાંતિ ફેલાવવાને મુલકમાં લૂંટમાર શરૂ કરી દીધી. તે જ દિવસોમાં ઈ. સ. ૬૯૬ (ઈ. સ. ૭૭)માં તેને ખબર પડી કે બહેને પુત્રનો જન્મ આપ્યો છે ત્યારે તેના આનંદનો પાર ન હતો. છોકરો ૭ વર્ષની વયનો થયો ત્યારે શીલગુણસરિ નામના એક જોન સાધુએ તેને તાલીમ આપવાની જીભેદારો પોતાને મરતક રાખી. સુરપાળ પણ ત્યાં પહોંચી ગયો અને સાથે રહેવા લાગ્યો. આ છોકરાનો જન્મ વનમાં થયો હતો તેથી તેનું નામ “વનરાજ” રાખવામાં આવ્યું. વનરાજ જ્યારે ચૌદ વરસનો થયો ત્યારે તેણે પણ મામા સાથે લૂંટફાટમાં ભાગ લેવા માંડ્યો. સુરપાળના અવસાન બાદ વનરાજે પોતે જ મુલકમાં લૂંટફાટનું કામ જારી રાખ્યું. રાજા જીવડે ગુજરાતની બિપજ પોતાની પુત્રી મીનજદેવીને આપી દીધી હતી. તેણે પોતાના સલાહકારોની સલાહથી એક ચાવડા સરદારને ભાલાદાર તરીકે નીમ્યો, જેથી કરી તેના હાથ નીચેના સિપાઈઓ મારફત હરેક ચીજનું સારી રીતે રક્ષણ થાય. કલ્યાણીના માણસો આ મુલકમાં ૭ મહિના રહ્યા અને તેમણે હરેક જાતનો માલ અને ખજનો જમા કર્યો, તે પછી સર્વ વસ્તુ સમેટી લઈને કલ્યાણી તરફ રવાના થયા. આ ખજનો કલ્યાણી જતો હતો ત્યારે વનરાજને ખબર પડી ને તેણે તે લૂંટી લીધી. પરિણામે તે દોલત-મંદ તેમજ ઝગરદસ્ત થઈ ગયો. રંક સ્થિતિમાં તેની હમદર્દી કરનારો એક ચાંપા નામનો વાણિયો હતો. તે મોઝા પર ‘તેને મદદ

કરતો તેમજ સલાહ આપતો. ^૧ હવે વનરાજે તેને વજીર બનાવ્યો. આસ્તે આસ્તે વનરાજની ઉન્નતિ થવા માંડી. દોલતને લઈને લશ્કરમાં ભરતી આસાનીથી થઈ થોડા જ સમયમાં એણે તમામ અગત્યનાં સ્થળો કબ્જે કરી ગુજરાત ઉપર હકૂમત કરવા માંડી. હવે તેને માલુમ પડ્યું કે રાજધાની ફાઈ એવી જગ્યાએ કરવી જોઈએ જે તંદુરસ્ત આમોહવા ઉપરાંત રાજકીય બાબતો માટે પણ ફાયદાકારક હોય. આવી જગ્યા માટે અણુહીલ નામના ભરવાડે પત્તો આપ્યો. ત્યાંની તંદુરસ્ત આમોહવાની દલીલ માટે તેણે જણાવ્યું કે એક દૂતરાએ અહીં સસલા પકડ્યો; સસલાએ લુદર બહાદુરી વાપરી પોતાનો જીવ બચાવ્યો. દૂંકમાં એ જગ્યા પસંદ કરવામાં આવી અને તે ભરવાડના નામ ઉપરથી તેનું નામ “અણુહીલવાડ” પાડી તે જગ્યાએ પાયતખ્તનો પાયો નાંખ્યો. ^૨ આ જ સમયે ઈ. સ. ૭૧૫ (હિ. સ. ૧૦૭) માં જુનેદ નામના સિંધના હાકેમે ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરી અને મારવાડ, માંડલ, ધિણોજ, ભરૂચ વગેરે ઉપર જીત મેળવી છૂટનો માલ લઈ પાછો આણ્યો ગયો, પરંતુ સિંધમાં માંહોમાહેની તકરારને લઈ અહીંની લુદ્ધિપૂર્વક વ્યવસ્થા ન થઈ. આ અશાંતિ અને મુસ્લેલીનો લાભ

૧. હું ધારું છું કે આ વાણિયો તેનો વિશ્વાસુ માણસ હતો; તેની મારફત માલનો પત્તો મેળવી તે લૂંટફાટ કરતો હતો, અને તેની જ મારફત તે વેચતો હતો

૨. આફને અકબરી અને મિરાતે અહમદીમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે ભરવાડે એવી રીતે કરી હતી કે જે મારા નામ ઉપરથી રાજધાની વસાવવામાં આવે તો જ જગ્યાનો પત્તો આપું; અને તેથી તેની એ રીતે કમૂલ કરવામાં આવી. પછી એ જગ્યા બતાવી જે એક ગાંઠ જંગલમાં સરસ્વતી નદીના સમૃદ્ધ પ્રદેશમાં દક્ષિણ બાજુના કાઠાની નજીકમાં જ્યાં સપાટ સ્થાનમાં આવી હતી. હું ધારું છું કે એ ભરવાડ તેના સાથીઓમાં હતો અને ભરવાડ હોવાના સબબથી તે એ જંગલના ખૂંટખૂંટથી વાકેફ હતો. આવી રીતે વનરાજે પોતાના બે સાથીઓના નામ ઉપરથી બે શહેર વસાવ્યાં : એક અણુહીલવાડ અને બીજું આખાનેર

લઈ વનરાજે પોતાની કાશિશે શરૂ કરી દીધી. (બલાઝરી—સિંધની ક્ષેત્રના ઉલ્લેખમાં). હું ધારું છું કે ઘણું કરીને આ જ હુમલાથી રાજા જુવડની ગુજરાતની સસ્તનત એટલી કમજોર થઈ ગઈ કે વનરાજે સાધારણ કાશિસથી સસ્તનત કાયમ કરી દીધી. આથી શરૂઆતમાં તેનું નામ “અલુહીલવાડ” રાખવામાં આવ્યું હતું. વખત જતાં ૩૬ થતાં (નહરવાળા) થઈ ગયું. મુસ્લિમ વિજેતાઓની ભાષાએ તે નામમાં ફેરફાર કર્યો અને તે “નહરવાલા” થયું. અને આલીશાન અને દબદબાવાળું શહેર તે જમાનામાં “પટલુ” કહેવાતું હતું તેથી આ શહેર પણ આખા અને રોનકદાર થઈ ગયેલું હોવાથી “પટલુ-પાટલુ” કહેવાવા લાગ્યું અને આજ પર્વત હિંદુઓ તેને આ જ “પાટલુ” નામથી ઓળખે છે.

વનરાજે વિક્રમ સંવત ૮૦૨ (ઈ. સ. ૭૪૬^૧ અને હિ. સ. ૧૨૬)ના વૈશાચ સુદ ત્રીજ (અમાત્રીજ)ના દિને ન્યોતિપીઓના કહેવા મુજબ માંગલિક સમય ૨૨ ઘડી, ૪૫ પળે સૂર્યાસ્ત પછી રાજધાનીની સ્થાપના કરી હતી. તે વખતે પહેલા ભાવમાં સિંહ, ખીજા ભાવમાં કન્યા, ત્રીજામાં તુલા, ચોથામાં વૃશ્ચિક અને પેત્રુ, પાંચમાં ધન, છઠ્ઠામાં મકર, સાતમાં કુંભ, આઠમાં મીન અને શુક્ર, નવમાં મેષ શુક્ર અને રવિ, દસમાં વૃષભ ચંદ્ર શનિ મંગળ અને રાહુનો સંગમ. અગિયારમાં મિથુન અને બારમાં કર્ક હતાં. ખગોળવેત્તાએ કહ્યું હતું કે જે હજાર પાંચસો સાત (૨૫૦૭) વરસ, સાત માસ, અને નવ દિન પસાર થતાં આ શહેર

૧. આઈને અકબરીમાં ઈ. સ. ૭૭૫ (હિ. સ. ૧૫૪) અને મિરાતે અહમદીમાં લેખકે ઈ. સ. ૭૨૧ (હિ. સ. ૧૦૩) આપી છે. અને એક ખીજા સાલ ૮૬૬ (હિ. સ. ૨૦૨) છે. પણ બધી જિન પાયાદાર છે. પરંતુ ને ઈસ્વી સન સાચી હોય તો ને તારીખ ઉપર જણાવવામાં આવી છે તે બરાબર છે. (મુખતસદ્દવલ, પ્રેસ, ખીરત)

હિંદુઓનો સમય

વેરાન ચર્ચ જો.૧

તે જ સાલ એટલે કે ઈ. સ. ૭૪૬ (હિ. સ. ૧૨૯)મા તે તખ્તનશીન થયો અને કેટલાક દિવસ પછી ચાંપા નામના તેના વજીરે એક કિલ્લો વસવાટ સહિત પાવાગઢ નજીક તૈયાર કરાવ્યો, તે હાલમાં ચાંપાનેર (ચંપાનગર) કહેવાય છે. ધણુ કરીને સરહદ ઉપરનો છેવટનો કિલ્લો એ છે, જે સરહદનું માટે બાંંવવામાં આવ્યો હતો. વનરાજે વજીરની મદદથી ચાલાકીથી રાજ્ય ચલાવ્યું અને મુલ્કમાં શાંતિ સ્થાપવામાં તથા તેને આબાદ કરવામાં બનેએ તદખીરથી કામ લીધું. તેણે ઘણી જગ્યાએ મંદિરો બંધાવ્યા. બહુધા પોતે તો બણેલો ન હતો તેમજ કોઈ ખાસ ધર્મમાં પણ પાકો ન હતો, પરંતુ બ્રાહ્મણો તરફ ઘણી માનની દૃષ્ટિથી જોતો હતો. તેણે પોતાના બાળબચ્ચાને કેળવણી આપવામાં કયાસ રાખી ન હતી. તેની રૈયત તેને બહુ ચાહતી હતી. અને એ જ કારણથી (પાટણમાં આવેલા) પારસનાથના મંદિરમાં યાદગીરી માટે તેનું બાવલું પણ રાખવામાં આવેલું, જે આજ પર્થત મોજુદ છે. વનરાજ બહુ જ બહાદુર હતો. તેણે ફક્ત આપ-બળે પિતાની ગુમાવેલી સસ્તનત ફરીથી હાંસિલ કરી હતી. આ સમય સુધી તેની માં ૩૫મુદરી હયાત હતી અને શીલગુણસુરિની દેખરેખ નીચે જીવન ગુજારી રહી હતી. તેણે તેને “નહરવાલા”માં ખોલાવી લીધી. સુરિ પણ સાથે જ હતો. તેણે એક મોટું દેરાસર બંધાવ્યું જેનું નામ ‘પંચાસરા પારસનાથ’નું દેરાસર રાખવામાં આવ્યું. ૬૦ વરસ પર્થત રાજ્ય કરી એકસો દસ વર્ષની વયે તેણે દેહત્યાગ કર્યો. ઈ.

સ. ૮૦૬ (હિ. સ. ૧૯૧).^૧ તેના જીવનના યેવટના ભાગમાં ધ. સ. ૮૦૫ (હિ. મં. ૧૯૦)ની આસપાસ ખલીફા હાફ્ઝ રસીદના વજર વહા બર્મકીએ એક મંડળ હિન્દુ ધર્મ વિશેની માહિતી મેળવતા માટે મોકલ્યુ તે કેટલાક દિવસ માનખેડમાં રહ્યુ પછી પાછા જઈને એક અહેવાલ વજર આગળ પેશ કર્યો. ઇબ્ન નદીમે પોતાની કિતાબમાં તેનો સારાશ આપ્યો છે. આ વિશેનું વિગતવાર બ્યાન ઉપર આવી ગયુ છે

યોગરાજ આવડો:—ધ સ ૮૦૬-૮૪૮ (હિ. સ. ૧૯૧-૨૨૮) વનરાજના અવસાન પછી તેનો પુત્ર યોગરાજ તખ્તનશીન થયો.^૨ તે પછ્ય તેના બાપના જેવો બહાદુર અને પરાક્રમી હતો. તેણે તેની સત્તનતની સીમામાં વૃદ્ધિ કરી. એ વિદ્વાન હતો. ખાસ કરીને લઙ્કાપક શબ્દોના ઉપયોગમાં માહેર હતો. તીરથ-દાત્રીમાં તો તે એક્રો હતો. સહીસલામતી અને શાંતિ સ્થાપવામાં તેણે બહુ જહેમત ઉઠાવી હતી. તેના જીવનમાં એક મશહૂર બનાવે એવો છે કે તેના પુત્ર ક્ષેમગજે તેને કહ્યુ કે એક વિદેશી જહાઝ (બહુધા અરબોનું હતુ) સોમનાથ પહર ઉપર આવ્યુ છે, હું તેને લૂંટી લઉં ? યોગરાજે કડક રીતે મનાઇ કરી. પરંતુ નવજવાન શાહનદાએ

પોતાના સફરનામામાં સચાવનમા પાના ઉપર લખે છે કે “ જન-
પરેમાં ઘોડાની બહુ કમી છે.” વરસાદ (હિ. સ. ૭૨૮) અને
રચીદુદીન (હિ. સ. ૭૧૮) પોતપોતાની કિતાબોમાં જણાવે છે કે
“અને માખર (મદ્રાસ) માં ચારા ઘોડા નથી તેથી અંદરેઅંદર ચોરી
ગોઠવણ હતી કે જમાનુદ્દીન ઇલાહીમ (રાજાનો મુસવ્વમાન દીવાન)
૧૪૦૦ (ચૌદ સો) અરબ ઘોડા લાવ્યા હશે. વરસમાં ૧૦૦૦૦ (દસ
હજાર) ઘોડા ઈરાની અખાતનાં ખીન અંદરે જેવાં કે કતીફ,
અલ્લહેસા, બહરેન, હુરમુઝ વગેરેથી આવતા હતા. (ધણું કરીને તે
ફરિફી અને અરબી હશે.) અને હરેક ઘોડાની કીમત ૨૦૦ (બસો
વીસ) સોનાના સિક્કા હશે. એ કાલકરાર હિ. સ. ૬૬૨ નો છે.
માર્કોપોલો જે સમયથીન મુસાફર હતો તેણે પણ ગુજરાતનાં અંદરે
વિશે ઉલ્લેખ કર્યો છે કે “ અહીંના ધણાખરા વતની ચાચિયા છે.
લૂંટના માધમાં ઘોડા જેવામાં આવે છે તે રાજ લઇ લે છે અને
બાકીનો માલ માંહોમાંહે વહેંચી લે છે.” (આ બનાવો અલાઉદ્દીન
ખલજીની ગુજરાતની છત પહેલાંના સમયનાં.) વળી એ પણ ખૂણું
ન જોઈએ કે શિહાબુદ્દીને પૃથ્વીરાજ ઉપર હુમલો કર્યો તેના કારણે
પૈકીમાંનું એક એ પણ દત્ત કે રાજના એક સંજંધીએ ઘોડાના એક
મુસવ્વમાન વેપારીના તમામ ઘોડા છીનવી લીધા હતા. તેણે શિહા-
બુદ્દીન આગળ ફરિયાદ કરી અને શિહાબુદ્દીન ગેરીએ લખ્યું તે છતાં
પૃથ્વીરાજે ઘોડા પાછા આપવાનો ઈન્કાર કર્યો. ફરજ વારેલાએ
પોતાના વજીર માધવને કાશ્મીરી અને તુર્કી ઘોડા ખરીદવાને મોકલ્યો
હતો. મારી આ વિજતની મતલબ એ છે કે ઉત્તર અને દક્ષિણ
હિંદુસ્તાનમાં સાતમી અને આઠમી સદી પર્યંત ચારા ઘોડાનો
અભાવ હતો. મુલેમાન બસરીનું આ બ્વાન ફરીથી જોઈએ કે
“ ગુજરાતના રાજા પાસે જેવા ઘોડા છે તેવા દિલમાં કાંઈ પાસે
નથી.” એ ઘોડા આજ સોમનાથની લૂંટના છે, તેની સંખ્યા દસ
હજાર જેટલી હતી. દીનાર (સોનાના સિક્કા)ની કીમતમાં વખતોવખત

ફેરફાર થતો રહ્યો હતો: ૨૫-૧૫-૧૨-૮. હવે જો દીનારની કીમત ફક્ત આઠ ૯ રૂપિયા ગણવામાં આવે તો એ હજાર ઘોડાની કીમત ૧૭૬૦૦૦૦ રૂપિયા થઈ. દ્વાથી અને ખીજા માલની કીમતનો અદાજ આ ઉપરથી બાંધી શકાય. ચોગરાજે એના બદલામાં શુ આપ્યું હશે એ વિશે કંઈ જાણવામાં આવ્યું નથી; પરંતુ એમ અટકળ કરવામાં આવે છે કે જેમ કોઈ દેવાળિયા પેદીના બાગીદારોને થોડું થોડું આપી સમજાવવામાં આવે છે તે પ્રમાણે આ વેપારીઓને સમજાવી દેવામાં આવ્યા હશે. વળી તે પણ રાજ ન ચાલે તો એ શુ કરવાના હતા ?

કેટલોક વખત વીત્યા બાદ સસ્તનતના અંતભોજો શાહઝાદા (જે વારસદાર પણ હતો) માટે સિક્કારિય કરી ત્યારે રાજ્યને જવાબ આપ્યો કે રાજ્યનું કામ રાજ્ય અને રાયતનું રક્ષણ કરવાનું છે; તેમનું

આશુથી માંડી દેક પાટણ સુધી પહોંચતી હતી. એમ જણાય છે કે તેના જમાનામાં બાબલોની જડ જાંડી જઈ પહોંચેલી હતી અને ધાર્મિક કામો ઉપર વધારે બાર મૂકવામાં આવતો હતો, અને લોકોને પાણી શુદ્ધ હતી.^૧

દ્વેમરાજ આવડો:—ઈ. સ. ૮૪૨—ઈ. સ. ૮૬૬ (દિ. સ. ૨૨૮-દિ. સ. ૨૫૨)

યોગરાજ પછી તેનો પુત્ર દ્વેમરાજ તખ્તનશીન થયો. એને મીઠમજ ખલુ તેણે હતો. તેના ગોડિયા પલુ સારા ન હતા. તેમની સલાહથી જ આપની સખત મનાઈ છતાં તેણે સોદાગરોનાં જહાઝો લૂંટ્યાં જેમાં દસ હજાર ધોડા, હાથી અને લાખો રૂપિયાનો માલ હતો. એ દોલતથી તેણે ઘણો ફાયદો ઉઠાવ્યો^૨ અને પોતાની

૧. અફસોસની વાત છે કે રત્નમાળામાં એ વિશે કંઈ વસ્તુખ કરવામાં આવ્યો નથી. વેપારીઓને લૂંટ્યા બાબતના બ્યાન પછી એમ લખવામાં આવ્યું છે કે 'વાનરાજે પોતાના જાને લાલચો ને આ ખતરામાં સામેલ હતા તેમને બોલાવી કપડા આપ્યા બાદ કહ્યું કે મેં મારા જીવનભરમાં ને કામ કરવાનો ઇરાદો કર્યો હતો તે વખતે મને પાણી ફેરવ્યું. પરદેશી વિદ્વાનો જ્યારે આ સાંભળશે ત્યારે ગુજરાતના રાજાને નીચ લેખશે. અને હુદારુના સાદાર કહેશે. રાજાનીતિમાં લખ્યું છે કે રાજાનો દુકમશંખ, બ્રાહ્મણોના વચીકાની મોકુશી, પયારી વપરાયી અને જુદી મુવાડવી એ ચિના હથિયારો લાગેલા એવા થા છે.

૨. રત્નમાળામાં એ વિશે કંઈ પણ લખવામાં આવ્યું નથી. સદુલ્લ મઠે રત્નમાળાની ઢગીકત જલ્દી જરૂરી છે. એના મંચકારનું નામ લાલજી કૃષ્ણજી છે. ચાવડા વંશની સ્થાપના પછી લગભગ ૪૪૭ વર્ષો અને સોલંકી વંશની સ્થાપના પછી ૧૪૨ વર્ષ બાદ એ પુસ્તક લખવામાં આવેલું હતું. સોલંકીના જમાનાનો લેખક દોવાથી કુદરતી રીતે સોલંકી વંશની પુષ્કળ પ્રશંસા કરે છે સોલંકી ખાનદાને ચાવડા પાસેથી સહવનત બીનથી લીધેલી દોવાથી હરીફ સમજી તે વિશે જાણ સનીય રીતે તેનું બ્યાન કરે છે. જુઓ, જસરાજને હુદારુ ખાનદાનનો કહ્યો છે. વનરાજ તો હુદારુ જ હતો. મળકર મંચકારના કહેવા મુજબ યોગરાજે સારી જિંદગી દરમિયાન સુંદર

કેાઈ તાકતમાં વૃદ્ધિ કરી આસપાસનો મુદ્દ જીતી લીધો. પરંતુ દુરાગ્રહી મીનજી અને ગરમ સ્વભાવવાળો હતો, તેથી વજીરો તેમજ સગાં સંબંધીઓ તેનાથી નારાજ રહેતાં હતાં અને હંમેશાં તેની સાથે ખનતુ ન હતું. કોઈનું કહ્યું મ્હાનતો ન હોવાથી લોકો સલાહ આપતાં પણ ડરતા હતા. ૨૪ વરસ રાજ્ય કરી ઈ. સ. ૮૬૬ (હિ. સ. ૨૫૨) માં તે મરણ પામ્યો.^૧ એ જ સમયે સુલેમાન બસરી ઈ. સ. ૮૫૨ (હિ. સ. ૨૩૭)માં ગુજરાતમાં આવ્યો હતો અને માનખેજ રાજ્યમાં રહી ચાલ્યો ગયો. આ ઉપરથી એમ માલૂમ પડે છે કે ધણું કરીને ક્ષેત્રરાજને વખતોવખત વલખીના રાજ્યો સાથે લડાઈ લડવી પડતી હતી. એ રાજ્ય મુસલમાનોનો કદો વિરોધી હતો, પરંતુ એના રાજ્યમાં હંમેશાં શાંતિ રહી હતી.^૨

સુવડરાજ આપડા:—ઈ. સ. ૮૬૬-૮૯૫ (હિ. સ. ૨૫૨

કામો કર્યા, કારણ કે તે ખાનદાનના કપાળે લુગરું વૃત્તિનું લાંછન મિઠાવવા માનતો હતો. આ સદ્ગુણી પુરુષની ૨૬ સાલની હકૂમત દરમિયાન સોમનાથ બંદરના પરદેશી વેપારીઓને લંટયાના કિસ્સા સિવાય કોઈ બીજો બનાવ નોંધવા લાયક નજરે ન પડ્યો (અર્થાત્ તેને ફક્ત બૂરી બાજૂ દોશનદાર માલૂમ પડતી) હિન્દુ લેખકોનો દિવાજ એવો પણ છે કે જે રાજ્ય તેમની માન્યતા મુજબ હવે માલૂમ પડે તેની પ્રશંસામાં પાછી પાની કરતા નથી અને જે નાપસંદ પડ્યો તેને ક્ષાતો લડાવી જ મૂકે છે અથવા તો ફક્ત એટલું જ લખે છે કે કૃષ્ણાણુ જન્મ્યો અને મરી ગયો; જેનું કે અંધકારે ક્ષેત્રરાજની બાબતમાં પણ એમ જ ક્યું છે.

૧. મિરાતે અહમદીમાં ૨૫ સાલ છે જે આઈને અકબરીની નકલ છે. રાજ્યોના નામ વિશે આઈને અકબરી અને બીજી ગુજરાતી તારીખોમાં મતભેદ છે. મેં ગુજરાતી તારીખોની વિગતો વધારે સાચી સમજી તે જ નામો રહેવા દીધાં છે, કારણ કે એ લોકો પોતાના વતનની વાતોથી અણુવફજ્જ કરતા વધારે વાકેફ હતા. મિરાતે અહમદીમાં જે છે તે આઈને અકબરીમાંથી નકલ કરેલું છે.

૨. સિલસિલતુલ તવારીખ મુલેમાન બસરી-એસ પેરિસ

-૨૮૨) તેણે પોતાના પિતાના અવસાન બાદ સલ્તનતની લગભગ પોતાના હાથમાં લીધી. એમ જણાય છે કે તેના બાપના આખરી સમય દરમિયાન જે બેચેની પેદા થઈ હતી તે તેણે તરત જ દૂર કરી અને રૈયતને રાજી રાખવામાં કાસી કાસિય કરી.

આ જ કારણથી ૨૯ સાવ પર્વત સુખશાંતિથી તેણે રાજ્ય ક્યું. અને આખરે ઈ. સ. ૮૯૫ (હિ. સ. ૨૮૨)માં આ ફાતી દુનિયાનાંથી કૂચ કરી ગયો. લોકો તેને 'પયયુ' પણ કહેતા હતા.^૧ એના જ સમયમાં ઇ. સ. ૮૭૭ (હિ. સ. ૨૬૨)માં અબુલહસન ઝૈદ સૈરાસી આવ્યો હતો, જેણે સુલેમાન બસરીની વાતને સખ્દશઃ ટેકો આપ્યો છે. તે પણ લખે છે કે તેને વખતોવખત વલખીના રાજાઓ સાથે લડવું પડે છે, અને તે મુસલમાન રાજાઓનો દુશ્મન છે.^૨

ચેરિસિહુરાજ-ઈ. સ. ૮૯૫-૯૨૦ (હિ. સ. ૨૮૨-૩૦૮)-
તેના પિતાના મરણ પછી તે ગાદીએ આવ્યો અને ૨૫ વરસ સુધી તેણે રાજ્ય ક્યું. પરંતુ તેના રાજ્યની કાર્મ પણ બાબત ઉલ્લેખ કરવા લાયક મળી નથી. પરંતુ એમ જણાય છે કે રાજ્યની ધરી ઢીલી થવા એ જ સમયથી માડી હતી, કારણ કે વારંવાર તેને યત્નો સાથે લડવું પડ્યું હતું. તેનો વજીર બહુ વિદ્વાન હતો. તેની આતુરીથી તે હમેશાં ફતેહમંદ થતો. બહુધા એની દુશ્મનાવટ વલખીના રાજ્ય સાથે હતી. મસકદી, ઇતિહાસકાર એના જ વખતમાં એટલે કે ઇ. સ. ૯૧૫ (હિ. સ. ૩૦૩)માં અહીં આવ્યો હતો, તે જણાવે છે કે ગુજરાતના રાજા સાથે વલખીના રાજ્યને હમેશાં તકરાર રહે છે. ગુજરાતનો રાજા મુસલમાનોનો મહાન દુશ્મન છે. એની વિખતવાર હકીકત આગળ આવે છે.^૩ અને એ જ જમાનામાં ઇ. સ. ૯૧૨

૧. ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં આ નામને બદલે "ચાનુડ" લખવામાં આવ્યું છે.

૨. કિતાબુલ હિદ વસસીન ઝૈદ સૈરાસી ટ્રે. ચેરિસ

૩. મસકદી, પૃ. ૩૮૨, લા ૧, ટ્રે. મિસર

(હિ. સ. ૩૦૦)માં જુઝુર્ગ બિન શહરિયાર માનખેળ ન્લેધને ચીન તરફ નીકળી ગયો. તેણે માનખેળ પાયતખ્તની બહુજ તારીફ કરી છે, અને તેને સોનાનું શહેર કહ્યું કે ઇ. સ. ૯૨૦ (હિ. સ. ૩૦૮)માં એ રાજા મરણ પામ્યો.

રત્નાદિત્યરાજ:—ઈ. સ. ૯૨૦-૯૩૫ (હિ. સ. ૩૦૮-૩૨૪). રાજા વૈરિસિંહ પછી તેનો પુત્ર રત્નાદિત્ય ગણ થયો. મુસલમાનો તેને રિશાદત કે રિસાદત કહે છે. એ રાજા નેકદિલ સત્યવાદી તેમજ પરાક્રમી હતો. તેણે મુલકની સુંદર વ્યવસ્થા કરી અને તેની રૈયત તેનાથી ગણ હતી અને ગળ્યમાં સુખશાંતિ પામી હતી; તે છતાં હેમરાજના સમયથી જે પડતીનો કાઢો પેઢો હતો તે બરાબર તેને ખાતો રહ્યો સૂએદારોની ચડતી થઈ અને કેન્દ્રની હકૂમતીમાં કમળેરી આવી. એ ૧૫ વરસ રાજ્ય કરી પરલોકવાસી થયો.

સામંતસિંહ:—ઈ. સ. ૯૩૫-૯૪૨ (હિ. સ. ૩૨૪-૪૪૧). રત્નાદિત્યનો પુત્ર સામંતસિંહ ગાદી ઉપર બિરાજમાન થયો એ વંશનો એ છેલ્લો ગણ હતો. તે મોજાલો અને દિલનો કમળેર હતો. તે ઉપરાંત બદમાશનો અને જુલમી હતો, શરાબનો ઉપાસક હતો. એક દિવસ શરાબના નિશામાં પોતાના ભાણેજ મૂળરાજ માટે ગાદી વારસ તરીકેની વિધિ કરી દીધી. નિશો જિતરી ગયા બાદ મૂળરાજ પાસેથી પાછી માગણી કરી, પરંતુ તેણે તેમ કરવાનો સાફ ઈન્કાર કર્યો. ઝગડો વધ્યો ત્યારે આખરે લડાઈ થઈ. સામંતસિંહ માર્યો ગયો અને મૂળરાજ તખ્તનો કમળે લઈ સ્વતંત્ર રાજા થઈ ગયો. “કુમારપાલચરિત્ર”માં જણાવવામાં આવ્યું કે કે જમાઈ, ભાણેજ અને મૂર્ખ કદી ઉપકૃત રહેતા નથી. આવડા વંશના ૮ રાજાઓએ લગભગ ૨૦૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું.^૧

૧. કલ્યાણીરાજની ૫૦ વરસની હકૂમત ને કાઢી નાખવામાં આવે તો ચાવડા વંશની સંસ્કૃતવળી કુલ મુદત ૧૨૬ વરસની થાય છે. આ જ

આવડા ખાનદાનની વસાવળી

મુખ્ય સ્થળ

મોમનાથ પાટણ

ગુજરાત મિથથી આન્ધ્ર

જસરાજ (કે જયવિખરી) ઇ. મ. ૧૯૬

(હિ. સ. ૭૭) પર્યાંત ૫ આસર

હલ્યાખીરાજ (પં.સાલ) ઇ. સ. ૧૯૬ હિ. સ. ૭૭ „

૧ વનરાજ (જસરાજનો પુત્ર) ઇ. સ. ૭૪૬

(ઈ. સ. ૧૨૯) પર્યાંત અણ્ણીનાક

૨ યોગરાજ ઇ. સ. ૮૦૬ (હિ. સ. ૧૯૧) „

૩ દેવરાજ ઇ. સ. ૮૪૨ (હિ. મ. ૨૨૮) „

૪ ભુવરાજ ઇ. મ. ૮૬૬ (હિ. સ. ૨૫૨) „

૫ વૈનિશિહરાજ ઇ. સ. ૮૯૫ (હિ. મ. ૨૮૨) „

૬ રત્નાદિત્ય ઇ. સ. ૯૨૦ (હિ. સ. ૩૦૮) „

૭ સામંતસિંહ ઇ. સ. ૯૩૫ (હિ. મ. ૩૨૪) „

કાલુથી મિરાને અહમદીમા સદનનની મુદત આટલી વખતે આજનાં આજે રત્નામામા જણાવશા આજુ કે કે સામંતસિંહે રાજ્ય મુદત કરી પાડું આજુ તેથી તે દિવસથી આવડા ખાનદાનની બક્ષિરાની ચેરબચત દાખલાં પછ નહીં અહીં પણ માન્ય પડે છે કે સામંતસિંહના નર્તનથી સર્વ આવડા ખાનદાનની યીકા કરી છે, પરંતુ પોતાની પુત્રી સોલંકી ખાનદાનમા પાણીવેણી દેવથી જ તેના બાપની તારીફ કરવામા આવે છે, આથી લેખકને તે જમીન ઉપર તુલ્ય લેવો દેખાય છે. પરંતુ વાસ્તવિકતા વાળ છે કે કોનાના સૂર્યવંશીઓને ચેર અને હુદાસાના ખાનદાનમા પાણીવાનુ સા કાલુથી પસંદ હતું હતું

દુ પાનુ છું કે સામંતસિંહ તો એક પ્રખ્યાતની જગમા સપડાઈ નસા હતો ખરેખર મૂળાને પદેવેથી જ રાજ્યના ઉમરાવો સાથે સુખિ પ્રજુખિ રચી મૂકી હતી, નહિતો કોઈ નસામા પારકા યજ્ઞને અહીંવાસ બનાવે અને પોતાના કુદરતના વમાન લોક તેમજ રાજ્યના ઉમરાવો દાવ ઉપર દાવ મૂકી બેસી રહે એ કેમ બને ?

: ૫ :

સોલંકી વંશ:—ઈ. સ. ૯૪૨ થી ૧૨૪૨ (હિ. સ. ૩૩૧
હિ. સ. ૬૪૦)

ઉપર જણાવવામાં આવ્યું કે ગુજર કામની એક શાખા ચાલુક્ય હતી તે જ ચાલુક્ય વંશની એક શાખા સોલંકી છે. ઉત્તરમાં સોલંકી રાજ્યની રાજધાની સિન્ધમાલ હતી. તેઓ આસપાસની સસ્તનતોના દબાણને લઈને પોતાની જગ્યાનો ત્યાગ કરી માળવા ચાલ્યા ગયા દક્ષિણમાં સોલંકીનું પાયતખ્ત કલ્યાણી હતું. સોલંકી ખાનદાને આવડાઓ પાસેથી અને ફરીથી સોલંકી પાસેથી આવડાઓએ ફરી રીતે ગળ્ય લીધું એ વિશે વિગતવાર પાછળ લખવામાં આવ્યું છે. હવે ફરીથી સોલંકી વંશમાં મસ્તનત આવી તે વિશેની હકીકત આ પ્રમાણે છે કે કલ્યાણીના રાજા ભુવડની ચોથી પેઢીએ હોમાદિત્ય નામનો એક ગઝ હતો જે પોતાના હેયાં હોકરાં સાથે સોમનાથની જાત્રાએ આવ્યો હતો, પાછા ફરતા પાટણ (અણહીલવાડ)માં પશ્ચ કિતર્યો. ત્યાંના રાજા રત્નાદિત્યે પોતાની પુત્રી લીલાવતીનું લગ્ન કલ્યાણીના રાજાના વડા પુત્ર “રાજિ” સાથે કર્યું. મૂળરાજ તેનો હોકરો હતો. પ્રસવ વખતે જન્મ થતાં પહેલાં તેની માતા મરી ગઈ, તેથી તેનું ઉદર ચીરીને હોકરાને બહાર કાઢવામાં આવ્યો હતો. એ તો ગુજરાતના કૈસર જેવો હતો. જન્મ વખતે મૂળ નક્ષત્ર હોવાથી તેનું નામ “મૂળરાજ” પાડવામાં આવ્યું હતું, સામંતસિંહે પોતે તેની પરવરિય કરી હતી અને હરેક જાતની તાલીમ આપી હતી. તે કાબેલ અને બહાદુર હતો. તેણે પોતાના સહૃદયોથી લોકોના હૃદય જીતી લીધાં. ધણું કરીને સામંતસિંહની ગફલત અને પોતાની હોશિયારીથી દરબારીઓનું વલણ તેના તરફ થઈ ગયું હતું.

મૂળરાજ સોલંકી—ઈ. સ. ૯૪૨ થી ઈ. સ. ૯૯૭ (હિ. સ. ૩૩૧ થી ૩૮૭)

મૂળરાજ, સોલંકી વંશનો સ્થાપનાર તેમજ ગુજરાતનો મહાન

રાગ્ન હતો. તેની વિખ્યાતિનાં ત્રણ કારણો છે : (૧) તેની કુતેહોને લઈને તમામ ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર એક કેન્દ્ર ઉપર એક ઝંડાનીએ આવ્યાં; (૨) જૌહ્ન ધર્મ અને તેના રાગ્યને ગુજરાતમાંથી બહાર કાઢ્યાં; (૩) તે ખાસ કરીને પાલણીને બહુ માન આપતો હતો.

તેના જન્મ તેમજ મરણની સાલો વિશે માહિતી મળતી નથી, પરંતુ એ વાત તો નક્કી જ છે કે તેણે ૫૫ થી ૫૬ સાલ પર્વત રાગ્ય કયું. તેની તખ્તનશીની વખતની તેની વય ૨૦ વરસની માનવામાં આવે તો તેના જન્મની સાલ ઇ. સ. ૯૨૨ (હિ. સ. ૩૧૧) હોઈ શકે. તેના પિતાનું લગ્ન રત્નાદિત્ય આવડાની પુત્રી સાથે થયું હતું, જેણે ઇ. સ. ૯૨૦ (હિ. સ. ૩૦૮) થી ઇ. સ. ૯૨૫ (હિ. સ. ૩૨૪) પર્વત હુકમરાની કરી હતી; એટલે કે તેના તખ્તનશીન થયા બાદ મીર્જે કે ચોથે વરસે મૂળરાજનો જન્મ થયો હતો. ઇ. સ. ૯૯૭ (હિ. સ. ૩૮૭)માં મૂળરાજે તખ્ત ઉપરથી પોતાનો હાથ ઉઠાવી લીધો. એ સમયે તેને ગાગ્ય ક્યે ૫૫ થી ૫૬ વરસ વીતી ગયાં હતાં. સામાન્ય રીતે ઇતિહાસોમાં જણાવવામાં આવે છે કે તેના જન્મ પછી લગભગ ૭૫ વર્ષે હકૂમતના હકને ટોકરે મારી ઈશ્વર-પ્રાર્થના અને તીર્થોની યાત્રામાં પોતાની જિંદગી પસાર કરી. અર્થાત્ પોણાસો વરસની ઉંમર પછી પણ તે લાંબો સમય જીવ્યો હતો. મૂળરાજે પોતાના મામા સામંતસિદ્ધની કતલ કરી તખ્તના તમામ વારસોને મોતના ઘાટ ઉપર ઉતારી મૂકીને તખ્ત હાસિલ કયું. જેઓ તેની રામશેરથી છટક્યા તેઓએ આસપાસની સસ્તનતોમાં આશ્રય લીધો. હું ધારું છું કે તેણે આખરી સમયે પોતાનું કેન્દ્રસ્થાન સૌરાષ્ટ્ર કયું હતું, જ્યાં મૂળરાજની વિરુદ્ધ કાવતરાં રચાયાં હશે. પરંતુ ખરી વાત એ છે કે તેનો વારસાગરે કોઈ પણ હક ન હતો. તેથી આ વાત ફેલાઈ ગઈ ત્યારે અજમેર અને તેલંગના રાગ્યોએ એ જ બહાનાથી ચલાવેલો ઇરાદો કર્યો. મૂળરાજે પણ તમામ તૈયારીઓ કરી અને રાજધાનીના સરદાર મોટે તદ્દનીર કરવામાં મણા ન

રાખી. પરંતુ લડાઈ સમયે સર્વ નકામુ ગયું. બને ફોજોને એટલું સખત દબાવ્યું થયું, કે પાયતખ્ત છોડી (કચ્છમાં આવેલા) કચ-કાટમાં ચાલ્યો ગયો. તે ધારતો હતો કે નવરાત્રના તહેવાર આવતાં અજમેરની ફોજ પાછી ફરશે, કારણ કે રાજા માટે મંદિરમાં જઈ પૂજા કરવાનું જરૂરી હતું. પરંતુ તેની ધારણા ખરી ન પડી. અજમેરના રાજાએ માતા (મર્તિ) ને અહીં મંગાવી પૂજા કરી અને જોરદાર હુમલાની તૈયારી શરૂ કરી. આથી ગજરાઈને રાજ્યના મુત્સદ્દીઓને મૂળરાજે બોલાવી મલાહ પૂછી. તેમનો અભિપ્રાય એવો આવ્યો કે એકી વખતે બે દુશ્મનો સાથે લડવું હઠાપણુ બરેલું નથી. પરિણામે અજમેરના રાજાને નજરાણુ (અર્થાત્ લડાઈનો ખર્ચ) આપી વિદાય કર્યો અને તૈલગના બારપ નામના સરદાર સાથે લડાઈ કરી તેને હરાવ્યો. તે લડાઈમાં બારપ માર્યો ગયો. ફોજ ભાંગી જઈને નાસી ગઈ અને ગુજરાત આ તોફાનમાંથી બચ્યું; ઈ. સ. ૬૭૭ (હિ. સ. ૩૬૭); એટલે કે ૩૫ વરસ પૂર્વ ત મૂળરાજ તેને બળવાન કરતો રહ્યો વળી ફોજ તૈયારીમાં ગૂંચાઈ ગયો. તેણે લોકો માટે સખ્યાબંધ જગ્યાએ મંદિરો બંધાવ્યાં. બાહ્યણોને ખુશ કરવા માટે ઈનામો અને દાન આપ્યાં. એ સમય સુધી તેની સસ્તનતમાં મોંગીર, ખંભાત અને જંબુસરના રાજ્યો દાખલ ન હતા.^૧ અને એ જ પ્રમાણે લાટ અર્થાત્ બકસ પણુ તેની સત્તા નીચે આવ્યું ન હતું. સૌરાષ્ટ્રના કેટલાક નાના નાના રાજાઓ પણ મૂળરાજના તાબામાં ન હતા. મોંગીર (માનખેળ)ની સસ્તનત તે સમયે અતિ કમજોર થઈ ગઈ હતી. સૌરાષ્ટ્રનો આખરી રાજા ગ્રહરિયુ નામનો હતો.^૨ તેના રાજ્યનો વિસ્તાર પણ ખાસો પહોળો હતો. લાટનો રાજા પણ ખુદમુખ્તિયાર હતો. સૌરાષ્ટ્રના રાજાના ધર્મ વિશે કંઈ

૧. હમ્મન હોલ્લ, પૃ. ૨૩૩, ગ્રેન્ લીડન

૨. એના અસલ નામની માહિતી મળતી નથી. ગુજરાતનો ઇતિહાસમાં આ જ લખ્યું છે

માહિતી મળતી નથી. પરંતુ મૂળરાજના દરબારમાં તેના ઉપર જે કષ્ટ તહોમત મૂકવામાં આવ્યાં છે તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે તે બૌદ્ધધર્મી હશે અને બ્રાહ્મણોને એ ધર્મ માટે તિસ્તકાર હતો. આ ઉપરાંત મારુ માનવું છે કે મૂળરાજના કીનાયી જે લોકો છટકી ગયા અથવા તો જે લોકોને વતનમાંથી હિજરત કરવી પડી તેઓ તમામ અહીં જમા થયા અને મૂળરાજની વિરુદ્ધ એક ઝનરદસ્ત કાવતરું રચ્યું હોય, એ પણ બનવા જોગ છે. મૂળરાજને આ વાતની ખબર પડી હશે ત્યારે બચતી પૂરી ખાતરી થતાં તેનું વેર દિલમાં નક્કી કર્યું હશે. પરંતુ ચતુર હોઈ વસ્તુસ્થિતિ બરાબર સમજતો હતો, કે જો તે તરફ હાથ લખાવું તો સંપૂર્ણ એકનિત તાકત અજમાવવી પડશે, કારણ કે પોતાના મિત્રરાજ્યોમાં સોરઠ, કચ્છ, લાટ અને સૌરાષ્ટ્રનાં નાનાં નાના રાજ્યો સામેલ હતાં. આથી એક બાજુ મૂળરાજને પોતાની ફોજ તૈયારી પરિપૂર્ણ કરી અને બીજી બાજુ લોકોમાં ધાર્મિક જીરસો પેદા કર્યો. પ્રથમ તો હિન્દુ ધર્મની વિરુદ્ધ હોવાનું તેના ઉપર તહોમત મૂક્યું અને બીજી તરફ સામનાયની હિમાયતનો દાવો કરી લોકોને પોતાના તરફ ખેંચ્યા. તેણે જાહેર કર્યું કે ‘સામનાય મને સ્વપ્નામાં કહે છે કે તું એ લોકોનો નાશ કર, કારણ કે એમણે મંદિરને વેરાન કર્યું છે, (અર્થાત્ બૌદ્ધ હોવાથી લોકો તેની પૂજા કરતા નથી.) તેમજ કોઈ તેની સેવા કરતું નથી.’ તે સમયનો જૈન સાધુ આ બનાવો વિશે, પોતાના બ્યાનમાં આ પ્રમાણે લખે છે :

‘તે (મૂળરાજ)ને સારી દુનિયા માટે મોહબ્બત અને લાગણી હતી. દાન દેવામાં તે અદ્વિતીય હતો. તમામ રાજ્યોએ એને તાબે હતા જે લોકોને કોઈ જગ્યાએ સુખ ચાંતિ ન મળતી તેઓ મૂળરાજના મુકમા આવી વસવાટ કરતા. પોતાના દુશ્મનોમાના અર્ધાને તેણે કતલ કર્યા અને અર્ધાને જગ્યાવતન કરવાની ફરજ પાડી. (છાત્રુ કરીને એ ચાવડા વંશના અને તેની તરફદારી કરતા લોકો હતા.) એક વખત

સ્વપ્નામાં તેને સોમનાથ મહાદેવ દેખાયા અને ગ્રહરિપુનો વિનાશ કરવાની સલાહ આપી અને તેને ખાતરી આપી કે જે લોકોએ પવિત્ર થઈને વેરાન કર્યા છે તે તમામ ઉપર તને રહેલ મળશે. બીજા દિવસે દરબાર ભરી વજીરોની સલાહ લીધી. જીલ્લા (૧) વજીરે રાજાનું મત માટે એક પૂરજોર લાવણું કર્યું જેમાં ગ્રહરિપુ ઉપર નીચે પ્રમાણેના તહોમતો મૂક્યાં :

(૧) જાગૃત્તીને રોકે છે.

(૨) રસ્તામાં હાડકાં અને માંસ વેરે છે (આ ઉપરથી જાણ્યું છે કે તે જૈન ન હતો, કારણ કે જૈન માંસને ખાતું નથી.)

(૩) તે પાછળના માટે ખરાબ વચનો વાપરે છે. (કારણ કે તે ખૌદ હતો, હિંદુ ન હતો.)

(૪) નવજવાન છે અને અબજી સ્ત્રીઓને બળાતકારે મહેલમાં ધસરડી જાય છે.

(૫) તેણે આસપાસના રાજાઓને દબાવી રાખ્યા છે.

(૬) ધણો મગર અને દોલતમંદ છે.

(૭) સિંધી રાજાને હાર આપી તેના ઘોડા હાથી અને રથ છીનવી લીધા.

(૮) તમામ પહાડી પ્રદેશો (જ્યાં દુસ્મનો આશ્રય લે તે) વેરાન કરી દીધા.

બીજા વજીરે જમ્મકે કહ્યું કે ગ્રહરિપુ ગિરનારની તળેટીમાં રહે છે. તેનો મુકામ પહાડ અને સમુદ્રની વચ્ચે છે. તે કિલ્લાઓથી સુરક્ષિત છે. સોરઠ ને કચ્છનો રાજા તેનો દિલી દોસ્ત છે. તે ઉપરાંત બીજા કેટલાક જંગલરહસ્ય રાજાઓએ તેને સાથ આપ્યો છે. તેથી જંગલરહસ્ય તૈયારી કરી ખુદ પોતાની સરદારી નીચે તેનો અંત લાવવો.

મૂળરાજા આ મસલત પછી એક મિનિટ પણ નકામી ગુમાવ્યા વગર સંપૂર્ણ તૈયારી સાથે રવાનગી માટે બહાર નીકળી ગયા. રવાના થતા વખતે રૈયત અને પાછળનાં જે શાનદાર રીતે દેખાવ કર્યો હતો તે

ઉપરથી સામાન્ય લાગણી વિશે જાણવાનું મળે છે. લોકોનો જુસ્સો એવો હતો કે સ્ત્રીઓ પોતાનાં જાળજીવ્યાં છોડી સડક ઉપર દોડી ગઈ. પરંતુ એ પણ જાણવું જોઈએ કે હુમલો કરનારી ફોજોએ સરહદ ઉપર દેખાવ દીધો ત્યાંસુધી શત્રુના કાન ઉપર આ તૈયારીની ખબર ન પડી.

ગ્રહરિપુએ આ વાત સાંભળી ત્યારે તે પણ સત્વર તૈયારી કરી રણભૂમિ ઉપર લશ્કર લઈ આવ્યો; પોતાના મિત્રરાજાઓને પણ બોલાવ્યા, બીયોની તેમજ પોતાની કામની સ્ત્રીઓ પણ રણક્ષેત્રમાં આવી પહોંચી (કદાચ લડવાની અખ્યા કમ દોવાના કાળે દુશ્મનોને છેતરવા તેમને મેદાનમાં લાવ્યો હશે અથવા તો સરજામ મલમપટ્ટી વગેરે માટે પણ હોય). દ્વંકમાં બને જાણનાં મિત્રરાજ્યો નીચે પ્રમાણેનાં હતાં :

સૌરાષ્ટ્ર

ગુજરાતી મિત્રરાજ્યો

૧ લાખારાજ કચ્છ

૧ મારવાડનો રાજા

૨ સિધુરાજ સિધ

૨ શીખ પર્શ રાજા (૧)

૩ જડેજ રાજા

૩ શ્રીમાલ રાજા

૪ અન્ય નાના રાજાઓ

૪ પરમાર રાજા

૫ ગંગાના રાજા ઉત્તર ગુજરાત

૬ બનાસનો રાજા (ચંદ્રાવતી)

મૂળગજનું લશ્કર નાની નાની ટુકડીઓમાં વહેંચાયેલું હતું, તે છતાં તમામ એક જ અર્થાત્ એક જ સંઘરના હાથ નીચે કામ કરતું હતું. પરંતુ ગ્રહરિપુને પ્રથમ તો એકલે હાથે મુકામલો કરવો પડ્યો. તેણે બહાદુરીથી સામનો કર્યો, પરંતુ આશુની લડાયક ફોજ તીરાતો એવો તો વરસાદ વરસાવ્યો કે કાંઈ પણ રીતે તેનું લશ્કર ટકી શક્યું નહિ. તેની હાર થઈ અને રાજા ગિરફતાર થયો. હવે કચ્છનો ગાજ આવી પહોંચ્યો. તેણે સુયેહની ચાલી કાશિય કરી, અને પૈસા આપી રાજાને છોડાવવાની ઇચ્છા કરી;

પરંતુ ગુજરાતીઓ ક્રોધ પશુ રીતે આમ કરવા રાજ ન હતા. અને કદાચ ક્રોધ રીતે તેને મુક્તિ મળી જાય તો, એમ ધારી સત્વર તેની કતલ કરી. આ સંજોગો સોરઠવાળાઓએ હુમલો કર્યો, પરંતુ કચ્છનો રાજા માર્યો ગયો અને તે સાથે જડેજા રાજા(!)નું કામ પણ ખતમ થયું. આવી રીતે તેણે સારા સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ ઉપર ફતેહ હાસિલ કરી જધાને ખંડણી ભરતા કર્યા.^૧

એ પણ વિચારવા જેવી બાબત છે કે યાદ (ભરૂચ)નો રાજા તરફદારી કરતો હોવા છતાં પોતાની ફોજો રણક્ષેત્રમાં લાવી શક્યો નહિ. એનું કારણ હું ધારું છું ત્યાંસુધી એ પણ હોય કે મૂળરાજે એક ફોજ તેમનો રસ્તો શેકવા માટે મુકરર કરી હોય અને એને લઈને તે આવી શક્યો નહિ હોય. તે જ સમયે મૂળરાજના ઘરમાં એક પુત્રનો પ્રસવ થયો, જેનું નામ ચામંડ કે ચામુંડ રાખવામાં આવ્યું. રાજ્યમાં આનંદ આનંદ પ્રસરી રહ્યો, કારણ કે તે સમય સુધી તખ્તનો વારસ ક્રોધ ન હતો. મૂળરાજ લૂંટનો તમામ માલ લઈ અણહીલવાડ પહોંચ્યો અને મોટા ઉત્સવ ઊજવાયો. કેટલોક વખત રાજ્યવ્યવસ્થામાં મથગૂલ રહ્યો. પરંતુ ઘાટ (ભરૂચ) નો કાંઈ હંમેશાં તેના દિલમાં ખટકતો રહ્યો. એક વખત ક્રોધ આખત માટે દરબાર ભરવામાં આવ્યો હતો. બીજાં રાજ્યોના એલચીઓ પણ પોતપોતાનાં રાજ્યો તરફથી મૈત્રીભાવદર્શક બહિરો

(૧). વારીએ ગુજરાત, સૈફ ખી. એ. પૃ. ૩૧૧માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે સોરઠના રાજા સાથે દુશ્મનાવટનું એક કારણ એ પણ હતું કે સોલંકી રાજા પોતાની સ્ત્રીના અવસાનને લઈને દ્વારકા ચાલ્યો ગયો. પાછા ફરતાં તેના દરબારમાં પણ પહોંચ્યો. રાજાએ પોતાની બહેન તેની વેરે પરણાવી. તેને એક પુત્ર થયો, જેનું નામ 'સખા' રાખવામાં આવ્યું. ત્યારપછી કંઈ બાબત ઉપર તકરાર થઈ, જેને લઈને સોલંકીની કતલ થઈ અને તેની સ્ત્રી સતી થઈ. પરંતુ મૂળરાજને વેર લેવાનું કહેતી ગઈ. રાજકીય કારણો ઉપરાંત લડવાને કંઈ ખાનગી કારણ પણ મોજાદ હતું.

પેશ કરતા હતા. દાખલા તરીકે રાજા અનંગે રથ, કિનારા ઉપરના મુલકના રાજાએ (બહુધા લોકોનો રાજા હશે) હીરા અને મોનું, દેવગઢના રાજાએ ખંડણી અને કાલપુરના રાજાએ તો મૂળરાજના પગ આગળ જવેરાત ધર્યું, કાશ્મીરના રાજાએ કસ્ટૂરી, કુરુરાજાએ વિવિધ જાતની રંગીન છત્રીઓ, પંચાલના રાજાએ ગાયો અને ગુલાબ, અને લાટ (ભરૂચ)ના રાજાએ “ દ્વારક ” નામનો હાથી બક્ષીસ તરીકે મોકલ્યો. આ મોકાને મૂળરાજે આકર્ષિત થઈ સમગ્ર તેના ઉપર એવો આરોપ મૂક્યો કે તમે ખોડવાળો હાથી મોકલી મારી મરફરી કરી છે; અને ત્યારપછી પોતાના પુત્ર ચામુંડને એકાએક એક મહાન સૈન્ય આપી હુમલો કરવા મોકલ્યો. એટલી ગુસ્સા રીતે આ હુમલો કરવામાં આવ્યો હતો કે સહેરની સામાન્ય જનતા દુસ્મનોના ઘોડાની ખરીનો અવાજ સંભળાયો ત્યાંસુધી પોતાના નિત્ય કામમાં મશગૂલ રહી. એટલે સુધી કે સ્ત્રીઓ હંમેશા મુજબ નદીઓ અને તળાવોમાં નિર્ભયપણે નહાતી હતી તે આ અચાનક આક્રમક નિહાળી ભાગી ગઈ. લાટનો રાજા આવા સમયે શું કરી શકે ? જીવલેણ કૂચ કરી અને હાર ખાઈ મરણને સરણ થયો. અને લાટ જિતાયેલા મુલકોમાં આવી ગયું સુવરાજની આ પ્રથમ ફતેહથી મૂળરાજને અતિ આનંદ થયો.

હવે એની સતતનતની સરહદો વિસ્તૃત હતી. આશુધી માંડી સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ સુધી અને ખીછ બાજુએ દક્ષિણ સુધી એનું રાજ્ય હતું. આયુષના પણ અતિમ છેડા ઉપર પહોંચી ગયો હતો તે સમયે તેને હરેક પ્રકારનું સુખ હતું તે છતાં દિલમાં શાંતિ ન હતી. વખતોવખત તેનું હૃદય પોતાની જાત ઉપર મામા સામંત-સિંહની કતલ માટે ફિટકાર કરતું હતું. રૈયતમાં બદનામીને લઈને એ બેહદ બહરાતો હતો. તે અતિ ચાલાક હતો તેથી આ લાંબા દૂર કરવાને પ્રગતે અને તેટલી ખુશ કરવાને કોશિશ કરતો, જેથી દરીને લોકો તે વાત જૂલી જાણ, અને પરિણામે સફળતા પાદ રહે. આ

ખ્યાલથી તેણે સિદ્ધપુરમાં મદદેવનું એક મંદિર ‘રુદ્રમાળ’ના નામથી બંધાવવાનું શરૂ કર્યું; પરંતુ તેને પરિપૂર્ણ કરવાનું તેના કિસ્મતમાં ન હતું. બહુ કુદરતે આ કામની સિદ્ધતાનો તાજ સિદ્ધરાજના ચિર માટે સંધરી રાખ્યો હતો.

એના શરૂઆતના અરસામાં (ઈ. સ. ૯૫૧-દિ. સ. ૩૪૦) ઇબ્રાહીમ અન્તખરી સિંધ આવ્યો હતો. તેણે ગુજરાતી બાદશાહ વિશે તો કંઈ લખ્યું નથી; મોંગોળના રાજા વિશે લખ્યું છે કે “તેના તાબામાં સંખ્યાબંધ રાજાઓ (મવર્નરા) છે.” આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે એ વખત સુધી મૂળરાજના કબજામાં તમામ ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર ન હતાં અને એ લોકો તે સમયે મૂળરાજના તાબામાં ન હતા. તેના પછી ફરીથી તેના સમયમાં (ઈ. સ. ૯૭૭-દિ. સ. ૩૬૭) ઇબ્ન હોકલ બગદાદી ગુજરાત આવ્યો હતો તેણે પણ ખાસ કરીને ગુજરાતના રાજા વિશે કાંઈ પણ ઉલ્લેખ કર્યો નથી. વલ્લભરાયના હાથ નીચે મુસલમાનો ધાર્મિક છટકાદને લઈને જે કાયદો ઉઠાવી રહ્યા હતા તેની ધણી તારીફ કરી છે, તે ઉપરથી પણ માલૂમ પડ્યું છે કે તે સમય (ઈ. સ. ૯૭૭-દિ. સ. ૩૬૭) પૂર્વે વલ્લભરાયનાં રાજધાની અને રાજ્ય મોશુદ હતાં. ત્યારપછી ઈ. સ. ૯૮૫ (દિ. સ. ૩૭૫)માં બરચારી મુક્દસી સિંધ આવ્યો હતો તેણે સિંધ ઉપરાંત ગુજરાતનાં સંખ્યાબંધ શહેરોનાં નામો સંખ્યા છે, પરંતુ વલ્લભરાય અર્થાત્ મોંગીર (કે માનખેળ)નું નામ લખ્યું નથી. આ ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે આ અરસામાં તેની અગત્ય જતી રહી હતી. મૂળરાજે પ્રયાગથી એકસો પાંચ વેદ ગણનારા પાઠણો અને એકસો સામવેદ ગણનાર ઉપરાંત કાશીથી ઘણા પાઠણોને બોલાવી વસાવ્યા, તેઓ પાસેથી આશીર્વાદ અને શુભેચ્છાની વિનંતિપૂર્વક માગણી કરી અને મોટી મોટી જાગીરો તેમને એનાયત કરી.

એ રાજા બહુ વિદ્યાગ્રેમી હતો. તેણે સખાવત અને બક્ષિસોથી

તમામ પંડિતોને માલામાલ કર્યા. ઉત્તર હિંદુસ્તાનનાં બીજાં શહેરો-માંથી પણ પંડિતોને બોલાવી ગુજરાતમાં વસાવ્યા. તેમના વંશને “ઔદીચ્ય” (ઉત્તરના) નામથી મશહૂર છે. ખંભાત, સિદ્ધર અને અન્ય નાનાં નાનાં ગામો તેમને જગીરમાં આપવામાં આવ્યા. સિદ્ધપુર (સિદ્ધોર) દસ બ્રાહ્મણોને આપ્યું હતું. આખરી ઉમરમાં પોતાનાં પાપો માટે બહુ પસ્તાવો કર્યો. તેણે પોતાના પુત્ર ચામુંડને રાજગાદી ઉપર બેસાડ્યો અને પોતે ગાદીત્યાગ કર્યો અને બાકીનું જીવન ધર્મચરણક્રિયા અને તીર્થયાત્રામાં ગુજરી પોતાના રહેઠાણ માટે સિદ્ધપુરમાં એક મહેલ “રમણ આશ્રમ” પસંદ કર્યો, અને ત્યાં જ પોતાની જિંદગીનો બાકીનો સમય પસાર કર્યો. મૂળરાજ બહુ બહાદુર અને અકલમંદ શખ્સ હતો, પરંતુ આ ગુણો ઉપરાંત “રત્ન-માળા”માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે તે લુચ્ચો અને જીદ્દમી હતો; સ્ત્રીઓનો શોખીન હતો; પૈસા જમીનમાં દાદી રાખતો; લડાઈના કામમાં ચતુર ન હતો, પરંતુ દુશ્મનોને દગાફટકાથી હાર આપતો હતો. તેના સમયમાં ગુજરાતમાં સુખશાંતિ રહ્યાં. બહુધા આ પાછલા દુર્ગુણ શરૂઆતના અરસામાં તેનામાં હતા, કારણ કે જિંદગીના આખરી દિવસમાં તો તે એવો ન હતો.

ચામુંડ સોલંકી:—ઈ. સ. ૯૯૭થી ૧૦૧૦ (હિ. સ. ૩૮૭ થી ૪૦૧). મૂળરાજે બ્યારે તખ્ત ઉપરથી પોતાનો હક ઉઠાવી લીધો ત્યારે તેનો વડો પુત્ર ચામુંડ તખ્તનશીન થયો. દિલ્લીની વાત છે કે તેના જન્મની કે મરણની ખરી સાલ મળી નથી, પરંતુ ફક્ત એટલું જ જાણવાનું મળ્યું કે સૌરાષ્ટ્ર જત્યા બાદ લગભગ ઈ. સ. ૯૭૭ (હિ. સ. ૩૬૩)માં તેનો જન્મ થયો હતો.

બાળપણથી જ તેને વિદ્યાભ્યાસનો શોખ હતો અને મહાભારતની વાતો સાંભળતો હતો. “રત્નમાળા”માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે મૂળરાજનો પુત્ર ચામુંડ હતો. તે ખાવાપીવામાં મોજીલો હતો અને ઉચ્ચ ઋટિનો લિબાસ પહેરતો હતો. તેણે બાળબીચામાં ઉમદામાં ઉમદા

ઝાડો રાપાવ્યાં. તે તેના પિતાથી પણ સારો હતો. અને રાત્ર્યમાં ક્રોધ પણ તેનો દુરભન ન હતો. યામુડે પોતાની સહતનતનુ ખૂબીથી સંરક્ષણ કર્યું અને એક તસુબર જમીન પણ પોતાના કબજાની બહાર જવા ન દીધી. તેર વરસ પર્યંત સહતનતનાં સર્વ કામો સુખ-શાંતિથી અદા કર્યાં. એક વખત તેણે તેની બહેન સાથે ગેરવર્તન કર્યું જેથી તેણે અતિ પશ્ચાત્તાપ કર્યો^૧ અને તે પાપનિવારણ માટે તેણે કાશી જવાનો ધરાદો કર્યો.

યામુડને વલ્લભરાજ, દુર્લભરાજ અને નાગરાજ એ પ્રમાણે ત્રણ પુત્રો હતા. યામુડે ૧૩ વર્ષ ગળ્ય કરી પોતાના પુત્ર વલ્લભરાજને પોતાની જગ્યાએ તખ્તનગીન કર્યો, અને જનરામચે^૨ કાશી માટે રવાના થયો. રસ્તામાં માળવાના રાજાએ તમામ સારાં આબૂષણો છીનવી લીધાં અને તેની કગાળ હાલત કરી નાખી. યામુડે પાછાં આવી પોતાના પુત્ર આગળ આ મામલાની ફરિયાદ કરી. વલ્લભરાજ આનું વેર લેવાને માળવા તરફ ફેરવે લઈ ગયો, પરંતુ રસ્તામાં શીતળાના ગેજથી ભરણુ પામ્યો અને વીલે મેંએ સૈન્ય પાછું આવ્યું. એ જ દિવસથી માળવા અને ગુજરાતના દિલમાં વેરનું બી ગેપાયું. યામુડ આ બનાવથી બહુ દિલગીર થયો.

સારપછી તેના પુત્ર દુર્લભરાજને ગાદી ઉપર બેસાડ્યો અને પોતે સાધુ થઈ નર્મદા નદીને કિનારે ભરૂચથી સાત કોસ ઉપર આવેલા શુકલતીર્થમાં ચાલ્યો ગયો. આ જ જગ્યા ઉપર, ચંદ્રગુપ્તે પણ પોતાના વજીરની સાથે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું હતું. તે એક સત્યવાદી અને સદ્ગુણી રાજા હતો.

દુર્લભરાજ સોલંકી:—ધ. સ. ૧૦૧૦-૧૦૨૨ (દિ. સ. ૪૦૧-૪૧૩). દુર્લભરાજે પણ રાત્ર્યનું કામ સાગી રીતે કર્યું. સહતનતમા સુખશાંતિ રહેવાથી તેની દોલતમાં વૃદ્ધિ થઈ. તેણે પોતાનું ધન

લોકકલ્યાણનાં કામોમાં વાપર્યું. ઘણી જગ્યાએ તળાવો અને મંદિરો બંધાવ્યાં. ખુદ પાટણ નજીક પણ એક તળાવ બનાવ્યું. શ્રી જિતેશ્વરજી જેવા ધુરંધર વિદ્વાન તેના સલાહકાર હતા. જ્યેન ધર્મ વિશે પણ તેને બોધ આપતા રહેતા હતા. એના જ પરિણામે આમ જન-વરો તરફ દયા રાખવાની ટેવ તેનામાં પડી ગઈ. ખુદ પોતે બહુ લાયક હતો, પરંતુ મુસ્લિમો બહારના હુમલાથી બચવાની કાંઈ વ્યવસ્થા તેણે કરી નહિ અને ફોજ તૈયારી તરફ ધ્યાન આપ્યું નહિ, જેનું પરિણામ તેના વારસને ભોગવવું પડ્યું. તેની બહેને મારવાડના રાજા મહેન્દ્ર જોડે લગ્ન કર્યું. તેના નાના બાઈનું નામ નાગરાજ હતું અને તે બંનેનું લગ્ન મારવાડના મજદૂર રાજાની પુત્રીઓ સાથે થયું હતું. દુર્લભરાજને કંઈ મંતાન ન હતું, પરંતુ નાગરાજને બીમદેવ નામનો પુત્ર હતો. જ્યારે તે મોટો થયો ત્યારે દુર્લભરાજે ઈ. સ. ૧૦૨૨ (ઈ. સ. ૪૧૩)માં તેને રાજ્યનો વારસ બનાવી પોતાના બાઈની સાથે ઈશ્વરભક્તિમાં પોતાનું મન પરોવી દીધું. તેના રાજ્ય દરમિયાન ઈ. સ. ૧૦૧૭ (હિ. સ. ૪૦૮)માં અણુરીહાન ખીડની હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો હતો તેણે પોતાની “કિતાબુલ હિંદ”માં વિગતવાર હકીકતો લખી છે, સોમનાથ અને ગુજરાત વિશે વિગતવાર વર્ણન કર્યું છે, જેનો તરજૂમો મેં યોગ્ય સ્થળે આ પુસ્તકમાં આપી

દેશિય કરી ગુજરાત ફરીથી પોતાના કબ્જામાં લીધું અને પછી સિંધના ગઝન હુમલો ઉપર ચડાઈ કરી. સિંધુ નદી ઉપર પુલ બાંધી તેને હાર આપી અને ચેદીના રાજ કરાવ્યું હરાવી ગુજરાતમાં મહાન શાનોશૌક સાથે આવ્યો. રૈયતે અતિ શાનદાર આદરસત્કાર કર્યો. તે પછી તેણે ફરીથી પોતાની ગુમાવેલી આબડ્ડા હાસિલ કરી.^૧

એક વખત માળવામાં સખત દુકાળ પડ્યો તે વખતે રાજાએ ગુજરાત ઉપર હુમલો કરી લૂટવાનો ઇરાદો કર્યો. તૈલિંગના ગઝનએ માળવા ઉપર હુમલો કરવાની ઇચ્છા કરી. બીમદેવે તેને રોક્યો. માળવાના રાજાએ ઉપકાર માન્યો, પરંતુ બીમદેવ ત્યારે સિંધ ચાલ્યો ગયો ત્યારે માળવાના રાજા બોળે તેનો લાભ લઈ ગુજરાત છૂટવા ખાદિશ કરી અને આ માટે પોતાના સેનાપતિ કુલચંદ્રને ફોજ આપી રવાના કર્યો તે પાટણ લૂંટી પાછો ફર્યો, ત્યારે બીમદેવે ચેદીના રાજ કરાવ્યું સાથે લઈ માળવા ઉપર ચડાઈ કરી. હવે તો આ લડાઈ ચાલુ હતી એટલામાં માળવાનો રાજા મરી ગયો. કરણ તમામ ખજાનો લૂંટી રવાના થયો અને બીમદેવને એક પાઈ પણ્ય પરખાવી નહિ અને માળવાની બધી આમદાની બીમદેવની જ છે એમ કહી તેને ટાળ્યો.^૨

અજમેર પર મહમૂદ ગઝનીએ હુમલો કર્યો ત્યારે અજમેરના

૧. માળવા અને સિંધ વિશેની તમામ હકીકતો એ વારીએ ગુજરાત-માથી (પૃ. ૧૪૦) લીધી છે. સિંધ ઉપર હુમલો કરવાનું કારણ એમ બતાવવામાં આવે છે કે તેણે બીમદેવનો અધિરાજ બર્ધાત્ રાહેનરાહ વરીફ સ્વીકાર કર્યો ન હતો, તેથી તેને સિંધ કરવામાં આવી સત્ય વસ્તુ શું છે તે ઈશ્વર જાણે. એક બીજા ઇતિહાસમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે આ હુમલો મહમૂદ ગઝનીની ચડાઈ પહેલાં સિંધી ઈસ્માઇલોની ઉરફતીથી કરવામાં આવ્યો હતો. અને સિંધ મહમૂદના કબજાના પ્રદેશમાં સામેલ હતું મહમૂદ આનું જ વેર લેવાને ગુજરાતમાં આવ્યો.

૨. બીજા વાત એવી છે કે કરણે કહ્યું કે મંદિરોની જગીરોની સંખ્યા આવક બીમદેવની છે તે એ લઈ લે.

ચૌહાણ રાજાએ બીમદેવ પાસે મદદ માગી, પરંતુ બીમદેવે તેની કંઈ પરવા કરી નહિ. હવે મહમૂદ ચાલ્યો ગયો અને અજમેરનો રાજા વીસલદેવ ચૌહાણ હરેક રીતે બળવાન અને તૈયાર થઈ ગયો ત્યારે શાંતિથી તેણે ગુજરાત ઉપર હુમલો કર્યો. બીમદેવે પણ તેનો સામનો કર્યો, પરંતુ હારી ગયો. આખરે તેણે યુદ્ધખર્ચ પેટે અવેજ અને નજરાણું આપી એને પાછો વાળ્યો. પાછા ફરતી વખતે વીસલદેવ રાજાએ પોતાની કુતેહની યાદગીરી તર્કિવીસલનગર (વીસનગર) નામનું એક ગ્રામ વસાવ્યું. તે જ સમયથી સોલકડી અને ચૌહાણ ખાનદાનો વચ્ચે અદાવતના બીજ રોપાયાં, જે આખર પર્યંત રહી. આ રાજા બહાદુર, હોશિયાર, તેમજ ઉદાર હતો. તેના સમયમાં તેના ઉપર એટલી બધી આકૃતિ આવી કે તેની જગ્યાએ કાંઈ બીજો રાજા હોત તો તે ખરદાસ કરી શક્યો ન હોત અને સારી સંસ્તનત ખોઈ બેઠો હોત. પરંતુ મહત્વાકાંક્ષા તથા બહાદુરીથી તેણે લગભગ પચાસ વર્ષ ગાંધ્યની લગભગ પોતાના હાથમાં રાખી. ધનુર્વિદ્યામાં કાંઈ તેને પહોંચી શકે એમ ન હતું. ચોર ઝંકુ માટે તેણે મુદર વ્યવસ્થા કરી હતી. પડિતોની તે બહુ કદર કરતો હતો. તેના ગજમાં વિમળ-શાહ નામનો શાહુકાર તેના વજીર હતો. તેણે આણ, દેલવાડા અને આગસુર પર મદિરો બધાવ્યાં. ખુદ બીમદેવે પણ સખ્યાબધ રથજોએ મદિરો બધાવ્યાં. બીમદેવે એક લગ્ન ઉદયમતી રાણી સાથે કર્યું હતું જેણે ફરણે જન્મ આપ્યો હતો. એ રાણીએ આણહીલ-વાડમાં એક વાવ પણ બધાવી હતી, જે રાણીની વાવ નામે ઓળખાય છે. બીમદેવને બીજા બે પુત્રો હતા તેમાંના (૧) ક્ષેમગજ-ખેમરાજ હતો. તેની માનું નામ બકુલાદેવી હતું. ક્ષેમરાજને હરિપાળ પણ કહેતા હતા. તે વિપ્લવમક્ત હતો. બીમદેવે પોતાની હદ

મતના આખરી ભાગમાં ઈચ્છા કરી કે તખ્ત ઉપર ક્ષેમરાજને બેસાડી ખુદ ઈશ્વરભક્તિમાં પોતાનું જીવન ગુજાડું, પરંતુ ક્ષેમરાજે તે નાકબૂલ કરી પિતા સાથે રહેવાનું પસંદ કર્યું. લાચાર થઈ બીએ કસણને તખ્તનચીન કર્યો.

રાજા કરણ સોલંકી:—ઈ. સ. ૧૦૭૨ થી ઈ. સ. ૧૦૯૪ (હિ. સ. ૪૧૫-૪૮૭). રાજા કરણે પોતાના બાપદાદા તરફનો વારસો પ્રાપ્ત કરી તમામ બંડખોરોને દબાવી ધંધુદા અને આશાપદલી (અસાવલ)ના કોળી રાજાને હરાવી તાબે કર્યો. એ વાત પણ યાદ રાખવી જોઈએ કે મુસલમાનોએ ગુજરાતનો કબજો લીધો ત્યારે, સપાટ પ્રદેશ તેઓની હકૂમતમાં રહ્યો અને પહાડી મુલક ઉપર લાંબા અરસા પર્વત ઇડર, ચાંપાનેર (ચાંપાનગર), સોરઠ (જૂનાગઢ) વગેરેના રાજાઓએ રાજ્ય કર્યું. આ પહાડી રાજાઓ ઈસ્લામી સંસ્તનનો સત્તાવવાનો કોઈ પણ મોકો હાથમાંથી જવા દેતા નહિ. મહમદ બેગડાએ ઘણી કોશિશો કરી આ કાંટાને પોતાની પાંસળામાંથી

કઢેતો હતો કે કંઈ માગો, તેણે કશું આ બેઠતોને માફ કરે. તેઓને માફ કરવામાં આવ્યા, લીમદેવની નામના થઈ; પરંતુ અફસોસ કે તે જલ્દી મરી ગયો. બીજે વરસે વરસાદ ખુબી પડ્યો અને અનાજ ખૂબ પાક્યું. બેઠતો બંને સાલની બપોળના દિવસ સાથે લઈ આવ્યા; પરંતુ રાજાએ અમાકની સાલનું મહેસૂલ લેવાની ના પાડી. રૂંચતે તે લેવાને આગ્રહ કર્યો અને રાજા એકનો બે ન થયો. આખરે એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે તે આમદાનીથી મૂળરાજની યાદગીરીમાં એક મંદિર બંધાવવામાં આવે.

દિલમાં દુઃખ થયું. આસુથી આખો ભરાઈ આવી; બેઠાં બેઠાં ખુદા જણે આ શું યાદ આપ્યું.

ગુજરાતમાં તે પણ એક જમાનો હતો અને આપણે પણ એક જમાનો

(ઈ. સ. ૧૯૩૦)
(હિ. સ. ૧૩૪૯) જ્યારે રચત મુફ્તિસ, કંઝાળ અને દુકાનપીડિત થઈ નય છે. પરંતુ અમલદારો દુકાળ નહતા નથી. ધન્ય વાસણે વેચી મહેસૂલ અદા કરવું પડે છે

કાઢ્યો. અણુહીલવાડની હદૂમતની લગભગ આવી સ્થિતિ કરણ રાખના સમય સુધી હતી. સપાટ પ્રદેશ ઉપર સોલકી ખાનદાન ગળ્ય કરતું હતું, પરંતુ પહાડી ઇલાકા સામાન્ય રીતે હીલ અને ટ્રાળીઓના કબજામાં હતા. તેઓનું કામ લોકોને વખતોવખત લૂટમાર કરી સતાવવાનું હતું. કરણ પહેલો જ શખ્સ હતો જેને ખબર પડી કે તેઓ આ પ્રમાણે રહેલું ભયથી મુક્ત નથી. અસાવધ જેનું અસલી નામ “આશાપક્ષી” હતું તેઓ મમયે કેન્દ્ર થઈ ગયું હતું, તેને તેણે જીતી લીધું અને ત્યાં કર્ણાવતી નામથી એક નગર વસાવ્યું. જે હાલના અમદાવાદની દક્ષિણ બાજુએ હતું ત્યારપછી તમામ આવા લોકોના કેન્દ્રિત સ્થળોનો નાશ કરી સતતનતને મજબૂત અને ભય-મુક્ત કરી. પાટણની દક્ષિણ બાજુએ મોદેરા પાસે ‘કરણસાગર’ નામનું એક તળાવ બંધાવી મખ્યાબધ મંદિરો બનાવ્યા. મોઢ પાલણ અને મોઢ વાણિયા ત્યાંથી જ આવેલા છે. તેણે ગિરનાર પર પણ એક મંદિર બંધાવ્યું હતું જે અઘાપિ પણ છે. તેણે દક્ષિણમાં આવેલા ચંદ્રપુરના રાખની પુત્રી સાથે લગ્ન કર્યું હતું, જેનું નામ મીનજીવેવી^૨ હતું. તેણે સિદ્ધરાજને જન્મ આપ્યો. તે સમયે કરણ વિધ્યુની પૂજા કરવાને ઇંદ્રપુર ગયો તે વખતે તેની ગેરહાજરીમાં

શાહી ખાનદાનમાં ટંટો થયો અને કરણનો મામો મદનપાળ હદૂમતની સંભાળ લે એવી રીતનો આખરી ફેસલો આવ્યો, ઈ. સ. ૨૦૯૪ (હિ. સ. ૪૮૭) માં રાજા પોતાના પુત્રને બાળવયમાં મૂકી મરણ પામ્યો.

સિદ્ધરાજ જયસિંહ:—ઈ. સ. ૧૦૯૪ થી ઈ. સ. ૧૧૪૩ (હિ. સ. ૪૮૭-૫૩૮). સિદ્ધરાજનું અસલ નામ જયસિંહ હતું. ઈ. સ. ૧૦૯૧ (હિ. સ. ૪૮૪) માં પાલણપુરમાં તેનો જન્મ થયો હતો. એનો બાપ કરણ મરણ પામ્યો ત્યારે એ ફક્ત ત્રણ વરસનો હતો. તે જ ઉંમરે સિદ્ધરાજ તખ્તનશીન થયો; પરંતુ રાજ્યની લગામ કરણના મામા મદનપાળના હાથમાં રહી. તેણે અતિ શુભમ અને સિતમ કરી અંધેર ચલાવ્યું અને લીલા નામના એક રાજવૈદની પાસેથી રૂપિયા છીનવી લીધા, તેથી લોકોએ તેને મારી નાખ્યો અને રાજ્યની લગામ તેની મા મીનજહેવીના હાથમાં આવી. તે અતિ ચાલાક અને હોશિયાર હતી. તેણે સત્તનતનું મુંદર રક્ષણ કર્યું. તેણે લોકકલ્યાણનાં ધણાં કામો કરી રૈયતનો ગ્રેમ જીત્યો. તેના બે વજીરો

પરવાનગીથી આપની પાસે પચગામ લાવ્યો હતું. ત્યારપછી ધણી બક્ષીશી નગરાણામાં અર્પણ કરેલી સ્વીકારી કરણે લગ્ન કર્યાં. ઊંઘરી અલ્હીલવાડ આવ્યો પહોંચી ત્યારે કરણને તે બદરૂત લાગતાં તેનો સાથે સંસાર માંડ્યો નહિ; આથી મીનજહેવી તેમજ તેનાં સગાવડાકાને બહુ દુઃખ થયું અને તે આત્મહત્યા કરવા તત્પર થઈ. કરણે આ વાતની પણ પરવા ન કરી.

કર્મસંજોગે એક મનત્રાન કરનારી નદી ઉપર રાજા આસક થઈ ગયો અને મીનજહેવીને તેની બાજુ થઈ, તે વખત સુધી તખ્તવારસા માટે કરણને કંઈ સત્તા ન હતું આથી વજીરો અને અમીરોની મીનજહેવો તરફ હમદર્દી હતી. સર્વેએ મળી એક યુક્તિ રચી અને મોડા ઉપર પોતાની નખાએ મીનજહેવીને જવા દેવી એમ નાચનારી ઊંઘરીને સમજતી; મુંબલ નામના પ્રધાનની ચાલાકીથી આ કામ ખૂબીથી ખતમ થયું અને એધાણી તરીકે એક વીઠી રાજા પાસેથી લઈ લીધી. મીનજહેવી સગમાં થઈ હતી. તેણે સિદ્ધરાજને જન્મ આપ્યો.

સાંતુ અને મુઝલ તેના ઉત્તમ સલાહકાર હતા. વીરમગામમાં મનસર કે (મનસર) અને ધોળકામાં “મલાવ” (મીનજસર) નામનાં તળાવો તેણે બંધાવ્યાં હતાં. જ્યારે તેણે મલાવ તળાવ માટે જમીન ખરીદવા માંડી ત્યારે તે કચળની વચ્ચે એક સ્ત્રીની માલિકીની જમીન હતી જે તેણે વેચવાનો ઇન્કાર કર્યો, આથી રાણીએ તેની મરજી વિરુદ્ધ તે જમીન ખરીદી નહિ, અને તળાવ સંદુ બનાવ્યું.^૧ બળજબરીથી હાસિલ કરવાનું તેણે પશ્ચાદ્દ કર્યું નહિ. સિદ્ધરાજ ઉમરલાયક થયો ત્યારે સતતનતની બવસ્થા પડે કરવા લાગ્યો. એક વખત મીનજદેવી સોમનાથ જત્રા કરવાને નીકળી. ધોળકાથી વીસ માઇલ ઉપર “બોલાદ” છે. જ્યારે ત્યાં પહોંચી ત્યારે તેને માલૂમ પડ્યું કે કેટલાક લોકો પાછા ગય છે. તપાસ કરતાં જણાયું કે ત્યાં જત્રાળુ પાસેથી વેરા લેવાતો હતો, અને તે ન આપે તો તેમને પાછા કાઢવામાં આવતા હતા, આથી તેને ખોડું લાગ્યું. ત્યાંથી સત્વર ઘેરે પાછો આવી. સિદ્ધરાજ તે તરફ જતા રસ્તામાં તેને મળ્યો. સિદ્ધરાજે પાછા ફરવાનું કારણ પૂછ્યું. રાણીએ જવાબ આપ્યો કે જ્યાસુધી જત્રાળુઓ પાસેનો વેરા માફ થશે નહિ ત્યાસુધી હું ખોરાક ખામશ નહિ. જત્રાળુઓના વેરાની વાર્ષિક આવક ૭૨ લાખ (રૂપાનાં સિક્કા) હતી. આવી મહાન રકમની ખોટનો ખ્યાલ કર્યા વગર રાજ્યએ કહ્યું કે તમારા કારણને લઈને ધાર્મિક ફરજ અદા કરવા માટે આ વેરા હું માફ કરું છું. તે પછી મીનજદેવી જત્રા કરવા ગઈ. આ ઉપરથી લોકકલ્યાણ માટેની તેની બાબનાનો ખ્યાલ આવે છે.^૨ એક વખતે

તેની મા સાથે તે પર્વટન માટે નીકળ્યો ત્યારે માળવાના રાજાએ મોકાનો લાભ લઈ ગુજરાત ઉપર હુમલો કર્યો. તેના વજીર સાંતુએ નજરાણાં આપી તેને વિદાય કર્યો. આ વાત^૧ સિદ્ધરાજને પસંદ ન પડી અને તેનો મુકાબલો

ઉપર એક પૂનરીએ તેની પાસેથી એવી માગણી કરી હતી કે સોમેશ્વર મંદિરના નતરાણાં પાસેથી જે વેરો વસૂલ કરવામા આવે છે તે માફ કરવો. આથી આ વાયદો વફા કરવાને રાણી સિદ્ધરાજને સાથે લઈને જોવા માટે ગઈ અને નતરાણાંની તકલીફ જોઈ તેના દિલ ઉપર અસર થઈ અને વેરો માફ કર્યો.

૧. તારીખે ગુજરાત ૫૦ ૧૬૭ ઉપર ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો છે કે એક વખત કોઈએ માળવાની ઓડ (કે હડ) કામની એક જસમા નામની સ્ત્રીની ખૂબસૂરતીની ધણી તારીફ કરી સિદ્ધરાજે તેને મેળવવાની ધણી કોશિશ કરી, પરંતુ કામિયાબ ન થયો. સદસચિંમ તળાવ બંધાવ હતું ત્યારે તેણે પોતાના સત્રીજ દોડરમલને, માળવા એ મુઝાથી મોકલ્યો કે ઓડ કામના મનુરો સાથે જસમાને પણ એ બહાને લાવવી. આથી તે પોતાના ધણી અને સગાવહાણાં સાથે આવી. એ કામના તમામ માણસોને રાહરની બહાર રહેવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો અને જસમાને મહેલમાં રહેવાને ફરમાવવામાં આવ્યું. તેણે મહેલમાં જવાનો એમ કહીને ઇન્કાર કર્યો કે મહેલમાં તો રાણીઓ રહે છે, અમારે ગરીબો માટે તો ઝૂંપડી બસ છે હરેરાજ રાજ તળાવ જોવાને બહાને આવતો અને જસમાની ખૂબસૂરતી નિહાળતો. ઊઠરીને તકલીફ થાય એમ કહી વધારે જોજ ઉઠાવવાની ના પાડતો. તે કહેતી કે મને તો કંઈ તકલીફ નથી; ઊઠરું ઝાળીમા છે તેને આવડાં જતા હલાવી મૂકું છું આખરે તળાવ પૂરું થયું લોકોને મનુરી આપી રવાના કર્યા પરંતુ જસમાને મનુરી આપવામા ન આવી અને કહેવામા આવ્યું કે ધીમે ધીમે આપવામા આવશે. (અને બહુધા તેના ઉપર દેખરેખ રાખવા પણ માડી હતી.) પરંતુ જસમા ચૂપકીથી નારી છટી. સિદ્ધરાજને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તે ઘોડા ઉપર સવાર થઈને તેની પછવાડે પડ્યો. તેણે તેની કામના ધણી માણસોની કતલ કરી. જસમાને આ વાતની ખબર પડતા અંજરથી આપઘાત કર્યો. (બહુધા તેના ધણી પણ માર્યો ગયો હશે. હું ધારું છું આ લોકો માળવાના વતની હતા તેથી માળવાના રાજાએ

કરવા માટે તૈયારી શરૂ કરી. તે સમયે સહસ્રલિંગ નામનું એક તળાવ પાટણની નજીક બધાવ્યું, જે સાથે એક મંદિર પણ તૈયાર કરાવ્યું. રુદ્રમાળ જેનો પાયો મળરાજે નાખ્યો હતો તે તેણે પૂરું કરાવ્યું. તેના ચાર થાંભલા અઘાપિ પણ સિદ્ધપુરમાં મોજુદ છે. વાળાક જિલ્લામાં તેણે લગભગ એકસો ગામ ખાદ્યશોને દાનમાં આપ્યાં. બર્બર નામનો એક સરદાર મ્લેચ્છ (ઘણું કરીને બીલ કે કોળી હશે.) ખાદ્યશોને બહુ સતાવતો હતો તેની સાથે લડો તેને હરાવ્યો. ખાદ્યશોની માગણીથી તેમને ત્યાંથી પાંચ બોલાવી અમદાવાદની પાસેની જમીન બક્ષિય કરવામાં આવી. આ દરમિયાન માળવાની લડાઈ માટે બરાબર તૈયારી કરતો રહ્યો અને હરેક રીતે શાંતિ થતાં તેણે માળવા ઉપર ચડાઈ કરી. યશોવર્મા (માળવાનો રાજા) બાર વરસ ખર્ચત લડતો રહ્યો. આખરે તે હાર્યો અને ફેદ કરી તેને પાટણમાં લાવવામાં આવ્યો. સિદ્ધરાજે આ ફતેહની ખુશીમાં એક મહાન જલ્લસો ઊજવ્યો અને અણુહીલવાડ પાટણનું પાવતખત બદલી સિદ્ધપુરમાં લઈ આવ્યો.

સોરઠમાં એક કુંભારને ત્યાં રાણકદેવી નામની એક ખૂબસૂરત પાલિત કન્યા હતી. સિદ્ધરાજને જ્યારે ખબર પડી ત્યારે તેની સાથે લગ્ન કરવાનો તેનો વિચાર થયો; આથી તેની સાથે વિવાહ નક્કી કર્યા. લગ્ન થાય તે પહેલાં જૂનાગઢનો રાજા રા'જેંગાર તેને પરણી મેંદો અને તેને જૂનાગઢ લઈ ગયો. સિદ્ધરાજ નારાજ થયો અને બહુ ક્રોધે બરાયો. તેણે સત્વર સોરઠ ઉપર હુમલો કર્યો. આ લડાઈ ૧૨ વરસ જારી રહી. અને જ્યારે ફતેહની આશા ન રહી ત્યારે સિદ્ધરાજે રા'જેંગારના ભાણેજ દેશજને ચાલાકીથી ફોડી પોતાને કરી લીધો. આમ ઘરનો બોમિયો હાથ લાગતાં સિદ્ધરાજને ફતેહ મળી અને સોરઠનો રાજા માર્યો ગયો. તેના બે કુમળી વયના

ગુજરાત ઉપર હુમલો કર્યો હતો અને પત્રીથી આ ગ્રેમ કિરસામાં નાસીપાંસ થવાથી માળવા છઠ્ઠી તેનો વિનાશ કરવા સિદ્ધરાજ તૈયાર થયો હતો.)

બાળકાને પણ સિદ્ધરાજે મારી નાખ્યા અને રાણી સાથે લગ્ન કરવાની કોશિશ કરી, પરંતુ તેમાં ફતેહમંદ ન થયો. તે વડવાણુ આવી સતી થઈ. સૌરાષ્ટ્ર છૂટ્યા બાદ કચ્છ પણ તેણે તાળે કર્યું. (બહુધા કચ્છના રાજાએ પણ સોરઠને સાથ આપ્યો હશે). વનરાજ ચાવડાના વજીર આંપાના ખાનદાનમાંથી એક સજ્જન નામના શખ્સને સિદ્ધરાજે સોરઠનો સૂબો બનાવ્યો અને તેની મુદર વ્યવસ્થા ભેઈ શેત્રુંજીનો પવિત્ર પ્રદેશ પણ તેને હવાલે કર્યો. ગુજરાતના ઉત્તરના પ્રદેશો એટલે કે “અચલેશ્વર” અને “ચંદ્રાવતી”ના પરમાર રાજાને પણ શગળે લાવવામાં આવ્યો. જુરહાનપુર પણ તેની હકમત નીચે આવ્યું. બુદ્ધભક્ષના રાજા મદનવર્મા ઉપર ચડાઈ કરી તેને હરાવ્યો અને વાસ્તવિક નજરાણાં લઈ આવ્યો.^૧ દક્ષિણમાં કોલાપુર (કોલ્હાપુર) વગેરેના રાજાઓ ઉપર પણ તેનો પ્રભાવ પડતો હતો. સિદ્ધરાજ નસીબવાન અને સખી રાજા હતો. એ ધાર્મિક હતો, છતાં પણ તેણે હરેક ધર્મના લોકો સાથે છુટછાટ રાખી અને તમામ લોકો તેને ચાહતા હતા. દક્ષિણમાં આવેલા કર્ણાટકનો એક દિગંબર જૈન વિદ્વાન નામે કુમુદચંદ્ર હતો તે ૮૦ વાદવિવાદોમાં વિજયી થઈ ચૂક્યો હતો, તે આ સમયે ગુજરાતમાં આવ્યો. ત્યારે હિંદુ અને જૈનો વચ્ચે વાદવિવાદ ચાલતા કરતો હતો. જૈનોના બંને પક્ષ દિગંબર અને શ્વેતાંબર આપસમાં એકબીજાની વિરુદ્ધ હતા. સિદ્ધરાજ અને મીનળદેવીએ તેની બરાબર સંભાળ રાખી. કુમુદચંદ્રનો મુકાબલો કરવાને દેવસૂરિ અને હેમાચાર્ય દરબારમાં આવ્યા અને વાદવિવાદ શરૂ થયો. કુમુદચંદ્ર પોતાના વતનના હોવાથી મીનળદેવીએ શરૂઆતમાં તેની હિમાયત કરી. પરંતુ હેમાચાર્યે જ્યારે તેને બતાવ્યું કે આ માણસ માને છે કે સ્ત્રીઓને મુક્તિ મળી શકતી નથી, ત્યારે તે ખામોશ રહી. અફસોસ કે કુમુદચંદ્ર વાદવિવાદમાં હાર્યો. હેમાચાર્ય વખતોવખત સિદ્ધરાજને ધર્મની વાતો સંભળાવતા અને ઉત્તમ સલાહ આપતા.

૧. આ રાજાઓ ઉપર હુમલા કરવાનાં કારણો બહુવામાં આવ્યાં નથી.

સિદ્ધરાજ ગુજરાતમાં કળામય ઈમારતો તથા મહેલો બંધાવ્યા. ભરૂચના કિલ્લાની મરામત કરાવી, અને ડભોઈનો કિલ્લો તેણે તૈયાર કરાવ્યો; દેકેકેણે કૂવા તળાવો ખોદાવ્યાં. રૈયતનાં સુખ દુઃખ નિહાળવા રાતે છુપાઈને નગરચર્યા માટે નીકળતો. સિદ્ધપુર નજીક બિઝા નામના કસબામાં માળવાથી પાછા ફરતાં મુકામ કર્યો ત્યારે જત્રાળીનો પોશાક પહેરો ગરૂ કર્યો. તેને સંતાન ન હોવાથી લોકો બહુ દિલ-ગીર હતા. આ સદ્ગુણો હોવા છતાં ફેટલાક દુર્ગુણો પણ તેનામાં હતા; જેમકે લગવાનગાલ પોતાના ગુજરાતના ઇતિહાસમાં બીજા અંધકારના આધારે લખે છે કે સદ્ગુણી રાજા હોવા છતાં તે વ્યભિ-ચારી હતો અને બ્રાહ્મણની સ્ત્રીઓને પણ વે છેડતો ન હતો. ફેટ-લાક હિંદુ કવિઓએ એના વિશે ખરાબ લખ્યું છે. આસરે પચાસ વર્ષ હકૂમત કરી ઈ. સ. ૧૧૪૩ (હિ. સ. ૫૩૮)માં આ દુનિયામાંથી પરદુનિયા તરફ કૂચ કરી ગયો.

મોલાના અબ્દુલ અલી સૈદી નામના ઈસ્માઈલી (જેના ઉપરથી કિતાબનું નામ છે.) પ્રચારક (અવસાન બ્રહ્મદા હિ. સ. ૧૨૩૨ ઈ. સ. ૧૮૧૬) પોતાની કિતાબ મજલિસે સયફિયા (રચના હિ. સ. ૧૨૨૪, ઈ. સ. ૧૮૦૯)માં નવમી મજલિસમાં જણાવે છે કે આદમ બિન અક્રિમુદીને જણાવ્યું છે કે મુસ્તન્સિર બિલાહે (ફાતમી ખલીફા મિસર) અબ્દુલ્લાહ અને અહમદ નામના બે મિસરીને યમનના પ્રચારક પાસે એવા ઈરાદા-થી મોકલ્યા કે તેની પાસેથી હિન્દુસ્તાનમાં પ્રચારકાર્યનું કામ લઈ જાય. તે બંને ત્યાંથી નીકળી યમનથી રચના લઈ ખંભાતમાં આવ્યા.

તે સમયે અહીંનો ગઝલ સિદ્ધરાજ જ્યસિદ નામનો રજપૂત હતો. રસ્તો ત્રણ દિવસ જેટલો છેલો છે. તે એક ખૂબસૂરત શહેર છે અને સિરિયા (શામ)માં આવેલા “મોઅરા” શહેરથી મોટું છે. અહીંની ઇમારતો સામાન્ય રીતે ઇટલી છે. અલખત બાગો ત્યાં કમ છે. બા. પમો ૫૦ ૬૦ મિસર. માર્કોપોલો તેના સફરનામામાં જણાવે છે કે આ મુલકની પશ્ચિમ દિશાએ ખબાત છે, ત્યાંના વતની મુર્તિપૂજકો છે અને બોદ્ધ ધર્મ પાળે છે તેમની બાપા જુદી જ છે અને તેમનો રાજ સ્વતંત્ર છે. હુવનો તારો ત્યાંથી સારી રીતે દેખાય છે. એ પ્રદેશમાં વેપાર સુદર ચાલે છે અને ગળી વડુ પ્રમાણમાં પેદા થાય છે, અને ૩ ખીન્ન દેશોમાં અહીંથી બહુ જાય છે અહીં ચામડાનો વેપાર પણ ખૂબ ચાલે છે અહીં ચામડું સુંદર રીતે કેળવવામાં આવે છે અને રંગાય છે અહીં પરદેશી વેપારીઓ ચાદી, તાપુ અને મેરથૂથુ લાવે છે. એ શહેર “મક”થી ૨૦૨ અને અમદાવાદથી ૫૨ માઇલ ૫૨ છે. તેની વસ્તી ૪૦૦૦૦ (હવે તો વધી વધી ૫૦ હરો) જેટલી છે એ શહેરની જમિ મસ્જિદ સુલતાન મોહમ્મદ તમલકના જમાનાની બનેલી છે મુખ્ય દરવાજા ઉપર “ન્યાગી અને વિદ્વાન સુલતાન મોહમ્મદશા બિન તમલકશાહના જમાનામાં” લખવામાં આવ્યું છે. તેની ચારે તરફ સાયબાન છે. તે ધૂમટવાળી એક મજલની ઇમારત છે. હરેક બાજુએ ધૂમટોની સંખ્યા નવ છે. પશ્ચિમ દિશા તરફ તેવી સંખ્યા બમણી છે. કમ્પાઉન્ડમાં આવેલો હોલ અહીં બિન અબ્દુલ નબી બમદાદીએ દિ. સ. ૧૦૩૦ માં નૈપાર કરાવ્યો હતો. મસ્જિદની દક્ષિણ દિશામાં જોડેજ કેલીક કબર છે. એક ઉપર “રુકનુદ્દીન હોલતેવદ્દીન ઉમર બિન અહમદ ગાજ-રનીજુધવાર, ૬ સફર દિ. સ. ૭૩૪” લખવામાં આવ્યું છે. એક બીજી કબર ઉપર “હસન ગીલાનીની સ્ત્રી બીમી ફાતમા દિ. સ. ૭૮૩” છે. એક ઉપર “શરફુદ્દીન એહમદ બિન મોહમ્મદ દિ. સ. ૧૨૮” છે. આવી રીતે ઉમર બિન સાફુદ્દીન દિ. સ. ૧૨૮ છે. હું ઘણી વખત આ શહેરમાં ગયા છું. હાલની વેરાન હાલત જોઈ મને આશ્ચર્ય થાય છે. હરેક જગ્યાએ દૂર અને દીવાલો ઉપર ચોક્કસ છાયા મારૂંમ પડે છે. મુસ્તન્સિર બિલ્લાહ (ખુનફાએ ફાતમીનમાથી)ના જમાનામાં મૌલાએ અહમદ પ્રચારકાર્ય માટે અહીં આવ્યા હતા તેમની કબર સુન્નીઓના કબરસ્તાનમાં આવેલી અદ્યાપિ પણ આમ લોકોની જિયારતનહિ છે સમુદ્રની નજીક કાફા અકેલા અને કાફી અકેલીની કબર છે. દાઉદી વહોરા ત્યાં જિયારત માટે જાય છે.

તે ઈસ્લામનો કટો વરોધી હતો. મુસલમાન હાથ લાગતો તો તેની કતલ કરતો. તેનું પાયતખ્ત અણુહીલવાડમાં હતું. તેના વજીરનું નામ બારમલ હતું. ટૂંકમાં અબ્દુલ્લાહ યમનથી હિંદી ઝગાન શીખી હિંદુસ્તાનના કિનારા ઉપર ઊતર્યો. મોતના લયથી બાગેમાં છુપાઈ રહ્યો. એક દિન એક પુરુષ અને એક સ્ત્રીને કામ કરતાં જોયાં. અબ્દુલ્લાહે ત્યાં જઈ તેમની પાસે પીવાનું પાણી માગ્યું. તેમને જવાબ મળ્યો કે કેટલાક દિવસ પહેલાં આ જગ્યાએ એક દૂવો હતો જેમાંથી લોકો પાણી પીતા હતા, પરંતુ હવે તે સુકાઈ ગયો છે. અબ્દુલ્લાએ કહ્યું “ઠીક, મને દૂવો બતાવો,” બંનેએ કહ્યું, “તેનું તમે શું કરશો? જુઓ, આ રહ્યો તે દૂવો. શું તેમાંથી તમે પાણી કાઢી શકશો?” અબ્દુલ્લાહે કહ્યું, “હું તો કંઈ કરી શકતો નથી, પરંતુ મારા ખુદાના હાથમાં હરેક વસ્તુ છે, તે જે ચાહે તે કરે છે, તેનો હુકમ રદ થતો નથી. ખુદા જો આ દૂવામાંથી પાણી કાઢે તો તમે મુસલમાન થઈ જશો?” તેમણે જવાબ આપ્યો, “હા.” અબ્દુલ્લાહ દૂવામાં ઊતર્યા અને એક લાલો માર્યો આથી એક ઝરણું નીકળ્યું અને તે બહાર નીકળી આવ્યા. ધીમે ધીમે પાણી એટલું બધું થઈ ગયું કે તે ઊભરાવા માંડ્યું. પાણીની આ હાલત જોઈ બંને મુસલમાન થઈ ગયાં. પુરુષને કાકા અકેલા અને સ્ત્રીને કાકી અબેલી કહે છે. એ બંને અબ્દુલ્લાહનાં સેવા અને રક્ષણ પોતાના ધરમાં કરતાં હતાં, અને હિંદી (બહુધા ગુજરાતી ભાષા વાતો ગુજરાતની અપભ્રંશ હશે) પણ તેને શીખવતાં હતાં. જ્યારે તેમને આ ખાનદાન માટે પ્રેમભાવ થઈ ગયો અને વિશ્વાસ લાગ્યો ત્યારે તેણે પોતાની વાત ખુલ્લી કરી કે “મને અહીં ઈસ્લામ અર્થાત્ ઈસ્માઈલી ધર્મના ?

ઉત્તમ રીતે કરવા માટે રાગના વજર ભારમલને કાળમાં લેવો જોઈએ. ભારમલ મહાદેવની જાત્રા અર્થે મહિનામાં એક વખત આવે છે. ત્યાં એક પૂજારીમાં તેને ગાઠ વિશ્વાસ છે અને બચપણથી જ તેનો માન-મર્તબો જળવે છે. જો તે મુસલમાન થઈ જાય તો સુર્વ કામ મુગમ છે." અબ્દુલ્લાહ આ સલાહ મુજબ આ મંદિરે ગયો. તેણે જોયું કે તે છોકરોને અક્ષર જોળખાવતો હતો; તે અક્ષર મૂળાક્ષરના હતા.

શેખ અબ્દુલ્લાહે કહ્યું, "પંડિતજી, આ એક આશ્ચર્યની વાત છે કે આપ એક અક્ષર શીખવતા ચાર અક્ષરનો અવાજ કાઢો છો." પંડિતજીને આ સાંભળી અચ્ચો થયો અને ખરી વસ્તુસ્થિતિ પૂછી. તેણે બાજુએ જવાનો મંચારો કર્યો. ત્યારે એકાંતમાં ગયા ત્યારે તેણે એવી રીતે વાત કરી કે પંડિતનું વલણ તેના તરફ થયું. તે તેના હાથ ઉપર આવ્યો ત્યારે પોતાની છાતી વાત તેની આગળ ઉઘાડી કરીતે કહ્યું, "ભુજો! (તમે એક અક્ષર લખો છો "ક" અને બોલો

તમારી:સાથે જ છુ.” સારે પડિતે પોતાની તેમજ અબ્દુલ્લાહ વિશેની સર્વ હકીકત કહી જાણાવી. ભારમલ મુસલમાન થઈ ગયો અને સંતાઈને નમાઝ પઢતો, અને પાટલુ (અણુહીલવાડ)થી ખંભાત આવતો જતો રહેતો. રફતે રફતે તેનો નોકર બાણી ગયો અને રાજા સિદ્ધરાજ જ્યસિ હને આ વાત કહી દીધી. તેણે કહ્યું કે જો હું પોતે મારી આંખે તેને નમાઝ પઢતો જોઉં તો જરૂર એને સજા કરું. પછી નોકર આ તકમાં રહ્યો. એક દિવસ તે નમાઝ પઢતો હતો ત્યારે ગળને ખોલાવી લાવ્યો. ભારમલને નમાઝથી ફરેજ થતાં જ રાજાના આગમનની ખબર પડી. તેણે ઘુરત જ બિડીને સલામ કરી. રાજાએ પૂછ્યું, “તમે શું કરતા હતા ?” તેણે કહ્યું, “એ એવી બાબત ન હતી કે આપની વિરુદ્ધ મારા વિશે કહેવામાં આવી હોય. પરંતુ મારી પેટી પાસે એક સાપ હતો જે બિભો થઈને, વાંકા વળાને તેમજ જમીન ઉપર શિર રાખી જોયો છતાં તે મળ્યો નહિ.” પેટી ઉઠાવી સાપની તલાશ કરવાનો હુકમ રાજાએ કર્યો. એકાએક નીચેથી સાપ નીકળી આવ્યો. રાજાએ યુગલીખોરને સજા કરી. ખંભાતના મંદિરમાં એક હાથી હતો તે અદ્દર લટકતો હતો. સર્વની તેના તરફ માનવૃત્તિ હતી રાજા પણ હરેક સાથે એક વખત ત્યાં આવતો હતો. રાજા આવ્યો ત્યારે અબ્દુલ્લાહે પંડિતને કહ્યું કે રાજાને કહો કે “ગત્રે હાથીએ મને કહ્યું: હાંબા સમયથી અદ્દર બિભો રહેતાં હું થાકી ગયો છું. મારી ઇચ્છા છે કે એક પગ જમીન ઉપર રાખું.” આ સાંભળી રાજા હેરતમંદ થયો. અબ્દુલ્લાહે રાત્રે બાણી લીધું હતું કે આ લોદાનો હાથી લોહસુબકને લઈ અદ્દર રહે છે. તેથી એક પગ નજીકનું લોહ-સુબક કાઢી લીધું. હાથીએ એક પગ જમીન ઉપર રાખી દીધો. સવારે આ ખબર જનતામાં ફેલાતાં લોકો જોવાને આવ્યાં અને આ સાંભળી રાજા બહુ દિલગીર થયો. ખીજે દિવસે બ્રાહ્મણ પંડિતની મારફત ખીજે પગ અને ત્રીજે અને ચોથે દિવસે ત્રીજે અને ચોથો પગ જમીન ઉપર રાખ્યાની ખબર રાજાને પહોંચાડવામાં આવી.

તેને અતિ આશ્ચર્ય લાગ્યું. પછીથી દ્રોણએ રાજાને ખબર આપી કે પડિત દ્રોણ અરણની મારફત મુસલમાન થઈ ગયો છે, જે તેની સાથે જ રહે છે. આ જાનેએ મળીને હાથીની આ હાલત કરી છે. આ સાંભળી રાજા ક્રોધે ભરાયો અને જાનેને જિરફતાર કરવાનો હુકમ કર્યો. અબ્દુલ્લાહ સીડી પર આવી બેઠો અને આત્મરક્ષણની દુઆ પઢવા માંડ્યો સિપાઈઓ આવ્યા પણ પકડી શક્યા નહિ અને નાસી છૂટ્યા. રાજાને આ વાતની ખબર પડી. તે ખુદ આવ્યો પરંતુ તેના પગ જકડાઈ ગયા અને આગ લગ્નકી ઊડી. રાજાએ ગભરાઈને પશ્ચાત્તાપ કર્યો અને ઇસ્લામ ધર્મનો ગ્વીકાર કરવાની ખાદિશ દર્શાવી. અબ્દુલ્લાહે ઝોકી નજરે જોયા ક્યું અને ગળ જીટો થયો. ત્યારપછી અબ્દુલ્લાહની પાસે આવી પરિસ્થિતિ પૂછી. અબ્દુલ્લાહે પૂછ્યું “અગર સૌથી મોટી મૂર્તિ જેની તમે પૂજા કરો છો તે મારી ખિદમત કરે તો તમે મુસલમાન થશો ?” રાજાએ કહ્યું, “જો નજરે જોઈશ તો જરૂર થઈશ. મારો ભરોસો ખુદ ઉપર છે.” અને મૂર્તિને સંબોધીને કહ્યું, “ઊંઠ અને મારી ડોલ લઈ તળાવમાંથી પાણી ભરી લાવ.

કળિયાથી કંઠાળી હિ. સ. ૫૩૫ (ઈ. સ. ૧૨૪૦)માં ખંભાતમાં આવ્યો. આ ધર્મનો તે પહેલો ચખ્સ હતો. તેના વડા મુલ્લા (સિયદના) ઝહરી (ઝુબેદ) બિન મુસા યમનમાં હતા, મિસરમાં મુસ્તન્સિર બિસ્લાહ ખલીફા (ફાતમી) હતો અને મુજરાતમાં સિદ્ધરાજ વ્યસિહની હકૂમત હતી. [ઇતિહાસ ઉપરથી સાબિત થાય કે મજદૂર ખલીફા હિ. સ. ૪૮૭ (ઈ. સ. ૧૦૯૪)માં મરી ગયો હતો. અને તેનો પૌત્ર હાફિઝહેદીનિસ્લાહ અગિયારમો ખલીફા હિ. સ. ૫૨૪ (ઈ. સ. ૧૧૨૯) થી હિ. સ. ૫૪૪ (ઈ. સ. ૧૧૪૯) પર્વત હયાત હતો.] યાદુખ ખંભાત આવી એક માળીને ત્યાં રહ્યો, પ્રથમ તેને અને ત્યાર પછી એક બ્રાહ્મણના પુત્રને તેણે મુસલમાન બનાવ્યા રામના બે વજીર ભારમલ અને તારમલ બે ભાઈ હતા. તેઓ ખંભાતના મંદિરમાં જતા આવતા હતા, ત્યાં એક લોહાને હાથી લોહચુંબકના નેરથી અદ્ધર લટકતો હતો. યાદુએ બ્રાહ્મણ સાથે વાર્તાલાપ કર્યો અને તેમાં તે જીતી ગયો, અને લોહચુંબક કાઢી લઈ હાથીને પણ પાટી નાખ્યો. રાજા અને તેના દરબારીઓ આ જાતની કરામત જોઈ મુસલમાન થઈ ગયા, અને બીજાઓએ પણ તેનું અનુકરણ કર્યું. ત્યાર પછી આ નવમુસલમાનો સાથે તેમણે વહેવાર શરૂ કર્યો આ 'વેહવાર' (વહેવાર)માંથી 'મેવહરિ' અને તેમાંથી 'વહોરા' નામે ઓળખાયા."

રાજાનું નામ તો બરાબર છે. અને એ પણ સત્ય છે કે તે હિ. સ. ૪૮૭ (ઈ. સ. ૧૦૯૪)માં મોજુદ હતો; પરંતુ આ વર્ષે તો તે ફક્ત ત્રણ વરસનો દૂધ પીતો તેની મા મીનળદેવીની ગાદમાં રમતો જન્મતો હતો. વળી તેના બે વજીર "ભારમલ" અને "તારમલ" નામના હતા જ નહિ. ખરેખર વીરધવળ વાઘેલાના બે વજીર તેજપાળ અને વસ્તુપાળ હતા પરંતુ તેમાંનો એક પણ મુસલમાન ન હતો. રાજાઓમાં કુમારપાળે પરધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો, પરંતુ તે જૈન હતો, મુસલમાન ન હતો. અને સિદ્ધરાજ વિશે

તમામ તવારીખનવેશો એક મતના છે કે તે ઉપર સુધી હિંદુ રહ્યો હતો. તે મુસલમાન ન હતો અને મુસલમાનો પ્રત્યે તેને દ્વેષ પણ ન હતો. બલકે તેને મુસલમાનો તરફ હમદર્દી હતી, જે ઓરીજો પોતાની કિતાબ ‘અમેરિકાતવારીખ’માં લખેલા બનાવ ઉપરથી સાફસાફ જણાઈ આવે છે.^૧ અને મેં પણ પાછલા પાના ઉપર ઉલ્લેખ કર્યો છે. આથી સિદ્ધરાજ વિશે જે કંઈ આ વાર્તાઓમાં જણાવવામાં આવ્યું છે, તેમાં કહેનાગની ખરેખર કંઈક ભૂલ છે. મારા ધારવા પ્રમાણે ફક્ત સત્યનુ પ્રમાણ આટલું જ હશે કે કેટલાક લોકો પ્રચાર-કાર્ય માટે આવ્યા તેમણે લોકોમાં પ્રચાર કર્યો અને કામિયાબ થયા.^૨

“સિદ્ધરાજ જ્યસિ હના જમાનામાં એક વખત એક વેપારી નવ બાપ્પ રૂપિયા એક માણસને ત્યાં અનામત મૂકી મરી ગયો. પેલા માણસે તેના પુત્રને તે રૂપિયા પાછા આપવાનો ઇરાદો કર્યો. તેના પુત્રે જવાબ આપ્યો કે અમો હિસાબ કિતાબ જોયા બાદ લઈશું. પરંતુ દફતરમાંથી તે રકમનો પત્તો લાગ્યો નહિ, તેથી તેણે લેવાની ના પાડી. અમીને (પેલા રાખસે) સ્વીકારવાનો આમ્રદ કર્યો આ ઘડબાંજમાં તકરાર થઈ ગઈ અને મામલો અદાલતે પહોંચ્યો. તેની અપીલ રાજા પાસે પહોંચી. તેણે બંનેની પરિસ્થિતિથી વાકેફ થઈ ફેંસલો કર્યો કે તે મુજબ પૈસાથી સામાન્ય જનતાના કલ્યાણ અર્થે એક

૧. જે કે મોહમદ ઓરી શિયા પંથનો હતો તેમ છતાં સામાન્ય મુસલમાન અને ખાસ કરીને સૈયદોના હામીઓ ઉપર જરા પણ નુકસાન થયો હોત તો જરૂર તેનો ઉલ્લેખ કરત.

૨. આ વાર્તાની વિગત મેં “વારીજો બોહરા”માં લખી છે. વાચક મહેર-બાની કરી તેમાં જોઈ લે.

૩. જમ્હેરલિકામાત-ઓરી; ૫૦ ૮૬ અંકાર લખે છે કે લોક કલ્યાણના કામ માટે એક અદ્વિતીય “હુર્ફ મહલક” તૈયાર કરાવ્યો. આ રાખડને ખરો અર્થ હું પણ સમજી શક્યો નહિ. ક્યાં તો કંઈ ભૂલ હશે કે ક્યાં તો કોઈ ગુજરાતી રાખડનો ફારસી બનાવેલો રાખડ હશે. સિદ્ધરાજના બાધકામે, માથી ફક્ત ‘રુદ્રમાળ’ના મંદિરનો લાવાર્થ એ પણ હોય.

અદ્વિતીય મદાન બંધાવ્યું. તે અઘાપિ (મોહનમદ આશીના સમય પર્યંત) મોબુદ છે. ” ઓદીએ સિદ્ધરાજ વિશે એક બીજા બનાવને ઉલ્લેખ કર્યો છે. તે વસુાવે છે કે “ નહરવાલામાં જ્યસિંદ નામનો તેના સમકાલીનોમાં મદાન રાજા હતો. અને તેની પહેલાં ગુજરાતમાં તેમજ નહરવાલામાં તેના જેવો કોઈ રાજા ન હતો, અને કોઈએ રાજા હોવાનો દાવો પણ કર્યો ન હતો. (બહુધા આશીના કહેવાનો બાવાર્ય મહારાજા શહેનશાહ હોવાનો કોઈએ દાવો કર્યો ન હતો એમ હશે.) જ્યારે દુનિયામાં ભુદા ભુદા ભાગોમાં તે વિશેની ખબર પડી ત્યારે હિંદના મદાન રાજાએ એક એલચી તેની પાસે મોકલી પુછાવ્યું કે આજ પર્યંત કોઈ ગુજરાતનો રાજા (શહેનશાહ) થયો જ નથી. તમે કેમ એ દાવો કર્યો ? જો એ તમે ન ઝાડશો તો એક ઝંખરસ્ત લશ્કર લઈ ગુજરાત વેરાન કરીશ. જ્યસિંહે એલચીની ખાતર બરદાસ્ત કરી અને એક મુંદર જગ્યા ઉપર ઉતારો આપ્યો. એક રાત્રે રાજા એક સિપાઈનો પહેરવેશ પહેરીને બહાર નીકળી આવ્યો અને એક વેશ્યાના ઘેર પહોંચ્યો. જ્યારે રાત પડી અને તે સૂઈ ગઈ ત્યારે તેનાં કપડાં ચોરી લઈ એક ખાડામાં દાટી દીધાં. પાછા ફરતી વખતે રસ્તામાં એક વસુદર મળ્યો જે કપડાં વસુતો હતો, તેને ચોરીનું તહોમત પોતાને માથે વહોરવાને સમજાવ્યો, અને કહ્યું કે જો કામ તમે પાર ઉતારશો તો તમને કોઈપણ જાતની તકલીફ રહેશે નહિ અને ધનામ મળશે. બીજે દિવસે રાજા હાથી ઉપર સવાર થઈને એલચીઓ સાથે નીકળી જંગલો તરફ ચાલ્યો. તેણે રસ્તામાં જોયું કે તે જ સ્ત્રી એક સિપાઈ પાસેથી કપડાંની માગણી કરતી હતી. તેને બોલાવીને પૂછપરછ કરી. સિપાઈએ કહ્યું કે જો કહે છે કે હું સૂઈ ગઈ હતી ત્યારે તમે મારાં કપડાં લઈ ગયા. હું તો ઘરથી બહાર ગયો જ નથી. રાજાએ કહ્યું, રક્ષણ કરવાનું કામ તમારું છે અને તમે એ ફરજ અદા કરી નથી, તેથી તમારે એનો અવેજ આપવો જોઈએ. સિપાઈએ એક અકવાડિયાની મહેતલ માટે

વિનંતિ કરી. રાજાએ કહ્યું, “નહિ; અત્યારે જ ચોરને હાજર કરો. નહિતો બીજા માટે ચેતવણી રૂપ થાય એવી સગ્ન દર્શાવ.” સિપાઇએ કહ્યું, “તો તો લાચાર છું” રાજાએ કહ્યું કે ‘શું તારી ઇચ્છા એવી છે કે હું હાજર કરું ?’ તેણે કહ્યું. “હા, જી.” નહરવાલામાં એક કાળી મૂર્તિ હતી. રાજાએ તેની પાસે જઈ કહ્યું, “રાત્રે ફલાણી સ્ત્રીનાં કપડા ચોરાઈ ગયાં છે; તમે બતાવો કે તે ક્યાં છે. ફટલોક વખત ચોખ્ખા બાદ તેણે કહ્યું કે ફલાણી જગ્યાએ તે દટાયેલાં છે, અને પછી તેરથાનનું નિશાન બતાવ્યું. લોકો કાઢી લાયા. સિપાઇએ વિનંતિ કરી કહ્યું કે “હજૂર લક્ષમાં લે તો ચોરનો પણ પત્તો લાગી નય, જેથી તેને ચોખ્ખ સગ્ન થાય.” રાજાએ કહ્યું કે “કાળી મૂર્તિ કહે છે કે તમારો માલ મળી ગયો. હવે ચોરની શી જરૂર ?” સિપાઇએ અતિ લાચારીથી આગ્રહ કર્યો કે “હજૂર, ચોરને તો બતાવો જ.” રાજાએ કહ્યું કે કાળી મૂર્તિ કહે છે કે જો તેની સહીસલામતી હોય તો બતાવું. સિપાઇએ તે બાબતનું વચન આપ્યું. આથી કાળી મૂર્તિએ વચ્ચેકરતો પત્તો આપ્યો, જ્યારે તેને દરબારમાં લાવવામાં આવ્યો ત્યારે તેણે ઈન્કાર કર્યા પછી કપૂલ ક્યું. હિંદના રાજાના એલચીઓએ આ સ્થિતિ જોઈ તો દિલમાં ધાસ્તી લાગી. જયસિંહે કહ્યું કે જોયું ! તમારા રાજાને કહો કે જો હું ધારું તો સત્તર તમારું માથું કાપી મંગાવી શકું છું. પરંતુ તમે પણ એક રાજા છો અને તમારું રાજ્ય દૂર છે, તેથી એવી ઇચ્છા રાખતો નથી. પરંતુ હવે પછી કંઈ અનિચ્છિત કાર્ય કરશે તો તેનો અન્નમ તમારે જરૂર જ અનુભવવો પડશે. એલચીએ આ સર્વ વાત પોતાના રાજાની આગળ કરી ત્યારે તે ડરી ગયો અને પછી ઈનામો તેમજ બક્ષિશો જયસિંહના ઉપર મોકલ્યાં. ખૂન-રેડી વગર સિદ્ધરાજની ઇચ્છા પાર પડી.”^૧

સિદ્ધરાજ ખૂબસૂરત જુવાન હતો, ચતુર અને સ્વભાવે નરમ.

હતો, પરંતુ આખરનો બહુ બૂખ્યો હતો. મુસલમાનોના હિંદ ઉપર હુમલા કરી રહ્યા તેથી સિદ્ધરાજને થયું કે મુસલમાનો કદાચ આ બાજુ આવી ચડે, તેથી મુસલમાનો સાથે તેણે સારું વર્તન રાખ્યું. અને તેના સદ્ભાવને મુસલમાનોએ તે સમય દરમિયાન તરફ લક્ષ્ય પણ ન આપ્યું. હિંદુ રાજાઓમાં તે મોક્ષ સદ્ગતિના ઔરંગઝેબની જેમ સોલંકી વંશનો ચમકદાર હીરો હતો. તેના સમયમાં સોલંકી વંશ ઉન્નતિના શિખરે પહોંચ્યો, અને તેના પછી કિસ્મતના ઝાઝમાં પડતીના કીડા લાગ્યા ચડ્યા.

કુમારપાળ સોલંકી:—ક્ર. સ. ૧૧૪૩ થી ઈ. સ. ૧૧૭૪ (હિ. સ. ૫૩૮ થી હિ. સ. ૫૭૦). સિદ્ધરાજ બપ્સિહ અપુત્ર હતો તેથી તેના કાકા ક્ષેમરાજના વંશજોમાંનો કુમારપાળ રાજા થયો. તેના બાપનું નામ ત્રિભુવનપાળ હતું, જે દેવપ્રસાદનો પુત્ર હતો, દેવપ્રસાદ ક્ષેમરાજનો પુત્ર હતો. કંઈ ખાનગી કારણોસર સિદ્ધરાજની કન્યા ગાદી કુમારપાળને આપવાની ન હતી અને આ કારણથી વખતો-વખત તેણે તેને ગિરફતાર કરવાનો ઈરાદો કર્યો હતો; પરંતુ તે હાથમાં આવ્યો નહિ. કુમારપાળે માળવા આવી આશ્રય લીધો અને સિદ્ધરાજનું અવસાન થતાં ગુજરાત તરફ પાછો ફર્યો. તે પચાસ વર્ષની વયે પોતાના બનેલીની સહાયથી વખતનશીન થયો. ગાદીએ આવ્યા પહેલાં કુમારપાળને જૈન લોકો તરફથી સંપૂર્ણ મદદ મળતી હતી. અને આ જ કારણથી તેનું દિલ એ ધર્મ તરફ વધારે વલણ રાખતું હતું. આથી તેણે એક પછી વચન આપ્યું હતું કે તખ્ત હાસિલ કર્યા બાદ હું જૈન ચમ્ર બદલિશ. અને ઘણું કરીને આ જ સમયથી તમામ જૈનોએ તેને ગાદી અપાવવાને બનતી કોશિશ કરી હતી. કુમારપાળ વચનનો સાચો હતો હકૂમત મળતાં ખરેખર તે જૈન થયો અને જૈનની ખાસ શરતોનો સ્વીકાર કર્યો. કેટલાક સરદારોએ બગવો પણ કર્યો જે તેણે દબાવી દીધો અને બગવાખોરાની કતલ કરી, જેઓનાં તેનો પોતાનો બનેલી પણ સામેલ હતો. દિવ્યપાળ નામનો એક સરદાર

હતો, તેનો ખીજો પુત્ર બળવો કરી નાગોર ચાલ્યો ગયો અને રાજ્યને ઉસ્ફેરી ગુજરાતમાં લાવ્યો. નાગોરના “આણ” રાજ્યએ કુમારપાળ ઉપર ચડાઈ કરી, પરંતુ તે હારી ગયો અને કુમારપાળ જોડે પોતાની છોકરીને પરણાવી અને પુષ્કળ નજરાણું આપી સલાહ કરી. તેમાંથી ફારેગ ધર્મ કુમારપાળે માળવાના રાજ્ય ઉપર ચડાઈ કરી અને તેને હરાવી શરણે આણ્યો. ત્યારપછી પોતાના એક સરદાર નામે બાહક (કે વાગબદ) જે ઉદયપાળ મંત્રીનો પુત્ર હતો, જે વજીર પણ હતો તેને કંઈકેય ફતેહ કરવાને મોકલ્યો, પરંતુ એ સરદાર હારીને પાડો આણ્યો, તેથી કુમારપાળ પડે એક ફાજ લઈ ચડાઈ કરી અને જીત મેળવી કાંકણના રાજ્યની કતલ કરી, તેનું પાપતપ્ત લૂંટી પુષ્કળ માલ લઈ આણ્યો. કુમારપાળે જૈન લોકો માટે દહેરાં તેમજ અન્ય હિંદુઓ માટે શિવાલયો પુષ્કળ બધાવ્યાં. પારસનાથનું મંદિર તેણે જ બનાવ્યું હતું. તેણે સોમનાથના મંદિરની મરામત પણ કરાવી હતી; મોમેશ્વરનું તીર્થ એ વખત બંધાવ્યું. તે પંડિતોની બહુ કદર કરતો. તેના જ સમયમાં પાશુપતાચાર્યો માન પામ્યા હતા અને તેના જ વખતમાં હેમાચાર્યના જેવા પવિત્ર અને વિદ્વાન જૈનાચાર્ય સારો સમાદર પામ્યા હતા. હેમાચાર્યના અવસાનથી કુમારપાળને બહુ આઘાત થયો, કારણ કે તે તેના ગુરુ તેમજ સલાહકાર હતા કુમારપાળ ૮૦ વર્ષ જીવ્યો હતો અને તે ૩૦ વર્ષ રાજ્ય કરી આખરે લૂતાના રોગથી ઈ. સ. ૧૦૭૪ (હિ. સ. ૫૭૦) માં તેનો દેહાંત થયો. તેના સમયમાં પ્રાણલો અને જૈનો વચ્ચે ધણું ધર્ષણ રહેતું હતું. માંહે-માંહે એકબીજા સાથે લડતા હતા. મેવાડના રાજ્યની એક પુત્રી કુમારપાળ વેરે પગણી હતી. તે અણહીલવાડ જતી ન હતી; એ ડરથી કે કદાચ તેને બળજબરીથી જૈન બનાવવામાં આવે. તેના બાપે તેને દિલાસો આપી પોતાની જુએદારીએ તેને અણહીલવાડ મોકલી. બળજબરીથી તેને ત્યાં જૈન બનાવવામાં આવી. આ સાંભળી તેનો બાપ જયદેવ ચિતામાં પડી બળી ગયો અને તેની સાથે ખાનદાનના

કેટલાક વજીરો તેમજ બ્રાહ્મણો પણ બળી મર્યા એક નાનો છોકરો બચી ગયો.^૧

કુમારપાળ વિશે એમ કહેવામાં આવે છે કે એક વખત તે એક હાથી ઉપર સવાર થઈને પાટણના દરવાજાની બહાર આવ્યો તે વખતે એક ખૂબસૂરત ધોળણ શરીર ઉપર લાલ રંગની સાડી સજી કપડાં ધોવા જતી હતી. કુમારપાળ તેને જોઈને આશંક થઈ ગયો અને તેની પછવાડે સવાર થયો, અને તેની સાથે સંભોગ કરવાની ઇચ્છા કરી, પરંતુ તરત જ એ પાછો ફર્યો અને પસ્તાઈ ચિતામાં બળા મરવાનો ઇરાદો કર્યો, જેથી તે પાપનું નિવારણ થાય. તેણે ચિતા તૈયાર કરવાનો હુકમ કર્યો અને ફરમાન મુજબ લોકડાંતો ઢગલો કરી આગ ચેતાવવામાં આવી. લોકડાંતે એ બાબતની પૂછપરછ કરી ત્યારે તેણે તેમને પરિસ્થિતિથી વાકેફ કર્યો બ્રાહ્મણ પંડિતોને બોલાવવામાં આવ્યા. તેમને ધાર્મિક અનુમતિ વિશે પૂછવામાં આવ્યું. ખરી વસ્તુસ્થિતિની માહિતી મેળવી તેમણે જવાબ આપ્યો કે “જરૂર ચિતામાં બળવું જોઈએ.” આથી આગ બરાબર સળગી કે સત્તર કુમારપાળ દોડી આગમાં ફેંદી પડ્યો. બ્રાહ્મણોએ તેને ઘૂસત પકડી લીધો અને કહ્યું કે સજી પૂરી થઈ ગઈ. સવાલના જવાબમાં તેમણે કહ્યું કે બૂરા કામનો ઇરાદો આત્માએ કર્યો હતો તેથી સજી તેને થવી જોઈએ અને તે એવી રીતે મળી ગઈ કે તે સમયથી અત્યાર સુધી તમારા આત્માને ખરેખર વેદના રહી, પરંતુ તમારા બદને તો કોઈ પ્રકારનો ગુનો કર્યો ન હતો, (અર્થાત્ તમે તેને હાથ પછી લગાડ્યો ન હતો) તેથી બદનને શિક્ષા કરવાની કે બાળવાની કોઈપણ જાતની જરૂર નથી. કુમારપાળે આવી રીતે મોતથી બચી ઈશ્વરનો આભાર માન્યો.^૨ (બહુધા બ્રાહ્મણોને લાયકાત પ્રમાણે ખૂબ દાન આપ્યું હતું.)

૧. તારીખે ગુજરાત, પૃ. ૧૮૩, લાહોર

૨. નમિકલ્લ દિકાયાત, એશી હસ્તલિખિત ૬૩

કુમારપાળના ગુરુ હેમાચાર્ય ઈ. સ. ૧૦૮૯ (હિ. સ. ૪૭૨) માં જન્મ્યા હતા. તેની જન્મભૂમિ ધધુકા હતી. જૈન સાધુ દેવચંદ્રે એમનાં શાલ્યપણ અને ચાતુરી જોઈ પોતાની સાથે રાખ્યા. ૯ વર્ષની વયે દીક્ષા આપવામાં આવી અને ૨૧ વર્ષની ઉંમર ચર્તા તે મુંદર છોકરો શિક્ષણથી ફારેજ થયો, અને પારગત થઈ ગુરુનું કામ ઉપાડી લીધું. તેમની ચાતુરી જોઈ ત્રિહરાજ જ્યસિંહ પણ તેમની સલાહ લેતો. અને જૈન હોવા છતાં તેમનો માનમર્ત્યો જાળવતો. તેનો સિદ્ધહૈમ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત વ્યાકરણ ગ્રંથ મશહૂર છે. ઈ. સ. ૧૧૭૨ (હિ. સ. ૫૬૮)માં તેનું અવસાન થયું.

અજયપાળ સોલંકી:—ઈ. સ. ૧૧૭૪ થી ઈ. સ. ૧૧૭૭ (હિ. સ. ૫૭૦—હિ. સ. ૫૭૩) કુમારપાળ અપુત્ર હોવાથી તેનો ભત્રીજો અજયપાળ રાજ થયો. ૧ એ શિવમાર્ગી હતો અને ધણો ધર્મચુસ્ત હતો. તેણે જૈનધર્મીઓ ઉપર કેર વર્તાવ્યો હતો. કપદી નામના જૈન વિદ્વાનને જીકળતા પાણીમાં ફેંકાવ્યો. ગમચંદ્ર નામનો એક જૈન વિદ્વાન સાધુ જેણે એકસો ગ્રંથ રચ્યા હતા તેને તપાવેલા તાંબાના પતરા પર બેસાડી મારી નાખ્યો. કુમારપાળનાં બધાં વેલાં ધણાં મંદિરો તોડાવી પાડ્યાં. જૈનોના સરદારની કતલ કરી અને દરબારના ઉત્તમ અને મુત્સદ્દી સરદાર બાહક (વાઝકટ)ને મારી નાખ્યો. આખરે વિજયદેવ નામના એક સિપાઈએ કટાર મારી તેનો ગ્રાણી લીધો.

મૂળરાજ બીજો:—ઈ. સ. ૧૧૭૭ થી ઈ. સ. ૧૧૮૯ (હિ. સ. ૫૭૩—હિ. સ. ૫૭૫) અજયપાળ પછી તેનો પુત્ર મૂળરાજ તખ્ત-નશીન થયો. તે બહુ નાનો હતો, તેથી તેની મા નાયિકાદેવી રાજ્ય ચલાવતી હતી; પરંતુ ખરો કર્તાદર્તા તેના કાકો બીમદેવ હતો. ૧

૧. તારીખે ગુજરાત, પૃ. ૧૮૫માં અજયપાળને ભત્રીજો એટલે કે કુમારપાળના બાઈ મહીપાળનો પુત્ર એમ લખ્યું છે.

૨. તારીખે ગુજરાતના કર્તાએ એ મૂળરાજનો બાઈ હતો એમ લખ્યું છે. જે આ વાત સત્ય હોય તો આ સગીર છોકરાને બદલે તે જ તખ્ત-નશીન થાત. એનો અર્થ એ કે સગો બાઈ ન હતો; અથવા તો કાકો જ હતો.

માહમ્મદ સિદ્દાગુદ્દીન ગોગીએ જ્યારે ગુજરાત ઉપર હુમલો કર્યો ત્યારે નાયિકાદેવી રણસેત્રમાં મૂળરાજને ખોળામાં લઈ ફેંજને હિંમત આપતી હતી અને તેમને ઉત્તેજ આપે જીત મેળવી હતી. બે વર્ષ બાદ મૂળરાજ મરણ પામ્યો અને તેના પછી તેનો કોકો માદીએ આવ્યો. સંભવિત છે કે તે જ કાકાએ પોતાને માટે જગ્યા ખાલી કરવાને મૂળરાજનું નિકંદન કાઢ્યું હોય.

ભીમદેવ બીજો:—ઈ. સ. ૧૧૭૯—ઈ. સ. ૧૨૪૩ (હિ. સ. ૫૭૫—હિ. સ. ૬૪૧). ભીમદેવ ભોળો અને મૂખ હતો તેથી કેટલાક તેને “ભોળો ભીમ” પણ કહેતા. આણના રાજા જેતસી પરમારને એક ખૂનસુરત પુત્રી હતી. તે કન્યાના રિવાજ અજમેરના રાજા પૃથ્વીરાજ ત્રેડે થયા હતા. ભીમદેવે તેની ખૂનસુરતીનાં વખાણ સંભળી માનું મોકલ્યું. જેતસીએ તેને તુરત જ અજમેર રવાના કરી દીધી. આથી ભીમદેવને ખોટું લાગ્યું અને તેણે ફાજ લઈ અજમેર ઉપર ચડાઈ કરી. પૃથ્વીરાજનો બાપ સોમેશ્વર લડાઈમાં માર્યો ગયો, અને તેની ફાજ હારી બંધ ફતેહ મેળવી ભીમદેવ ગુજરાતમાં પાઠે.

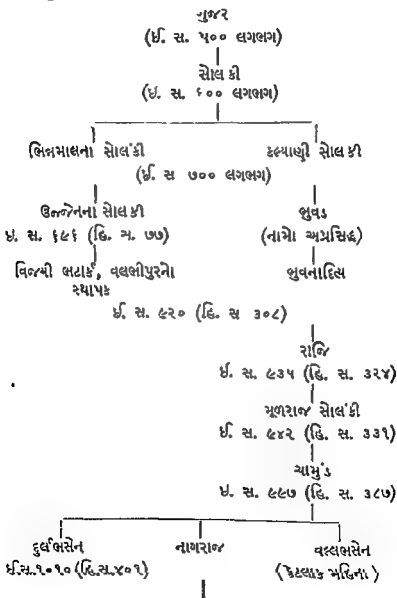
કામમાં તે નિરાશ થઈ પાછો આવ્યો. ઈ. સ. ૧૧૯૬ (હિ. સ. ૫૯૩)માં કુત્બુદ્દીને ગુજરાત ઉપર હુમલો કરી વેર વાળ્યું. બીમદેવ મીનજનો બહુ તીખો હતો અને તેથી લોકો તેને સલાહ આપતાં કરતા હતા. પરિણામ એ આવ્યું કે સારા દેશમાં અધાધુધી ફેલાઈ ગઈ. આથી ઈ. સ. ૧૨૨૨ (હિ. સ. ૬૨૬)માં તાબાના રાગ્નઓએ બળવો કર્યો, અને જયસિંહ સોલંકીએ તો રાજ સુધ્ધાં બીનવી લીધું. આખરે મહામુશીબતે તેણે બળવો શાંત કર્યો અને તેણે ખોયેલી સંસ્તનત ઈ. સ. ૧૨૨૮ (હિ. સ. ૬૨૬)માં ફરીથી મેળવી. બીમદેવે લાંબુ આયુષ ભોગવ્યું હતું અને ૨૩ વરસ રાજ્ય કર્યું હતું, પરંતુ બધી ઉમર અશાંતિમાં ગુજરી હતી. ખરી વસ્તુનિયતિ એ છે કે પૃથ્વીરાજ અને કુત્બુદ્દીનના હુમલાએ આ સંસ્તનતના તમામ ભાગો દીલા કરી દીધા હતા, આથી મુઠ્ઠકમાં જે ગેરવ્યવસ્થા ફેલાઈ તેને તે સુધારી શક્યો નહિ. આનો ફાયદો અમીરો અને હાકિમોએ લીધો, અને આરતે આરતે તેઓ સત્તાવાળા થયા. આખરે એ સંસ્તનતનો અંત આવ્યો. ઈ. સ. ૧૨૪૩ (હિ. સ. ૬૪૧)માં બીમદેવ મરણ પામ્યો.

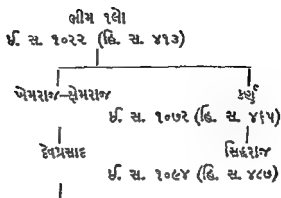
ત્રિભુવનપાળ:—ઈ. સ. ૧૨૪૩ (હિ. સ. ૬૪૧). તેના પિતાની પછી તે ગાદીએ આવ્યો, પરંતુ મુઠ્ઠકમાં અધાધુધીને લઈને સંખ્યાબંધ રાજ સત્તા ઉપર આવી ગયા હતા. તેમનો એક ધોળકાનો વાઘેલા વંશનો વીસળદેવ હતો. એ રાજ ગુજરાતનો માલિક થયો ત્યારે વાઘેલા ખાનદાને ગુજરાતના મોટા ભાગનો કબજો મેળવ્યો હતો, અને એનું રાજ્ય તાકતમાં પાટણના રાજ્ય કરતાં ચડી જતું હતું. આથી ઈ. સ. ૧૨૪૪ (હિ. સ. ૬૪૨)માં વીસળદેવ વાઘેલાએ તેને (અર્થાત્ ત્રિભુવનપાળને) ગાદી ઉપરથી ઉતારી દીધો અને પોતે માલિક થઈ બેઠો. તે સોલંકી ખાનદાનનો ઘેટલો રાજ હતો. આ ખાનદાનની અગિયાર વ્યક્તિઓએ લગભગ ૩૦૦ વરસ રાજ્ય કર્યું એક ઇતિહાસકાર તરીકે મારો પ્રામાણિક ફરજ છે કે જે સાચું હોય

તે જ લખવું. બીમદેવ વિશે મારો ખ્યાલ છે કે તેણે મોટામાં મોટી એ જૂલ કરી કે જ્યારે ગોરીના હુમલા થઈ ચયા અને હિંદુસ્તાનના મહાન રાજાઓ જેવા કે દિલ્હી, અજમેર, કનોજ, મારવાડ અને આણંદે સંયુક્ત યર્ષ તેમનો મુકાબલો કરવાની કોશિશ કરી ત્યારે તેણે સાફ સાફ ઈન્કાર કર્યો, કારણ કે ચૌહાણ અને સોલંકી વચ્ચે આપસમાં સખત અદાવત હતી. આણંદના પરમાર રાજાએ ફાંફા મારવામાં કभी રાખી નહિ, એવા ઈરાદાથી કે કોઈપણ રીતે બંને મુલેહ કરી સંગઠનથી દુશ્મનનો સામનો કરે; પરંતુ બીમ કોઈપણ રીતે રાજ થયો નહિ અને તેણે મજરોથી જવાબ આપ્યો કે પહેલાં ચૌહાણોનો વિનાશ કરીશ તે પછી ગોરી સાથે પણ સમજીશ. તે પછીના બનાવોએ આ બેવફૂરી ભરેલા ખ્યાલનો રદિયો આપ્યો. અર્થાત્ પ્રથમ તો બીમ સોલંકીએ આણંદના પરમાર અને અજમેરના ચૌહાણોની તાકત તોડી; ત્યારપછી પૃથ્વીરાજ ચૌહાણે (દિલ્હી) સોલંકી રાજાનો ચૂરેચૂરો કરી નાખ્યો અને ગોરીએ દિલ્હીના ચૌહાણોની અંતિમક્રિયા કરી. કનોજનો રાજા તદ્દન શાંત હૃદયથી આ સર્વ જોતો હતો અને મનક કરતો રહ્યો. આ કુસંપ અને માહિમાહિની લકરારે દેશની સસ્તનતોનો અંત આણ્યો.

એક ઇતિહાસકાર તેમજ હિંદી તરીકે મારા દિલમાં અતિ દુઃખ થાય છે કે આ માહિમાહિના ટંટાથી લાખો રૂપિયાની દોલત હિંદની બહાર જતી રહી અને એ જ સમયને લઈને છેલ્લા યુગ મુધી હિંદ પાવમાલ અને કંગાળ ચયા ક્યું છે. આજે સ્વરાજ્ય મળ્યું છે તે ટાંકણે હિંદુસ્તાનીઓ એ સમજે અને પોતાના વતનની પડતી અને ગરીબાઈ ઉપર થોડાં આંસુ વહાવે તો કેવું સારું!

ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રના સોલંકીઓનું વંશવૃક્ષ

નામાં વાઘેલા વંશ બળવાન થયો; એટલે સુધી કે અર્જોરાજે બીમદેવ બીજાને ઘણી વખતે કીમતી મદદ આપી હતી; આથી બીમદેવે અર્જોરાજના પુત્ર લવણપ્રસાદને પોતાનો વજીર બનાવ્યો; પરંતુ બંનેને જરાયે બન્યું નહિ અને કુસુમ થયો; આથી લવણપ્રસાદે ધોળકા અને ધધુકા વગેરે ઉપર કબજો કરી એક અલગ રાજ્ય સ્થાપ્યું અને તેનું મુખ્ય સ્થળ ધોળકા નક્કી કર્યું. લવણપ્રસાદના અવસાન પછી તેનો પુત્ર વીરધવળ બહુ બળવાન ન બન્યો. તેણે ગોધરા અને ખભાત પર ફતેહ કરી પોતાના રાજ્યમાં જોડી દીધાં. ઈ. સ. ૧૨૪૨ (હિ. સ. ૬૪૦)માં તે મરણ પામ્યો. તેના બે પુત્રો હતા : વીરમદેવ અને વીસલદેવ. વીરમદેવ બાપથી નારાજ થઈ ગયો તેથી તેણે વીરમગામમાં વસવાટ કર્યો અને એ ગામને પોતાના પરથી નામ આપી તેને રોનકદાર બનાવ્યું. (બહુધા એ ગામનું અસલ નામ જુદું હતું). તેણે બાપના અવસાન પછી સક્ષતનંત હાસિલ કરવાની ખાદિશ કરી, પરંતુ વીરધવળના વજીર વસ્તુપાળે તેની કતલ કરાવી અને તખ્ત વીસલદેવને હવાલે કર્યું. વસ્તુપાળ અને તેજપાળ અતિ હોશિયાર વાણિયા વજીર હતા. બંનેએ લોકકલ્યાણનાં પુષ્કળ કામો કર્યાં. તે જોઈ હતા, તેથી પુષ્કળ જોઈ મંદિરો બનાવ્યાં. આણ, ગિરનાર, અને રોતુંગ વગેરે પહોડો ઉપર મંદિર જોઈ મંદિરો બનાવ્યાં. ફેટલાંક સ્થળોએ તળાવ, કૂવા, વાવ બનાવી લોકોને રાહત આપી. તેમણે આવાં કામોમાં ખજાનામાંથી રૂપિયા છૂટે હાથે વાપર્યાં.

વીસલદેવ વાઘેલો:—ઈ. સ. ૧૨૪૪-૧૨૬૪ (હિ. સ. ૬૪૨-હિ. સ. ૬૬૩). વીસલદેવ બહુ હોશિયાર હતા. તેણે પ્રથમ એક કબંકર દોસ્ત અર્થાત્ વસ્તુપાળ વજીરને બરતરફ કર્યો અને તેની જગ્યાએ વઝારતના હોદ્દા ઉપર એક પાણથુને મૂક્યો જેનું નામ “નાગડ” હતું. વીસલદેવે પોતાના તમામ દુરમનોને તાબે કરી હરાવ્યા. કણાઉકનાં રાજાએ પોતાની પુત્રી માટે સ્વયંવર રચ્યો;

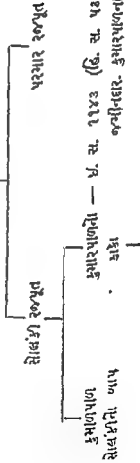
એ પણ ત્યાં ગયો. કર્મચંત્રેએ એની કુતેહ થઈ, અર્થાત્ કુવરીએ વીસઘડેવના ગળામા હાર નાખ્યો. રાજા ત્રિભુવનપાળ સોલકી પાસેથી તેણે હકૂમત હાસિન કરી હતી તેથી સાધારણ રીતે વાઘેલા વશનો પહેરો મન્યકર્તા એ જ મનાય છે તેણે તમામ પુરાણાં મદિરાની મરામત કરાવી, ડબોઇનો દિસ્તો બધાવ્યો અને તેની નજીક જ “કડક” નામનું તળાવ બધાવ્યું. તે તૈયાર કરવામાં મુશ્કેલીમાન ઈજનેરેએ પણ દિસ્તો લીધો હતો.

અબ્દુનહેવ વાઘેસો — ઈ. સ. ૧૨૬૪-૧૨૭૫ (હિ. સ. ૬૬૮-હિ. સ. ૬૭૪). પોતાના પિતાના અસાન પછી તે રાજ્યનો માલિક થયો. મોમનાથના ઈ. સ. ૧૨૬૨ (હિ. સ. ૬૬૩)ના શિલાલેખમા તેની ઘણી તારીફ લખવામા આવી છે. તેના જમાનામા મુસલમાન હકિમે પણ હતા, જેમાના એકનું નામ હુરમુઝ (બહુધા ઈરાની મુસલમાન હશે) અને ખીજનું નામ ખાજ ઈશ્લાહીમ નામુદા હતું. હુરમુઝે વેરાવળ પાટણમા એક મસ્જિદ પણ બધાવી હતી. અને ઘણું કરીને તે ત્યાંનો જ એ હકિમ હશે. અને હુ ધારુ છું કે તે બદરખાતાનો અધિકારી હશે. એ જ સમયે અમદાવાદ નજીક આવેલા અસાનલમા મુસલમાન વેપારીઓએ એક મસ્જિદ બધાવી જેનો શિલાલેખ હાલમા હજરત પીર મોહમ્મદશાહની મસ્જિદમા મુખ્ય મિઠરાન ઉપર સાચવવા માટે લગાવવામા આવ્યો છે, તેમા હિ. સ.

ન્યાતે નાગર હતા. માધવની સ્ત્રી અતિ પૂજ્યસ્વરૂપ હતી. કરણ તેના ઉપર આશરૂ થઇ ગયો. તેને મેળવવાની તેણે યુક્તિ રચી. માધવને ધોડા ખરીદવા કાશ્મીર મોકલી દીધો અને કેશવને એક લાડાઈમાં મોકલ્યો અને સ્ત્રીને બળબળરીથી કબજે લીધો. કેશવ પાછો આવ્યો ત્યારે તેને પુરુષને કેાધ ચડયો અને લાડી મરણ પામ્યો. માધવને બન્યારે ખબર થઇ ત્યારે તમામ ધોડા અને અસલાબ સાથે તે સમયના ઉત્તર હિંદુસ્તાનના અંબરસ્થ પાસાહ અલાહિદીન ખડાજી પાસે દિલ્લી પહોંચ્યો. તેણે અલાહિદીનને ગુજરાત છોડવા માટે ઉશ્કેર્યો અને પોતાની મદદની ખાત્રી આપી, આથી અલાહિદીન ખડાજીએ એક સેનાપતિને એક ફોજ લઈ મોકલ્યો. કરણ ગુજરાત છોડી દક્ષિણમાં ચાલ્યો ગયો. તે દિવસથી ગુજરાત મુસલમાનોના કબજામાં આવ્યું. કરણ રાજા જે-કરણ ઘેલો (મુખ) પણ કહેવાય છે તે આ વંશનો છેલ્લો રાજા હતો; જે પછી આ મુલકમાં રજપૂતોની હકૂમત હંમેશ માટે ખતમ થઈ.

વાઘેલા રાજાઓની વંશાવળી

ગુજર કામ

પ્રકરણ બીજું સુસલમાનોનો સંબંધ

:૧:

અરબસ્તાન અને હિંદુસ્તાન વચ્ચે પુરાણ સમયનો સંબંધ ગુજરાત પ્રાંત કુદરતી રીતે એવી રીતે આવેલો છે કે પશ્ચિમ તરફ અરબી સમુદ્ર અને નેની સામે ઉમાન છે, તેની જમણી તરફ ઈરાનનો અખાત અને ડાબી બાજુએ એડનનો અખાત છે, જેની સામે આફ્રિકા આવેલું છે. એડન યમનનું પુરાણું બંદર છે. હઝરમોત ગુજરાતની સામે જ આવેલું છે, તેથી આ કુદરતી સહાયતને લઈને મહિમાહે વેપારી સંબંધ વધે એ એક કુદરતી વાત હતી, જે ઐતિહાસિક પુરાવાથીયે સંપૂર્ણ રીતે ખરી ફરે છે. અરબસ્તાનમાં ખાસ કરીને યમન અને હઝરમોત એવા પ્રદેશો છે કે તેમનો ગાઢ સંબંધ હિંદુસ્તાન (ગુજરાતના કિનારા) અને મલબાર સાથે રહ્યો છે. એ અરબોની આવળ દરિયાઈ માર્ગે થતી હતી અને એ લોકો ચતુર વહાણુવટીઓ હતા; જેવા કે અઘાપિ પણ હઝરમોત અને એડનનાં લોકો વહાણ હાંકવામાં નિપુણ ગણાય છે. એ તો ખચીત વાત છે કે હિંદુસ્તાન સાથે ફેટલાક અરબોનો સંબંધ રહ્યો છે. વળી એ દેશ ઉપર અરબ લોકોને એટલો બધો પ્રેમ હતો કે તેનું (હિંદુ) નામ તેમણે ઈરક અને આસકી વિષય રાખ્યો, એટલે સુધી કે હિંદના એક ખાસ હિંસા (બહુધા સિંધ હશે)ના લોકોને અરબોના વંશને કહેતા હતા. શરિયિઆ જેઓ અરબોના દુશ્મનોમાં એક મથહર વર્ગ છે તે આ દાવા માટે પુષ્કળ હાંસી કરે છે. એક શાએર કહે છે, “ઓહ અરબ, તમે કહો છો કે હિંદુસ્તાનીઓ ખંદક (એક અરબનું નામ)ના વંશને છે અને તમારા અને બનરા^૧ વચ્ચે સંબંધ છે.”

૧. ઉત્તર આફ્રિકાની એક જંગલી કામ

૨ તારીખે અબ્બે કદીમ પૃ. ૩૮-૪૦, પ્રેસ નવલકિશોર

અગમેનો એ પણ દાવો છે કે જસસ કાર્પસ્ટ પહેના તેઓએ સિંધ અને ગુજરાત ઉપર રાજ્ય કર્યું હતું, જેવો કે ઇલિયટ સાહેબના હિંદના ઇતિહાસમાં ઈસ પૂર્વેની અગમેની સત્તનતમાં સિંધ વિગેનો ઉલ્લેખ મો તૂઢ છે પરંતુ ત્યાસુધી આગમ તેમજ બીજી ખાતરીની સાબિતી ગો ન મળે ત્યાસુધી તેના ઉપર આધાર રાખવો મુશ્કેલ છે જેટલાક અગમી અને સંસ્કૃત શબ્દોની એમતા સ્પષ્ટિત પ્રવાસમાં આવી છે, અને ફતીલ માટે અહીં વ

અગમી	સંસ્કૃત	અર્થ
સિતા	શીત	સગદી હડી
અગમ	આગમ (બગીચો)	આરામ
બીન	વન	સપાટ જમીન, જંગલ
સગીર	શરીર	માથ ન આધારની જમ્યા મન
દીનાર	દીનાર	સોનાના સિક્કા
શ	શ	સા

થઈ યુરોપ ચાલ્યો જતો; અથવા તો સિરિયાની સરહદથી મિસર અને એલેક્ઝાન્ડ્રિયા થઈ યુરોપ તરફ રવાના થઈ જતો. આ રસ્તો ગ્રીસના ખત્લીમૂસના કબ્જામાં મિસર સુધી બરાબર આબાદ રહ્યો, પરંતુ વેપાર-સંરક્ષણને ખાતર ખત્લીમૂસની સહનતે મિસરથી હિંદુ પર્વત સમુદ્ર મારફત સીધો રસ્તો ઇખ્તિયાર કર્યો, કારણ કે જમીન-માર્ગ આ સમાઈ (અરબોની એક ટાળીનું નામ) વેપારીઓને લીધે સુરક્ષિત રહ્યો. તે દિવસથી અરબ વેપારીઓનું આવવાનું ઓછું થઈ ગયું જેનુંકે એ-સાઈકલોપીડિયા ઇટાલિકાની અગિયારમી આવૃત્તિમાં (અરબ વિષય ઉપર) લેખક જણાવે છે કે અરમસ્તાનના નૈર્ઝત્ય ખૂણાની (હઝરમોત, યમનમાં) બરજતનું મુખ્ય કારણ તે સમયે એવું હતું કે મિસર અને હિંદુસ્તાન વચ્ચે વેપારનો માલ પ્રથમ સમુદ્રના રસ્તે અહીં આવતો હતો અને ત્યાર પછી જમીન-માર્ગે પશ્ચિમના કિનારા ઉપર જતો હતો, એ વેપાર હાલમાં બંધ થઈ ગયો, કારણ કે મિસરના ખત્લીમૂસ બાદશાહોએ હિંદુસ્તાનથી એલેક્ઝાન્ડ્રિયા સુધી સીધો એક રસ્તો બનાવી લીધો.

યમામાનું પાવતપ્ત કરિયા, હઝરમોતનું બંદર, “કાના”, મઈન અને એકન સમાઈ વેપારીઓના કેન્દ્ર હતાં આ અરમોનીએની ચીજોનો વેપાર કરતા હતા :

(૧) ખાવાનો મસાલો, (૨) ખુશમોદાગ ચીજો, (૩) સોનું, (૪) જવાહિર, (૫) લોહું, (૬) કાપડ, (૭) ચામડાં, (૮) ઘેટા, (૯) બકરા, (૧૦) ઘોડાનો સાજ વગેરે

ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ વર્ષ ઉપર અરબના જે વેપારીઓ મિસર જતા ઇતિહાસોમાં માલમ પડે છે તે ધણે ભાગે એ ચીજોનો વેપાર કરતા હતા, જેમકે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ માં હઝરત દાઝિદ, સખા (યમની અરમો)નું સોનું માગતા હતા. ઈ. સ. પૂર્વે ૯૫૦માં સખાની રાણી હઝરત સુલેમાન પાસેથી જે ભેટ લાવી હતી તેમાં

ખુશબોદાર ચીન્ને, સોનું અને જવાહિરાત હતાં. અશ્વત્થા પેગમ્બરના સમયમાં (ઈ. સ. પૂર્વે ૭૦૦ વરસ) સનઆ (યમન)થી સિરિયા પોલાદ, તેઝપાત, અને મસાલો જતો હતો. જવાહિર, મોનું અને ખુશબોદાર ચીન્ને હારાન, કાના અને એકનના રસ્તે આવતી હતી. ઈ. સ. પૂર્વે ૭૦૦ થી ઈ. સ. પૂર્વે પહેલી સદી પર્થત મિસરમાં ગ્રીક લોકોની હકૂમત હતી અને મિસર અને અરબસ્તાન વચ્ચે ઘણો જ ગાદો સંબંધ હંમેશથી રહ્યો છે, આથી તેઓ અરબો અને ખાસ કરીને સખા કોમ વિશે સારી રીતે માહિતગાર છે. જેમકે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૯૪ માં ગ્રીક ઇતિહાસકાર અરાટુ-સ્થેનિસ અરબ વિશે લખે છે કે “અરબસ્તાનના છેક છેડેની હદ ઉપર સમુદ્રની (હિંદી અને અરબી સમુદ્ર) બાજુમાં સખાના લોકો છે તેનું પાવતખત “મારબ” છે. આ લાગુ ઉત્તર મિસરના નીચેના હિસ્સા કરતાં મોટો છે. ઉનાળામાં વરસાદ પડે છે અને નદી વહેવા માડે છે, જે મેદાનો અને તળાવોને મળી સુકાષ્ઠ જાય છે. આ દારણુથી જમીન એવી લીલીછમ અને બેજવાળી તર થઈ જાય છે કે ત્યાં પાક સાલમાં બે વખત થાય છે. હઝરમોતથી સખા સુધીનો ૪૦ દિવસનો રસ્તો છે. સોદાગરો ૭૦ દિવસમાં મહનથી “એલા” (શામ-સિરિયા) પહોંચે છે. હઝરમોત, મધ્યન અને સખાના મુદ્દે રજિયામણા છે. તે મહેલો અને શાહી ઇમારતોને લઈને સુદર દેખાય છે”.....(અંત પર્થત.)

તે પછી પચાસ વર્ષે એક બીજા ગ્રીક તવારીખનવીસ અગા-થર શીદિસ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૫માં અરબસ્તાન વિશે નીચે પ્રમાણે લખે છે કે :—

“સખા નામના લોકો અરબસ્તાનમાં રહે છે, જ્યાં બેશુમાર નુંદર મેવો થાય છે. સમુદ્રને લાગેલી જમીનમાં બલસાન (એમાંથી તેલ નીકળે છે) અને ઘણાં ખૂંસરત ઝાડો બેગે છે. તે દેખાવમાં અતિ રજિયામણા હોય છે. દેશના અંદરના લાગમાં ધૂપ, તજ અને ખારેક

વગેરેનાં અતિ ઊંચાં ઝાડોનાં ગાઢ જંગલો છે અને તે ઝાડોમાંથી અતિ મધુરી ખુશબો ફેલાય છે. ઝાડોની અસંખ્ય જાત હોવાને લીધે દરેકનાં નામ અને ખાસિયત આપવાં મુશ્કેલ છે. જે ખુશબો તેમાંથી ઊડે છે તે જન્નતની ખુશબોથી કમ નથી અને આની તારીફ શબ્દોમાં અદા કરી શકાય નહિ. જે લોકો આ જમીનથી દૂર કિનારા ઉપરથી પસાર થાય છે તે પણ જ્યારે કિનારા ઉપર પવન ફૂકાય છે ત્યારે, એ ખુશબોથી આનંદિત થાય છે. આ મસાલાને ત્યાં કાપે છે અને તેનો ઢગલો ત્યાં જ કરે છે, પરંતુ તાજાં અને ખીલેલાં રહેતાં હોવાથી જે લોકો કિનારા ઉપરથી પસાર થાય છે તે જાણે કે અમૃતની મધુરતા અનુભવે છે; બાકી ઉપમા પણ ન્યૂન છે. સારી દુનિયામાં સખા લોગ સૌથી દોષ્ણતમંદ છે. સોનું ચાંદી પુષ્કળ પ્રમાણમાં હરેક દિશાએથી લાવવામાં આવે છે. દૂર હોવાના કારણથી તે મુલક અજિત રહ્યો. આથી ખાસ કરીને એના પાવ-તખ્તમાં મોના ચ દીનાં વાસણો છે. તખ્ત તેમજ રવેરાના થાંભલા સોનાથી ઢાળી દીધેલા હોય છે; મોનેરી અને રૂપેરી ચિત્રોથી શણ-ગારેલા હોય છે. મહેલ અને દરવાજા સોનુ અને જવાહિરથી મરેલા હોય છે. આવી જાતની નક્શીમાં તેઓ કળા અને મહેનતનો ઉપ-

મારખમાં છે જે ઝાડોથી ચિકાર પહાડ ઉપર સ્ત્રીઓના જેવી નચિંત અને એસઆરામ જિંદગી ગુમારે છે. ફોનોની રેલઠેલને લઈને લોકો મુન્ત આગસુ અને બેકાર થઈ ગયા છે; ખુશખોદાર ઝાડોનાં થડમાં પડી રહે છે. બળતણ માટે તજ અને ખુશખોદાર લાકડાનો ઉપયોગ કરે છે. કેટલાક લોકોનો ધધો ખેતીનો છે અને કેટલાક દેશી અને પરદેશી મસાલાનો ધધો કરે છે. આ મસાલા સામેના એમિસિનિયાના કિનારાથી લાવવામાં આવે છે, જ્યાં સમાના લોકો આમડાની હોડીમાં બેસી નદી પાર ચાલ્યા જાય છે. નજીકના લોકો પાસે સમા લોકો વેપારનો સામાન ખરીદે છે અને તે પોતાના પાટાશીને આપે છે; આવી રીતે તુરત તેઓ સિરિયા અને મોસલ પર્વત પહોંચે છે.”

અરબોની આ હાલતોનું વર્ણન કરવામાં મારો હેતુ ફક્ત એટલો છે કે વાચકને વિગતવાર ખબર પડી જાય. યમની અરબોની સખા કામ એક ધધાનરી કામ હતી. તેમનો હિંદુસ્તાનના કિનારાથી માંડી એલેક્ઝાન્ડ્રિયા પર્વતનાં બળત્રોનો એક હથિયું વેપાર હતો.^૧ મેં આ પહેલાં તાગેખી પુરાવા સહિત બતાવી દીધું કે અરબો કેટકેટલી ચીજોનો વેપાર કરતા હતા. હવે પ્રત્યોત્પાદક બાબત એ છે કે આ ચીજો ક્યાથી આવતી હતી. આનો જવાબ યુનાની, રોમ અને અરબસ્તાનના ઇતિહાસકારોએ આપ્યો છે કે આમાંની થોડીક ચીજો હિંદથી અને કેટલીક આફ્રિકાના કિનારાથી આવતી હતી અને બાકીની અરબસ્તાનમાં પેદા થતી હતી; જેવું કે ઉપર ટીક ઇતિહાસકારોના બ્યાનમાં જણાવવામાં આવ્યું. અરબસ્તાનના ઇતિહાસકારોએ અને ખાસ કરીને હમદાનીએ તક્સીલ-યી તે મુદકમાં પેદા થતાં છોડે અને ઝાડો વિગે લખ્યું છે. લોબાન અને કેશર વિશે તે વખે છે કે “અહીંથી દરેક દેકાણે એ જાય છે. લિન્ન લિન્ન જાતનાં ફૂલો અને વનસ્પતિ યમન અને નજદમાં

૧. વિગત માટે અર્ફલ કુરાન જોડું, સખા વિશેના બ્યાનમાં.

જગે છે, અરબસ્તાનમાં સોનું અને હીરાની પુષ્કળ ખાણો હતી અને અઘાપિ પણ છે.” હમદાનીએ હરેકનાં નામ ગણાવ્યાં છે તે સર્વ ખરાં છે, પરંતુ જે જમાનાની આપણે વાત કરીએ છીએ તે એક એવો સમય હતો જ્યારે સારી દુનિયામાં દેવપૂજન હતી, એ દેવતાઓ માટે મંદિરની મહાન ઇમારતો તૈયાર કરી પૂજનની સાથે લોખાનનો ધૂપ પણ થતો હતો અને ખુશખોદાર લાકડાં (દાખલા તરીકે અગર, સુખડ વગેરે) હંમેશાં બળતાં રહેતાં હતા. આ કારણથી હિંદુસ્તાનથી માંડી યુરોપ સુધી આ વસ્તુઓની ખપત હતી. પરંતુ અન્ય વેપારોએ જે દુનિયાની મોટી મોટી બજારોના માલિક હતા તેઓ દુનિયાની માગણી ફક્ત પોતાના ઘરથી પૂરી પાડી શકતા ન હતા, આથી કુદરતી રીતે તેમને એની તલાશ કરવી પડી, કે આ માગણી હવે ક્યાંથી પૂરી પાડી શકાય. આ કેશિરાના પરિણામે હિંદુસ્તાન સાથે તેમના વેપારી સંબંધનાં મંડાણ મડાયાં. ચામડા, જીન, ગલંગા (એક ભતનાં ખુશખોદાર પાદડાં), બવફળ, હરડાંબેડાં, અલબુસનુ લાકડું, કાચબાની પીઠનું લાકડું, ચિનિકાલા, મખમલ, જસત, લોખાન, નેતર, એળિયો, લાથીદાંત. બુદીબુદી ભતની વનસ્પતિમાંના રેસામાંથી તૈયાર કરેલાં કપડા, હળદર, લવીંગ, એલચી, કાળાં મરી, તજ, સોપારી, નાગિયેર, આમલી એ સર્વ એવી ચીજો છે જે ખાસ કરીને અરબ વેપારીઓ દક્ષિણ કિનારા અને હિંદના ટાપુઓમાંથી થમન લઈ જતા હતા. આ ઉપરના ઐતિહાસિક બ્યાન ઉપરાંત આજ પણ જીવતો ભગત દાખલો મોજૂદ છે કે આ ચીજો અહીંથી બહાર જતી હતી. આ ઉપરાંત એક મહાન સાબિતી એ પણ છે કે આ ચીજોનાં કેટલાંક નામો અરબી ઝમાનમાં સંસ્કૃતમાંથી આવ્યાં છે. ઉદાહરણ તરીકે મુસ્ક (કસ્તૂરી), ફિલફિલ (પીપર), કાફૂર (કપૂર), ઝન્જબીલ (અંક), સંડવ (ચદન), નારજલ (નાગિયેર), કરનફૂલ (લવીંગ), બવફળ વગેરે. આવી રીતે કેટલાંક નામો સાથે

“હિંદી” શબ્દ મૂળી ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેથી આ બાબત જણાઈ આવે છે; જેવી કે ઉદ્દ હિંદી, કુસ્ત હિંદી, તમર હિંદી. ઉત્તમ પોલાદનાં ઓગરો અને તરવાર હિંદુસ્તાનથી જ જતાં હતાં, તેથી અરબીમાં તરવારના વિશેષણ તરીકે “હિંદી” અને “મોહમ્મદ” વાપરવામાં આવે છે. અને સિરોહી? આજ પણ એ માટે મરાઠ્ઠર છે. એક શાબ્દર કહે છે : ‘દાહિર સાથેની લડાઈના દિવસના ઘોડા, ભાલા અને મોહમ્મદ બિનકાસિમ બિન મોહમ્મદ સાક્ષી છે કે મેં લશ્કરને હાર આપી અને હિંદી તરવાર ઉપર તેમના રાગને રાખ્યો.’^૨

જો કે ઇતિહાસકાર હમદાની “સિફતો જઝીરતિલ્ અરબ”^૩ નામની પોતાની ક્રિતાબમાં અરબસ્તાનની સંખ્યાબંધ ખાણોનો ઉલ્લેખ કરે છે. ફક્ત યમામા અને નજદમાં મોનાની ૭ ખાણ તો બતાવે છે. સોના ઉપરાંત ચાંદી, તાંબું અને અક્રીકની પણ ખાણો બતાવવામાં આવી છે. સારી ક્રિતાબમાં ૧૭ ખાણોનો ઉલ્લેખ છે. અને એ માનવામાં કંઈ પણ વાંધો નથી, પરંતુ ખપત-પ્રમાણ વધવાથી સોનું, ચાંદી અને અક્રીક હિંદુસ્તાનથી પણ ત્યાં જતાં હોય તો તેમાં કંઈ અગત્યનું થવા જેવું નથી. જેમકે આજ પણ અક્રીક ખલાતથી બહારના દેશોમાં પ્રુષ્ટ જાય છે અને હિંદુસ્તાનમાં સોના ચાંદીની ખાણ હોવા છતાં અમેરિકા અને આફ્રિકાથી મોનું ચાંદી આવે છે. બહુ સંભવિત છે કે અશબ્યા નબીના વખતમાં હમદા અત્તર, જવાહિર, મોનુ જે યમનના એકન અને હઝરમોતના કાના બંદરથી સિરિયા જતાં જણાય છે તે હિંદુસ્તાનથી જ ગયાં હોય. જેવું કે ઈ. તહાસકાર જવઝિપસે પોતાની ક્રિતાબમાં જણાવ્યું છે કે ‘સોપારા અને જવઝિપસ રોરખ (ભરૂચ નજીક) બંદરથી હઝરત મુવેમાનના

૧. સિરોહી આશુની પાસેનું એક સહેર છે. ત્યાંની દરવાર અને દરાર બહુ મરાઠ્ઠર છે

૨. બહાઝરી-ઝિકરે ફત્હે સિય.

૩. મરાઠ્ઠર ક્રિતાબ પ્રે. લંડન, પૃ. ૧૫૪

સમયમાં વેપાર ચાલતો હતો. હાથીદાંત, વાંદરાં, મોર વગેરે પેલે-સ્થાપન જતાં હતાં”^૧ આવી રીતે કાપડનો વેપાર અરબ લોકોનો પ્રિય ધંધો હતો અને યમન તે માટેનું “કેન્દ્ર” હતું. યમનની આજે મસ્જામ યુગ પર્યંત મશહૂર હતી, તેથી એ તો નિઃસંદેહ વાત છે કે ખુદ યમનમાં કાપડનાં કારખાનાં મોબ્દૂ હતાં. પરંતુ કાપડનાં કેટલાંક નામો અસલ હિંદી હોવાના કારણથી એમ કહેવાય છે કે હિંદુસ્તાનથી પણ કાપડ જતું હતું. તેમાં મલમલ, છીંટ અને રમાલ ખાસ કરીને ઉત્કલેષ કરવા લાયક છે. જેને અરબીમાં કઠ્કુસ (કપાસ અર્થાત્ ૩), શીત (છીંટ) અને ફેતા (દુવાલ) કહે છે કહેવાય છે કે મિસરના પીરામીડોમાં એ કેટલાક કપડાં હિંદુસ્તાનમાં વણાયેલાં મળ્યાં છે. શું બંગાળના ભદ્રગિરી મિસરની મૂર્તિઓ પર પણ અસર કરતા હતા? ખુદ ભરૂચમાં પણ કાર્પિટ પહેલાં સુંદર કાપડ બનતું હતું. આ ઈ. સ. પહેલી સદીના પહેલાંની હડ્ડીકત છે, ઈસ્વી પહેલી સદીમાં રામના મશહૂર ઇતિહાસમાં પ્લીની એક જગ્યાએ ફરિયાદ કરતાં જણાવે છે કે ‘રામની દોલત વાર્ષિક ૨૦ લાખ પૌંડ જેટલી, હિંદુસ્તાનનો માલ ખરીદવામાં આવે છે.’ આ પછી સો વરસ બાદ એટલે કે ઈ. સ. ૨૦૦ માં બત્લીમૂસ જે મશહૂર બુગોળશાસ્ત્રી હતો તેણે અરબસ્તાન વિશે જે કંઈ સંશોધન કર્યું તેમાં મોટા ભાગે અરબ વેપારીઓ કનેથી તેણે સાંભળેલું છે, કારણ કે તે સમયે પણ એલેક્ઝાન્ડ્રિયા અરબ વેપારીઓનું કેન્દ્ર હતું, જેના વેપારનું તેણે બબર રામનોની દરિયાઈ જહાઝોને લઈને એ કે ઠંકુ પડી ગયું હતું તેમ છતાં તે નષ્ટ તો થયું ન જ હતું. ત્રીજી સદીથી માંડી છઠી સદી પર્યંત રામનોને લઈને એટલી બધી રાજકીય બિયલપાયલો શરૂ થઈ કે તેનાથી પરદેશી વેપારને સખત નુકસાન પહોંચ્યું, એટલું જ નહિ પરંતુ ખુદ અરબસ્તાનમાં સંપૂર્ણ સહીસલામતી ન રહી. અને આવી રીતે અરબોનો

૧. બૌદ્ધમતી હિંદ, પૃ. ૨૮, ગ્રે. હૈદરાબાદ, દક્ષિણ

૨. વિસાલએ નિગાહ, પૃ. ૪, આલ્ફોર્ડ, ૧૯૨૪

વેપાર એકંદર અરબસ્તાનમાં જ મર્યાદિત થયો. અર્થાત્ અરબ વેપારીઓ યમનથી લઈ સિરિયામાં વેચાણ કરી પાછા ફરતા. અરબસ્તાનની કોમોમાં સખા પ્રજાનો વધુ પ્રમાણમાં વિનાશ થયો હતો. અલબત્ત હિમિયર ખાનદાને એનું રક્ષણ કર્યું હતું, પરંતુ તબાખિયા (એક કોમનું નામ)ના સમયમાં યમની અરબ વેપારીઓ રાજકીય બાબતોમાં બેહદ મશગૂલ રહ્યા અને રોમનોએ તેમનો રસ્તો બંધ કર્યો, તેથી રાજકીય અને ધાર્મિક કારભારના કારણે વેપાર વાણિજ્યમાં વધુ ઉત્તરિ થવા પામી નહિ, કારણ કે એક બાજુ યહૂદી (યમનના લોકો) અને ઈસાઈ (એબિસિનિયા અને સિરિયાના લોકો)ની ધાર્મિક અયડામણ, અને બીજી બાજુ સિરિયા, મિસર અને એબિસિનિયા ઉપર રોમનોના કબ્જાએ તમામ રસ્તા બંધ કરી દીધા; આથી મુલક પારનો વેપાર તો બંધ થયો, એટલું જ

ઓમાં અરબોનું નામ કોઈ પણ જગ્યાએ આવતું નથી; તેને બદલે ગ્રીક અને ઈરાનીઓનું પુષ્કળ આવે છે; અને તેથી એમ ધારવામાં આવે છે કે અરબો સાથેના વેપારી સંબંધો સીધે રસ્તે હિંદના કિનારાથી કપાઈ ગયા હતા. પરંતુ હું એમ માનું છું કે યમનના લોકોના વિનાશ પછી, હિંદીઓએ યમનને બદલે ઉમાન સીધે રસ્તે જહાઝો મોકલવાનું શરૂ કર્યું. રાતા સમુદ્રની ખતરનાક સફર કરી સિરિયા અને મિસર જહાઝો લઈ જવા કરતાં હિંદીઓ માટે આ રસ્તો સહીસલામત હતો કે હિંદુસ્તાનના કિનારે કિનારે પોતાના જહાઝો ઉમાનના કિનારે જઈ ઉતારે; જેમકે તારીખે હિંદ (અંધકાર ઝકાઉત્સાહ)માં આનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. એટલે હું ધારું છું કે ગુજરાતથી બે કાફલા જતા હતા : એક જમીનમાર્ગે ઈરાન થઈ યુરોપ જતો અથવા તો ફક્ત ઈરાન જઈ માલનું વેચાણ કરી પાછો આવી જતો અને ઈરાનવાળા તે માલ યુરોપ પહોંચાડતા; બીજો દરિયાઈ રસ્તો હતો, એટલે કે ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રના કિનારે કિનારે ઉમાનના કિનારે પહોંચી માલ ઉતારવામાં આવતો, જ્યાંથી કુરૈશી (મકાના લોકો) અને બીજા વેપારીઓ માલ લઈ તમામ અરબ અને સિરિયામાં વેચતા હતા. મારા ધારવા મુજબ આ સ્થિતિ ઈસ્લામ ધર્મની શરૂઆત પર્્યંત રહી.

: ૨ :

હિંદમાં મુસલમાનોનું આગમન

આમ તો અરબસ્તાન અને હિંદુસ્તાન એ બેઉ દેશો વચ્ચેનો વેપાર-સંબંધ વરસોથી હતો, પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં મુસલમાનોનું ખાસ આગમન હઝરત મોહમ્મદ (સલ્વ)ના વખતથી શરૂ થયું. તોહફુલ્-મુબ્નહિદીનના કહેણને સત્ય માનવામાં આવે તો ઈસ્લામનું નિર્મ-ત્રણ મલબારના રાજાને પેગમ્બરના સમયમાં જ પહોંચી ગયું હતું અને મલબાર તરફથી એક પ્રતિનિધિ મંડળ પહેલા ખલીફા અબુબક્ર

(૨૬૧.)ના સમયમાં મદીના આવ્યું હતું, જેના આવ્યા બાદ મલખારના રાગએ ઈસ્લામનો સ્વીકાર કર્યો હતો. તે પછી ઈ. સ. ૬૩૬ (હિ. સ. ૧૫)માં ખીબા ખલીફા હઝરત ઉમર બિન અલખિતામે (૨૬૧.) ત્યારે ઉસમાન બિનુલઆસી સક્ષીને બહરીન અને ઉમાનનો હાકિમ બનાવ્યો ત્યારે સક્ષીએ થાણા (મુબર્ક ઈલાકા) ઉપર ચકાઈ કરવાને એક ફોજ મોકલી,^૧ જે લૂટનો માલ લઈ સહીસલામત પાછી આવી. આ ફોજનો સેનાપતિ ઉમાનના હાકિમનો બાઈ હકમ બિનુલઆસ હતો.

૧. થાણા બિલ્દો હિન્દુસ્તાનના પશ્ચિમ કિનારાના સમુદ્ર અને પહાડની વચ્ચેનો ભાગ છે. તેના બે વિભાગ છે. દક્ષિણના ભાગને મલખાર અને ઉત્તરના ભાગને કોકણ કહેવામાં આવે છે. થાણામાં રત્નાગિરિ અને કાલાબાના જિલ્લાઓ, સાવતવાડી, જશ્વરાની રિયાસત, ગોવા અને મુબઈ શહેર આવેલા છે આ દેશાકાની લગભગ ૩૩૦ માઇલ અને પહોળાઇ ૩૫ થી ૫૦ નોટલી છે. થાણા શહેર મુબઈથી ૨૦ માઈલ દૂર સાલસેટ જેટલે દુર આવેલું છે અબુ-

હઝરત ઉમરની મનાઈ છતાં હઝમ બિનુલઆસે ભર્ય જોને અગળીમાં “બરસ” કહેવામાં આવે છે અને જે લાખ અને ગળીના વેપાર માટે મરાઠ્ઠર પુરાણું બંદર હતું તે ઉપર ખીજ વાર ચડાઈ કરી અને પોતાના બાઈ મુઘીરા બિનુલઆમને દરખુલ પર હુમલો કરવાને ગ્વાના કર્યો, જ્યાં દુશ્મનો ઉપર તેમણે ક્રોધ મેળવી.

હઝરત ઉસ્માન ખલીફ થયા ત્યારે તેમણે ઈરાકના હાકેમ અબ્દુલ્લાહ બિન આમિર બિન કુરેઝ ઉપર હિંદુસ્તાનની હાલતનો ખ્યાલ મેળવવાને માટે કાઈને મોકલવા લખ્યું, તેથી તેણે હકીમ

લાગોમા નય છે અને “ચાલેશિયા” કપડા ત્યાના મરાઠ્ઠર છે (લા. ૫ પૃ. ૭૧-૭૨ પ્રેસ મિસર) માર્કોપોલો લખે છે કે “અહીંનો પાદશાહ આપખુદ છે અને અહીંની લાખા અલમ છે. (બહુધા કાકણી ઢરો) એ મુલકમાં મસાલા વગેરેની પેદાશ નથી, પરંતુ મૂપ અને ગૂંચ ત્યાં પુષ્કળ પેદા થાય છે પરંતેથી જહાને અહીં ચીજો લાવી વેચે છે અને અહીંથી પોતાના દેશમાં ખીજ ચીજો લઈ નય છે સોદાગરો અહીંથી સોડું, ચાહી, ત્રાણું, રૂ અને ખીજ વસ્તુઓ લઈ નય છે અહીંના હાકેમના હુકમથી સોદાગરોના જહાને છૂંટવામાં આવતા. હરેક જાતનો માલ પોતે લઈ રાત્રને વોડા આપી દેવામાં આવતા. ધણી કરીને આ જ કારણથી મુબારક ખલજીએ તેને પોતાના તાબામાં લઈ લીધું, જેથી કરીને સોદાગરો સુરક્ષિત રહે.

૧. ‘દિયબુલ’—એ અસલ ‘દિવલ’ ઉપરથી થયેલું અરબી રૂપ છે. ત્યાં એક મરાઠ્ઠર દેવળ હતું તે ઉપરથી તે સહેર ‘દિવલ’ નામથી ઓળખાયું છે એ સિંધનું પુરાણું બંદર હતું તે લાખો સમય પર્ષત પાયતખ્ત રહ્યું હતું તે લાહરી જ દરથી ફક્ત પાંચ માઈલના અંતરે આવેલું હતું. ફરિશ્તા અને અબુલફઝલે દેવલ અને ઠંઠાને એક જ સહેર ગણ્યા છે, પરંતુ એ તેમની ભૂલ છે. ઠંઠા પુરાણું સહેર નથી, એ અલાઉદ્દીન ખલજીના જમાનામાં વસ્યું હતું. ઇબ્ન ખત્તાએ અમીર અલાઉલ્ મુલકની સાથે જે ખડિયેરો સિંધમાં જોયા હતા તે જનરલ કનિંગહામના સંશોધન પ્રમાણે એ જ ‘દેવલ’ના હતા લાહરી બંદરની આબાદીએ એને તોડી નાખ્યું. તે ૬૨° ૩૧’ રેખાંશ અને ૨૪° ૨૦’ અક્ષાંશ ઉપર આવેલું છે.

(હાસિયા-ઇબ્ન ખત્તા-ફિરોઝ આમ પ્રેસ, લાહોર)

ખિન જખલજ્ઞ અખ્દીને રવાના કર્યો. જ્યારે તે પાછો ફર્યો ત્યારે હઝરત ઉસ્માનની પાસે તેને મોકલ્યો. ઈબ્ન જખલઆએ સિંધ જેવી હિંદની સ્થિતિ ધારી લઈ એવી રીતે વર્ણન કર્યું કે હઝરત ઉસ્માન પોતાની ખિલાફત દરમિયાન તે તરફ ધ્યાન ન આપે. ઈ. સ. ૬૦૯ (હિ. સ. ૩૯)માં એથા ખલીફા, હઝરત અલીએ હારિસ ખિન મર-શ્શ અખ્દીને અહીં આવવાની પરવાનગી આપી. તેણે ધણી લડાઈમાં વિજય મેળવ્યો અને અંતે ઈ. સ. ૬૬૨ (હિ. સ. ૪૨)માં તે માર્યો ગયો. ત્યારપછી ઈ. સ. ૬૬૪ (હિ. સ. ૪૪)માં અમીર મુઆવિયાના જમાનામાં મોહલ્લખ ખિન અખી સુફરાએ સતત કુમલામાં કામિયાબી કાસિલ કરી. ત્યારપછી લાગલાગટ હકિમો આવવા માંડ્યા જેમના કબજામાં હિંદ અને સિંધના સરહદના ભાગો પશુ હતા. વારં-વાર તેઓ દેશના અસલ વતનીઓ ઉપર કુમલા કરતા રહ્યા, તેમાં કેટલીક વખત વિજયી થતા અને કેટલીક વખત પરાજય પામતા. મારી ધારણા મુજબ તેમનાં સ્થિતિ અને દરજ્જે હાલમાં પેશાવરના થીક કમિસ્તરના સરહદી ઈલાકાના જેવાં હતાં. મોહલ્લખ પછી એક એક જે અમલદારો આવ્યા તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:

(૧) અબ્દુલ્લાહ ખિન સવારિલ અખ્દી, (૨) રાસિદ ખિન અમરિલજ્ઞદીદીલઅઝદી, (૩) સિનાન ખિન સલમા હઝલી, (૪) ત્યાહ અખ્દી, (૫) ઉમૈદુલ્લાહ બાહેલી, (૬) સર્હદ કલાખી, (૭) મુગ્લઆ તયમી, (૮) મોહમ્મદ નમરી, (૯) ઉમૈદુલ્લાહ ખિન ન બાન.^૧

ષ. સ. ૭૦૫ (હિ. સ. ૮૬)માં વલીદ બિન અબ્દુલમલેક ખિલાફતના તખ્ત ઉપર બિરાજ્યો ત્યારે હજમજ બિન યૂસુફ ધરાકનો હાકિમ હતો, જેના હાથ નીચે બલુચિસ્તાન, મકરાણ, અને સિંધના સરહદી ઈલાકા હતા. વલીદ બિન અબ્દુલમલેક જ તમામ ખલીફાઓમાં એવો હતો કે જેના હાથ નીચે એશિયા, યુરોપ, અને આફ્રિકાનો મોટો ભાગ હતો. મૂળ અરબ નસલના ખલીફાઓમાં એમના જેવો શાનદાર અને એના જેટલા તાબાના દેશોનો માલિક ત્યાર પછી કોઈ થયો નહિ. એવા પાદશાહો સાથે કુદરતી રીતે સબંધ બાધવાની દુનિયાના હરેક પાદશાહની મરજી હતી. રાજકીય અને નૈતિક રીતે સુલેહ સપ રાખવાની મહત્વાકાંક્ષા હરેક પાદશાહ પોતાના કાયદા માટે મેવે છે. આ જ ગ્રિયતિ વલીદની પણ હતી.

એશિયા, યુરોપ, આફ્રિકાથી, ટૂંકમાં હરેક દિશાએથી એકબી દરબારમાં આવતા હતા અને પોતપોતાના પાદશાહો તરફથી વિશ્વાસ જાહેર કરતા હતા. લકાનો^૧ રાજા પણ એઓમાંનો એક હતો અને ખિલાફતના દરબાર સાથે રાજકીય અને નૈતિક રીતે શુદ્ધ બાવનાની વૃદ્ધિ કરવા આહતો હતો, તેથી સંભોગો અનુસાર તેને મોકો મળી ગયો.

તે મમયે અરબો પણ પોતાનાં રણોમાથી બહાર આવી રજુવાસને છેલ્લી મલામી આપતા હતા અને દુનિયાના હરેક ખૂણામાં ફેલાઈજઈ જુદાં જુદાં કાર્યોમાં મશગૂલ થતા હતા. એજ અરબોમાં કેટલાક એવા મુસલમાન હતા જેઓ લંકામાં વેપાર અર્થે આવ્યા હતા અને જેમની સાથે તેમનાં ઇરાં છોકરાં પણ હતાં. આ આરબોનું અવસાન થતાં લંકાના રાજાએ તેમનાં કુટુંબને ખાસ વ્યવસ્થા કરી ખિલાફતના દરબારમાં મોકલી આપ્યાં અને તે માટે હજમજનો વગવલો મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો; આથી, હજમજ, માટે કેટલાંક વહાણો ઈનામ બક્ષીસોથી બારેલાં મોકલ્યાં તે ધરાકના મુખ્ય બંદર બસરા તરફ જતાં હતાં. ત્યાંના હાકિમનું નામ હજમજ બિન યૂસુફ સકરી હતું. તે જહાજો દયણુલ (દેવલ) નજીક પહોંચ્યાં ત્યારે દેવલનાં લોકોએ

તે લૂંટી લીધાં. તે વખતે બીજી યરખૂચ કબીલાની એક સ્ત્રીએ હળગજના નામથી મદદ માગી. આ ખખર હળગજને પહોંચી, હળગજે સત્વર એક પત્ર સિંધના રાજા દાહેર ઉપર લખી દરખાસ્ત કરી કે જે સ્ત્રીઓને ગિરફતાર કરવામાં આવી છે તેમને છૂટી કરવી જોઈ એ તેમજ તેમના માલ અને અસ્થાન પાછા સોંપવા જોઈએ. રાજાએ જવાબ આપ્યો કે એ કામ ડાકુએ કર્યું છે અને આવા લુટારુને મારાથી પહોંચી વળાય એમ નથી. તે ઉપરાંત અરમ ગુનેગારો ખલીફા હળગજથી બચવાને સિંધ નાસી આવ્યા હતા. અર્થાત્ ગુનેગારો માટે સિંધ આશ્રય-સ્થાન બન્યું હતું; જેવેકે મોહમ્મદ અધ્યાપીનો બનાવ મદદર છે. ત્યારપછી હળગજે સિંધના સરહદ-હકિમ અબ્દુલ્લાહને લખ્યું કે દેવલનો દરિયાર્થ રમ્તો મુસલમાનો માટે બચાવેલો છે, તેથી કેટલીક ફોજ લઈ એ ગસ્તાને સહી-સલામત બતાવો. કમળાએ મુફ્તના લોકોએ સખત મુકાબલો કર્યો અને અબ્દુલ્લાહ માર્યો ગયો. આથી શુદ્ધેલ જબજલીને હળગજે મોકલ્યો તે ઘોડો બચવાથી પડી મરણ પામ્યો અને આ કામ અપૂર્ણ રહ્યું. બંને વખતે ચાર હજારથી વધુની ફોજ ન હતી. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે શરૂઆતમાં સિંધ ફતેહ કરવાની ઇચ્છા ન હતી; ફક્ત શિક્ષા કરવાને ફોજ મોકલવામાં આવી હતી; પરંતુ હળગજ એવો ન હતો કે એક કામ કરવાની ઇચ્છા કરી પછીથી અપૂર્ણ છોડી દે. એ અતિ બળવાન અને મહરવાકાંક્ષી હતો. બે વખતની નિષ્ફળતાથી એને ખાતરી થઈ કે એ કંઈ સાધારણ સરહદી બનાવ નથી કે જે ચેતવણી આપતી ફોજથી ખતમ થાય.

૧. બલાઝરીએ લંકનું નામ જઝીરતુલ્લ યાફત લખ્યું છે. અને એ નામ પાડવાના કારણ માટે લખ્યું છે કે ત્યાંની સ્ત્રીઓ અતિ ખૂબસૂરત છે તેથી જ એને જઝીરતુલ્લ યાફત (માણેકનો બેઠ) કહેવામાં આવે છે. લંકા ધરુ ધ્રુ કે આ તે પ્રમાણે નથી, પરંતુ ત્યાં યાફત (માણેક) પુષ્કળ નીકળવા દતા, તેથી એ નામ પડ્યું હવ.

આથી તેણે કાળજીપૂર્વક એ તરફ લક્ષ આપ્યું અને સિંધ જીતવાનો મક્રમ નિશ્ચય કર્યો.^૧ હજ્જનજે આ કામ માટે પોતાના તમામ અમલદારોમાંથી મોહમ્મદ બિન કાસિમ સકરીની પસંદગી કરી. વયમાં તે ઘણો નાનો એટલે કે ફક્ત ૧૭ વર્ષનો હતો. આ કામ માટે હજ્જનજેને એટલી બધી લાગણી હતી કે સાધન સામગ્રીમાં ફોજ માટે સોય દોરો ઉપરાંત રૂમાં સૂકવી સરદો પણ રાખ્યો હતો. મોહમ્મદ બીન કાસિમ શીરાઝ થઈ ઇ. સ. ૭૧૧ (હિ. સ. ૯૩) માં શુક્રવારને દિવસે દેવલ (સિંધ) પહોંચ્યો અને તમામ સામાન લગાયક હથિયારો સહિત ત્યાં પહોંચાડ્યો. ત્યારે બંનેનો મેળાપ થયો ત્યારે સિંધ ઉપર લાગલગત હુમલા ચરૂ કર્યા અને એક પછી એક તમામ સિંધ, એટલું જ નહિ પરંતુ કાશ્મીરની સરહદ પર્યંતનો મુશ્ક વિજેતાના હાથમાં આવી ગયો. અને દાહિરના વજીરની મારફત વહાણોમાંથી ગિરફતાર થયેલાં સ્ત્રી બાળકો પાછાં મળ્યાં. મોહમ્મદ કાસિમ ઇ. સ. ૭૧૪ (હિ. સ. ૯૬)માં સુલેમાન ખલીફાના હુકમથી ખરતરફ થઈ પાછો ગયો.

મોહમ્મદ કાસિમનો હુકીકત

ખલાઝરી ફત્હેસિંધના હેવાલ પ્રમાણે મેં સિંધની ફતેહના તમામ ખનાવો ઉપર એ કારણથી વર્ણવ્યા કે ત્યાંના હાકેમોએ વારંવાર ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરી હતી અને મોહમ્મદ ગઝનવી પહેલાં ગુજરાત અરબોએ જીતી લીધું હતું, પરંતુ તેઓ પગ બાંધી રહી શક્યા ન હતા. મોહમ્મદ બિન કાસિમે જીતેલા મુશ્કોની સીમા આ છે : દક્ષિણમાં કમ્બુજ રણ; ઉત્તરમાં મુલતાન, રાવી, કાશ્મીરની સરહદ; પશ્ચિમમાં કરાંચી અને પૂર્વમાં રણપુતાના. મોહમ્મદ બિન કાસિમના મરણ વિશે હિંદુસ્તાનની તારીખોમાંથી વિચિત્ર ઘટના મળે છે, જેનું કંઈ

૧. આ તમામ ખનાવો અરબોની વિશ્વાસપાત્ર ક્રિતાબ 'તારીખે ખલાઝરી' માંથી હેવામાં આવ્યા છે.

પગ માથું નથી. રાજ દાદિરની પુત્રીઓને લોડી તરીકે ખલીફાને ત્યાં મોકલવામાં આવી હતી કે નહિ એ બાબત સંશોધન કરવા લાયક છે. બીજું એ કે જે લોકો ઈસ્લામની તારીખોથી વાકેફ છે તેઓ સારી રીતે જાણે છે કે ખલીફા મુલેમાનને હજ્જાત બિન યુસુફ, આફ્રિકાના હાકેમ મુસા અને તુર્કસ્તાનના હાકેમ કુતબના બિન મુસ્લિમ સાથે ક્યા કારણથી અદાવત હતી. હું માનું છું કે આ મોક્કા ઉપર ટૂંકમાં વાચકો માટે સાચી બાબતો લખું. ખરી વસ્તુ-સ્થિતિ એ છે કે સામાન્ય ફારસી ઇતિહાસકારોએ પરબાષાઓથી દૂર રહી કેટલીયે જગ્યાએ અસત્ય બનાવેના ઉલ્લેખો કર્યા છે. મોહમ્મદ બિન કાસિમનો બનાવ પણ આમાંનો એક છે; જેવો કે આમ ફારસી ઇતિહાસો જેવા કે અચનામા, ફરિસ્તા, માસૂમી, તબક્કાતે અકબરી, ઝુબ્દુલ્લતતવારીખ, મેયફલનુતઅખબરીન વગેરેના કર્તાઓએ કોઈ પણ ઇતિહાસના આધાર વગર પોતપોતાની કિતાબોમાં આ બનાવનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ત્યારપછી એ તારીખોમાંથી અંગ્રેજી, હિંદી, ગુજરાતી, મરાઠી અને સિંધી ભાષાઓમાં જે ઇતિહાસો લખવામાં આવ્યા છે તેમાં પણ તેમનો પડછો જ છે. આથી આ ભાષાઓના લોકો ઉપર એ બનાવ વાંચી બહુ અસર થઈ જતી હોય એમ લાગે છે. પ્રથમ હું ફારસી ઇતિહાસકારોએ લખેલા બનાવનું વર્ણન કરું છું. રાજ દાદિરના માર્યા ગયા તેમજ ધ્વજનાબાદનો કિલ્લો જિતાવા બાદ લૂંટના માલ તરીકે દાદિરની એ પુત્રી વિજેતાના હાથમાં ગઈ. તેમની ખૂબસૂરતી જોઈ મોહમ્મદ બિન કાસિમે તેમને ખલીફાની પાસે મોકલવાનું ઉચિત સમજી હજ્જાત મારફત રવાના કરી દીધી. ખલીફા પાસે પહોંચી ત્યારે તેમણે કહ્યું હવે અમો ખલીફાને લાયક નથી, કારણ કે મોહમ્મદ બિન કાસિમ પહેલેથી જ ખૂબસૂરતીના બાગની બહાર વૃંદી ચૂક્યો છે. આથી ખલીફાએ ગુસ્સામાં આવી સત્વર એક ફરમાન બહાર પાડ્યું કે મોહમ્મદ બિન કાસિમને ત્યાં હોય ત્યાંથી બાબના આમડામાં શીવી ખલીફા પાસે હાજર કરવો.

આ હુકમ મોહમ્મદ બિન કાસિમને પહોંચ્યો ત્યારે કંઈ પણ દીલ કર્યા સિવાય હુકમનો અમલ થયો. ત્રણ દિવસ પછી તે આ દુનિયા છોડી ગયો. આ લાચ ખલીફાને પહોંચી ત્યારે તેણે તે દાદિરની પુત્રીઓને ખતાવી. તેઓ પણ તે બોઈ અતિ ખુશ થઈ; પરંતુ સાથે સાથે ખલીફાને પણ કેટલીક નસીહતો આપી કે ખલીફાએ કોઈ પણ કામ સોચી સમજાને કરવું બોઈએ, અને દોસ્ત દુશ્મન તેમજ સત્ય અને અસત્ય તરફ પણ ખ્યાન આપવું બોઈએ. હકીકત તો એ છે કે મોહમ્મદ કાસિમ એકસર હતો. તેણે તો અમને હાથ સુધ્ધાંતથી પણ સ્પર્શ જ્યો નથી, પરંતુ આ કામ અમોએ ફક્ત વેરને લઈને કર્યું છે, ઠારણ કે તેણે અમારું ખાનદાન અને અમારા મુલકનો વિનાશ કરેલ છે. ખલીફાએ નારાજ થઈ ઓકરીઓની કતલ કરી.

આ બનાવ કોઈકે વિગતવાર અને કોઈકે ટૂંકમાં લખ્યો છે, પરંતુ એમાં સત્યનો મિલકુલ અભાવ છે. આ બનાવ પ્રથમ તો “અય-નામા”માં વર્ણવવામાં આવેલો છે. અસલ એ કિતાબ અરબી જગાનમાં હતી. મુલતાન નાસિરુદ્દીન કબાચાના જમાનામાં એ ફારસી સ્વરૂપમાં બહાર પડી. અનુવાદક જણાવે છે કે એ કિતાબ એક અરબી ખાનદાનના એક અગ્રગણ્ય શખ્સ તરફથી મળી છે, જેના બાપદાદાઓમાંથી કોઈએ તે રચી છે. પરંતુ જે વશાવળી આપવામાં આવી છે તેમાંથી હરેકનો સમય ૨૫ વરસનો આપ્યાથી પણ ૨૨૫ વરસ થાય છે. એનો અર્થ એ થાય છે કે આ કિતાબ અવસાનના બનાવ પછી પણ ત્રણસો વરસે લખવામાં આવી છે. તેના મુકાબલામાં ત્રીજા અને ચોથી સદીના એવા ઘણા આધારગ્રુહિત ઇતિહાસકારોની કિતાબો મળે છે જેમનો દરજ્જો ઘણો ઊંચો હતો અને દરબારી અને સરકારી શબ્દોને લઈને તમામ ઐતિહાસિક આધારો તેમની સામે મોજૂદ હતા. વિશ્વાસપાત્ર રાવીઓનાં ખ્યાનો તેમનું સમર્થન કરે છે. તેથી એવા આધારગ્રુહિત અરબી ઇતિહાસોમાંથી બહુવા જેવી બાજતો મેળવવાની આપણી ફરજ છે.

ખરી વાત એ છે કે ખલીફા વલીદ બિન અબ્દુલ મૈલેકે પોતાના છેવટના જમાનામાં પોતાના પછી તેના ભાઈ સુલેમાન બિન અબ્દુલ મેલેકને બદલે તેના પુત્ર અબ્દુલ અઝીઝને રાજ્યનો હકદાર બનાવવાની કાશિશ કરી આ માટે એક મવતરુ રચવામાં આયુ, તેમાં રાજ્યના માટા મોટા હાકેમોએ પણ ભાગ ભળ્યો હતો. દુકમા તેઓમાં હજમજ બિન યુસુફ અને કુતબા બિન મુઘિમ વગેરે પણ હતા. જેમકે આધારયુક્ત અને મશહૂર અગ્ની દત્તિહાસ તારીખે તમરી (ભા. ૮, પૃ. ૨૮૩)માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે “વલીદ બિન અબ્દુલ મૈલેકે પોતાના ભાઈ સુલેમાનને બદલે પોતાના પુત્ર અબ્દુલ અઝીઝને રાજ્યવારસ બનાવવાની ઇચ્છા કરી આ કાવતરાને ફોજી અમલદારો અને ધર્મીઓએ પણ ફેલાવ્યું. તે વખતે હજમજ બિન યુસુફ અને કુતબા રાજ્યના હક્ક ઉપરથી સુલેમાનની બરતરફી બાબતમાં વલીદ સાથે સોગદથી બેઠાયા. અમૂ આસિમ ઝિયાદીએ હવાસ ન્ની ઉપરથી નક્કી રી જણાવ્યું કે એમે લોકો હિન્દમાં મોહમ્મદ બિન મસિમ સાથે હતા. ત્યારે ખુદાએ દાહિરની કતલ કરી અને હજમજ તરફથી અમારા ઉપર એક પત્ર આપ્યો કે સુલેમાનને બરતરફ કરો.”

આ વાતરુ પરિપક્વ થતાં મહેલા જ હજમજનું અવમાન થયું, સાત મહિના બાદ ખલીફા વલીદે પણ ખીજ દુનિયા તરફ પ્રયાણ કર્યું અને સુલેમાન ખલીફા થયો.

બનાઝરી (પૃ. ૪૨૮) લખે કે —

કુતબા, સુલેમાન બિન અબ્દુલ મૈલેકની મલકારાતો હતો, કાગળ કે તેણે અબ્દુલ અઝીઝ બિન વલીદની રાજ્યવારસ તરીકેની નિમણૂમાં કાશિશ કરી હતી.

મારા ઉપરના ઉલ્લેખ ઉપરથી માલૂમ પડ્યું હશે કે કુતબા, હજમજ અને તેણે પાળી પોષ મોટા કરેલો મોહમ્મદ બિન કાસિમ વગેરે તમામે આ કાવતરામાં હિસ્સો લીધો હતો. એ જ મગલથી

સુલેમાને તખ્ત ઉપર બિરાજમાન થતાની સાથે તેમને ખરતરફ અને કેદ કરવાનો હુકમ કર્યો. હજીજના મરણ પછી તેની જગ્યા ધરાકના હાકેમ સાલિહ બિન અબ્દુર રેહમાને લીધી હતી એના જ ભાઈ આદમને હજીજને ખારેજ હોવાના શક ઉપરથી મારી નાખ્યો હતો, આથી કુદરતી રીતેજ તેને હજીજના ખાનદાન ઉપર તિરકાર હતો. તેણે સિંધની હદમત યઝીદ બિન અબી કજશાને સુખત કરી મોહમ્મદ બિન કાસિમને પગમા બેડી સાથે ધરા લાવવામા આવ્યો અને તેને અતિ ભુલમી રીતે મારી નાખવામા આવ્યો, જેમકે તબરી (૫૦ ૧૨૮૨)મા જણાવવામા આવ્યું છે કે “વહીદ બિન અબ્દુલ મલેક મરણ પામ્યો અને સુલેમાન બિન અબ્દુલ મલેક ખલીફા થયો. તેથી તેણે સાલિહ બિન અબ્દુર રેહમાન ને ધગકનો ખડ્ડી-અમલદાર (હકેમ) નીમ્યો અને યઝીદ બિન કજશા સહસકીને સિંધનો હાકેમ બનાવ્યો, તેથી મોહમ્મદ બિન કાસિમને પગમા બેડી સાથે રવાના કરવામા આવ્યો.

કામિલ ઇબ્ન અસીર (૫૦ ૪૬૫૦, ભા. ૪ મા જણાવવામા આવ્યું છે કે —

“તેથી સાલિહે તેને (મોહમ્મદ બિન કાસિમ)ને વાસિતા નામના શહેરમા કેદ કર્યો અને આલે અબી અક્રીલ સાથે તેને સખત સજા કરી અને આખરે તેની કતલ કરી અને હજીજને સાલિહના ભાઈ આદમની ખારેજ હોવાના આરોપસર કતલ કરી.”

ઇબ્ન ખલ્દુન (ભા. ૩, ૫૦, ૬૬)મા જણાવવામા આવ્યું છે કે —

“સુલેમાન બિન અબ્દુલ મલેક ખલીફા થયો ત્યારે તેણે (મોહમ્મદ બિન કાસિમને) ખરતરફ યૌ અને યઝીદ બિન અબી કજશા સહસકીને સિંધનો હાકેમ બનાવ્યો. યઝીદે તેને મોહમ્મદ બિન કાસિમને ગિરફતાર કરી ધરાક મોકલી આપ્યો. સાલિહ બિન અબ્દુર રેહમાને તેને હજીજના ખીજા સગાંવહાલાઓ સાથે વાસિતામાં

કેદારી સખત સગ્ન કરીને મારી નાખ્યો હજીજે તેના ભાઈ આદમની કતલ કરી હતી, કારણ કે તે ખારેજ હતો ’

બલાઝરી (પૃ ૪૪૫)મા જણાવવામા આવ્યું છે કે—“વલીદ બિન અબ્દુલ મલેક મરી ગયો અને સુનેમાન બિન અબ્દુલ મલેક ખલીફા થયો, ત્યારે સાલિહ બિન અબ્દુર રહમાનને ઈગિપ્તો હાકેમ બનાવવામા આવ્યો અને યઝીદ બિન કબ્શાને સિન્ધને હાકેમ નીમવામા આવ્યો, તેણે મોહમ્મદ બિન કાસિમને મોઆવિઆ બિન મોહલબ સાથે કેદ કરી મોકલી દીધો, તેથી સાલિહે તેને આને અકીન સાથે સખત રગડી મારી નાખ્યો અને હજીજે સાલિહના ભાઈ આદમ જે ખારેજ હતો તેને મારી નાખ્યો હતો ”

શુ આ પુગવા આપ્યા બાદ પણ મોહમ્મદ બિન કાસિમના મોતને લગતી પાયા વિનાની વાત ગ્રંથો માથુસ માનશે ? હવે એ પ્રશ્ન ગ્હો કે બને છોકરીઓ ગિરફતાર થઈ કે નહિ માગી માન્યતા મુજબ એ વાત પણ બનવા ભેગ નથી, કારણ કે તમામ ઇતિહાસો એક મતના છે કે દાહિરના અવસાન પછી તેના સ્ત્રી બહેન અને પુત્રોએ લાના સમય પર્યંત ટકર ચીલી હતી, પરંતુ ન્યાયે ઘેરા લબાથો અને સખતાર્થ વધી ત્યારે દાહિરની સ્ત્રી પોતાની લોડી અને માલમતા સાથે સતી થઈ રજપૂતોની આ હિદુસ્તાની ખાસિયત પુગણા જમાનાથી આવું આવી છે, આનો કાઈ ઈન્કાર કરી શમ્તુ નથી

બલાઝરી (પૃ ૪૪૪)મા જણાવવામા આવ્યું છે કે “મોહમ્મદ બિન કાસિમે ગવર ફતેહ કર્યું ત્યાં દાહિ-ની સ્ત્રી હતી, તેને પકડાઈ જવાની ખીક હતી, તેથી તે માલ અને લોડીઓ સાથે બળી મરી, અર્થાત્ સતી થઈ” સવાલ એ ઉપરિચિત યાચ છે કે લોડીઓ સતી થઈ તો શુ પુત્રીઓ મોહમ્મદ બિન કાસિમની રાહ ભેટી ખેસી ગઈ હશે ? આ ઉપરાંત લૂટના માલની યાદી આ ઇતિહાસોમા છે જેમાં સોના ચાંદીની મૂર્તિનો પણ ઉલ્લેખ છે આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે બને છોકરીઓ વિશે તેમાં કઈ જણાવવામા આવ્યું નથી તેમ છતાં

પણ એ જ ઇતિહાસોમાં ખીજી જગ્યાએ જ્યાં એવા બનાવો બન્યા છે અને શાહી ખાનદાનના લોકો ગિરફતાર થયા છે તેમનાં નામ તેમાં ચોક્કસ લખ્યા છે. તે ઉપરથી એમ સાબિત થાય છે કે દાદિરની એ પુનીનું ખલીફા પાસે જવું બિલકુલ ગતિ વાત છે; એમાં કાઈપણ રીતે સત્યતા નથી.

સિંધની હુકુમતનું બ્યાન

મોહમ્મદ કાસિમ પછી યઝીદ બન અગ્રી કબૂલા સકસકી અને પછી હખીબ બિન મોહલ્લબ દફિમ થયો. તેના પછી ઉમર બિન મુસ્લિમ બાહેલી થયો ત્યારપછી (ઈ. સ. ૭૨૬) હિ. સ. ૧૦૭ માં જુનૈદ બિન અબ્દુર રેદમાન મુરીની ખલીફા દિશ્યામ તરફથી સિંધના સ્વતંત્ર દફિમ તરીકે નિમણૂક થઈ. જુનૈદે આંતરિક વ્યવસ્થા ચોક્કસ કરી અને સિંધ ઉપર મજબૂત કબજો થઈ ગયો. ત્યારે તે ગુજરાત તરફ ફર્યો. તે સિંધથી પસાર થઈ મરમદ (મારવાડ) આવ્યો અને ત્યાંથી મન્દલ^૧ (માંડલ, વીરમગામ નજીક) ગયો. અને માંડલથી ધિજોજ પહોંચ્યો અને ધિજોજથી ગુજરાતના મથહર બદર ભરૂચ ઉપર હુમલો કર્યો. ત્યારપછી ત્યાંથી જુનૈદ માળવા તરફ ફર્યો; તેના છાતીચલા અમલદાર હખીબે ઉલ્જને ઉપર ચડાઈ કરી અને ત્યાંથી જુનૈદ ખહરીમદ પહોંચ્યો. ત્યાંથી (બિન્નમાલ) અને જુઝર (ગુજરાત) જીતી સિંધ પાછો ફર્યો.^૨ જુનૈદના છોટેલા મુશ્કોની રૂપરેખા નીચે પ્રમાણે છે :

૧. પરત્તુ સમરાસો (૫૦ ૨૭ ગ્રે. વડોદરા)માં મન્દલને માતવાડ કહ્યું છે અતિ સંભવિત છે કે અરબોએ મરુમન્દલના બે સબ્દો કર્યા હશે; અર્થાત્ મરુને બદલે મરમદ અને મન્દલને બદલે મન્દલ.

૨. ખલાહી (૫૦ ૪૪૮. ગ્રે. ગુરોપ) કેટલાક સ્થળો પુરાણા નકશામાં પણ મળતા નથી, તેથી તાદ્દત્તે તે જ બતખી નામો રાખ્યા છે; જેમકે મરમદ (મારવાડ) ખહરીમદ, વગેરે. ધિનુતધિજોજ નદરવાળા પાંદણથી આવળ રાધનપુર નજીક એક જગ્યાનું નામ છે. બાબકાલ એ એક નાનું સરખું ગામ

યઈ જૌદમંદિરની જગ્યાએ એક મસ્જિદ યાદગારી તરીકે બંધાવી
 ઘણું કરીને ગુજરાતમાં અરબોએ બંધાવેલી એ પહેલી મસ્જિદ
 છે. ખલીફા અલમહદી બિદલાહ અબ્બાસીએ ઇ. સ. ૭૭૫
 (હિ. સ. ૧૫૬)માં અબ્દુલમલેક બિન સિદાજ મસ્મદને સંપૂર્ણ સર-
 જામ સાથે જેહાદ માટે મોકલ્યો તેની સાથે 'સ્વયંસેવક' ફાજ પણ
 હતી, જેમાં અબ્દુલક રબીઅ બિન સખીદ સાદી બસરી નામના જાગ

આવેલા "કંદહાર" માટે વાપરવામાં આવ્યું નથી, પરંતુ એ શબ્દ
 "બંધાર"નું અરબી રૂપ છે. ને સૌરાષ્ટ્ર ઉપર આવેલું એ ગણાતું હતું
 (અકબરનાબાદશી તારીખે હિંદ, ભા. ૧ લે. પૃ. ૨૬૪). પરંતુ ખરી વાત આ છે:
 પુરાણા ઇતિહાસોમાથી એમ જણાય છે કે બંધાર એક મોટું બંદર હતું,
 જે ઘોષા અને પીરમ ટાપુની સામે હતું. અકબરના જમાનામાં એક વખત
 જૈની ઇતિહાસોમાં એનું નામ આવે છે કે એક શાખ્સ ત્યાંથી દરિયાઈ રસ્તે
 સિંધ ગયો; જે ઉપરથી માત્રમ પડે છે કે તે સમય પર્યંત એ શહેર મોજૂદ
 હતું. અબુલ ફઝલે પણ એનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. હાલમાં ભરૂચ
 નિલ્દામાં એ નામનું એક ગામ છે જે વિશે એમ કહેવાય છે કે તે એક
 મોટું શહેર હતું, પરંતુ તે નદીને લઈને વધી ગયું. અરબો એ જગ્યાએ
 આબા હોય એ સંભવિત છે.

ઇબ્ન બતૂતા પોતાના સફરનામામાં લખે છે કે કાવીલથી નીકળી અમે
 બંધાર પહોંચ્યા. એ હિંદુઓનું એક મોટું શહેર સમુદ્ર કિનારે આવેલું છે.
 ત્યાંના રાજાનું નામ જયસી (જયસિંહ રાજપૂત) છે. એ પાદશાહ હસ્તશાસ્ત્ર
 હાય નીચે છે અને દરેક સાલ ખંડણી બરે છે. બંધાર પહોંચ્યા ત્યારે તે
 અમારો આદરસત્કાર કરવાને બહાર આવ્યો અને અમારું અતિ સન્માન કર્યું.
 અમારે માટે પોતાનો મહેલ ખાલી કરાવ્યો, તેમાં લિટર્યા. મહાન મુસલમાન
 ઉમરાવો તેના તરફથી સત્કાર માટે આવ્યા. તેઓમાં ખાલ જોહરાનો પુત્ર
 હતો અને હજ્જાન હબાહીમ હતો. આ શાખ્સનાં પોતાની માલિકીનાં છ
 જહાઝો છે. અમે એ શહેરથી સમુદ્રમાં રવાના થયા...અનેએ દિવસની સફર
 પછી પીરમ ટાપુમાં પહોંચ્યા." આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે આઠમી
 સદીના મધ્યકાળ પર્યંત એ મરાઠૂર અને જહોજલાલીવાળું બંદર હતું.

૨. રબીઅ બિન સખીદુસ્સ સાદી અબ્દુલક (અબ્દુલકસ) પણ એની કુનિયત

હસનના શાગિર્દ પણ હતા, જેમને 'તાબેઈ' ચલાવું માન પણ મળ્યું હતું. ફાઝલ ચંપીએ કરકૂંઠ ઝુનૂનમાં લખ્યું છે કે મુસલમાનોમાં એ પહેલા જ શખ્સ હતો કે જેણે કિતાબ રચી હતી,^૧ દુકમા એ ફોજ ઈ. સ. ૭૭૬ (હિ. સ ૧૬૦)માં બારણદ (બાળમૂત)^૨ પહોચી (પિતૃગત નામ હતું) બસરી મૌલા બની સાદ બિન ઝૈદ મનાવ...બિન વમીમ એક મશહૂર તાબેઈ (એ શબ્દ જે માણસ પુખ્ત થમરનો, અકલવાળો અને મુસલમાન હોવા ઉપરાંત સદામીને લેવા હોય એવા માટે વપરાય છે અને સદાબી શબ્દ જે પુખ્ત થમરના, અકલવાળા મુસલમાને મોહમ્મદ રૈજબર (સલ્વ)ને લેવા હોય તેને માટે વપરાય છે) હતા ઇબ્ન માલુમા નેહાદ વિશેની અનૂબંધની વિચાર્ય છે — (પૃ. ૨૦૪, પ્રે. દિલ્લી નિઝમી) વળકાઈ તેબ સાદમા જણાવવામા આવ્યું છે કે નેહાદ માટે સમુદ્રમાર્ગે હિંદમા ગયા તેમના અવસાન પછી હિંદના ટાપુઓમાના એકમા તેમની દફનક્રિયા કરવામા આવી.

અને, હરેક જગ્યાએ ફતેહ હાસિલ કરી, પરંતુ તે સમયે દરિયામાં ભરતી હતી તે ઊતરવાની રાહ જોતો અબ્દુલમલેક કેટલાક દિવસ ત્યાં રહ્યો. એ સમયે એકાએક આબોહવા ખરાબ થઈ ગઈ અને એક હજાર માણસો મરકી રોગના ભોગ થયા. એ જ બીમારીથી રખીઅ બિન સખીહનું અવસાન થયું. અને ત્યાં જ તેમની દફનક્રિયા કરવામાં આવી. એ વખતે ગુજરાતમાં વનરાજ આવડો રાજ્ય કરતો હતો અને કિનારાના ભાગ ઉપર વલ્લભીના ખાનદાનની હકૂમત હતી. અરબોનો ગુજરાત ઉપર આ હેલ્લો હુમલો હતો.

ત્યારપછી વલ્લભીના ખાનદાનની યુક્તિ પ્રયુક્તિને લઈને અરબોને તેમની વિરુદ્ધ કંઈ પણ ફરિયાદ રહી નહિ; અરબ લોકો બીજી સદીના અત પર્વત કિનારા ઉપર સારી રીતે વેપાર કરતા રહ્યા. તે પછી ત્રીજી સદીની શરૂઆતમાં અને ચોમરાજના આખરી સમયમાં અરબ વેપારીઓને સોમનાથ અને કચ્છમાં ગુજરાતીઓએ લૂંટવાનું શરૂ કર્યું અને તેથી જ અદાવતનો પાથો નંખાયો. તે પછી હિજરી ત્રીજી સદીની શરૂઆત એટલે કે હિ. સ. ૨૪૭ (ઈ. સ. ૮૫૧)માં સુલેમાન સૈરાફી (ખસરી) ગુજરાતનાં બંદરો ઉપર આવ્યો હતો, તે ગુજરાત વિશે લખે છે કે “હિંદુસ્તાનમાં ગુજરાતનો એક પાદશાહ છે. તેની પાસે એક મહાન લશ્કર છે. એના જેવા ઘોડા હિંદુસ્તાનમાં કોઈ પાસે નથી. તે અરબો (મુસલમાનો)નો દુશ્મન છે, પરંતુ અરબસ્તાનના પાદશાહને મહાન પાદશાહ ગણે છે, અને એનાથી મોટો ઇસ્લામનો કોઈ દુશ્મન નથી. તેની એક ખાસ બાધા છે. તે અતિ દોલતમંદ છે. પુષ્કળ દોરો અને જનાવરોનો માલિક છે. ત્યાંનાં લોકો ચાંદીના ટુકડાથી લેવડદેવડ કરે છે. અને કહેવાય છે કે ત્યાં બહુ લંડન) ન્યારે બે લાદરવા સાથે આવે (જે લગભગ ૧૮ વરસ પછી આવે છે) ત્યારે ત્યાં એક મેળો ભાસે છે. કંઈક લોકોની જમાવટ તેમજ કંઈદે મોસમની અસરથી એ મેળા વખતે કોલેરા જરૂર ફાટી નીકળે છે. સાધારણ રીતે આવી રીતે એ મચ્છર છે.

ખાણો છે અને એ મુદ્દામાં ચોરા વિશે સાતિ છે.” (તે સમયે ગુજરાતમાં દેમરાજની હકૂમત હતી.) હિ. ત્રીજી સદીના મધ્ય ભાગમાં અબુલ હસન એદ સૈરાશી આવ્યો (હિ. સ. ૨૬૪ ઈ. સ. ૮૭૭) તે પણ એ જ પ્રમાણે લખે છે. અફસોસની વાત છે કે તેણે એનાથી કંઈ વધારે ન લખ્યું. એ જીવહરાજ ચાવડાનો સમય હતો.^૧ હિ. ચોથી સદીની શરૂઆતમાં અર્થાત્ હિ. સ. ૩૦૩ (ઈ. સ. ૯૧૫)માં અબુલ-હસન અલી બિન હુસૈન જે મસદી નામથી જાણીતો હતો તે મુસાફરી કરતો કરતો સિંધ અને હિંદમાં આવ્યો. તેણે પોતાના ઇતિહાસ (મરજુઝ-ઝહબ)માં ઘણી જગ્યાએ ગુજરાતની તેના જમાનાની પરિસ્થિતિ વિશે લખ્યું છે, જે નીચે પ્રમાણે છે :

“ત્યારપછી હિંદના કિનારે કિનારે માણસ ભરૂંચના કિનારા પર્યંત પહોંચે છે, અને ત્યાંથી ચીન પર્યંત. એ જ ભરૂંચ શહેરના બાધા મશહૂર છે. અને એ જ કારણથી તે ‘ભરૂંચી ભાધા’ કહેવાય છે.^૨ અને એવી જ રીતે હિંદનું ખંભાત શહેર જોયું. એ જ શહેરના જોડા પ્રખ્યાત છે. એ જ કારણથી તે “ખંભાતી જોડા” કહેવાય છે. એ જોડા ખંભાત ઉપરાંત તેની પામે આવેલા સદારા (ભરૂંચ નજીક) અને સોપારા (યાણા નજીકમાં) બને છે અને હું હિ. સ. ૩૦૩ (ઈ. સ. ૯૧૫)માં એ શહેરમાં પહોંચ્યો. રાજા એ જ શહેરમાં રહે છે અને તે હિંદુ વાણિયો ઝે. તે બલહરા (વસ્ત્રહરાય)ના હાથ નીચે છે. એ રાજા ચર્ચાનો બહુ શોખીન છે. મુસલમાન કે ખ્રીસ્તે કાઈ પરદમાં આવી પહોંચે છે તો તેની સાથે તે વાર્તાલાપ કરે છે. એ શહેર સમુદ્રની ખાડીના એક અખાત ઉપર વસેલું છે. અને એ અખાત નાઇલ નદી (મિસર) યુફ્રેટિસ અને તૈગ્રિસથી પણ વધારે પહોળો છે. તેની આસપાસ ઘણાં મોટાં ગામો અને શહેરો આવેલાં છે. મોટી મોટી ધમારતો બાધવામાં આવેલી છે. ખજૂર, નાળિયેર,

૧. સિલસિલતુલ તવારીખ, પૃ. ૨૮, છપાવેલ પેરિસ

૨. બા. ૧, પૃ. ૧૨૬, છપાવેલ મિસર

મોર અને પોપટ પુષ્કળ છે. શહેરથી માંડી અખાત પર્યંત લગભગ એ દિવસનું અંતર છે. ત્યારે એમાં ઝોટ થાય છે ત્યારે અંતર ઝોટલું વધી જાય છે કે તમામ જમીન એક રાત્રી માફક માલુમ પડે છે. ત્યારપછી ત્યારે ભરતી આવે છે તો તે ઝોટછી જલદી આવે છે કે ઘણી વખત ફૂતરાઓને માલુમ પડી જતાં જલદી જલદી જમીન તરફ દોડે છે પરંતુ આખરે સમુદ્રનાં મોજા તેમને ગોદમાં લઈ પશુ લે છે. (ભા. ૧, પૃ. ૧૩૭)

“અને ગુજરાતનો પાદશાહ એમની (વલ્લભરાય) સાથે પોતાના રાજ્યની એક બાજુ ઉપર લડાઈ કરે છે. ગુજરાતના રાજા પાસે પુષ્કળ ઘોડા, જિટ, અને લશ્કર છે. તેનો એવો ખ્યાલ છે કે ઈરાકી (બગદાદના) પાદશાહો સિવાય કુનવામાં તેની બરોબરી કરે એવો બીજો કોઈ નથી. એ રાજા મગર અને દમદખાવાળો છે. બીજા પાદશાહો એની સહેમાં ખેંચાય છે. એ ઉપરાંત તે મુસલમાનોનો દુશ્મન છે. તેની પાસે સખ્યાબંધ હાથીઓ છે. તેના મુલ્કની એક ખાસ ઝમાન છે. ત્યાં સોના ચાંદીની ખાણો છે અને તેનાથી જ લેણુદેણુ ચાલે છે. (ભા. ૧, પૃ. ૨૧૦). અને હું હિંદના જિલ્લા દાર (બરચથી થાણા પર્યંત)નું શહેર સીમૂર (ચિમૂર)માં દાખલ થયો જે વલ્લભરાયની સ્વતંત્રતામાં શામેલ છે એ બનાવ હિ. સ. ૩૦૪ (ઈ. સ. ૯૧૬)નો છે. અને આજકાલ ચેમૂરના પાદશાહનું નામ જાજ (જાન્જ) છે. (ધણું કરીને શાહ ચખ્ખ માટે વાપર્યો હશે.) અને અત્યારે અહીં દસ હજાર મુસલમાન વસે છે. જેમાં બિયાસરા (હિંદી મુસલમાન) ઉપરાંત સયરાફ, બસરા, બગદાદ, તેમજ બીજા મુલ્કોના લોકો પણ રહે છે. તેમણે લખ્તરિવાહ કરી એ મુલ્કને પોતાનું વતન બનાવ્યું છે. અહીં વેપારી વર્ગમાં મોટા મોટા લોકોનો સમાવેશ થાય છે, જેવાકે મૂસા અને હસ્તાક સયદાપુરી. અને હુનરમંદ”ના હોદ્દા ઉપર આજકાલ અબૂ સઈદ છે, જે ઈબ્ન ઝક્રિયા નામથી ઓળખાય છે. “હુનરમંદ” એક હોદ્દો છે જે ઉપર સર્વ મુસલમાનો એક-

મત ઘર્ષ પોતાનામાં જિંવી પાયરી બોગવતા શખ્સની નિમણૂક કરે છે. (જેમકે આમના મુખી કે પટેલ હોય છે) અને મર્વ તેના હુકમનું પાલન કરે છે અને તે આમ મુસલમાનોના હકોની સંભાળ રાખે છે. તે કામનો અમીર જોવો છે. “બિયાસરા” “બેસિરા”નું બહુવચન છે. જે મુસલમાન ખુદ હિંદમાં પેદા થયો હોય અને ત્યાં જ વતન ગણી રહ્યો હોય તેને “બેસિરા” કહેવામાં આવે છે. ત્યારપછી ત્યાં કેટલાય (હિંદુ) નવજવાનોને મેં જોયા જે પાન ખાઈને બજારમાં ફરી આવી આગ (ચિતા)ની પાસે પહોંચ્યા ત્યારે બજાર લઈ પોતાની છાતી ચીરી નાંખી પોતાનો ડાબો હાથ અંદર નાખ્યો અને પોતાનું જીગર જેવી કાઠી તેમાંથી એક ટુકડો કાપ્યો અને વાત કરતાં કરતાં પોતાના લાઈઓને આપ્યો. અને આમ કરી તેમનો ઈશ્તિ બહાદુરી બતાવવાનો છે. ત્યારપછી તે આગમાં પડે છે. આવી રીતે કાઠ પાદશાહ (રાજા) જો મરી જાય કે આપરાત કરે તો ઘણા માણસો તેની પાછળ બળી મરે છે. આવા લોકો ‘બલાલે જરિયા’ કહેવાય છે, એનું એકવચન “બલાલ જર” છે. એનો અર્થ જે શખ્સ રાજાના મોતની સાથે મોત અને તેની હાતીની

બહાર જાય છે. પ્રકાશ, લીલાશ અને ચળકાટમાં તે ઉપર વર્ણવ્યા જેટલો ઉમદા છે, પરંતુ ફરક માત્ર એટલો છે કે આ મનદૂર પથરથી વધારે સખત અને વજનદાર છે, અને હરેક શખ્સને તફાવત માલુમ પડતો નથી. ફક્ત હોશિયાર ઝવેરી જ તે સમજી શકે છે. અને એ દિંદી લીલમને ઝવેરી ‘મક્કી’ નામથી ઓળખે છે, કારણ કે હિંદી એકન બંદરેથી પસાર થઈ મક્કાના બજારમાં લઈ જઈ તેને વેચવામાં આવે છે. તેથી લોકો તેને “મક્કી” જ કહે છે. (ભા.૧. પૃ. ૫૧૧) ગુજરાતમાં તે સમયે વીરસિંહ ચાવડાની હકૂમત હતી. ”

ત્યારપછી ઈ. સ. ૯૫૧ (હિ. સ. ૩૪૦)માં ઈસ્તિખરી, ઈ. સ. ૯૭૭ (હિ. સ. ૮૩૬)માં ઈબ્ન હોકલ અને ઈ. સ. ૯૮૫ (હિ. સ. ૩૭૫)માં બક્ષારી મુકત્સી સિંધ અને ગુજરાતમાં આવ્યા. તેમના વિશે ઉપર વર્ણન આવી ગયું છે. એથી સદીની આખર અને પાંચમી સદીની શરૂઆતમાં ઈ. સ. ૧૦૧૭ (હિ. સ. ૪૦૮)માં અખૂરીહાન ખીરનીએ ગુજરાત વિશે જે કંઈ પોતાની ‘કિતાબુલ હિન્દ’માં લખ્યું છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

“કુચ ન્યાયી મુસબ્બર (એક જાતની દવા) નીકળે તે દ્વારકાથી ૬ સોમનાથથી ૧૪ અને ખંભાતથી ૩૦ દિવસના રસ્તા જેટલે અંતરે છે. તે પછી ખંભાતથી અસાવલ બે, ભરૂચ ૪૦, અને મંદાન (ચંદાન) ૫૦ દિવસના રસ્તાના જેટલા અંતરે આવેલું છે. સંદાનથી સોપારા ૬ અને થાણા ૫ દિવસના રસ્તા જેટલા અંતર ઉપર છે. (પૃ. ૧૦૨) એમ કહેવાય છે કે કોંકણના ડાંક જગતમાં (ધણ) કરીને ‘ડાંગ’ હશે) શરૂ નામનું ચેપણું જનાવર હોય છે, જેની પીઠ ઉપર પણ ચાર પગ હોય છે. તેને એક નાની સૂંઢ તથા બે મોટા શિંગડાં પણ હોય છે. તેનાથી તે હાથીને મારે છે ત્યારે તેના બે દુકડા કરી નાખે છે. તે બેંસની જાતનું જેડાથી પણ મોટું પ્રાણી છે. કાષ્ઠિક વખતે તે કાષ્ઠ જાનવરને મારે છે અને મરણ પામી તે

જનવર તેની પીઠ ઉપર જઈ પડી અને સળી જતાં તેમાં કીડા પડે છે ત્યારે તે કીડા શરૂની પીઠ ઉપર ફેલાઈ જાય છે (અથવા તે બહુધા તેને તેનાથી તકલીફ પહોંચતી હશે) તેથી તે પીઠને કાંઈ ઝાડ સાથે એટલી તે વસે છે કે આખરે ધાયલ ચર્મ મરી જાય છે. (કિતાબુલ હિંદ, ગિરની પૃ. ૯૯ છપાયેલ યુરોપ). મેઘગર્જના સાંભળી બેઠી જગ્યા ઉપર કે ટેકરીના શિખર ઉપર જઈ કાંઈ જનવરનો અવાજ સમજી તેની તલાશ કરે છે. ગેડાનું માંસ ફક્ત બ્રાહ્મણ ખાય છે. અને સામેથી આવતા હાથીને પોતાના શિંગડાં વડે ઝપ્પી કરતાં મે જોયા.” (પૃ ૧૦૦)

અહીં ખીરનીએ ગુજરાતનાં મહાદ્વર શહેરો નીચે પ્રમાણેનાં લખ્યા છે :

અણુહીલવાડ, સોમનાથ(ય), લારદેશ અર્થાત્ ભરૂચ, રાહન-જૂલ (રાદેર), કચ્છ, ખભાત, અસાવલ, સદાન, સોપારા, થાણા, દારકા, બિલમાન.

સોમનાથ અને કચ્છ વિશે લખે છે કે “એ હુદારાનાં રહેવાનાં સ્થળો છે. એ લોકો ચામિયાનો ધધો કરે છે. (પૃ. ૧૦૨) સરસ્વતી નદી પૂર્વમાં સોમનાથ પામેથી પસાર થઈ સમુદ્રને મળે છે, અને નર્મદા પૂર્વ પહાડથી નીકળી નૈર્ઋત્ય તરફ ભરૂચ નજીક સમુદ્રમાં પડે છે. (પૃ. ૧૩૦) અને ચંદ્રનાં નક્ષત્રો વિશે લોકો કહે છે કે એ મર્વ પ્રજાપતિની પુત્રીઓ છે. ચંદ્રે એ સર્વ સાથે લગ્ન કર્યાં, પરંતુ તેમાંથી રોહિણીને તે વધારે ચાહતો હતો, તેથી બાકીની સ્ત્રીઓને અદેખાઈ આવતી હતી. તેઓએ આખરે પિતા આગળ ફરિયાદ કરી. બાપે સુલેહશાતિ તથા હક્કોની સમાનતા જાળવવા બહુ પ્રયત્ન કર્યો અને હરેક રીતે તેને સમજાવ્યો, પરંતુ કંઈ કામ આવ્યું નહિ તેથી તેણે સાપ દીધો, જેની અસરથી તેને રક્તપિત્તનો રોગ લાગુ પડ્યો. આથી ચંદ્ર શરમાઈ ગયો અને પશ્ચાત્તાપ કરતો તેની પાસે આવ્યો. પ્રજાપતિએ કહ્યું : મારી વાત જે ચર્મ તે ચર્મ, પરંતુ તુ તારી એમ અર્થો

માસ છુપાઈ રહી ગુપ્ત રાખ. સારે ચંદ્ર કથું કે મારાં આગળનાં પાપની અસરનું નિવારણ કરી રીતે થાય. પ્રગ્નપતિએ કથું : મહા-દેવના લિંગની મૂર્તિ બનાવી તેની પૂજા કર; તે તારો માલિક થશે. પછી તેણે તેમ કયું. “સોમ”નો અર્થ ચંદ્ર અને “નાથ” ગોટલે માલિક અર્થાત્ “ચંદ્ર”નો માલિક તે જ પથ્થર “સોમનાથ” છે. દિ. સ. ૪૧૬માં અમીર મહમૂદે ઉખેડી તે તોડી નાખ્યો અને તેના ટુકડા તથા સોનાનાં તાજ અને સાંકળ ગઝના લઈ ગયો. તેના કેટલાક ટુકડા ગઝનાના મેદાનમાં થાણેશ્વરના ચક્રેશ્વરની મૂર્તિ સાથે પડ્યા છે. તેમજ કેટલાક ટુકડા જામે મસ્જિદના દરવાજા પર છે, જે વડે લોકો પોતાના પગની વળગેલી માટી ઝાડી નાખે છે. એક ખીજી જગ્યા ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે કે અઘાપિ પશ્ચિમગઝનાના મેદાનમાં સોમનાથનું માથું પડેલું છે. જે મહાદેવના લિંગના રૂપનું છે. (૫૦ પૃષ્ઠ) વળી મેં સંજીવ્યું છે કે એક ઋષિએ મહાદેવને પોતાની પત્ની સાથે જોયા અને શંકાસીલ થઈ તેને શાપ દીધો કે તારું લિંગ રહેશે નહિ, ત્યારે તે ભાગ સપાટ થઈ ગયો. ત્યારપછી તેણે ઋષિ પાસે જઈ દલીલો સહ પોતાની નિદોષતા જાહેર કરી અને તેનો વહેમ દૂર કર્યો. તેણે કયું : “જેર જે થયું તે થયું; પરંતુ હું એના બદલામાં આ પ્રભાણે કરું કે જે ત્રીજ તારી પાસે નથી રહી તેની મહત્તા ગણાવી લોકોમાં એને પૂજ્ય કરીશ.” આ લિંગના પથ્થરમાં બિલકુલ એજ હોવી જોઈએ નહિ. તે લાંબો અને ધારીલો હોવો જોઈએ. એનો પોણા ભાગ જમીનમાં દટાયેલો અને ત્રીજ ભાગની પછી ઉપરથી આક બાજુ મઢેલો હોવો જોઈએ. એ ભાગ ‘પિંડ’ કહેવાય છે. તેનું વર્તુળ નાનું કે બારીક કરવાથી ધાંધલ મચે છે અને જમીનમાં ઝોણું દાટવાથી રોગચાળો ફેલાય છે. અને બનાવતી વખતે ખીલા મારવામાં આવે તો સફેદનો હાકેમ પોતાના ખાનદાન સહ પાયમાલ ચર્મ જાય છે. રસ્તામાં ઉડાવતી વખતે તેને કોઈપણ જાતનો ધક્કો વાગે તો તેમ કરનારનો વિનાશ થાય છે. મુઠ્ઠામાં તોફાન અને

ખીમારી ફેલાય છે. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના હરેક ધરમાં સોમનાથની મૂર્તિ (લિંગ) માટે એક જગ્યા મુકરર હોય છે. પરંતુ સોમનાથ સાંથી મોટું છે. તેને માટે ગંજાથી હરેરાજ એક ઘડો પાણી અને કાશ્મીરથી ફૂલ મંગાવવામાં આવે છે. (અલખીરુન પૃ. ૨૫૨, પ્રેસ યુરોપ)

‘તે લોકોની એવી માન્યતા છે કે એ દેવ પુરાણી ખીમારી મટાડે છે અને હરેક અસાધ્ય રોગનો ઈલાજ એની પામે છે. સોમનાથની આટલી બધી પ્રખ્યાતિનું કારણ એ છે કે તે એક બંદર છે. અને વેપાર અર્થે ચીન અને અંગ્રીજાર સુધીના લોકો ત્યાં આવે છે. આ સમુદ્રમાં ભરતી અને ઓટનાં કારણ વિશે લોકોને એવો ખ્યાલ છે કે સમુદ્રમાં એક અગ્નિ દેવતા છે તેનું નામ “વડવાનલ” છે; તે હ મેશાં શાસ લે છે. શાસ અંદર લેવાથી “ઓટ” અને બહાર

આસપાસ તે પુરાણો નથી, પરંતુ લગભગ ૧૦૦ વરસનો હશે. [અર્થાત્ વૈરિસિદ્ધ ચાવડાના જમાનામાં તે બનાવવામાં આવ્યો.] (અલખીરની પૃ. ૨૫૩ હપાયેલ યુગેપ).

“અને કેટલાક લોકો જે સોમનાથ નજીક ગ્હે છે તેમણે મને કહ્યું છે કે તે લોકોનાં વજન, માપ અને તોલ અમારા જેવાં જ છે; જેમકે એક “મિઠકાલ”ના આઠ “રોહ” છે અને “એક” “રોહ”ના બે “પાલ” અને એક “પાલ”ના ૧૬ ‘જવ’ હોય છે. આવી રીતે એક મિરકાલના આઠ “રોહ” અને ૧૬ “પાલ” અને ૨૫૬ ‘જવ’ હોય છે. (પૃ. ૭૭) રોહનું બીજું નામ “મઃશા” પણ છે. આવી રીતે સોમનાથની હદમાં એક સાલના ત્રણ વિભાગ છે અને હરેક વિભાગના ચાર મહિના હોય છે. પહેલું ચોમાસું અશાડથી ચર થાય છે, બીજો શિયાળો, અને ત્રીજો ઉનાળો. (પૃ ૧૮૦).

“બલબા (વલ્લભરાય), બલિયા ચહેર (વલ્લભીપુર)નો રાજકર્તા હતો, જે અણ્ણલીલવાડની દક્ષિણમાં ૩૦ મજલ ઉપર છે.” (પૃ. ૨૦૫).

વલ્લભીપુરની ખાપમાલી વિશે તે લખે છે કે “લોકો કહે છે કે એક શખ્સે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી તેને કેટલાક ભરવાડોએ પૂછ્યું કે ‘એક છોડ (જે ઘેર કહેવાય છે) તે તમે જોયો છે કે જો તે તોડવામાં આવે તો સફેદ દૂધને બદલે લાલ લોહી નીકળે છે ?’ તેણે જવાબ આપ્યો કે ‘હા, તે મેં જોયો છે.’ તે શખ્સે તે ભરવાડને કાષ્ઠ વસ્તુ બક્ષિસ તરીકે આપી અને તેણે તે છોડ ખતાવ્યો. પેલા માણસે એક ખાડો ખોદી તેમાં આમ સળગાવી અને તે બરાબર સળગી ગઈ ત્યારે તેણે ભરવાડના કૃતરારને ઉપાડી તે આગમાં ફેંકી દીધો. આથી ભરવાડ રાગે ભરાયો અને તેણે તે જ શખ્સને આગને હવાડે કર્યો. આગ હોલવાય ત્યાંસુધી તે ત્યાં ખેડો અને તેને માલૂમ પડ્યું કે બંને સોનાના ચર્ધ ગયા હતા. તેણે પોતાના કૃતરારને લઈ લીધો, અને તે માણસને ત્યાં જ રહેવા દીધો. કર્મસંજોગે એક ગામડિયો ત્યાંથી પસાર થયો તેણે તેની આજળી કાપી લીધી અને એક

રંક (ઝરીબ) નામના વાણિયાને વેચી દીધી. તે વડે પોતાની જરૂરી ચીજો લઈ તે પાછો ફર્યો. બીજો દિવસે તેણે જોયું કે આગળી ફરીથી જંગી ખરાબર ચર્મ ગઈ હતી. તેણે ફરીથી તે કાપી મજૂર વાણિયાને વેચી દીધી અને જરૂરી ચીજો ખરીદી. આ પ્રમાણે તે દરરોજ કરતો હતો. આખરે વાણિયાએ તે વિશેની ખરી બાબતની પૂછપરછ કરી. પેલા ગામડિયાએ પણ ચોક્કસ હકીકતથી ખુલ્લે દિલે તેને વાકેફ કર્યો. વાણિયાએ અતિ આલાક હતો. મોઝા જોઈ ત્યાંથી તે સોનાના આદમીને ઉઠાવી લાવ્યો. પછીથી તે ધનાઢ્ય ચર્મ ગયો અને શહેરના મોટા ભાગના મકાનો તેની માલિકીના થયા તેની દોલતમદીની વાત વલ્લભીના રાગને કાને આવતા તેણે વાણિયાની પાસે જો માવની માંગણી કરી. (બહુધા મોનાની મર્તિની માંગણી કરી હશે). વાણિયાએ સાફ ધન્ધા કર્યો, પરંતુ તેના દિલમાં લાય પેશે કે ગજા મોઝા સાધી જરૂર વેર લેશે, આથી તેણે મન્સૂરા (સિંધનું પાપતપ્ત જે આજ-કાલ વેગન અવસ્થામાં છે) નાં હાકિમ પાસેથી મદદ માગી અને પુષ્કળ ધનનો વ્યય કરી દરિયાઈ કાફલો મોકલવાની વિનંતિ કરી; આથી મન્સૂરાથી દરિયાઈ કાફલો આવ્યો અને રાત્રિ સમયે તેણે હુમલો કર્યો, તેમાં વલ્લભીનો રાગ માર્યો ગયો, શહેર લૂટાયું, અને પ્રજાની પાવમાલી થઈ. લોઝા કહે છે કે આજ પર્વત કેટલીક ચીજો મળી આવે છે જેવી કે આમાન્ય રીતે ખડિયેશમાં જોવામાં

કોઇ પરદેશી રાજને તેણે બોલાવ્યો, જેણે વલ્લભીપુરની પાવમાલી કરી.

મારા ખ્યાલ મુજબ આ બનેલા મેળ આવી રીતે મળે છે. અસલ હકીકત તો એ જ છે કે રાજ્યએ તે મૂર્તિ માંગી જે આપવાનો કાકુ રંક)એ ધનકાર કર્યો. વળી મૂર્તિની વાત એમ બની હશે કે જેમ લોકો સોનાની ઇંટ બનાવે છે તેમ તે વાણિયાએ સોનાના રક્ષણને માટે તેનો મૂર્તિ બનાવી હશે, જેથી કંગને મૂર્તિ સમજી લોકો તે ચોરી ન જાય. પરંતુ આ બાબત બહાચી ખરાબ દેખાય છે તેમજ બદનામી થાય એવી છે, કારણ કે રાજ યદ્ય તેની નજર રૈયતની માલ મિલકત તરફ છે; આથી ઈરાદાપૂર્વક ટંટાનું કારણ ઉપસ્થિત કરવામાં આવ્યું એટલે કે રાજની પુત્રીનું અપમાન કરવામાં આવ્યું. એણે એક ચીજ માંગી અને તેણે ન આપી, અને આને કારણ બનાવી ઝગડો કરવામાં આવ્યો, જેનાથી વલ્લભીપુર પાવમાલ થયું.

ઈ. સ. ૧૬૨૫ (હિ. સ. ૧૩૪૪)માં હું ઇતિહાસના સંશોધન માટે ભણ્ય ગયો ત્યારે જનાબ કાઝી નુરુદ્દીન સાહેબને ત્યાં ગયો તેમણે મહેરબાની કરી અને મારી ખાદિસ મુજબ કિતાબો બતાવી. તેમાં કાઝી ઝિનુલ આબેદીન સાહેબ (કાઝી સાહેબના દાદા)ની હસ્તલિખિત ડાયરી પણ મેં જોઈ. તેમાં એક જગ્યા ઉપર “મદ્રેસા એ મૌલાના ઇસ્હાક” બાખ્યાની સાલ હિ. સ. ૪૩૦ (ઈ. સ. ૧૦૩૮) લખવામાં આવી છે. તે સમયે અને તે બાદ પણ એ મદ્રેસા લાંબો વખત પર્ચાત મશહૂર રહી, અને થોડાં વરસો ઉપર તે સાધારણ સ્થિતિમાં હતી. તેની સાથે એક નાની સરખી મસ્જિદ પણ છે. આવી રીતે જામે મસ્જિદની સાલ હિ. સ. ૪૫૮ (ઈ. સ. ૧૦૬૫) લખવામાં આવી હતી. મેં જાતે જ જામે મસ્જિદ બાર કીધી જોઈ. એ ઘણી મોટી અને શાનદાર છે. કેટલાક થાંભલાઓમાં મૂર્તિઓનાં ઘસારા-ગયેલાં નિશાન મોજૂદ હતાં. અને તે ઉપરથી લોકોનો એવો ખ્યાલ હતો કે બહુધા એ મસ્જિદ મંદિર-માંજ ફેરફાર થઈ બની છે. પરંતુ જો મસ્જિદ બાખ્યાની સાલ

હિ. ૪૫૮ (ઈ. સ. ૧૦૬૫) ખરી જ હોય તો આવું શાનદાર મદિર મસ્જિદ બને એ સંજવિત લાગતું નથી. કારણ કે તે સમયે કોઈ ઈસ્લામી સસ્તનત ગુજરાતમાં મોજૂદ ન હતી, જે મદિરની મસ્જિદ બનાવે એટલી તાકત ધરાવતી હોય. આથી મારો એવો અભિપ્રાય છે કે એ સાલ ખોટી છે અને એ મસ્જિદ ઘણું કૂચે અવશ્યજનના કે મુઝદ્દરચાહ પહેલાના વખતની છે. કારણ કે તે જમાનામાં કેટલાક એવા બનાવો બન્યા છે. વળી જો કે એ સાલ ખરી છે કે નહિ એની સાબિતી માટે કોઈપણ જાતની દલીલ નથી, તેમ જતાં એમ માનવામાં આવે છે કે એ ખરી છે, તો એમ કહી શકાય કે વેરાન મદિરોના પથ્થરો પૂજારીઓ પાસેથી ખરીદી તેના ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હોય.^૧ દિલ્લીની વાત તો એ છે કે કોઈ એવો શિલાલેખ પણ મળ્યો નહિ જેમાંથી કોઈ સાદ વાત મળી આવે...સાબળવામાં આવ્યું છે કે મૌલાના ઈસ્હાકનાં મદેસા અને મસ્જિદનો શિલાલેખ હતો, પરંતુ હવે નથી જામે મસ્જિદનો છેલ્લો ઘુમટ કે જે ઉત્તર તરફ સીડીની બાજુ ઉપર છે તેમાં હિ. સ. ૭૨૧ (ઈ. સ. ૧૩૨૧)ની સાલ લખેલી છે. તે માઝી ગિયાસુદ્દીન તગલકના સમયમાં બનાવવામાં આવ્યો હતો; જેવો કે એનો ઉલ્લેખ ઇતિહાસોમાં પણ છે. મોજૂદ શિલાલેખ જે જામે મસ્જિદમાં છે, તે ચોનીમેક વર્ષ એટલે કે જ્યારે વાઘસરોય ભરૂચ જોવાને આવ્યા હતા ત્યારે જ લગાવવામાં આવ્યો હતો. એવી જ રીતે મળદૂર કાઝી સાહેબે કવિરાજ પંચાલી માનભાવના લખ્યા મુજબ જણાવ્યું છે. કે ભરૂચના કિલાતો પાચો નાખ્યાને ૧૯૨૧ વરસ ઘષ્ટ ગયાં છે. સિદ્ધરાજે એની મરામત કરાવી હતી.

૧. કારણ કે બ્રાહ્મણોની ચડતી પછી બૌદ્ધ મદિરોનો નાશ થયો હતો.^{૧૬}

પ્રકરણ ત્રીજું મુસલમાનોના હુમલા

: ૧ :

મહમૂદ ગઝનવી

[ખંડ ૧]

મુસલમાન સામાન નામનો એક શખ્સ હતો, તે બહેરામ ચોખીન (ઈરાનના પાદશાહ)ના વંશનો હોવાથી ઘણો નામાંકિત હતો. બગદાદના ખલીફા મામનુર્રશીદ બિન હાફ્ફુર્રશીદ આ ખાનદાનનો ઘણો માન મર્તબો જળજ્યો અને ખુરાસાનમાં મોટા મોટા હોદ્દાઓ આપ્યા. ખલીફા મોઅતઝિદ બિલ્લાના જમાનામાં એ જ ખાનદાનનો ઈરમાઈલ નામનો એક શખ્સ માવરાહિન-નહર (તુર્કસ્તાન) નો હકીમ હતો. તેનું પાતપત્ત શુખ્ષારા હતું. તેણે ધીમે ધીમે તમામ તુર્કસ્તાન, ઈરાન અને કાબૂલ પોતાના કબજામાં લઈ લીધાં. ઈ. સ. ૬૦૭ (હિ. સ. ૨૯૫)માં તેના અવસાન પછી તેનો પુત્ર અહમદ બિન ઈરમાઈલ સામાની તખ્તનશીન થયો. ઈ. સ. ૬૧૫ (હિ. સ. ૩૦૩)માં તેના મરણ પછી તેના પુત્ર નસર બિન અહમદ ૨૮ વરસ હકૂમત કરી ઈ. સ. ૬૪૨ (હિ. સ. ૩૩૧)માં આફાની દુનિયા છોડી ગયો. નસર પછી નૂહ બિન નસરે ઈ. સ. ૬૫૪ (હિ. સ. ૩૪૩) પર્યંત રાજ્ય કર્યું. તેના પછી અબ્દુલમલેક બિન નૂહ ઈ. સ. ૬૬૧ (હિ. સ. ૩૫૦) પર્યંત પાદશાહ રહી ગુજરી ગયો. અને તેનો ભાઈ મન્સર ઇબ્ન નૂહે ઈ. સ. ૬૭૫ (હિ. સ. ૩૬૫) પર્યંત હકૂમત કરી એ જ પાદશાહનો સિપાહસાધાર અધ્યક્ષગીન હતો જે મન્સરની તખ્તનશીનીની સખત વિરુદ્ધ હતો, તેથી તે ડરી જઈ ગઝના^૧ તરફ ભાગી ગયો અને ગઝનાના પહાડી ઇલાકામાંથી એક

૧. ગઝના હાલમાં કાબુલની હકૂમત નીચે છે.

અવસ્થિત ફોજ તેવાર કરી, આપખુદીનું સ્વપ્ન સેવવા લાગ્યો. મન્સૂરે તેને શિક્ષા કરવાની ઇચ્છા કરી પરંતુ હાર ખાધી.^૧ અને ત્યારપછી પોતાની સત્તનતના ગૂંચવાયેલા મામલામાં એટલો બધો ગૂંથાઈ ગયો કે તે આ તરફ બિલકુલ ધ્યાન આપી શક્યો નહિ. આ મંજો-ગોમાં અલખતગીને એક સ્વતંત્ર અને મજબૂત સત્તનત સ્થાપી. બૈહકી નામના એક ઇતિહાસકારે લખ્યું છે કે હાજી નામનો એક વેપારી અબ્દુલ મલેક સામાનીના જમાનામાં સુબુક્તગીનને ખરીદીને સુખારા લાવ્યો અને અહીં અલખતગીને તેની સમજ અને અકલ્લ જોઈ ખરીદ કર્યો. તેણે આ સિપાહસાલારની દેખરેખમાં રહી એવી તાલીમ હાસિલ કરી કે તેણે ગઝનાની સત્તનતને એવી જનાની દીધી જેની એ જમાનામાં સારી આલમ ઈર્ષ્યા કરતી હતી.^૨

બૈહકી કહે છે મેં ખુદ મહમૂદના મોથી સાબળ્યું કે તેને આપ સુબુક્તગીન કહેતો હતો કે મારા આપને લોકો “કરા બહકમ” કહેતા હતા તેના વંશની કડી ઠેક ઇરાનના પાદશાહ યઝ્દગુર્દ “પર્વત” તેણે આવી રીતે મેળવી છે. સુબુક્તગીન બિન જોકે કરા બહકમ બિન કઝલ અર્સલાન બિન કરા મિસ્લત બિન કરા નામાન બિન ફીઝાઝ બિન યઝ્દગુર્દ (ઇરાનનો પાદશાહ) ટૂંકમાં અલખતગીન પછી તેનો પુત્ર ઈસ્હાક ગઝનાના તખ્તનો વારસ થયો, પરંતુ એક સાલ બાદ તેનું અવસાન થયું, અને મલક તગીન અને અમીર પુરો તુર્ક અમીરોની થોડા દિવસની હકૂમત પછી સુબુક્તગીન ઈ. ૬૭૫ (હિ. સ. ૩૬૫)માં ગઝનાના તખ્ત ઉપર બેઠો અને સત્તનતને વિસ્તીર્ણ કરવામાં મશગૂલ થયો.^૩ સુબુક્તગીનને બે પુત્ર હતા. અલ-

૧ તારીખે ફરિશ્તા—ભા-૧ “હિંદુસ્તાનમા ઇસ્લામ”ના બ્યાનમા

૨. તખ્તકાતે નાસિરી—કવકત્તા

૩ તારીખે તખ્તકાતે નાસિર સુબુક્તગીનનું પ્રકરણ—પરંતુ મારી ધારણા મુજબ મહમૂદના વંશની કડી ખરી નથી. ચોક્કસ રીતે અલ્લા યઝ્દગુર્દથી માડી સુબુક્તગીન સુધીમા દશ કે બાર પેઢી હોવી બેઠબે.

પતંગીનની પુત્રીથી ઇસ્માઈલ અને ઝબિલસ્તાની (કન્દહાર) ઓરતથી મહમૂદનો જન્મ ઇ. સ. ૯૮૧ (હિ. સ. ૩૭૧)માં થયો હતો. તેણે પોતાના માપની દેખરેખ નીચે લડાયક લાયકાતમાં વૃદ્ધિ કરી. તેણે અમીર નૂહ સામાનીને એક વખત મદદ કરી. જરૂર પડતાં બાપ દીકરાએ સાથે થઈ બહાદુરીથી ફતેહનો ડંકો એવો વગાડ્યો કે અમીર નૂહે ખુશ થઈ બાપને નાસિરુદ્દીન અને મહમૂદને સયયુદ્-દૌલાનો ઇત્દાખ એનાયત કર્યો, વળી તે સાથે ગઝનાની સ્વતંત્ર હકૂમતનો પરવાનો પણ સોંપ્યો. મહમૂદ સામાન્ય રીતે પોતાના બાપ સાથે હિંદના હુમલામાં બાગ લેતો હતો અને લાભલાવી સલાહ લઈ ફતેહનો દરવાજો ખોલતો, જેમકે લાહોરના ગઝ જયપાળે જ્યારે હુમલો કર્યો અને જલાલાબાદનો નશુક બરફ પડવાથી દાર થઈ ત્યારે સુલેહની ચળવળ કરી. જો મહમૂદ ખંડણીની કબૂલાતની સલાહ ન આપી હોત તોપણ સુષુક્તગીને તેનો સ્વીકાર કર્યો હોત. રાજ જયપાળે આ જ શરત ઉપર સુલેહ કરી ઇ. સ. ૯૯૭ (હિ. સ. ૩૮૭)માં સુષુક્તગીનનું અવસાન થયું. તે વખતે મહમૂદ નિશાપુરનો હકિમ હતો. તેણે પોતાના બાઈને ઉત્તર તરફના મુઠકનો કબ્જો પોતાના હાથમાં રહેવા દેવાની વિનંતિ કરી. ઇસ્માઈલે ને નામ જૂર કરી. અને આ વાત વધીને લડાઈ પર્વત પહોંચી, જેમાં મહમૂદ કામિયામ થયો અને ગઝનાના તખ્ત ઉપર પાદશાહ તરીકે મિરાજમાન થવાની ક્રિયા તેણે કરી. મહમૂદે ૨૦ વરસ રાજ્ય કર્યું અને હિંદ ઉપર ૧૭ હુમલા કર્યા. જુખારા, ખીવા, બરખ, હેરાત અને ઇરાકથી માંડી હિંદુસ્તાન પર્વત તેની હકૂમત ફેલાઈ હતી તે અતિ ઉદાર અને બહાદુર પુરુષ હતો. પોતાની ઉમરનો મોટો હિસ્સો તેણે હિંદુસ્તાન ઉપરના હુમલામાં ગુજાર્યો. ઇતિહાસકારોમાં હુમલાઓના સમય વિશે મતભેદ છે, તેથી દરેક ચકાષનો સમય ચોક્કસ રીતે બતાવવો મુશ્કેલ છે. હું નીચે પ્રમાણે એક ફેહરિસ્ત આપુ છું જેમાંથી

વાચકોને હુમલાઓ વિશે ટૂંક હકીકત જાણવાની મળે :

		ફરિશ્તા બદાયૂની હાશિમી		
૧	પેશાવરમાં રાજા જયપાળ સાથે લડાઈ અને ભટ્ટાની ફતેહ	હિ. સ.	૩૯૨	૩૯૨ ૩૯૨
૨	અનંદપાળ સાથે લડાઈ	,,	૩૯૩	— ૩૯૯
૩	મુલતાન નજીક ભાટિયાની લડાઈ	,,	૩૯૫	૩૯૩ ૩૯૪
૪	(પહેલી વખત) મુલતાનની લડાઈ	,,	૩૯૬	૩૯૬ ૩૯૫
૫	(બીજી , ,) , , , ,	,,	૪૦૧	૪-૧ —
૬	ચાણેશ્વરની લડાઈ	,,	૪૦૨	૪૦૨ ૪૦૨
૭	રાજા નંદા સાથે બાલાનાથ પહાડમાં લડાઈ	,,	૪૦૪	૪૦૪ ૪૦૬
૮	કાશ્મીરની લડાઈ	,,	૪૦૬	૪૦૬ ૪૧૨
૯	કનોજ, મેરઠ, મહાવન, મથુરા, મખ, ચંદપાળ	,,	૪૦૯	૪૦૯ ૪૦૮
૧૦	હાલિજરની લડાઈ	,,	૪૧૨	૪૧૦ ૪૧૨
૧૧	ગ્વાલિયર અને હાલિજર	,,	૪૧૩	૪૧૩ —
૧૨	ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર	,,	૪૧૫	૪૧૫ ૪૧૫

(આ ચડાઈઓ ઈ. સ. ૧૦૦૨ થી ઈ. સ. ૧૦૨૫ સુધીની છે.)

આ ચડાઈઓ વિશે લગભગ તમામ ઇતિહાસકારોએ સાલવાર કે સાલ વગર પણ લખ્યું છે. બાકીના ઇતિહાસકારોએ ૧૭ ચડાઈઓ લખી છે તે નીચે પ્રમાણે છે :

(૧) જયપાળ સાથે લડાઈ અને ભટ્ટાની જીત, (૨) ભાટિયાની લડાઈ, (૩) મુલતાનના અમીરને સિદ્ધા, (૪) નવમુસ્લિમ રાજા સુખપાળને સિદ્ધા, (૫) અનંદપાળ અને તેના મિત્રરાજા સાથે લડાઈ અને જીમનગર કિલ્લો સર કર્યો, (૬) નારાયણની જીત, (૭) મુલતાનની જીત, (૮) રાજા નંદા હિપ્ત બાલાનાથ પહાડમાં વિજય, (૯) ચાણેશ્વર, (૧૦) કાશ્મીર, (૧૧) કનોજ, મેરઠ, મહાવન, મથુરા,

મખ, અંદાણ, (૧૨) કાસ્મીર ખીજ વાર, (૧૩) કાલિંજર, (૧૪) ઐઅટાળાદ કે કિરાત, (૧૫) આલિયર અને કાલિંજર ખીજ વાર, (૧૬) ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર, (૧૭) સિંધી જાટ ઉપર ચડાઈ.

મહમૂદ ગઝનવીની હિંદુસ્તાનના જીતેલા મુલકોની સીમા તથા ઉપરેખા નીચે મુજબ છે જેમાંથી તેની બહાદુરી, લશ્કરી વ્યવસ્થા-શક્તિ અને ફોજ પ્રત્યેની લાગણીનો સુદર અન્દાજ મળે છે.

સોમનાથ પાટણ (રાહેર)

આ જગ્યા સોમનાથ પાટણ કે પ્રભાસપાટણ અને દેવપાટણ નામથી પણ ઓળખાય છે. આજકાલ એ વેરાવળ પાટણ પણ કહેવાય છે. “નાગર” ઇલાકાનું એ મથહર સહેર હતું. સૌરાષ્ટ્રમાં દરિયા કિનારે અરબી સમુદ્રમાના (અરબસ્તાનમાં આવેલા) ઉમાનની સામે આવેલું છે. આર હજાર વરસ પહેલાં એ બધાનું હતું એમ મનાય છે. એમ કહેવાય છે કે કૃષ્ણે મથુરાથી આવી અહીં આશ્રય લીધો હતો અને અહીંથી જ લાખો બીલોની ફોજમાં બરતી કરી મહાભારતની લડાઈનો રંગ બદલ્યો હતો. વળી એ તે જ જગ્યા છે કે જ્યાં જાદવો માહોમાહે કપાત્ર મૂઆ હતા વળી અહીં જ કૃષ્ણને એક શિકારી બીલે પોતાની તીરજી નિશાન બનાવ્યા હતા. મુસલમાનોના આગમન પહેલાં એ એક મહાન બંદર હતું અને લાંબા સમયથી રહેશે જોડે એનો વેપારી સંબંધ હતો. ઇરાનનો અખાત, રાતો સમુદ્ર અને આફ્રિકા પર્યંત વેપારીઓનાં જહાજો આવતા હતાં, તે ઉપરાંત હિંદુસ્તાનનાં બીજાં બંદરો જોડે એનો વેપાર ચાલતો હતો. સરસ્વતી હિરણ અને કપિલ એ ત્રણે નદીના મંગમને લાઈને એ સ્થળ ખૂબસૂરત થયું, એટલું જ નહિ પણ વેપાર માટે પણ એ અતિ ફાયદામંદ નીવડ્યું. અહીંની જમીન અતિ ફળદ્રુપ અને લીલીછમ છે, નદીની પાસેનો મુલક ફળદ્રુપતામાં શ્રેષ્ઠ છે. આ કારણથી ત્યાંની વસ્તી ગાદ હતી અને હિંદુસ્તાનનાં મથહર

અને આજાદ શહેરોમાં એની ગણતરી થતી હતી. મુઝકની કુળદુષ્ટતા, વેપારની વિચાળતા, પૂજારી અને જનાણુઓની કંડે તેની મહત્તાની છાપ લોકોના દિલ ઉપર ખેસાડી અને તે એક મુખ્ય અને શાનદાર શહેર બન્યું. જદ્દ (કાળી માતા)નું જે મંદિર હતું તેમાં એક શિલાલેખ હતો જે સંવત્ ૧૨૨૫-ઈ. સ. ૧૧૬૯ (હિ. સ. ૫૬૫)માં લખવામાં આવ્યો હતો. તેમાં શહેર વિશેની તારીફ ઉપરથી તે કેટલું શાનદાર શહેર હતું તે માલુમ પડે છે. તેમાં નીચે પ્રમાણે લખવામાં આવ્યું છે:-

“આ શહેર દુનિયાનું સ્વરૂપ અને આવમની શૌભા છે, માલ અને દોલતનો ખજાનો છે, અને મહાદેવના ખાસ ભક્તોનું કેન્દ્ર છે. ચંદ્રે ક્ષય રોગમાંથી મુક્ત થવાથી આ શહેરની સ્થાપના કરી પોતાનો આનંદ વ્યક્ત કર્યો. એનું નામ, ‘સોમપુરા’ રાખવામાં આવ્યું...” ચંદ્ર બ્રાહ્મણોને સાથે લાવ્યો હતો, એમાં કેટલાક કારીગરો પણ હતા. જેના વંશજો આજે પણ તે જોખું છે. બ્રાહ્મણો સોમપુરા બ્રાહ્મણો તરીકે અને કારીગરો સોમપુરા સલાટો તરીકે ઓળખાય છે. આ સલાટો પ્રાગધ્ધા અને વિસલનગરમાં રહે છે. એ શહેરની ચારે બાજુએ પથ્થરનો કિલ્લો છે અને માત્ર બે દરવાજા છે. થોડે થોડે અંતરે છુરજો છે, જે વડે કિલ્લાનું ગ્જલુ થાય છે, તે સાથે ચારે તરફ ૨૫ ફૂટ પહોળી અને જાંડી ખાઈ છે, જેમાં સહેલાઈથી સમરનું પાણી લાવી શકાય એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. એની બાંધણી ઉપરથી એમ જણાય છે કે કંઈક દુસ્મનો સામે, એટલું જ નહિ પરંતુ દરિયાઈ આંચિવાઓ સામે પણ એના સંરક્ષણ માટે કોશિશ કરવામાં આવી હતી એના વિશે એમ કહેવાય છે કે આ શહેરને એવા પાંચ હીરા (અપૂર્વ વસ્તુઓ) કુદરતે અર્પણ કરેલા છે કે જે આખી આવમને મળ્યા નથી: (૧) સરસ્વતી નદી, (૨) ખૂબસૂરત ઓઝો, (૩) ઘાટીલા ધોઝ, (૪) સોમનાથની મૂર્તિ, (૫) હરિની હાજરી.”

હિંદુઓની દેવદેવીઓની ધણી વાતો આને લગતી છે, પરંતુ તેની વિગત લાંબી થઈ જાય એ કારણે તેમજ બિનજરૂરી સમજી તે હું લખતો નથી. એ શહેર ૨૧° ૫૮" ઉત્તર અક્ષાંશ અને ૭૦° ૩૧" પૂર્વ રેખાંશ ઉપર આવેલું છે.^૧ પરંતુ સુખદુલ આશામાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે આ શહેર દુનિયાના સાત ભાગમાંના બીજા ભાગમાં ૬૭° ૧૦" રેખાંશ અને ૨૨° ૧૫" અક્ષાંશ ઉપર 'લાર' પ્રદેશમાં આવેલું (અહીં "લાર"નો અર્થ લાટ—ગુજરાત કરવામાં આવ્યો છે). અહીં એકનર્તી જહાજો આવતા હતાં (ભા. ૫, પૃ. ૭૨, ૭૫એલ મિસર) હાલમાં એ શહેર પાટણ મહાલનું મુખ્ય શહેર છે. ચારે બાજુ ઉપર ખાઈ અને કેસીસા-કિસ્વાની ગઢવાળી દીવાલો પુરાણી યાદગીરીઓની જેમ પોતાની પુગતન કઢાણી સંભળાવવાને માટે અઘાપિ પણ મેળૂદ છે. આજથી ચોઠાક સમય પહેલાં મહાન સોદાગરો ત્યાં રહેતા હતા અને હાલમાં પણ છે; પરંતુ તેઓમાંના મોટા ભાગ વેરાવળ આવ્યો ગયો છે. મશહૂર જગાઓમાં "મંગરોલી શાહ"ની કબર છે. સામાન્ય તેમજ મોટા લોકો જત્રા માટે ત્યાં જાય છે. એ કબર શહેરની બહાર છે અને "બીડિયા મહાદેવ"ના મંદિરની નજીક છે. ત્યાં હરેક સાલ ત્રણ મોટા મેળા ભરાય છે. પહેલો મેળા મોહરમ માસના પહેલા દસ દિવસોમાં ભરાય છે. બીજો મંગરોલી શાહના ઉરસનો છે. એ પણ દમદમ તથા ધામધૂમથી ભરાય છે. અને ત્રીજો દરોશનો મેળો જેવા લાયક હોય છે. કુળાની દૃષ્ટિએ લોખંડ અને લાકડાની ચીજો મશહૂર છે. ખાસ કરીને ત્યાંનાં તાળાં બહુ જ પ્રખ્યાત છે.^૨ મંગરોલી શાહનો મકબરો વેરાવળથી પાટણ જતાં આવે છે. મકબરામાં પૂરતી રોશની આવતી નથી. કબરના માથાવાળા ભાગ તરફ એક શિલાલેખ છે તે રોશનીના અભાવને લઈને વાંચી શકાતો નથી. પરંતુ બીજો શિલાલેખ જે વાંચી શકાય છે તે

૧. જહોન માલકમ—વારીએ ઇસ્તાન

૨. જોશી ગેઝેટર ૧૧૮

નીચે મુજબ છે : ‘દ્વાજી અને ઉદાર ખુદાના નામથી યદ્ કડુ’ હું. મક્કા અને મદીનાની હજ કરનાર હજરત બાબા હાજી મોહમ્મદ મંગલોરીનો પવિત્ર રાત્રે અબ્દુલ્લાખાન ખિન અલીએ હિ. સ. ૧૦૦૩ (ઇ. સ. ૧૫૬૪)ના મોહર્રમુલ્હરામની ૧૨મી તારીએ બધાવ્યો’ આ શિલાલેખ ઉપરથી એટલું જણાય છે કે અબ્દુલ્લાખાન ખિન અલીએ આ રાત્રે હિ. સ. ૧૦૦૩માં બધાવ્યો, પરંતુ એ શિલાલેખ ઉપરથી કંઈ ચોક્કસ જણાવું નહિ કે તેણે રાત્રે બધાવ્યો હતો કે તેની મરામત કરાવી તેમાં વધારો કર્યો હતો. કાંઈપણ રીતે એ અકબરના જમાનાનો શિલાલેખ છે. (ઇ. સ. ૧૫૬૪)

સોમનાથ મંદિર

સોમનાથ મંદિરની ઈમારત વિશે ઘણી વાતો છે. હિંદુઓની દેવદેવીઓ વિશેની વાતોમાં એક નીચે પ્રમાણેની પણ છે : દક્ષ નામના એક અર્ધદેવ હતા. તેનું કાર્ય પેદા કરવાનું હતું. તેને પત્નિ પુત્રીઓ હતી, જેમાંની સત્તાવીસનાં લગ્ન ચંદ્ર સાથે થયાં હતાં, પરંતુ ચંદ્ર દક્ષ એકને જ ચઢાતો હતો. આ ભોઈ બાકીની પુત્રીઓએ તેમના બાપ કને જઈ ફરિયાદ કરી. બાપે ચંદ્રનું આ બાબત તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું, પરંતુ ચંદ્ર એ વિશે કંઈ પણ લક્ષમાં લીધું નહિ; તેથી ચંદ્રને શાપ દેવામાં આવ્યો. આથી તેને રક્તપિત્તનો રોગ થયેલ. આ રોગમાંથી મુક્ત થવાને તેણે ઘણી જાત કરી, પરંતુ તે કંઈ કામ આવ્યું નહિ. આખરે તે પ્રભાસપાટણ આવ્યો અને શિવની પૂજા ખરા અંતઃકરણથી કરી તેથી આ શાપની અસર જતી રહી; આથી ખુદા યદ્ તેણે શિવના લિંગ (જે ત્યાં પહેલેથી જ હતું) ઉપર સોનાનું મંદિર બંધાવ્યું અને એનું નામ “સોમનાથ” રાખવામાં આવ્યું, કારણ કે “સોમ”નો અર્થ ચંદ્ર અને “નાથ”નો અર્થ માલિક છે. કેટલાક ઇતિહાસકારોએ એનું નામ “સોભનાથ” લખ્યું છે. “મોભ”નો

અર્થ ગોલા અને નાયનો અર્થ માલિક છે. અર્થાત્ ગોલાવમાન^૧ યાય છે ધણા ખરા ઇતિહાસકારો માને છે કે આ મૂર્તિને ચક્રી પહેલી અને પદરમી તિથિએ આન કરાવવામાં આવતું હતું અને એ આન ધામધૂમથી કરાવવામાં આવતું હતું, તેથી ચક્ર ઉપરથી એને “સોમનાથ” નામથી ઓળખવા લાગ્યા^૨

ફરિશ્તામાં જેખ કરીદુદ્દીન અત્તારની એક શેઁ નકલ કરવામાં આવી છે

‘ લશ્કરે મહમૂદ અદર સોમનાત, યાફતન્દ અર્થ જુત કે નામશ ખુદનાત ’ (અર્થાત્ મહમૂદના લશ્કરે સોમનાથમાં એક મૂર્તિ મેળવી જેનું નામ ‘નાથ’ હતું)

આ ઉપરથી એમ જણાય કે “સોમનાથ” મંદિરનું નામ છે અને “નાથ” મૂર્તિનું નામ છે, પરંતુ તમામ ઇતિહાસકારો મૂર્તિનું નામ ‘સોમનાથ’ જણાવે છે.

ફરિશ્તાનો કર્તા આ બંને વાતને મેળવી લખે છે કે આ શબ્દ “સોમ” અને “નાથ” મળીને બનેલો કે “સોમ” એક પાદશાહનું નામ છે જેણે આ મૂર્તિ બનાવી હતી, અને “નાથ” એ મૂર્તિનું નામ ગણવામાં આવ્યું હતું ત્યારપછી આ બંને શબ્દો ધણા ઉપયોગથી ૩૬ થઈ “હૈદગબાદ”ની જેમ મળી ગયા અને પ્રચલિત થઈ મૂર્તિનું જ નહિ, પરંતુ મંદિર અને શહેરનું પણ એ જ નામ પડી ગયું હિંદી ભાષામાં આનું દર્પાત “જગન્નાથ” છે.^૩

કાઠિયાવાડ ગેઝેટિયરમાં લખવામાં આવ્યું છે કે એ મંદિર પુરાણા જમાનામાં સ્થાપિતનું હતું અને અહીંનો હાકેમ સૂર્યવંશી ખાનદાનનો હતો ત્યારપછી ચંદ્રવંશી ખાનદાનનો એક મહાન રાજા સોમરાજ આવડા વંશમાં થયો તેણે આ શહેર જીત્યું અને પોતાની

૧ તારીખે બદાઉની-કલકત્તા-મહમૂદ વિશેનું પ્રકરણ

૨ તારીખે ઝાહિદલ્લાહ, ભા ૧

૩ તરતૂમએ તારીખે ફરિશ્તા, ભા ૧, પ્રે. નવલકિરોર

ચાદંગીરી કાયમ રાખવા તેણે એક મહાદેવનું મંદિર બનાવ્યું. અને તેનું નામ "સોમનાથ" રાખવામાં આવ્યું; અને એ જ નામથી તે પ્રખ્યાત થયું. એટલે સુધી કે મૂર્તિ, મંદિર, અને સહેરનું પણ એ જ નામ રાખવામાં આવ્યું.^૧ ઉપરની વાતો ઉપર વિચાર કરવાથી એમ માલુમ પડે છે કે ચંદ્રવંશી ખાનદાનના કાંઈ સખ્સે યાદગારી તરીકે એ બંધાવ્યું હતો. એના બંધાવનાર તેમજ સમય વિશે તવારીખ-માં કંઈ મળતું નથી. મહાભારતમાં પણ એ વિશે કંઈ ઉલ્લેખ આવતો નથી. ખીરની કહે છે કે ચંદ્રોદય અને ચંદ્રાસ્ત સમયે જ્યારે ભરતી આવે છે ત્યારે શિંગ પાણીમાં ડૂબી જાય છે. બપોરે અને રાત્રે જ્યારે ઓઢ યાય છે ત્યારે તે બહાર નીકળી આવે છે. જાણે કે ચંદ્ર એને નગ્નાવવા માટે નોકર છે એ જ કારણથી લોકોએ એનો ચાંદ સાથે સબંધ ગણ્યો છે. અર્થાત્ 'સોમનાથ' (ચંદ્રનો માલિક) નામ આવ્યું. (૫૦ ૨૫૩, છપાયેલ યુરોપ). મારી ધારણા મુજબ વલ્લભીપુરના રાજાઓ નાસલામ કરી જ્યારે સોમનાથ આવ્યા અને કેટલાક સમય માટે એને રાજધાની બનાવી તે વખતથી એની ચડતી શરૂ થઈ. વલ્લભીનું ખાનદાન પાછું ગયું તો તેમના પછી આવડા રાજાઓ આવ્યા, જે કેટલાક દિવસો બાદ ખુદમુખતાર થયા અને ત્યારપછી સોમનાથથી પંચાસર ગયા. આથી હું માનું છું કે સોમનાથની ચડતીનો સમય ઈ. સ. ૬૦૦ (હિ. સ. ૨૮૮)થી માંડી ઈ. સ. ૧૦૦૦ (હિ. સ. ૩૯૧) પર્વતનો છે. તે દરમિયાન વલ્લભીના કેટલાક રાજાઓ (જે બૌદ્ધ ન હતા) એ અને ત્યારપછી સોલંકી વંશે તેની ઉન્નતિ કરવામાં મોટો ભાગ લગવ્યો. તેમની ઉદારતાથી અને જત્રા માટે ત્યાં જવાથી મંદિર માલદાર થઈ ગયું, એટલું જ નહિ પરંતુ સામાન્ય લોકનું આશ્ચર્યજન બન્યું. ખાસ કરીને મૂળ-

૧. આવડા ખાનદાન આવડા ન તો ચંદ્રવંશી હતા કે ન તો ચંદ્રવંશી હતા, પરંતુ સિંધથી આવેલા સુન્નર હતા; તેથી એ સોમરાજ કાંઈ આર્થ ખાનદાનનો હતો.

રાજ સોલંકીની હિમાયતને લઈને સામાન્ય વર્ગમાં જો અતિ પ્રિય થયું. ખીરનીજો પણ લખ્યું. ૧૧ કે દિવસ વગેરે પુરાણો જમાનાનાં બધાવેલાં નથી, પરંતુ તે આજથી સો વરસ પહેલાંનાં છે; અર્થાત્ વૈરસિદ્ધ આવડના સમયમાં તે તૈયાર થયાં^૧ અને તેની પ્રખ્યાતિનું કારણ જો છે કે જો બંદર છે અને વેપાર અર્થે ચીન અને ઝાંઝી-બાગ પર્યંતથી લોકો આવે છે. (ધણું કઠીને જો સર્વે અરખો હતો, જે આફ્રિકાનો માલ ચીન લઈ જતા હતા.) એમ કહેવાય છે કે સોમનાથનું દેવળ પ્રથમ સોમરાજે સોનાનું બનાવ્યું હતું, ત્યારપછી બીજવાર રાવણે ચાંદીનું બનાવ્યું, ત્રીજી વખત કૃષ્ણે તે લાકડાનું બનાવ્યું, અને આખરે ભીમદેવે તે પથ્થરનું બનાવ્યું. હું ધારું છું કે કહેનારથી મૂર્તિને બદલે મંદિર ચમ્પદ વપરાઈ ગયો છે. બાકુધા મંદિર કહેવાનો બાવાર્થ મૂર્તિ હશે. એ એક મહાદેવનું દહેરું છે જેને, એક મોટું કપાઉન્ડ છે. તેની છતને પદ ચાંલલાનો આધાર છે. ત્યાં જ લિંગની પૂજા થતી હતી. અને એ લિંગ હિંદુસ્તાનનાં મહાત્મ અને મશહૂર બાર લિંગોમાંનું એક હતું, તે ઉપર સોનાનો ખોલારો ચડાવવામાં આવ્યો હતો, અને ચારે તરફ જવાહિર જડવામાં આવ્યાં હતાં. અંદરથી તે નક્કર છે, જેમકે હાલમાં પણ બીજા મંદિરોમાં એવી જાતનાં લિંગો હોય છે. અને તે જમાનાના મુસાફરોનાં લખાણોમાંથી પણ એ માલુમ પડે છે.^૨ લિંગની પૂજા વિશે સામાન્ય વર્ગના લોકોનો એવો ખ્યાલ છે કે પ્રજોત્પત્તિ લિંગને લીધે જ થાય છે, તેથી તેની પૂજા જરૂરી છે. આવી જાતની પૂજા જેને સંતાન ન હોય એવા લોકો કરે છે. ખીરનીજો જે કાંઈ આ વિશે પોતાની કિતાબમાં લખ્યું છે તે નીચે પ્રમાણે છે:

“એ મહાદેવનું લિંગ છે. અને તે સાંભળ્યું છે કે એક ઋષિએ મહાદેવને પોતાની પત્ની સાથે જોઈ તેથી તેને વહેમ પડ્યો અને

૧. ખીરની, પૃ. ૨૫૩

૨. કિતાબુલ હિંદ, અલખોરની

ન્યાં તેનો અંતકાળ વોલ્યો હતો, વળી ન્યાં તેના ખાનદાનના લોકો લડ્યા હતા અને ન્યાં તેમને બાળવામાં આવ્યા હતા, તેની પાસે છે.”^૧

તેની પાસે એક ખૂબીયત મૂર્તિ હતી જે મહાદેવ (શિવ)ના સ્વરૂપની હતી. એ કાતરી કાટેલા પથ્થરની ખેલી લંગાઈમાં પાંચ ગજની હતી. તેનો એ ગજ જેટલો લાગ જમીન નીચે અને ત્રણ ગજ જેટલો બહાર હતો. તે અદરથી પોલો હતો. મારી માન્યતા મુજબ, એ જ મૂર્તિને રાજા સોમે બનાવીને ત્યાં પધરાવી હતી અને ત્યારથી માંડી મહમૂદ ગઝનવી પર્યંત એની પૂજા ચાલી આવી હતી. પૂજારી અને ધામણોએ તેની શાનોશૌકતમાં વૃદ્ધિ કરવામાં કંઈ પણ કમી રાખી ન હતી વળી એ જ ખ્યાલથી એ મકાનમાં રાશની કરવામાં આવતી ન હતી, બદલે કીમતી જવેરાત એવી રીતે સજ્જવવામાં આવ્યા હતા કે તેના ઝગઝગાટને લઈને આખું મકાન ઝગમગી ઊઠતું હતું. બસો મણુ વજનની ઘોનાની સાંકળથી એક ઘંટ લટકાવવામાં આવ્યો હતો. તે ન્યારે વગાડવામાં આવતો હતો ત્યારે લોકો ટોળાંમાં આવી પૂજા માટે જમા થઈ જતા હતાં. ૫૦૦ સ્ત્રીઓ લજ્જન ગાવા માટે અને ૩૦૦ પુરુષો વાજાં વગાડવા માટે હમેશાં રહેતાં હતાં, તે ઉપરાંત ૨૦૦૦ ધામણ પૂજારી ત્યાં હતા તેના ખર્ચ માટે ૨૦૦૦ ગામની આમદાની અર્પણ કરવામાં આવી હતી.^૨ અને ગંગા ત્યાંથી ૬૦૦ કાસ દૂર હોવા છતાં તેનું પવિત્ર અને બરકતવાળું પાણી સોમનાથને અભિષેક કરવા માટે રાજા મંગાવવામાં આવતું હતું.

સૂર્યમહલ અને ચંદ્રમહલ વખતે દૂરદૂરનાં મુસ્લિમ લાખો સ્ત્રી પુરુષો જાત્રા માટે ત્યાં આવતાં હતાં અને લાખો રૂપિયા રોકડા

૧. બીરની ૫૦, ૨૫૩

૨. આ ખ્યાન તારિખે ફરિશ્તાનું છે કેટલીક તારીખોમાં ૧૦ હજાર સંખ્યા લખવામાં આવી છે, જે અતિશયોક્તિ હોય એમ જણાય છે, અને તેથી જ ગેઝેટિયરમાં ૩૦૦૦ જેટલી કરી છે.

તેમજ તેટલી કીમતની ચીજો ચડાવવામાં આવતી હતી. જત્રાણુઓની સંખ્યાનો અંદાજ ફક્ત એટલા ઉપરથી નીકળે કે કે હજનમત માટે ૩૦૦ હજનમ ત્યાં રહેતા હતા. આટલી બધી જ્ઞાનોચૌકતને લઈને ફકીરથી માંડી અમીર અને શાહ પણ તેની સહેમાં અંગત જતા હતા અને હરેક સખ્ખ અંતઃકરણથી તેને માનતો હતો. મામૂલી ખાનદાનની તેમજ રાગ મહારાગ્નઓની હોઝરીઓ દેવદાસીઓ તરફ ત્યાં આવતી હતી. તે ઉપરાંત તેની આસપાસ ખીજી મેનાની મૂર્તિઓ પણ રાખવામાં આવી હતી. જગા સોનાની પાંચખી જે બીમદેવ રાગ લુદેલખંડથી છીનવી લાખ્યો હતો તે પણ ત્યાં હતી. તેજુ તે સોમ-

કરીને સોમનાથ વિશે કંઈ પણ એવો ઉલ્લેખ નથી. આથી સાફ રીતે માલુમ પડે છે કે એની દાઈ ધાર્મિક કે રાજકીય અગત્ય ન હતી ત્યારપછી ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦ વર્ષ ઉપર ગ્રીક લોકોએ જૂનાગઢ અને ભરૂચનો કબજો લીધો હતો, પરંતુ મિસરનો ઇતિહાસકાર એરિયન સોમનાથ વિશે કંઈ પણ લખતો નથી. તે છતાં પણ બહાર હોવાના કારણે તે એક ઉલ્લેખ કરવા લાયક ગ્રંથ હતું. આ ઉપરથી મારી વાતને સમર્થન મળે છે કે તે સમય પર્્યંત એની એવી મહત્તા ન હતી કે ઉલ્લેખ કરવા લાયક હોય તે પછી જુદી જુદી કામોએ સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાત ઉપર હુમલો કરી પરંતુ સોમનાથને વિશે કંઈ ઉલ્લેખ આવતો નથી અને તેના વિશે પણ વધુ પ્રમાણમાં માહિતી આપવામાં આવી નથી.

ગુજરાત કામે જ્યારે હિંદમાં આવી પાંચમી સદી (ઈ. સ. ૫૦૦) માં ગુજરાત લીધું ત્યારે સોમનાથ એક મોડું બહાર હતું અને વધુ પ્રમાણમાં તે “દેવપત્તન” નામથી ઓળખાતું હતું. ગુજરાતની વલ્લભીની સંસ્થાનત કાયમ થઈ ત્યારે એ બંદર તેના તાળામાં હતું, જ્યારે વલ્લભીપુરનો પહેલી જ વખત વિનાશ થયો ત્યારે વલ્લભીના ગજાઓએ એને રાજધાની બનાવી હતી, પરંતુ એ લોકો જ્યારે પાછા ચાલ્યા ગયા ત્યારે આવડા ખાનદાને એનો કબજો લીધો. પરંતુ એ જાણવાનું ન મળ્યું કે એ લોકો ક્વતર રીતે ગંભીરતા હતા કે વલ્લભીના ખાનદાનના હાથ નીચે સૂળા તરીકે રહ્યા હતા. એમ કહેવાય છે કે સ્વામી રાકરાચાર્યના સમયમાં (ઈ. સ. ૭૦૦-હિ. સ. ૮૧) માં જ્યારે હિંદુધર્મ નવેસરથી બળવાન થયો અને જૌહરધર્મને રુખમદ આપવામાં આવી ત્યારે તેમણે હિંદુઓના તીર્થસ્થાનો દૂરદૂર રચીને સ્થાપ્યાં તેમાં એક સોમનાથ ધામ પણ હતું.^૧

૧ એત્રીસા કે આસારે કદીમા-દાક્તર રાજેન્દ્રપાલ મિત્ર પ્રકરણ ‘જગન્નાથ’; પણ કરીને સોમનાથ જ્યારે પાંચમાલ થયું ત્યારે એ મઠ ત્યાંથી દ્વારકા ગયો. એ આજ પર્્યંત છે

પંચાસર પછી આવડા ખાનદાને અણુહીલવાડને પોતાનું પાવતખત બનાવ્યું ત્યારે સોમનાથ પાટણ તેમના તાળામાં હતું, કારણ કે આપણે જોઈએ છીએ કે વનરાજના પુત્ર યોગરાજના સમયમાં તેનો પાટવીકુંવર સોમનાથ જેવા મોટા બદરોમાં જતો હતો અને પરદેસી (અરબ) વેપારીઓનાં જહાઝો વૂંટતો હતો. એ અરબ વેપારીઓ મદાન જહાઝો લઈ વેપાર અર્થે સોમનાથ આવતા હતા. લૂંટમાં હેમરાજને દશહજાર ધોડા, હાથી અને લાખોનો માલ મળ્યો. એમાં ફક્ત ધોડાની કીમત જ સત્તર લાખ રૂપિયાથી વધારેની હતી. (ઇ. સ. ૮૪૦ — ડિ. સ. ૨૨૬ની લગભગમાં), તે સમય પર્વત એ શહેર ફક્ત બદર હોવાથી પ્રખ્યાત હતું એ વખતથી શહેરની, એટલું જ નહિ પરંતુ મદિરાનો પણ ચડતી શરૂ થઈ એમ પણ જણાય છે કે થોડા જ દિવસમાં એ એક દોઢતમંદ શહેર થઈ ગયું. તે દરિયાઈ ચામિયાઓનું સામાન્ય રીતે આગ્રયગ્યાન હતું તેથી ઘણું કરીને કડવા અનુભવને લઈને પહેલી જ વખતે ધૈરિસિંહ આવડાના સમય ઇ. સ. ૯૨૦ (ડિ. સ. ૩૦૮)માં તેની આલુખાલુ દીવાલ બંધાવી તેને સુરક્ષિત કરવામાં આવ્યું. તે પછી રત્નાદિત્ય આવડાના સમય ઇ. સ. ૯૩૫ (ડિ. સ. ૩૨૪)માં કલ્યાણીનો ગળ જીવનાદિત્ય (ઘણું કરીને કલ્યાણીના રાગનો સગો હતો, તે પોતે રાજા ન હતો) જત્રા અર્થે સોમનાથ આવ્યો, અને અતિ શ્રદ્ધાને લઈને ઘણી કીમતી ચીજો ચડાવી.

સોલંકી વંશનો સ્થાપનાર મૂળરાજ (અવસાન ઇ. સ. ૯૬૭ — ડિ. સ. ૩૮૭) સોમનાથની બહુ હિમાયત કરતો હતો. તેના શરૂઆતના સમયમાં સોમનાથના જત્રાણુ માટે રમ્તા સલામત ન હતા, તેથી મૂળરાજે એ બાગતને મદત્ત આપી કોમમાં જોશ પેદા કર્યો અને ગ્રહરિપુ સામે લડાઈ વહોરી લીધી. આખરે જીતેલા મુલ્કોમાં એને દાખલ કરી રસ્તો સહીસલામત બનાવ્યો. અટકળ કરી શકાય કે તે પછી મૂળરાજ સોમનાથ ગયો હશે અને જોડ ઉપરાત પાદ-

ગીરી તરીકે જરૂર ત્યાં કંઈ જનારું હશે.^૧

બીમદેવ (અવસાન ઈ. સ. ૧૦૭૨, હિ. સ. ૪૬૫)ના ચર-
આતના સમયમાં સુલતાન મહમૂદ ગઝનવીએ અણહીલવાડ જીત્યું. અને
બીમદેવની પૂઠ પકડી સોમનાથ આવ્યો; ત્યાંના લોકોએ કિલ્લામાં
રહી મુકાબલો કર્યો, જેનું વર્ણન વિગતવાર અહીંથી શરૂ થાય છે.

ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર ઉપર ચડાઈ કરવાનાં કારણ

મહમૂદ ગઝનવીના હુમલા વિશે વિચાર કરવા જેવી એ બાબત
છે કે ક્યા કારણથી તેણે ચડાઈ કરી. સામાન્ય ફારસી ઇતિહાસોમાં
નીચે પ્રમાણેની વાતો લખી છે:

(૧) યમીનુદ્દૌલા સુલતાન મહમૂદ ગઝનવી (ઈ. સ. ૧૦૨૪
હિ. સ. ૪૧૫)માં જ્યારે ગઝના પાછો પહોંચ્યો ત્યારે આતમીદારોએ
ખબર આપી કે હિંદુઓની માન્યતા છે કે આત્મા બદનથી છુટો
થઈ સોમનાથની ખિદમતમાં હાજર થાય છે. ત્યારપછી સોમનાથ
જે આત્માને જે શરીરને લાયક સમજે છે તેને પુનર્જન્મરૂપે હવાલે
કરે છે. એમ પણ કહેવાય છે કે સમુદ્રની બરતી તેમજ ઓટ સોમ-
નાથની પૂજા માટે છે. અને મહમૂદ જે મૂર્તિઓ હિંદુસ્તાનમાં તોડી
આવ્યો છે તેનાથી સોમનાથ નારાજ હતા; તેથી જ તેને કંઈ પણ
મદદ કરવામાં આવી ન હતી; તો મગલ છે કે તેના તરફ કોઈ મો
ફરવે? આખના એક પલકારામાં વિનાશ થઈ જાય.^૨

આ ખબર સાંભળી સુલતાનને બહુ લાગી આવ્યું. વળી તેને
એમ પણ ચયુ કે હિંદુસ્તાનનની મોટી મોટી મૂર્તિઓ ઉથલાવી
નાખી છતાં સામાન્ય હિંદુ લોકોના વિચારમાં કંઈ પણ ફેર નથી

૧. મૂળરાજ સોમનાથ ગયો હતો અને પાછા ફરતાં તેણે ગુજરાતમાં
સોમનાથના સંજ્ઞાબંધ મંદિરો બંધાવ્યા હતાં. [ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિ-
હાસ, પૃ. ૧૫૬, ગોવિંદભાઈ હાથીલાઈ દેસાઈ]

૨. ફરિશ્તા, ભા. ૧

પડ્યો, અને હજુ “સોમનાથ”ના એક પથ્થરને સર્વશક્તિમાન (ખુદા) માને છે.^૧

એ પણ વિચારવા જેવી બાબત છે કે ફિરસ્તાનું લખાણ કેટલે અંશે સ્વીકારવા યોગ્ય છે, તેમજ એ વાત શું હાથપાડપદ નથી કે પોતાનો એટલું જ નહિ પરંતુ હજારો માણસોના જ્ઞાન જોખમમા નાખી મહમદ ફક્ત મૂર્તિ તોડવાને માટે બદખથી સૌરાષ્ટ્ર પર્યંત આવ્યો હોય ? શું આવો કોઈ દાખલો મહમદની સારી જિંદગીમાં મળી શકે છે ? વળી શું તમામ ઇસ્લામી તારીખમાંથી આવો કોઈ દાખલો પેશ કરી શકાય છે ? તેથી મારા ખ્યાલ મુજબ ફક્ત સંકુચિત દૃષ્ટિથી અને ધાર્મિક લાગણીને લઈને જ આને કારણ રૂપે ગણવામાં આવ્યું છે; નહિતો સત્ય સાથે એને કંઈ નિશ્ચય નથી. વળી ખૂબી એ છે કે સોમનાથને તોડવાને હિંદુઓની રજપૂત ફોજ પણ સાથે હતી. આથી તેનાં અસલ કારણો હું નીચે જણાવું છું તે છે.

૧. સોમનાથ પાટણ એક મધ્યદર બંદર હતું. દૂરદૂરથી જહાઝો આવતાં હતાં અને હરેક જાતનો માલ વેપારીઓ લાવતા હતા. એ જાત્રાનું સ્થળ હોવાથી અહીંની વસ્તી પુષ્કળ હતી. તેમાં મુસલમાનો પણ રહેતા હતા, જેઓ વેપાર અર્થે ત્યાં વસ્યા હતા. તે મુસલમાનો સાથેનું વર્તન બહુ સારું ન હતું. તે ઉપરાંત તે વેપારીઓની અસરથી ખુદ એ જ જગ્યાના હલકા દરજ્જાના લોકો જે મુસલમાન ધર્મ ગયા હતા, તેમની સાથેનું સામાન્ય વર્ગના વતનીઓનું અને કર્તાહર્તા લોકોનું વર્તન બહુ જ ખરાબ હતું. કેટલીક વખત તો તે અસલ હતું. તે સમયે મોહમ્મદ બિન હસન બિન અલી ઇરાકી નામના એક જુઝુર્ગ મક્કાથી માંચરોળ અને ત્યાંથી પ્રલાસપાટણ આવ્યા હતા. તેમણે પોતાની પવિત્રતાથી લોકોમાં પ્રેમ તેમજ સર્વનો વિશ્વાસ

૧ હાથિમીની તારીખે હિંદ, બદાચૂની, વળકાતે નાસિરી અને સિયરલ મુતખ્ખરીનમાં કંઈ ઉલ્લેખ નથી. જહોન મહમ્મ સાહેબે પણ જે કંઈ લખ્યું છે તે ફિરિશ્તાના ઉલ્લેખનો સાચા ઇ. એલ્ફિન્સ્ટને પણ એ જ લખ્યું છે.

સંપાદન કર્યો હતો. મુસલમાનો ઉપરનો ત્રાસ જોઈ તે સમયના હાકેમો આગળ ફરિયાદ કરી, પણ કોઈએ તેનું સાંભળ્યું નહિ. એક વિધવા વૃદ્ધ સ્ત્રીનો એકનો એક છોકરો માર્યો ગયો, ખાસ કરીને ત્યારે તેમનું દિલ ભરાઈ આવ્યું, તેથી મોહમ્મદ બિન હસન બિન અલી ધરાડીએ—જેમને સામાન્ય રીતે લોકો “મહમૂદ-શાહ મંગરોલી” કહેતા હતા તેમણે—તે ડાહ્યાની મારફત એક પત્ર સુલતાન મહમૂદ ગઝનવી ઉપર મોકલ્યો, જેમાં મહમૂદને અહીંના મુસલમાનોની મુશ્કેલીઓ જણાવી અહીં આવવાને કહેલું મોકલ્યું હતું. ખીજી રીતે કહેવામાં આવે તો તેમણે એમ જણાવ્યું હતું કે તમે હિંદુસ્તાનમાં હુમલા કરતા ફરો છો અને ખાસ પ્રભાસ પાટણમાં ત્યાં મુસલમાનોને તકલીફો વેડવી પડે છે તે તમે દૂર કરતા નથી, ત્યારે મહમૂદને એ પત્ર મળ્યો ત્યારે એકદમ સામાન્ય તૈયાર કરી તે રવાના થયો.^૧ આ બનાવ ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રના આમ મુસલ-

૧. હિન્દુઓ મહમૂદશાહ મંગરોલી, હપાયેલ લઈ અને ગુજરાતીમાં. એ કિતાબ અસલ ફારસીમાં હતી. તેનો હિ. સ. ૧૨૧૬માં લઈ પદમા તરત્રીમાં થયો હતો. જે કે તેમાં શાહની કેટલીએ કસમતો વગેરેનો લેખ છે. પરંતુ મેં ફક્ત યાર લખ લીધા છે અને શાહેરની અતિશયોક્તિવાળી અને જાહેર રીતે કયાસ કરવા થોડા ન હોય એવી બાબતો તરફ લક્ષ આપ્યું નથી. આ કિતાબની અમલ જેવી રીતે રાસમાળાની છે તેવી જ રીતની છે, વગેરે. હાજમહમૂદશાહ મંગરોલીની કબર વેરાવળ અને સોમનાથ પાટણની મધ્યમાં છે. ત્યાં ઝિયારત માટે લોકો જાય છે અને નાળિયેર વગેરે છે. મંગરોલી શાહના મકબરામાં કબરો છે અને તેમાં એક અરબી, ખીજે ફારસી અને ત્રીજે લઈમાં, એમ ત્રણ ચિલાલેઓ છે, તેમાંનો પહેલો અરબીનો નીચે પ્રમાણે છે :

માનોમાં વરસોથી પ્રચલિત છે. અને સામાન્ય લોકો મહમૂદનું અહીં આવવાનું કારણ એ જ બતાવે છે.^૧ મહમૂદશાહ મંગરોલીએ એક સ્ત્રીને કાસિદ બનાવી મોકલી એ પણ તેમની દુરદેશીને લઈને જ હતું. જો કોઈ પુરુષ મારફત આ પત્ર મોકલવામાં આવ્યો હોત તો

એ તો રોખીત જ છે કે આ શિલાલેખ હાજમહમૂદ અલ્લાહાદી મંગરોલીનો નથી, કારણ કે એમનું અવસાન દિ. સ. ૪૧૬ પછી પાચમી સદી દિગરીમાં થયું છે અને આ શિલાલેખ સાતમી સદી દિ. સ. ૬૬૯નો છે, આ મુલતાન અલાઉદ્દીન ખલજીનો સમય છે. આ શિલાલેખ ઉપરથી ચોક્કસ જણાઈ આવે છે કે શમ્સુદ્દીન હુસેન હરાજી ત્યાંના મુસલમાનોનો કાઠી હતો. રાજાઓના સમયમાં મુસલમાનોના કેસોના ફેસલા માટે આમ મુસલમાનોની સલાહથી એક રાખ્સની નિમણૂક એ હોદ્દા માટે થતી હતી, જેવું કે મસકદી (દિ. સ. ૩૦૩માં) એ વિમતવાર લખ્યું છે. આ પ્રકારનો પુરાણે શિલાલેખ જૂનાગઢમાં માઈ ગજુઓની તૂટીપૂટી મસ્જિદના મેદરાણ ઉપર આજ પણ તે જ સમયનો મોજૂદ છે. મારી ધારણા મુજબ એ હાજમહમૂદશાહ હરાજી મંગરોલી ખાતદાનમાં અલાઉદ્દીન ખલજીના જમાનામાં હતા. શુજરાતની છત પછી જે બળવો થયો તેમાં તે શહીદ થયા અને તેમના ખાતદાનના મકબરામાં તેમની દફન ક્રિયા કરવામાં આવી.

બીજે શિલાલેખ જે ફારસીમાં છે તે તે પહેલાનો (સોમનાથ અને વેરાવળના અહેવાલમાં) મેં નક્ક કર્યો છે તે દિ. સ. ૧૦૦૩ નો છે. એ અકબરના જમાનાનો છે બહુધા અબ્દુલ્લાખાને એની મશમત કરાવી

ત્રીજે શિલાલેખ આ છે:—

“ દયાળુ અને માયાળુ અલ્લાહના નામથી શરૂ કરું છું. અલ્લાહ સિવાય બીજે કોઈ અલ્લાહ નથી. અને મોહમ્મદ તેનો રસૂલ (પેન્-મર), છે. આ મુબારક મકબરા-જનાણ હાજ મહમૂદ સાહેબ મકીનો દિ. સ. ૬૬૯ ના રખોડલ અવ્વની પહેલીનો છે. એનો લખનાર પટ્ટણના જલાલ મિયાં જમાલુદ્દીન મિયા છે.” આ શિલાલેખ હાલનો જ છે એમણે ફક્ત અરબી શિલાલેખનો સારાશ ઉર્દૂમાં લખ્યો છે. પરંતુ સામાન્ય પ્રખ્યાતિને લઈને મહમૂદ હરાજી મંગરોલીનું નામ અંદર ઉમેરી લીધું.

મંલવિત હતું કે સમય પહેલાં જ છાની વાત બહાર પડી જત. ભારી ધારણા મુજબ એક બીજી વાત પણ ધ્યાનમાં હશે કે સ્ત્રી પોતાના દુઃખ અને દર્દની કહાણી બરાબેલા હૃદયે સંભળાવી સુલતાન ઉપર અસર પેદા કરે છે તેવી રીતે કરવું બહુધા એક પુરુષ માટે અમૂલ્ય-વિત હતું. ગમે તેમ હોય, પરંતુ અતિ સંભવિત છે કે આ ખદીફા મુઅનસિમને ઉમ્મરિયાના બનાવનો સામનો કરવો પડ્યો હતો તેવી જ છે. સોમના લોકો તરફથી ચતી મુસીબતોમાંથી તેણે ફરિયાદી સ્ત્રીને બચાવી હતી અને રસ્તાની મુસ્કેલી વિશેનો ફાઈપણુ જાતનો પ્રશ્ન ન હતો. પરંતુ ગુજરાતમાં તેમ ન હતું. મઝનાથી ગુજરાત આવવું સાધારણ કામ ન હતું. જરા પણ અફવા ફાઈના કાન ઉપર પડે, તો સુલતાન મહમૂદ માટે મુસ્કેલીઓ ઊભી થઈ જાય. એ વાત આખર પર્ચંત છાની રાખી અને એ જ કારણથી અટક નીધી માંડી ગુજરાતના રાજાઓમાંથી કોઈને પણ એની ખબર ન પડી.

૨. એક કારણ એ પણ હોઈ શકે કે પહેલી દિજરી સદીથી મુસલમાનો વેપાર અર્થે અરબસ્તાનથી ઇરાન, સિંધ, હિંદુસ્તાનના કિનારા, લંકા અને ચીન પર્ચંત જતા હતા, અને હરેક સસ્તનત વેપારીઓનું રક્ષણ કરવું એ પોતાની ફરજ ગણતી હતી. જેવા કે મુસાફરોનાં સફરનામાંમાંથી^૧ વલબીપુર, ખંભાત, મલખાર, લંકા અને ચીનના દાખલા મળે છે. અને કોઈકે વખતે એ સસ્તનતોએ પરવા ન કરી અથવા તો ઈન્કાર કર્યો ત્યારે ખુદ ઈસ્લામી સસ્તનતોએ મુંદર રીતે તેની ફરજ અદા કરી; જેમકે સિંધના દેવલ નામની જગ્યા વિશેના બનાવ ઉપરથી માલૂમ પડે છે.^૨ કમનસીબે તે સમયે સોમનાથ અને કચ્છ બંને ફરિયાદી ચાંચિયાનાં કેન્દ્રસ્થળો હતા, ન્યાંથી જહાઝો લૂંટવામાં આવતાં હતાં.^૩ જેમકે અરબોનાં જે જહાઝો

૧. સફર નામએ મુલેમાન સચ્ચાશી, પ્રેમ પેરિસ

૨. બલાહરી,—છપાચેલ મિસર. સિંધના પ્રાન્તલુખા.

૩. કિતાબુલ હિંદ—અલબીરની, છપાચેલ યુરોપ. જેમકે ઉપર આવી ગયું છે.

લંકાથી હાથી, અને અરબસ્તાનના ઉત્તમ ઘોડા વેપારઅર્થે સોમનાથ લાવ્યા હતાં તેમને શ્વેભરાજ આવડાએ લૂંટી લીધાં હતાં, આથી મુસલમાનોના જનમાલની હિફાજત માટે સોમનાથ અને કચ્છ ઉપર હુમલો કરી તેમનાં કેન્દ્રસ્થળો તોડવાની જરૂર પડી. હુદાહુઓએ સોમનાથ જ પોતાનું સ્થળ એ કારણથી બનાવ્યું હતું કે ત્યાં તેઓને ગુપ્ત વેશમાં ગઢેવાની ઉત્તમ સગવડ હતી. સમુદ્રમાં લૂંટ ચલાવતા હતા, ત્યારપછી મદિરામાં આવી પવિત્ર પૂજારીઓ સાથે શામેલ થઈ જતા હતા. કચ્છની પસંદગી તેઓએ એ કારણથી કરી હતી કે જો જમીન ઉપર તેઓ હુમલો કરે તો સમુદ્રમાં ભાગી જઈ શકાય અને સમુદ્રમાંથી હુમલો કરી કચ્છના રણમાં જઈ આશ્રય લઈ શકાય.

મારા ખ્યાલ મુજબ એક ઐતિહાસિક કારણ એ પણ સબવિત છે કે જો કે એક સ્વતંત્ર મીઝાજ અમલદાર જુનેદ (ઈ. સ. ૭૨૫ હિ. સ. ૧૦૭) સિવાય કોઈ બીજા મુસલમાને ગુજરાત ઉપર મહા-મુદ્દની પહેલાં હુમલો કર્યો ન હતો, પરંતુ વલ્લભરાયના ગજમાં મુસલમાનો અતિ આરામથી રહી શકતા હતા, તેથી પુષ્કળ મુસલમાનોએ ત્યાં વસવાટ કર્યો હતો. આથી રાગને બહુ ફાયદો થતો હતો. અને વળી ગુજરાતના રાગઓને વલ્લભરાયના ખાનદાન સાથે રાજકીય અને ધાર્મિક અદાવત હતી, તેથી તેમને એ જોઈ જોઈને અદેખાઈ આવતી હતી, એ કારણથી તે મુસલમાનોના કદા દુશ્મન થયા હતા. જેમકે સુલેમાન સરરાશી નામના બસરાના વેપારીએ ત્રીજી હિજરી સદીની શરૂઆતમાં હિંદુસ્તાનની મુસાફરી કરી હતી તે પોતાના સફરનામામાં જ્યાં ગુજરાતની પરિસ્થિતિનું વર્ણન કરે છે તેમાં લખે છે કે “ગુજરાતનો રાગ મુસલમાનોનો કદો દુશ્મન છે અને હિંદુ રાગઓમાં તેનાથી વધે એવો કોઈ બીજો ઇસ્લામનો શત્રુ નથી.”^૧

૧. સિદ્ધનિલવૃત્ત, તવારીખ, પૃ. ૨૮ (છપાયેલ ચેરિસ)માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે હિંદુસ્તાનમાં એનાથી મોટો ઇસ્લામનો કોઈ બીજો દુશ્મન નથી.

ત્રીજી દિજરી સદીની મધ્યમાં અણુ ઝવડુલ હસન સયરાશીએ આ મુલ્કોમાં સફર કરી, તેણે પણ લગભગ ઉપર મુજબનો જ અભિપ્રાય લખ્યો છે; એટલે કે ગુજરાતના રાજાને મુસલમાનો સાથે સખત અદાવત છે.

ચોથી દિજરી સદીની શરૂઆતમાં મસહિદી ગુજરાતમાં આવ્યો હતો. તે કહે છે કે “ગુજરાતના રાજાને મુસલમાનો તરફ સખત નફરત છે અને મુસલમાનોનો એ દ્વેષ દુશ્મન છે.”

પાંચમી દિજરી સદીની શરૂઆતમાં ખીરની આવ્યો હતો તેનું ખ્યાન ઉપર આવી ગયું છે. એ લખે છે કે “કચ્છ અને સોમનાથ દરિયાઈ માથિયાઓનું આશ્રયસ્થાન છે અને સાધારણ રીતે અરબોનાં જહાઝો લૂટવામાં આવે છે અને ગુજરાતનો રાજા એના અટકાવ માટે કંઈ પણ કરતો નથી, કારણ કે મુસલમાનો સાથેની અદાવત વંશપરંપરા ભિતરી આવેલી છે. એકસો વરસ પસાર થયાં હોવા છતાં એ રાજાઓની દુશ્મનાવટ ચાલુ છે.” દૂંઢમાં મુસલમાનો સાથેનું ગુજરાતી રાજાઓનું દ્વેષભર્યું વર્તન જાનુ રહે એમ ન હતું. પરંતુ એ વાત તો વેપારીઓ અને મુસાફરો મારફત તમામ ઇસ્લામી દુનિયામાં જાહેર થઈ ગઈ હતી. મહમૂદ પણ એનાથી અણુગણ ન હતો. સંભવિત છે કે બલખમાં શિકાયત કરનાર મુસલમાન વેપારીઓ પણ હોય, જેમણે પોતાના હેતુ પ્રાર પાડવામાં કામિયાબી હાંસિલ કરવાને ધાર્મિક દબલ ભી કરી હોય. અને સામાન્ય વર્ગના લોકોના ઉપર છાપ પાડવામાં બહુધા એ જ માર્ગ વધારે ફળીભૂત થયો હોય. તેથી મહમૂદે પણ મુનાસિબ લાચું કે એક વખત ફરીથી હિંદુસ્તાનમાં જઈ પોતાનો પ્રભાવ પ્રદર્શિત કરે અને આમ મુસલમાનોની ફરિયાદ દૂર કરે.

૩. જે સમયે મહમૂદ ગઝની ગઝનામાં હકૂમત કરતો હતો ત્યારની ઇસ્લામી જગતની પરિસ્થિતિ ઉપર પણ એક સરસરી નજર નાખવાની હું ઇચ્છા રાખું છું, કે જેથી તેનું ગુજરાતમાં આવવાનું કારણ સાફ રીતે ધ્યાનમાં આવી જાય.

હઝરત મોહમ્મદ (સલ્વ)ના અવસાન પછી અબુબક, ઉમર અને ઉસ્માન (રદ્દ) એક પછી એક ખલીફા થયા. ત્યારપછી જ્યારે હઝરત અલી ખલીફા થયા ત્યારે મુસલમાનોના જે વિભાગ થયા : કેટલાક ખલીફા સાથે રહ્યા અને બાકીનાએ મુઆવિયાને સાથ લીધો. હઝરત અલી પછી ઈમામ હસન આવ્યા, અને મુસલમાનોમાં કુર્બા નાપસદ પડતાં તેણે હઝરત મુઆવિયા સાથે સલાહ કરી લીધી, અને પોતે ખિલાફતના કાર્યનો ત્યાગ કર્યો. ટૂંકમાં અમીર મુઆવિયાના વખતથી બનુ ઉમય્યા ખાનદાનના હાથમાં ખિલાફત (હકૂમત) રહી. ઈ. સ. ૭૪૯ (હિ. સ. ૧૩૨)માં એ ખાનદાનની પડતી થઈ અને તેની જગ્યાએ અબ્બાસ ખાનદાનના લોકો ખલીફા થયા માંડયા તેઓમાં મહદી, મન્સૂર, હારૂન રશીદ અને મુઅતસિમ મશહૂર વ્યક્તિઓ છે. પાવતખત પણ દમાસ્કસથી બગદાદ બદલવામાં આવ્યું. અબ્બાસી ખાનદાનમાં એ જ મજહૂર છેલ્લા પાંચાંદ પર્વત ખિલાફતનો દબ્બો રહ્યો. તેના અવસાન (હિ. સ. ૨૨૧—ઈ. સ. ૮૪૧) પછી પડતી શરૂ થઈ. પ્રથમ તુર્કોની સત્તા રહી. ત્યારપછી ધ્રુવે કુર્ડખના ઇમાદુદ્દૌલાની ઈ. સ. ૯૬૨ (હિ. સ. ૩૦૦)માં ઉત્પત્તિ શરૂ થઈ. તેના ભાઈ મુઈનુદ્દૌલાએ બગદાદનો કબજો લીધો અને અબ્બાસી ખાનદાનની વિરુદ્ધ ફક્ત રાજકીય શ્રેષ્ઠતા કાયમ રાખીને મોહમ્મદની પુત્રી ફાતમાના પુત્રો (મોહમ્મદ મયનુનું કુર્ડખ) સાથે અતિસખ મોહમ્મદ હોય એમ દેખાવ કર્યો. અબ્બાસી ખાનદાનની નબળાઈ અને કમજોરીને ધણાંયે હાકેમોએ ફાયદો ઉઠાવ્યો તેઓમાં આફ્રિકાનો હાકેમ પણ આપખુદી રીતે લાના અરસાથી હકૂમત કરી રહ્યો હતો; એટલે સુધી કે ઈ. સ. ૯૦૬ (હિ. સ. ૨૬૭) માં ઉમૈદુલાહ નામના એક ફાતેમી ઈમાર્શીએ તેની વિરુદ્ધ પોતાની ફાજ તાકતને લઈને ફત્તેહ મેળવી અને તમામ આફ્રિકા પોતાની સત્તા નીચે લીધું. એ ખાનદાને ધીમે ધીમે એટલી બધી પ્રગતિ કરી કે ઈ. સ. ૯૫૨ (હિ. સ. ૩૪૧) માં ખલીફા

મુઠ્ઠિદીનના સમયમા મિસર, મક્કા, મદીના, સિરિયા, યમન વગેરે તમામ તેની હકૂમત નીચે આવી ગયાં.

અબ્બાસી ખિલાફતની કમજોરીનો લાભ લઈને એક બીજો રાખસ પણ ઉત્પત્તિના શિખરે પહોંચ્યો એ અશુ સઈદ કર્મતી હતો. ઈ. સ. ૮૯૬ (હિ. સ. ૨૮૬) થી એ કર્મતીઓએ પ્રગતિ શરૂ કરી અને ઈ. સ. ૯૮૫ (હિ. સ. ૩૭૫) પર્યંત સફળતાથી હકૂમત કરી શરૂઆતમાં તો રસૂલના ખાનદાનના નામથી ગિર્યા; પરંતુ જ્યાં કામિયાબી પ્રાપ્ત કરી ત્યારે સર્વને જીત્યા મૂકી દીધા. મોથી તો મિસરના ઇસ્માઈલી ખલીફાની સત્તા નીચે હોવાનું અભિમાન રાખતા હતા, પરંતુ અમલ કરવામાં આપખુદ રીતે જ કામ કરતા હતા અને જાની રીતે પ્રચાર કરી દૂરદૂરના મુલ્કોમાં લોકોને પોતાના વિચારો સાથે એકમત કરી દીધા હતા. સમસામુદ્દૌલાએ તેમની શક્તિ બિલકુલ નાશુદ કરી લેતા ત્યારે ઉમાન, હજર અને બેહરીનમા તેઓ જતા રહ્યા. પરંતુ પડોશીઓએ તેમના ઉપર હુમલા શરૂ કર્યા ત્યારે નાસભાગ કરી નજીક હોવાના કારણે સિંધ અને મુલ્તાનમાં પોતાના જ ધર્મના પહેલેથી આવી વસવાટ કરી રહેલા લોકોને મળ્યા અને એટલા તાકતદાર થયા કે અહીં પોતાની સત્તા જમાની દીધી. બગદાદના ખલીફાને જદલે મિસરના ખલીફા અર્થાત્ ઇસ્માઈલીઓ સાથે સોગદવિધિસર જોડાયા.^૧ ઇસ્માઈલી ખલીફાઓ જરાબર પ્રગતિ કરી રહ્યા હતા. ઈ. સ. ૯૭૧ (હિ. સ. ૩૬૫) માં અઝોઝ મિસ્લાએ અઝ્ઝહૌલા શુબયે બગદાદ, ફાર્સ વગેરે ઉપર હકૂમત કરતો હતો તેની સાથે પત્રવ્યવહાર કરી એ નક્કી કરી લીધું કે અઝ્ઝહૌલા ફાતિમી ખલીફાઓનો ખુલ્લો પોતાના તામાના મુલ્કોમાં પહોંચે. આથી ફાતિમીઓની ડ્રાઈશનું પગિણામ શુ આશું કે અબ્બાસી ખલીફાઓ મોજૂદ હતા તેમ છતાં ખુફ બગદાદમાં પણ ઈ. સ. ૧૦૪૦ (હિ. સ. ૪૩૨) માં ફાતિમી

આ અવતરણ ઉપરથી એમ માલુમ પડે છે કે સિંધ ઇસ્માઈલી દુકૂમતનો તાબામાં સીધી કે આડકતરી રીતે હતું. આ બાબુ શુવયે ખાનદાનની સ્થિતિ એવી હતી કે બગદાદના ખલીફાઓને શેતરંજ (ની રમત) ના સાહની જેમ ઉઠાડી મૂકતા હતા તેમજ બેસાડતા હતા, અને ગાહેર રીતે ઢાઢ એવી સત્તા ન હતી જે બગદાદના ખલીફાઓને મદદ કરે અને શુવયે ખાનદાનના પંચતર્કથી મુક્ત કરે. બીજી બાબુએ મિસરના ક્ષતિમી ખાનદાનના લોકો પોતાની દુકૂમત અને અસરનો દાયરો દિવસે દિવસે વિસ્તૃત કરતા હતા. હાકેમ બેઅત્રિલા ઈ. સ. ૯૯૬-૧૦૨૦ (હિ. સ. ૩૮૬-૪૧૧) પોતાના છૂપા એજંટો મારફત કંઈ મિસર, સિરિયા, મક્કા, બહરીન, એટલું જ નહિ પરંતુ ગુજરાત, મુલતાન, અને પુરાસાન પર્વત પોતાનું કાર્ય કરવામાં ફળીભૂત થયો હતો. આહેર લેદિનિસ્લાહના સમયમાં પુરાસાનના હાજીઓ તેને મળવાને મિસર ગયા હતા અને ખિલોતનું માન પામી પાછા આવ્યા.

વાતનો સારાંશ એ છે કે મહમૂદ ગઝનવીએ તખ્ત ઉપર પગ મૂક્યો ત્યારે ઈલામી દુનિયાની આ હાલત હતી, તે સમયે ગઝના ગોર અને તુર્કસ્તાનનો ફક્ત એક ઈલાકો હતો જ્યાં ઇસ્માઈલી હજુ પહોંચ્યા ન હતા. બગદાદના તખ્ત ઉપર કાદિર બિસ્લાહ ખલીફ હતા. તે શુવયે ખાનદાનના રક્ષણ હેઠળનો એક કેદી થયો હતો, પરંતુ શુવયે ખાનદાન માંહોમાંહેની તકરારને લઈને કમળેર ઘર્ષ જવાથી તેણે ફરીથી અજબાસીઓની સત્તા કાયમ કરવાની ઇચ્છા કરી. એ માટે પ્રથમ ક્ષતિમી ખાનદાનની સત્તા તોડવી જરૂરી હતી.

—ઇસ્માઈલીઓનો એવો દાવો છે કે ‘મુલતાન અને સિંધમાં અમારી દુકૂમત હતી અને નહિ કે કર્મતીઓની. ગઝનવી અને ઘોરીએ અમારી પાસેથી સંતતન છીનવી લીધી ગૂમરા કોમ અમારા ધર્મને જ માનતી હતી.’ મેં મુલતાનીમાં ઇસ્માઈલીઓ (વહેતા) ની દાવનો ઇતિહાસ એક અલગ રિસાલામાં લખ્યો છે.

બગદાદમાં બુવયે ખાનદાનની હાજરીમાં તેમજ ધરમાઈલીઓની રાજકીય બગૃતિને લઈને આવું કામ કરવું એ કંઈ સહેલી વાત ન હતી. એ માટે તો પાયતખ્તથી દૂરદૂરતા મુલકોમાં જ્યાં નવી સત્તા જામતી હતી તેને મજબૂત બનાવવાની જરૂર હતી કે જેથી તેનો હેતુ પાર પડે; જેમકે પશ્ચિમ (ફરવાનમા) ધ્રુવ ખાદીસના જમાનામાં એ માટે ઘણી કોશિશ કરવામાં આવી, જેનો નતીજો તેનો ઉત્તરાધિકારી કાસિમ બેઅઝિઝલાહ અબ્બાસીના જમાનામાં આવ્યો; જો કે હતિમાં ખાનદાનની રાજકીય બગૃતિ અને નજીદીકીને લઈને લાંબો સમય તે સ્થિતિ કાયમ રહી સકી નહિ. બીજા બાજુએ મહમૂદ બઝનવીને ઉરકેયો અને સફળ થયો અને એ જ કારણથી મહમૂદની ફતેહોની બગદાદના ખલીફાએ પ્રસિદ્ધિ કરી, ખુલ્લામાં તે પ્રકટ કરી અને બગદાદમાં તે માટે ઉજવણી કરવામાં આવી. મહમૂદ બઝનવીને પણ એક ખલીફાની બહુ જરૂર હતી, જેથી કરી તેના નામથી ફતેહનું દ્વાર ખોલે અને આમ લોકોમાં નામચીન થઈ દુશ્મનોથી બચે અને સમકાલીનોમાં અગ્રગણ્ય થાય. તે સમયે સુલતાન હિંદુસ્તાનમાં લાગલગત હુમલા કરી રહ્યો હતો. અનંતપાળ સાથેની લડાઈમાં રાજકીય પરિસ્થિતિ ખાનમાં ગૂંખી અશુભદાહ લાઉંદે (જે શયખાન? ખાનદાનનો ત્રીજો પાદશાહ હતો.) મજદૂર રાખને

સાથ આપ્યો. તેથી મહમૂદ સમજ્યો કે એ એ રાજ્યના હરીફને જલદી તાબે કરવામાં ન આવે તો ભવિષ્યમાં બહુ નુકસાન થશે. આથી મહમૂદ મજનવીએ અનંગપાળ તરફથી નિશ્ચિંત થઈ મુલતાન-વાળાઓની ખબર લીધી અને બીજી વખત ચડાઈ કરી. મુલતાનને જીતેલા પ્રદેશોમાં શામેલ કરી લીધું. મુલતાનના ધણાખરા ઈર્માઈ-લીઓ ત્યાંથી ભાગી જઈ ગુજરાતમાં જમા થયા, જ્યાં પહેલેથી જ ઈર્માઈલીઓ વસનના રસ્તે આવ્યા હતા, અને આવી રીતે ગુજરાત મહમૂદ માટે રાજ્યના દુસ્મનોનું 'કેન્દ્ર બનતું' જતું હતું. કેન્દ્ર બને તે પહેલાં જ તેમને કરાવી વિખેરવું મહમૂદને ઠીક લાગ્યું. ધણું સેવક વિત છે કે આ ઈરાદાને પણ લક્ષમાં રાખી મહમૂદે ગુજરાત ઉપર હુમલો કર્યો હોય, અને ફક્ત એ જ ઇચ્છાથી દૂરથી ફરી કરીને ગુજરાત આપ્યો હોય કે જેથી ગુજરાતના વતનીઓને તેમજ ઈર્માઈલીઓની ખબર સુધ્ધાંત ન પડે.

(હિંદી ઈર્માઈલી અર્થાત્ દાઉદી વહોરાના પિગતવાર ઇતિહાસનો મેં એક રિસાલો લખ્યો. છે.)

માથી પણ તેમનું અસલ મૂળ મળતું નથી. ફક્ત એટલું જણવાનું મળે છે કે તેઓ મુસલમાન હતા. ઇબ્ન ખલ્દુનના હાથિયા લખનારે સંશોધન કર્યું છે કે તેઓ "સુમરા" કે "સામી" કે "સુમી" હશે અને રાજપૂત હતા અને સિંધના પુરાણા રહેવાસી હતા, જે મુસલમાન થઈ ગયા હતા અને બહુધા એ જ કારણથી આપણે એઈએ છીએ કે ફરીશ્યાહ તત્કાલે કઠ્ઠા ઉપર ચડાઈ વખતે જમથી હારત જલાલુદ્દીન જલાનિયાંનરતે સુધે કરાવી જેથી કરીને બે મુસલમાનોમાં ખૂનરેઝી ન થાય પરંતુ એ વિં ઉત્તમ સંશોધન "અરબો હિંદ"માં અલ્લામા સૈયદ સુલેમાન નદવી સાહેબે કર્યું છે, જેમાં તેમણે સાબિત કર્યું છે કે એ લોકો અરબ ઈર્માઈલી હતા (પૃ. ૩૧૪) અને મારી કારણા મુજબ અસલ સબ્દ "સોમરાય" છે, જેનો અરબી ઉચ્ચાર "સોમરા" થયો; જેમકે "બલહરા" "વલ્લભરાય" ઉપરથી છે એ ખાતદાનનું નામ છે. એમનું (સે મરા) એક નામ મુસલમાની અને બીજું ગેરમુસલમાની હવું; જેમકે ચીની અને જરમી મુસલમાનોનું આજ પણ હોય છે.

૪. દુનિયામાં કાઈ બહાદુર મહત્વાકાંક્ષી શખ્સ થયો નથી જેણે પોતાની સત્તા વધારી નહિ હોય. સિકંદર, જુલિયસ સીઝર, રઅમસીસ, (ફરો મિસરના પાદશાહનો ઇલ્કાબ), નેપોલિયન, કેપુસ્ટવ, દારા, નવશીરવાન, અફરાસિયાબ, વિક્રમાદિત્ય, અશોક, ઇનોઝનો હર્ષ, શિવાજી, રણજીતસિંહ; દૂકમાં દુનિયાના કાઈ પણ રાષ્ટ્રમાં જ્યારે કાઈ પણ બહાદુર, સત્તાવાળો પુરુષ પેદા થયો હોય ત્યારે તેણે રાજ્યને વિસ્તૃત કરવું એ જ પોતાની ફરજ સમજી લીધી હતી. મુસ્લમાન મહમૂદ ગઝનવી પણ એવો જ મહત્વાકાંક્ષી બહાદુર શખ્સ હતો જે ખામેશ બેસી રહે એ અસહ્યવિત હતું. જ્યારે તે તખ્તનશીન થયો ત્યારે તેની સમ્મતનત એક એવી જગ્યા ઉપર હતી કે જેની ત્રણ બાજુ ઉપર ઇસ્લામી મુસ્લો હતા. બુખારા, ખીવા, અને તુર્કસ્તાન તેના ખાનદાનના રાજ્યકર્તાઓ (સામાની ખાનદાન) પાસે હતાં. તેમની સાથે બગાડવું એ અપકાર કર્યા બરાબર ગણ્યો હતો. ફાર્સથી માંડી ઇરાક અને બગદાદ પર્ષત બુલયે ખાનદાનનો સિતારો ચમકતો હતો. દૂકમાં હિંદુસ્તાન અને ચીન સિવાય આસપાસમાં કાઈપણ એવો મુસ્લો ન હતો જ્યાં તેની બહાદુર ફાતેને પોતાનું પાણી બતાવવાનો મોકો મળી શકે. કર્મસંબંધે એવું બન્યું કે જયપાળ અને અનંગપાળને લઈને વારંવાર એને હિંદુસ્તાનમાં આવવું પડ્યું, તેનો ઇરાદો લંકા અને સિયામ પર્ષત પોતાની ફતેહોનો ઝંડો ફરકાવવાનો હતો.^૧ નજીકનો રસ્તો લેવો તેને આટલે જરૂરી હતું. ગઝનાધી લંકા પર્ષતનો રસ્તો જ ગુજરાત જવા માટે ઓછામાં ઓછો બલ ભરેલો હતો. તે ધ્યેય હાંસિલ કરવાને એ કામ પહેલુ આટોપવું જરૂરી હતું. આ કારણથી તેણે ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરી અને કામિયાબ થઈ પાડો આવ્યો.

૫. સૌથી મહત્વની બાબત તો એ હતી કે મુશુકતગીનના

૧. વારીખે ફરિશ્તા—સોમનાથ અને મહમૂદ ગઝનવી વિશેનું પ્રકરણ

છેવટના સમયમાં અને મહમૂદના હુકમોના દરમિયાન જ્યપાળ અને અનગપાળે મુસલમાનોની સામે હિંદુસ્તાનના મોટા મોટા રાજાઓની સાથે થઈ હુમલો કર્યો અને આખર હાર ખાધી મહમૂદની લડાઈ ફક્ત અનગપાળ સાથે હતી ખીજાઓ સાથે એને કંઈ સંબંધ ન હતો ત્યારપછી મહમૂદ સામે કાગલુ વગર અનગપાળ સાથે થઈ કનોજ, મીરત, મથુરા, મલાવન, કાલિંજર, અજમેર અને ગ્વાલિયરના રાજાઓએ ચડાઈ કરી

હુદરતી રીતે આ વાત મહમૂદને પસંદ ન પડી જાણે કે આ રાજાઓએ કાગલુ વગર મહમૂદને લડાઈ માટે નિમંત્રણ આપ્યું હોય એમ હતું મહમૂદે પણ એક પછી એક એમ મધા પાસેથી બદલો લીધો ઉત્તર હિંદુસ્તાનથી અજમેર, માળવા, અને ગુજરાત ખિલકુલ અલગ હતા આ કાગલુથી આ ત્રણેને શિક્ષા કઢવાને પૂરેપૂરી કાળજી તેમજ સંપૂર્ણ તાકતસર એવા ગતે આ યો કે તેમને આપસમાં મળવાનો તેમજ સામનો કરવાનો મોકો ન મળે અને એ જ પ્રમાણે થયું

૬. એ તમામ ગણઓ (અર્થાત્ અજમેર, માળવા, અને ગુજરાત)માં ઓંથી વધારે મગર તેમજ દોલતમદ ગુજરાતનો રાજા હતો તેથી અજમેરના રાજાએ પલાયન થવાનું પસંદ કર્યું ત્યારે એનું પાવતખત લૂટલું એ એક સંપૂર્ણ બોધપાક મળવામાં આવ્યું પરંતુ ગુજરાતના રાજાના હાથ નીચે સખ્યાખંધ ઝમરદસ્ત ગણઓ હોવાના મરજુથી મહાગાજ તરીકેની તેની હેસિયત હતી તેથી તેની રાજધાનીપર્યંત પહોંચતું અને લૂંટી લેતું કાશી ન હતું

૭. એ જ આધારે એમ પણ દાવો કરી શકાય કે કે ખાસ કરીને સોમનાથ ઉપર જ હુમલો કઢવાની મહમૂદની કંઈ પણ નિયત ન હતી, પરંતુ તેની અસલ ઇચ્છા ગુજરાતના રાજા પાસેથી અવેજ લેવાની હતી, તેથી અલુહીલપુર પાટણ પહોંચ્યા પણ દુરમન ન મળ્યો

ત્યારે લૂંટમાર કરી પાછા ફરવાને બદલે તે તેની પાછળ પડ્યો. તે દેલવાડા. ચાલ્યો ગયો હતો તેથી મહમૂદ ત્યાં ગયો, ત્યારપછી તે સોમનાથ તરફ આવી રહ્યો હતો તેથી મહમૂદે પણ તે તરફ પ્રયાણ કર્યું. ત્યાં પહોંચતાં તેને બળર યર્ષ કે તે કંથકોટ નાસી છૂટ્યો છે. હવે કંથકોટ જવાને બે સાગર રસ્તા હતા. એક તો ખંભાત બદર લૂંટી ત્યાંથી જહાઝમાં બેસી જવાનું હતું; પરંતુ એમાં તો બાબત લંબાઈ જાય એમ હતી. બીજો આસાન રસ્તો સોમનાથ બદર યાદને જવાનો હતો. જો સોમનાથના લોકોએ એની અધીનતા સત્વર સ્વીકારી હોત અને માર્ગ આપ્યો હોત તો સોમનાથને કાંઈ પણ ભાતનું નુકસાન થયું ન હોત અને તે સીધો કંથકોટ પહોંચી ગયો હોત. વળી એ માટે એ દલીલ છે કે મહમૂદની સારી ઉમરમાં એવો એક પણ દાખલો નથી જો એમ પુરવાર કરે કે તાબેદારી સ્વીકાર્યા બાદ સુલેહશાંતિ દરમિયાન કાંઈ મંદિરને તેણે લૂંટ્યું હોય કે કાંઈ હિંદુને બળજબરીથી મુસલમાન બનાવ્યો હોય, પરંતુ સોમનાથના લોકોએ માર્ગ રોક્યો અને કિલાબંદ યર્ષ મને કમને લડાઈ વહોરી લીધી. એનો ફાયદો દુશ્મનોએ ઉઠાવ્યો. ત્યારપછી આપણે જોઈએ છીએ કે જોકે સોમનાથ શત્રુ પછી તેણે લૂંટવું જોઈતું હતું પરંતુ તે ફતેહ કર્યા બાદ કંથકોટ પહોંચ્યો. કંથકોટથી પણ રાજા ભાગી ગયો ત્યારે મહમૂદે તેની પૂઠ પકડી. ત્યાં આવતાં તેને માલૂમ પડ્યું કે પોતે પહાડી પ્રદેશમાં ચાલ્યો ગયો. જો મહમૂદની મક્સદ ફક્ત સોમનાથ શત્રુવાની જ હોત તો તેણે અજમેર અને આણના રસ્તાને બદલે કચ્છના નાના રણમાં યર્ષને બનતી ત્વરાથી સોમનાથ પહોંચી જવું જોઈતું હતું, જેમકે તેણે વાપસી વખતે તેમજ કર્યું હતું. પરંતુ હું જોઉં છું કે ભીમદેવની પાછળ પાછળ તે દોડતો ફરતો હતો એ ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે તે તેની પાછળ જ સોમનાથ ગયો હતો. અને જો તેનો ઇરાદો ફક્ત લૂંટનો જ હોત તો તેણે ખંભાત અને માળવા જેવાં માલદારો રચેલા શા માટે છોડી દીધાં ?

મહામૂઢ ગઝનવીની રવાનગી

ટૂંકમાં મહામૂઢ ગઝનવીએ ત્યારે ગુજરાત ક્ષેત્ર કરવાનો ધરાદો કર્યો ત્યારે રાજ્યના સ્તંભરૂપી ઉમરાવો સાથે મસત્ત કરી, રસ્તા વિશે તપાસ કરી, મુસ્લિમો બાણી લીધી, ફેજોની સંખ્યાની ગણતરી કરવામાં આવી. મઝહબી સ્વયંસેવકોની ટોળામાં અને ટોળામાં ભરતી થતા લાગી, જેની સંખ્યા ૩૦,૦૦૦ પર્યંત પહોંચી ગઈ. ટૂંકમાં ૩૦,૦૦૦ સ્વયંસેવકો સાથે ૫૪૦૦૦ જેટલા પગારદાર સવારો લઈ ઇ. સ. ૧-૨૪ ના સપ્ટેમ્બરમાં હિ. સ. ૪૧૫ ના શાબાન મહિનાની ૧૦ મી તારીખે ગઝનાથી રવાના થયો. જેરા ઇસ્માઈલ-ખાનના રસ્તે (ઇ. સ. ૧૦૨૪-હિ. સ. ૪૧૧) રમઝાન માસની ૧૬ મી તારીખે મુઘતાન આવ્યો.^૧ પાણીની અછત બેઈ દરેક સૈનિક અને મુઘલિદ (સ્વયંસેવક)ને પોતાની તાકતના પ્રમાણમાં ખોરાકનો ભાથો અને પાણીની હાથમશક ભરેલી રાખવાનો હુકમ કર્યો. તે ઉમરાવ ૨૦,૦૦૦ (અને ખીજના કહેવા પ્રમાણે ૩૦,૦૦૦) જેટલા જાંટને કેટલાક દિવસ તરસ્યા રાખી પાણી પિવડાવવામાં આવ્યું^૨ અને તેમના ઉપર ખોરાક અને પાણી હાલવામાં આવ્યું. મુઘતાનથી જિકાનેર અને જેસલમેર થઈ^૩ ત્રણસો પચાસ માઈલના પાણી તેમજ ધાસ વિનાના સૂકા અને વેરાન રણમાં થઈ રવાના થયો. પહેલી મંઝિલ પર દરેક સિપાહીએ પોતપોતાની સાથેનું લાલુ વાપર્યું,^૪ તે પછી જાંટો મારવામાં આવતાં. સિપાહીઓ ગોસ્ત ખાતા અને જાંટની કોયળીમાંથી નીકળતું પાણી સાફ કરી ઘોડાને પિવડાવવામાં આવતું. જાંટ ઉપર લાદેલું પાણી લસકરના સૈનિકો વાપરતા. આવી રીતે જાપો મારતી એ ફેજ અજમેર પર્યંત પહોંચી. અજમેરનો રાજા એ બેઈ

૧. ફરિશ્તા-નવલકિયોર

૧. તારીખે સૂરી

૨. તારીખે ઝકાડલાહ

૩. કિસ્સાએ મહામૂઢશાહ મંજરાલી

વાડ છે અને ફાગસી અને અરબી ઇતિહાસ રિએ એનું " નહર-વાના " થું એ તહેવો એ મુન્કનું પાયતખ્ત છે અને અહીંનો રાજા ગુજરાતનો મહારાજા હતો ગધાગ, માંગરોળ, ખભાત, સોમનાથ, ભરૂચ જૂનાગઢ વગેરેમાં એને ખડકી આપનારા માડવિકો મહેતા હતા તે સમયે ગુજરાતનો મહારાજા સોલખી વચનો બીમદેવ હતો. ૧ ઈ સ ૧૦૨૨ થી ૧૦૭૨ (ઈ. સ ૮૧૭-ઈ સ ૪૬૫) ને કે એ રાજા મહત્વાકાંક્ષી અને બહાદુર હતો, તેમ છતાં સુનતાન મહમૂદના અચાનક આવવાથી એ પણ ગભગાંચ ગયો

ગાલિયર કે જેની સરહદ ઉત્તરને મળતી હતી ત્યાં જે એકવી મોકલવામાં આવ્યો, બહુધા તે જ્યારે કામિયાબ થઈ આવી સુરેહ કરીને પાછો આવ્યો હશે ત્યારે તેણે કહ્યું હશે કે અમે અમારા રીયમાં ફતેહમદ લાખ કર્યા હોકાએ તેનો અર્થ લઠાઈમાં ફતેહ મેળવી એમ કર્યો અને સાચે પોતાના આશ્રયદાતાને ફતેહમદ અને મહમૂદને પરાજિત લખી માર્યા

હિંદુઓમાં એ પ્રથમ પુસ્તક છે જેમાં મહમૂદ ગઝનવીનો ઉલ્લેખ છે તે આગળ ચાલતા હુઆ મારો છે અને દેવને સંબોધી કહે છે કે—

‘ ઓહ ! મહાદેવ, તું અતિ શક્તિવાન છે (તુર્કો) મહમૂદ ગઝનવીએ થાલેશ્વર મધુરા અને સોમનાથનો નાશ કર્યો છે પરંતુ તે તારા પર્યંત પહોંચી શક્યો નહિ ’ (સત્યપુર મંદિર શ્રી મહાવીર ઉત્સાહ)

મહમૂદે એ સફર કોઈ ખોલ સનય માટે મોઢું તાપી હોય એ સંભવિત છે

૧ ફરિશ્તા અને તખ્તકાતે ગઝનવીમાં બીમદેવને બદલે ખીરમદેવ લખવામાં આવ્યું છે જે ખરેખર બૂલજ છે જાહુનીએ હિંદના રાજાઓમાંના એકનું નામ બીમદેવ લખ્યું છે જે ઉચ્ચો માણસ પડે છે ખીરમદેવ ગુજરાતનો રાજા ન હતો સિયલ મુતઅખરીનમાં મહમૂદ સાથે ત્રજદેવનો મુકાબલો કર્યો છે અકબરનામાના કર્તાએ લખેલ લખ્યું છે અને એના જ આધારે મિરાતે અહમદીએ પણ લખ્યું છે “લખદ” ચામુડનો અપભ્રંશ (કેટલાક ચામુડ પણ કહે છે) ચામુડ બીમદેવનો દાદો હતો હજી અસીરની તારીએ કામિયાબી બીમદેવ છે, જે ગેલેશ્વર અને ગુજરાતી તારીખમાં પણ છે અને એ જ અરુ છે કારણ કે એ જ મહમૂદનો સમકાલીન છે

આસમાન સાથે વાત કરી રહ્યું છે. તેનો પાયો સમુદ્રને લાગેલો છે, કોટ ઉપર ઠેકઠેકાણે ચોકી પહેરાની વ્યવસ્થા છે. મહમૂદ ગઝનવીની લાગલાગટ હિંદ ઉપરની ચડાઈઓને લઈને લગભગ મોટા ભાગના લોકો તેના નામથી વાકેફ હતા. તેની તાબેદારી સ્વીકારી તેને માર્ગ આપવામાં આવ્યો હોત તો સોમનાથને કાર્ષપણ જાતનું નુકસાન પહોંચ્યું ન હોત. પરંતુ ગઝનવી ફાજની ખબર સાંભળી સોમનાથના લોક એકદમ કિલ્લાબંદ થઈ ગયા. પ્રથમ તો ઘણાખરા લોકો ઉપર ચડી તમાશો ભાળતા રહ્યા અને કાસિદો મારફતે પયગામ શરૂ કર્યા. કાસિદોએ ધમકી બતાવવાને યુક્તિપ્રયુક્તિ અગ્રભાવી, પરંતુ સુલતાન ધમકીથી ક્યો નહિ અને તેણે દિલ્લાનો ઘેરો શરૂ કર્યો અને સખ્તાર્થ કરી કિલ્લાની અવરજવર બંધ કરી દીધી, તેથી પૂજારી પ્લાઠણોને બહુ તકલીફ વેઠવી શરૂ થઈ અને તેમના રોજના કાર્યક્રમમાં ફેરફાર થઈ જવાથી ઉત્તેરાઈજઈ કિલ્લાના કોટ ઉપર આવ્યા, અને ખૂમ અને ચીસ પાડીને કહેવા લાગ્યા કે ‘અમારા મહાન સોમનાથજી તમને કદાચ એ કારણથી અહીં લાવ્યા છે કે જેથી તમને લૂટ. જો તમે તમારી સલામતી ચાહતા હો તો સત્વર પાછા જાઓ, નહિ તો તમારે માટે જીવતા રહેવાની કાર્ષ આશાનું કિરણ નજરે પડતું નથી. હિંદુસ્તાનમાં જે જે મૂર્તિઓ તોડી છે તેનો બદલો લેવામાં આવશે.’ મહમૂદના સૈનિકોએ પ્લાઠણોની ચીમકી ધમકી અને શાપનો જવાબ એટલાં બધાં તીરથી આપ્યો કે તમામ કોટ ઉપર નાસી છૂટ્યા અને સોમનાથની મૂર્તિ આગળ ઘૂંટણોએ પડી ગળ-ગળા થઈ કાલાવાલા કર્યા. રોજના માણસો ફસીલ ખાલી ભાળતાં દોગડું નાખી ઉપર ચડ્યા અને “અલ્લા હો અકબર”ના જુલ્લ નાદથી તેમની હાજરીનો ખ્યાલ આપ્યો. કિલ્લાના રક્ષક રજપૂતોને હરગિઝ એ વિચાર આવ્યો ન હતો કે આટલી આસાનીથી મુસલમાનો કોટ ઉપર ચડી જશે. તેઓએ આ જાણી બેહદ જુલ્લામાં આવી એક એવો ઝગરદસ્ત પ્રતિ-કુમલો કર્યો કે ઘણાખરા મુસલમાનો માર્યા

ગયા, અને બાકીના ફોજ આદમીઓને પાછા ફરવું પડ્યું. બીજે દિવસે સવારથી માંડી સાંજ પર્વત જોક પછી જોક મુસલમાનો-એ હુમલા કર્યા અને નિસરણી મૂકી મૂકીને વારંવાર કાટ ઉપર ચડવાની કોશિશ કરી, પરંતુ કામિયાબ ન થયા. મુસલમાનોએ દુશ્મનોને, બહાર કાઢી મેદાને પડી જંગનો ફેંસવો કરી દેવાની કોશિશ કરી, કારણ કે મુસલમાનોને કોઈપણ તરફથી કુમકની આશા ન હતી, પરંતુ કિસ્લાબંદ ફોજને આસપાસના પાડાસીઓની મદદની પૂરી આશા હતી. જેમકે મોમનાથના કિસ્વાનો હાકેમ કુમારપાળ, તેના બેતેવી ભાંઈરાજના હાકેમ જયપાળની અતિ રાહ જોઈ રહ્યો હતો, તેથી તે લડાઈને લગાવવા ચાહતો હતો. મુસલમાનોની ઉસ્કેરણીથી અંદરના માણસો બહાર નીકળ્યા અને સાંજ સુધી બહાદુરીથી જાન ગુમાવતા રહ્યા. તેઓ ગુસ્સાના જોશમાં વધુ ને વધુ હુમલા કરતા

મહમૂદની ફોજ માટે સંકટનો સમય હતો. પરંતુ પરાક્રમી મહમૂદ બિલાકુલ લયબીત ન થયો. એ તો પોતાની આ દશા યથે એમ પ્રથમથી જ જાણતો હતો. પેસાવરના ઘાટોમાં અને મુલતાનનાં રણોમાં એ આવા રણસંગ્રામોમાં ફતેહમદ થઈ ચૂક્યો હતો. આવી બલાને કેવી રીતે દાખવી એ સારી રીતે જાણતો હતો. એણે ઘોડી ફોજ દિલાના સંગ્રહણ માટે અથવા તો રોકાવેલી ગાખવાને માટે છોડી બાકીનીના ભાગલા પાડ્યા અને તેમને દુકમ કર્યો કે દુરમનોની નાની નાની દુકડીઓ ત્યાં મળે ત્યાં જ તેમના નાસ કરવો. આવી રીતે નાનાનાના દોકોને અને રાજાઓને તેણે એવો મોકા પલ્લ ન આપ્યો કે સોમનાથ પર્યંત પહોંચે અથવા તો બીજા કોઈ મદાન રાજાના ઝંડા તળે રહી કંઈ કરી શકે. ત્યાંથી ફારેગ થઈ મહમૂદ એક અનુભવી ફોજને સાથે લઈ બીમદેવ અને રાજા દેવશીત^૧ (સૌરાષ્ટ્રના કોઈ ભાગના એક ગામ)નો મુકાબલો કરવાને નીકળ્યો. રણક્ષેત્રમાં ઉજ્જવતા આવી ગઈ અને તલવારોએ એકબીજાનું ખૂન ચાટવા માંડ્યું. લડાઈ ખૂબ્બેરથી ચાલો રહી હતી. મુસલમાનોની ફોજ ઘટતી જતી હતી અને દુરમનોની ફોજમાં મહમૂદની ફોજના ડરથી આમ તેમ નામો છૂટેના લોકોથી પણ પળે પળે ભરતી થતી જતી હતી. મુલતાન મહમૂદ આ મામલો જોખને લ્યુપ્ત થતો હતો, એમ ધારીને કે જોઈએ અંગમ શો આવે છે. આખરે મુસલમાનોમાં એક જાનની નજાગાઈ આવવા લાગી, અને એવો ખ્યાલ આવવા લાગ્યો કે દુરમન મહમૂદની ફોજને કાપી નાખશે, અને ફરી ગઝના નજરે જોવાનું આપણા ભાગ્યમાં નહિ હોય સામાન્ય રીતે ફારસી તારીખોમાં લખવામાં આવ્યું છે કે મહમૂદે પોતાના મૃતિદે આપેલાં કપડાં પહેર્યાં અને ઘણી જ આજીવનપૂર્વક ખુદાની સામે માગું નમાવી ફતેહની

૧ દેશીય રાજાઓએ અમલ વનશીકુરને વેર ન કરી અલમ અવમ દિવાકાઓનો કમલો લઈ લાંચો હતો. એ ખાનદાન નામ છે.

૨ મુવનના મગિંદન નામ રોમ અબુલુકસન ખિત્રાની (ખુદાની રહમત તેમના ઉપર હશે) હવ, — ફરિશા

દુઆ માંગી; ત્યારપછી ઘોડા ઉપર સવાર થઈ ચોતાની ફોજમાં આવો ગયો. તેણે હિંમત આપવી શરૂ કરી. જહુધા તેણે ફોજને સમગ્રવી હશે કે ગઝના અહીંથી જહુ દૂર છે. મુજરાતની એક તરફ સમુદ્ર અને બીજી તરફ રણ છે. દુસ્મનોની ફોજ સામે બિનેલી છે. બે હાર થઈ તો તમે ક્યાં જગો અને તમને ક્યાં આશ્રય મળે એમ છે કે તેથી લડીને જીત આપવો કાર્ત્ત પણ રીતે જાહેર છે. દુકમાં મહમૂદની હતતા તથા તેણે આપેલી ધીરજથી લાગણામટ હુમલાએ લડાઈનો રંગ પડાડાવ્યો. ગઝનીની ફોજ આટલા દિવસ મહમૂદ સાથે લડી હતી તે આવે સમયે તેને ઊડી ક્યાં જઈ શકે ? તેમણે એવો તો જુસ્સા મધ હુમલો કર્યો કે બીમદેવની ફોજ તેનો સામનો કરી શકી નહિ અને પાંચ હજાર મરણને શરણ થયેલાને ઊડી એજો ભાગી ગયા. ગઝનીવી ફોજોને સંપૂર્ણ ફતેહ મળી. બીમદેવ અને ગઝન દેવશીલની

તો જ શોગ થઈ રહ્યો હતો. ટુંકમાં મહમદ ગઝનાવીએ કિસ્લાનો હદાપણુબરેલી રીતે બદોજસ્ત કર્યો. ત્યારપછી તે સોમનાથ મંદિર તરફ વળ્યો. મઝિની જુદી જુદી ધમારતો દેખતો બાળતો અને ખુદાનો આહાર માનતો મદિરના જે ભાગમાં સોમનાથની મૂર્તિ હતી તેમાં ગયો તેણે તેની અજબ અને હેરત પમાડે એવી શિકલ અને મૂર્ત બોઈ એક ગદા મૂર્તિના નાક ઉપર મારી જેથી નાક ભીડી ગયું. ત્યાં પછી તેણે તેને તોડી નાખવાનો હુકમ કર્યો ખાયારા પૂજનગે આ બોઈ ગભરાઈ ગયા અને અતિ આજીજી-પૂર્વક વિનંતિ કરી કે આ મૂર્તિને રહેવા દે તો એક મોટી રકમ શાહી ખજાના માટે આપીશ. વજીરોએ પણ સુલતાનને એ અરજ મજૂર કરવાની વલણ બતાવી, પરંતુ સુલતાને વિચાર કરીને ક્યું કે ‘હું મૂર્તિ વેચનાર બનવાને બદલે મૂર્તિ ભાંગનાર બનવાનું વધુ પસંદ કરું છું.’ આમ કહી મૂર્તિને એક બદા મારી તોડી નાખી. તે તૂટતાં તેમાંથી કીમતી પથ્થરો નીકળ્યા. આવાં અમલ્ય રત્નો અને ઝવેરાતની કીમત પૂજારીઓએ જે નજરાણું પેશ કર્યું તેના કરતાં કેટલાએ ગણી વધારે હતી. સુલતાને સોમનાથની મૂર્તિના ચાર હુકડા કર્યા. એક મક્કા અને એક મદીના મોકલ્યો અને બે હુકડા જામે મરિજદ ગઝનામાં અને દરબારેઆમમાસીદી પાસે રાખ્યા.^૧ આ સમયે ૩૦૦૦ મુસલમાનોના જનનની ખુવારી થઈ. જામેઉલ

૧. કસ્તિયાએ લખ્યું છે કે મૂર્તિના ભારોમાર વજન સોનું આપવાની હથેળ કરી હતી અને ખીજ લાતોએમા એ માટે “પુખ્ત સોનું” શબ્દો વાપર્યા છે. પરંતુ મહમદશાહ મંજેરેલીના કિસ્સામા “૪૨ લાખ” લખ્યું છે.

૨ મારો પોતાનો ખ્યાલ એવો છે કે હુકડા મક્કા અને મદીના મોકલવાનું કાલજુ ફક્ત તેના હરીફ ઉસ્માઈલી સલ્તનતની સત્તા એાળી કરવી અને પોતાનું બળ અને ફતેહોની જલ્દશક્તી અખ્યાસી ખલીફાના સત્તા અને પ્રસારમા રૂઢિ કરવાનું હતું, જેથી કરીને હરીફને ખબર પડે કે હિંદ, ઈસ્લમ અને ગુજરાતનો વિજેતા બનવાદના ખલીફાની હિમાયત નીચે છે.

તવારીખના આધારે તારીખે ફરિસ્તામાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે કે સોમનાથની આબુઆબુમાં એક જીલું મંદિર હતું, જ્યાં અધર મૂર્તિ હતી. તે બેઈ સુલતાન હેરતમંદ ચર્ચ બંધો; પરંતુ તે જમાનાના વિદ્વાનોને પૂછપરછ કરતાં માલુમ પડ્યું કે આસપાસની દીવાલો લોહચુંબકની છે અને એ મૂર્તિ લોહની છે, તેથી કુદરતી ખેંચાણને લઇને જમીન અને છતની વચ્ચે લટકી રહી છે. સુલતાને એક દીવાલ તોડી પાડવાનો હુકમ કર્યો. તેનો અમલ કરતાં વેંત મૂર્તિ જીંધી વળી ગઈ. મહમૂદ ગઝનવી સોમનાથના મામલાનો ફેંસલો કરી તથા લૂંટનો માલ^૧ લઈ બીમહેવનો મુકાબલો કરવાને ત્યાંથી જાવડ્યો. બીમહેવ તો મહાન જંગી તવારીખમાં મરજૂલ થયેલો હતો. સુલતાનના આ આગમનની ખબર પડતાં વેંત ગમરાઈને ત્યાંથી તે નાહો અને કંચકોટ (કચ્છના) કિલ્લામાં જઈ આશ્રય લીધો.^૨ મહમૂદે પણ તે

૧. ડોક્ટર લીખાને તેના પુસ્તક (હિંદની સંસ્કૃતિ)માં લૂંટના કલ્પ માલનો અંદાજ ૧૫ કરોડ નેટલો આપ્યો છે.

૨. ઇતિહાસકારોને આશ્ચર્ય થાય છે કે એ જગ્યા ક્યાં છે. ફરિસ્તાએ “ખંડલા” લખ્યું છે અને સોમનાથથી તેણું અંતર ૪૦ કોસ આપ્યું છે. નિરાતે અહમદીમાં નામ આપ્યું નથી, પરંતુ અંતર ૪૫ કોસ લખ્યું છે. યજ્ઞાખરા લોકો એ સ્થળ “ગંધાર” માને છે જે ભરૂચ પાસે હતું. કર્નલ બ્રીગ્સ “ગણદેવી”નો પત્તો આપે છે, જે સુરતથી ૨૫ માઈલ ઉપર છે. ડોક્ટર ખૂલર કચ્છમાં આવેલા કંચકોટનો હવાલો આપે છે. આપદી જે મૌરાજૂતા કિનારા ઉપર આવેલું છે તે તરફ પણ કેટલાકે હવાલો કર્યો છે. એલિફન્ટને લખ્યું છે કે અસલ “ગન્દાખા” છે. પરંતુ તે ક્યાં આવેલું છે તે ઘણામાં આબુ નથી. મારો પોતાનો અભિપ્રાય એવો છે કે કચ્છમાં આવેલું કંચકોટ જ ખરી જગ્યા છે અને એ જ મુજરાનમાં વંડુ પ્રમથુમા મરાહર છે. જેમકે તબકાતે અડખરી પૃ. ૨૨૧ માં ■ કે “પાળીમાંથી પસાર થઈ કચ્છ તરફથી કંત (કંચ) બાજુએ ગયો” આ ઉપરથી એમ માલુમ પડે છે કે કંત (કચકોટ) જગ્યા રણ વટાવી કચ્છ તરફ છે જે મજબૂત અને મુરકેલી ભર્યું સ્થળ છે. ફતેખી શાએરે એથી પણ વધારે તફસીલથી અને સાદરીતે લખ્યું છે.

તરફ જ પ્રયાણ કર્યું અને પૂંઠ પકડી તેના શિર ઉપર આવી બેઠી રહ્યો; પરંતુ તેની ચારે તરફ પાણી દેખી અટકી ગયો. અને કૂચી મારનારાઓ પાસેથી છાછગ પાણી વાળી જમ્યા જાણી લીધી. કૂચી મારનારાઓએ કહ્યું કે જો સમુદ્રમાં જરની સર થાય તો અત્યંત મહાન લય છે. સુવ્રતાને ત્રિશ્વિદ્યાદ કરી (ખુનનું નામ લઈ) થોડા ઉપર સમુદ્રમાં ઝપલાચ્યું. ત્યારપછી ફોળે પણ તેમજ કર્યું. થોડા જ સમયમાં ટાપુ મહમૂદની ફોળ થી ઘેરાઈ ગયો. લશ્કર સમગ્રેના જોરથી કિશ્ત્રામાં પહોંચ્યું અને કિશ્ત્રાની હરેક ચીજ વિજેતાના આસર ઉપર આધાર રાખી જણાઈ. પરંતુ મહમૂદ ગઝનવીના હાથમાં મકસદનુ મોની હાથ આવ્યું નહિ; અર્થાત ગુજરાતનો સમ્રાટ બીમદેવ જદાઝમાં બેસી પહેલેથી જ નારી છૂટ્યો હતો. સુવ્રતાન મહમૂદ ગઝનવી પોતાની ફોળ સાથે ત્યાંથી પાઠો કર્યો. ઈશ્લામી તારીખોમાંથી જાણવામાં નથી આવતું કે સોલંકી ખાનદાનનો રાજ બીમદેવ ત્યાંથી નારી કર્યા ગયો. ફરિશ્તાના એક વાક્ય ઉપરથી જો અનુમાન થઈ શકે છે કે તે આજ અને અજમેર તરફ ચાલ્યો ગયો. ત્યાં તે ફોળ તેવારીમાં મશગૂલ રહ્યો. સુવ્રતાન મહમૂદ ગઝનવી તે બેઠાથી પાઠો આવી સીધો “નહરવાલા” ગયો અને કેટલોક વખત ત્યાં રહ્યો. એક દિવસ શિકાર કરવા ગયો ત્યારે જોયું કે એક કૂતરાએ સસલા ઉપર હુમલો કર્યો ત્યારે તેણે પણ સામો હુમલો કર્યો. સુવ્રતાન અતિ હેરાતમંદ થઈ બોલ્યો કે આ આમોદવાની અસર છે. અને વરસાદની મોસમ

ત્યાં જ પસાર કરી. વર્ષાઋતુ દિવંગ્માનમાં ઉત્તમ છે. તે સમયની
લિલોતરી, તાઝગી, રંગમેરમી હોય, અને ફળો ભુગીયુગી જાતના
મેવાને લઈને એ મુઠ્ઠક એવો રમણીય અને છે કે સ્વર્ગ સાથે ગોતી
સરખામણી કરી ગેરવાજમી નથી. નહરવાલા (પાટણ) સરજરીને
નદીને કિનારે આણુ પરિતથી નીચેના ભાગમાં આવેલું છે તે ચોમાસાની
મોસમમાં લીલું ઝમ હોવાથી લાની જગા બહુ જ સુંદર હતી. મદમૂક
ગઝનીને જે જગ્યા અતિ પમદ પડી અને સસ્તનતના બે દિરસા
કરવાનો તેણે ઇરાદો કર્યો, જેથી તેને માગ્નુ પાયતખ્ત ગઝના
થાય જ્યાં પુવરાજ મસકેદ ગઝની હટમત કરે અને બીજા ભાગનું
પાયતખ્ત પાટણ (નહરવાલા) ગામી પોને ત્યાં ગદી દિંદેનો બદોયસ્ત

ઉપર દોડી આવે એ પણ સંભવિત હતું. ટૂંકમાં સુલતાન મહમૂદ ગઝનવીએ રાજ્યના ઉમરાવોને નમાલા લેઈ આ ક્ષાપણ બરેલો ધરાદો પડતો મૂક્યો અને ગઝના પાછા જવા વિશેની મસલત કરવા માંડી. પરંતુ આ જિતાયેલા પ્રદેશ (ગુજરાત)નો બદોબસ્ત ફેરી રીતે કરવો એ વિશેની મુરકેલી હતી. મત્રણા કર્યા બાદ એ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે એ જ મુલકના કેઈ લાયક શખ્સને હકૂમત સુપ્રત કરવામાં આવે, અને તે વાર્ષિક ખડણી બરતો રહે. કોઈએ દેવશીલ રાગનું નામ આગળ ક્યું, અને કહ્યું કે ‘જો તેમને બોલાવવામાં આવે તો ખુશીથી હાજર થાય અને તે દાલમાં મુલકના એક દિસ્સાનો રાજ્યકર્તા પણ છે.’ પાદશાહ એ વાતને સંમત ન થયો ત્યારે બીજો શખ્સ દેવશીલ નામનો એક મંદિરમાં રહેતો હતો તેનું નામ પેશ કરવામાં આવ્યું. તે રાજકુટુંબનો હતો. મુલતાન મહમૂદે તેને પસંદ કર્યો અને તેને બોલાવી ગુજરાતનો તાજ અર્પણ કરવામાં આવ્યો. ગુજરાતના રાજાએ કહ્યું કે મારા નામનો અન્ય દેવશીલ મારો દુશ્મન છે; [જો ન હોય તો તેને ગળ ન બનાવવામાં આવ્યો તેથી થશે] તેથી આપના મયા પછી તે મારી પાસેથી ફરીથી ગળ્ય છીનવી લેશે. અને અત્યારે મારી સલ્તનત એવી મજબૂત નથી કે તેનો સામનો કરી કૌતહ હાસિલ થાય. વળી મહમૂદને પણ એ વાત યાદ હતી કે સોમનાથની લડાઈમાં પોતે બીમદેવ સાથે લડવા માટે આવ્યો હતો; બીમદેવને દરાવી તેને ગુજરાતની બહાર કાઢી મૂક્યો હતો. હવે દેવશીલનો વારો હતો. ટૂંકમાં મહમૂદે એક ફોજ રવાના

૧. ઈલામી તારીખમાં દાબચલીમ નામ લખવામાં આવ્યું છે. પરંતુ બરેબરી રીતે તો એ શબ્દ દેવશીલ છે અને દક્ષિણી બાપાના નિયમ પ્રમાણે આખરનો મૂ “કારક” નિશ્ચિત માટે લખાયો છે તેથી એ શબ્દ “દેવશીલમ” થયો. અને અરબી બાપામાં તે દાબચલીમ થયું. એ નામ નથી પરંતુ ખિવાળ છે. તેનો અર્થ “જ્ઞાતી ૧૦૯” થાય છે, અરબી જિતાબોમાં રાજ દાબચલીમ સાથે બચદાસ હુસૈનનું નામ પણ આવે છે. એ શબ્દ અસલ “વેદપાળ” બાલકમાંથી છે.

કરી તેની સાથે લડાઈ કરી અને કામચાખી હાંસિલ કરી. રાજા દેવ-
શીલને ગિરફતાર કરી સુલતાન મહમૂદની આગળ લાવવામાં આવ્યો.
ગુજરાતના રાજાએ અરજ કરી કહ્યું કે આ મુસ્લિમો સાહી ખાનદાન-
ની ખૂનરેણ કરવાનો રિવાજ નથી,^૧ પરંતુ રાજાગાદી નીચે એક બોંયરામાં
એવાને પૂરી દેવામાં આવે છે, જ્યાં પોતાના ભોતે તે મરી
જાય છે. હાલમાં તો કાઈ બોંયરું નથી તેથી આપ એને સાથે ગઝના
લઈ જાઓ. હું બોંયરુ તૈયાર કરાવી રહીશ ત્યારે આપ તેને અહીં
મોકલી આપજો. તેથી મહમૂદ તેને ગઝના પોતાની સાથે લઈ ગયો,
બોંયરું તૈયાર થયું ત્યારે એકચ્ચી ગયો અને દેવશીલને સાથે લઈ
આવ્યો. “નહરવાલા” નજીક આવ્યો ત્યારે ગુજરાતનો રાજા બાદ-
શાહી હાક તથા બપકા સાથે બહાર આવ્યો. સખ્ત ગરમી પડતી
હોવાથી એક ઝાડ નીચે લાલ રૂમાલ મોં ઉપર નાખી તે સૂઈ ગયો.
એક શિકારી જનવરે તેને એક ગોત્તનો દુકડો સમજી નહોર
માર્ગે તેથી તેની આંખને નુકસાન પહોંચ્યું. મુસ્લિમો દરૂર
ગોવો હતો કે આંધળો રાખસ રાજા થઈ શકે નહિ. તે મુજબ
પહેલો દેવશીલ જે ગઝનાથી કેદી તરીકે આવ્યો હતો તેને
સેકાએ રાજા તરીકે નીમ્યો અને દેવશીલ સંન્યાસી આંધળો
થઈ ગયો હતો તેને કેદ કરી રાજા દેવશીલ માટે^૧ બનાવેલા બોંયરામાં
જ પૂર્યો. આ કહાણી સામન્ય રીતે ફારસી તારીખે માં છે, અને
બહુધા રાઝખુસ્સકા પહેલી કિતાબ છે જેમાં એ આધાર આપ્યા
વગર જ લખવામાં આવી છે. તેના રચનારે તે એક દિસાલામાં
લેઈ હતી. કાઈ અરખી તેમ જ ગુજરાતી ઇતિહાસમાંથી એ વાત
વિશે કાઈ અનુમોદન મળતું નથી. ગમે તેમ હોય પણ જે

૧. એ કાઈ અજબ વાત નથી. રજપુતાનામાં પણ એ દરૂર હતો.
હિંદના મોગલ પરશાહો. જ્યારે કાઈ સાદી ખાનદાનના સખસને એકદમ
મારવાનું ન હોય ત્યારે તેઓ તેને કાઈ મજબૂત કિલ્લામાં પૂરી અરીસું
તરવ પિવડાવતા જેથી ધીમે ધીમે અધમૂઓ થઈ મરી જાય.

એ દિરસાનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો એને ફક્ત નીચે પ્રમાણે જ મૂકી શકાય, કે દેવશીલ ક્યાં તો બીમદેવનો કાકા દુર્લભસેન છે અથવા તો તેનો બાપ નાગરાજ જે. આ ખાનદાનના આ જ બે રાખસો છે જે રાજ છોડી વનવાસી થયા હતા. પરંતુ બીજા દેવશીલની સાથેના ધર્ષણનો દિરસો આને લાગતો વગરનો નથી તેથી કમમાં-કમ એટલું માનવું પડ્યું કે શાહી ખાનદાનનો કાંઈ બીજો શાહઝાદો પણ મુઢકના ઝાંઘ એક દિરસાની માલિકી ધરાવતો હતો, જેની પામે મુઢક છીનવી લેવાની તાકત હતી. પરંતુ હાલના સંશોધન મુજબ ગુજર કામની એક શાખા વઘ્વબીની હતી, તે બાવનગર પાસે વઘ્વબીપુર વસાવી ત્યાં રાજ કરતી હતી. તેઓ ત્રણ સદી પર્વત મદૂમત કરતા રહ્યા. એ ખાનદાનના આખરી ૭ રાજાઓને શીલાનિય કહેવામાં આવે છે. એ સમ્પત્તિ દુના થતાં તે ખાનદાનોના શાહઝાદાઓએ મુઢકના નાના નાના દિરસાનો કબજો વર્ષ લીધો હતો. તેઓ ગુજરાતના તાકતવર રાજાઓને ખંડણી ભરતા હતા. સુલતાન મહમૂદ ગઝનીની સમયમાં તે ખાનદાનોએ એક રાજા હતો તેની મદૂમતની હદ ફક્ત પ્રભાસપાટણના ઇલાકા પર્વત હતી, તેને મદૂમદે તાજ અર્પણ કર્યો હતો. બહુધા શીલાનિય દેવશલીમ, દાગશલીમ અને દેવશીલ એક જ પુરુષને માટે બણાય છે. કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે ગુજરાતનો બંદોબસ્ત ક્યાં પછી મહમૂદે પાછા જવાનો ઇરાદો કર્યો, પરંતુ જેવું અહીં આવવું મુશ્કેલ હતું તેવું જ પાછા ફરવું પણ અતિ મુશ્કેલ હતું. સુલતાન મહમૂદ ગઝનીએ અગિ દુરદેશી વાપરી સિધનો રસ્તો ઇખ્તિયાર કર્યો. તે કઠ્ઠનું રણ ઝોળાંગી સિધ પડ્યું. તેણે રાહજરી માટે એક બોમિયો સાથે રાખ્યો હતો તેણે ગાણી બોમને તેને બુલાવામાં નાખ્યો અને ફાજને રોવાં રણ અને મેદાનમાં વર્ષ ગયો કે ત્યાં ગાઉએ મુઢી પાણીનું નામ કે નિશાન ન હતું. પાણી વિશે પૂછતાં બોમિયાએ કહ્યું

કે “અમે સોમનાથના પૂજારી છીએ, અરે બંદે યાત્રક છીએ, હું જાણી લેઈને તમને એવી જગ્યાએ લાવ્યો છું કે જ્યાં તમે પાણી વગર મરી જશો.” એ સાંભળી તેને કંટાળ કરવાનો હુકમ કર્યો, અને મહમૂદે પોતે બેકાબૂ ચર્ધ ખુદાની આગળ સિજદામાં માથું નમાવ્યું અને મુક્તિની દુઆ સાફ ફિઝવી માગી. રાત્રિ ખતમ થવાનો સમય હતો તેથી પરાધિયાની રાસનીથી ખરા રસ્તાનો પત્તો લાગ્યો હતો. પાણીની તલાશ કરવાનો હુકમ આપવામાં આવ્યો ત્યારે દૂરથી કેટલાંક જળચર પક્ષીઓ નજરે પડ્યાં, આથી પાણી હતો એવી કદપના કરવામાં આવી; અને એ અટકળ સાચી પડી. તેઓ એક ઝરા પાસે પહોંચ્યા અને તમામ ફાળે પાણી પી તરસ મટાડી ખુદાનો આભાર માન્યો. એક બીજી એવી વાત છે કે મહમૂદ સોમનાથથી કચ્છના રણમાં પહોંચ્યો ત્યારે તેનો ભોમિયો લિંદુ હતો તે તેને દૂર પર્યંત રણમાં લઈ ગયો. ત્યારે કોર્ન વગુનુ નામ નિહાન ન મળ્યું ત્યારે તેને પૂછી લેયું. તેણે કહ્યું કે ‘અમને રાગ્યો પુત્રક ધનામ અને બક્ષિસ આપી ફક્ત આટલા જ માટે રવાના કર્યા છે કે જેથી તમને આ રણમાં લાવવામાં આવે, તે પ્રમાણે મેં એ દરજ અદા કરી. હવે તમારામાંથી એકે આદમી જીવતો અને સલામત જઈ શકે નહિ, અને મારા વિગે તો જે તમો ચાહો તે કરવાનો તમને ઇમ્તિયાર છે.’ તે જ સમયે કેટલાંક બતક બિજાં નજરે પડ્યાં. વશકરનાં માણસોએ તેની પછવાડે ઘોડા મારી મૂક્યા અને ચાલતાં ચાલતાં આખરે પાણીના એક કિનારા ઉપર પહોંચ્યા. ત્યાંથી એક ગામ નજરે પડ્યું. ત્યાં એ આદમી મળ્યો તેને રસ્તો પૂછ્યો. તેણે કહ્યું કે હું તો જાણતો નથી, પરંતુ આ ગામમાં એક છુટ્ટો રહે છે, તે કહી શકે છે. તેથી ઘોડા ઉપર સવાર કરીને તેને વૃદ્ધ પાસે લઈ ગયા. તેણે કહ્યું કે, એક વખતે એક માણસને મેં આ પાણી ઝોળાંનીને જતો જોયો હતો તે સિવાય ફરીથી મેં કાંઈ ને જોયો નથી, તેથી મારામાં તાકત હોત

અને ત્યાંસુધી પહોંચી શકતો હોત તો તમને બતાવી દેત. મદમદે તેને ઘોડા ઉપર સવાર કરી આગળ ચાલવાનો હુકમ કર્યો તે પછી તેની રાહબરીથી તે તે મુકામ ઉપર પહોંચ્યો. પરંતુ કાર્પ ટેકાણે ઘાટ નજરે ન પડ્યો. કેટલાક આદમીઓ પાસેથી પાણી વિશે પૂછપરછ કરાવી, પરંતુ કાર્પપણુ ટેકાણે બિતરી ચકાવ એવું માલુમ ન પડ્યું આખરે તે જ જગાએ પાદચાહ ખુદને બરાંબે પોતાના ઘોડાને ઝપલાવી બહાર નીકળી આવ્યો. તેનું લશ્કર પણ તેની પાછળ ભયભીત થયા વગર પાર બિતરી ગયું.^૧ પરંતુ ખચીત જ છે કે એક રાત અને દિવસમાં પાણી નહિ મળવાથી ફોજની હાલત ખરાબ થઈ ગઈ હશે કેટલાંએ આદમીઓએ ખીજી દુનિયાનો રસ્તો પકડ્યો હશે અને કેટલાકે ઘણી આફતો વેડી મુક્તિ મેળવી હશે. ટૂંકમાં ઘણી મુસીબતો ઉડાવીને એ લોકો સિંધ થઈ મુઘલતાન પહોંચ્યા અને ત્યાંથી ઈ સ. ૧૦૨૭ (હિ. સ. ૪૧૭) માં ગઝના પહોંચ્યા અને કીમતી બક્ષિસો સાથે સુવતાને ફતેહના સમાચાર ખલીફા અલકાદિર ખિદરાહ અબ્બાસીને બગદાદમાં પહોંચાડ્યા. એ ખુદાને પ્રમંત્રે ખલીફાએ એટલો મહાન જલસો કર્યો કે બધે તેણે પોતે જ એ ફતેહ હાંસિલ કરી હોય.^૨ એ સમય પહેલાં એની શાહઆદમી દરમિયાન તેને સામાની બાદચાહે મૈકુદ્દૌલાનો ખિતાબ આપ્યો હતો. હવે ગઝનાના તખ્ત ઉપર બેઠો ત્યારે તેને ખલીફાએ “અમીનુલ મિલકત, યમીનુદ્દૌલા”નો ખિતાબ આપ્યો. ગુજરાતની ફતેહ બાદ ખલીફાએ “હલફુદ દૌલતે વલઘરિલામ”નો ખિતાબ^૩ ખુરાસાન, હિંદુસ્તાન,

૧. નવમે ઉત્તરદિકાયાત આરી, પ ૧૨૬ માર્ચ મુસન્નિરીન હસ્તાલિખિત.

૨. ફરિશ્ત બા ૧, નવખરિયોર

૩. ખલિકાના એ બક્ષિસો અને ખિતાબોથી માતા એ અમિપ્રાયને અનુમોદન મળે છે કે એમની મારફત પૂર્વમાં સત્તા કાયમ કરવાનો ઇરાદો હતો; વળી હરીફ ઇસ્માલીઓ ઉપર પોતાની બેઠવા બહાર કરવાનો પણ ખ્યાલ હતો.

નીમરોઝ (સિસ્તાન) અને ખારઝમ (જે હાલમાં ખીવા નામે ઓળખાય છે)ના અમીરપદની સનદ સાથે અર્પણ કર્યો. મહમૂદ પહેલો જ ગાળ્યકર્તા હતો કે જેના નામની સાથે “ સુલતાન ” શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો તેની પહેલાં બધા અમીર કહેવાતા હતા.

રાગ જીમદેવ અને અજમેર વચ્ચે જંગ્યાના રાગઓ એક સાથે દૃઢ અને શાંતિથી મહમૂદના પાછા ફરવાની રાહ જોતા હતા, જેથી કરીને એક વખત ફરતી કિંમત અજમાવી જુએ, પરંતુ મહમૂદને એ ઠીક લાગ્યું નહિ. મહમૂદની ફોજ આમ પણ થોડી જ રહી ગઈ હતી, ને વળી હારી જાય તો લૂંટનો માલ હાથથી જતો રહે એવો પણ તેને ડર હતો. આ લોકો એમને એમ રાહ જોતા જ રહ્યાં અને મહમૂદ તો સિંધ પહોંચી ગયો. જીમદેવને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે એક ફોજ તૈયાર કરી, અલ્પહીલવાડ પાસે તે પહોંચ્યો અને દેવશીલ પાસેથી રાજન પાછું લઈ લીધું. જીમદેવ ગુજરાતનો કબજો પાછો હાંસિય કરી તમામ બદ્દીગસ્તમાં મશગૂલ થયો. ત્યારે મોમનાથની પણ મરામત કરાવી અને અસલ જંગ્યા ઉપર પધ્ધરની મૂર્તિની પધ્ધરામણી કરી. બહુધા આ બનાવ ઇ. સ. ૧૦૨૮ (હિ. સ. ૪૧૮)નો છે. સિદ્ધરાજની મા મીનલહેરી એક વખત સોમનાથ તીર્થ કરવા જતી હતી ત્યારે લોકોને પાછા આવતાં જોઈ તેમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું, ત્યારે જત્રાણુઓએ વેરાનું કારણ બતાવ્યું, ત્યારે તેની સિફારિશથી ૭૨ લાખનો વેરા માફ કરવામાં આવ્યો. ત્યાર પછી તે પણ સોમનાથની જત્રા માટે ગઈ અને ખરેખર લાખો રૂપિયા નજરાણા રૂપે મંદિરમાં ચૂક્યા હશે.

૧ તમામ ઇલિહાસકારો આ પ્રમાણે બ્યાન કરે છે પરંતુ સિયરક મુતઅખ્ખરીનના રચનારે કોઈ આધારે લખ્યું છે કે પાછા ફરતાં રાત્ર મજદેવે થડી ઉપડીને તમામ લૂંટનો માલ પાછો મેળવ્યો અને ફોજ ખરાબ રિયતિમાં બચના પહેાચી. વારીએ સોરઠ નો રચનાર દીવાન રહુમડજી પણ આધાર સહિત એ જ પ્રમાણે લખે છે. તમામ ઇસ્લામી ઇલિહાસકારોએ તેની વિરુદ્ધ લખ્યું છે.

ત્યાં પત્રી સિદ્ધગજ (અસન હિ સ ૫૩૮—ઈ. સ. ૧૧૪૩) પશુ શાનોગોકત સામે ગયો અને કીમતી જણિયો મદિગમા નજ-રાણા રૂપે અર્પણ કરી સિદ્ધગજના વારસ કુમારપાત્રે (અસન હિ સ ૫૭૦—ઈ. સ. ૧૧૭૪) જૈન ધર્મનો રીત કર્યો હતો તેણે પશુ પોતાની તખ્તનલીની બાદ સોમનાથની કાશી ખિદમત કરી હતી, તેણે મદિગની જગ્યાની મરામત કરાવી અને ત્યારપછી તેની ઉન્નતિ કરામાં સારો હિન્સો લીધો.

એ પ્રખ્યાત રાજાઓની મહત્વાકાંક્ષાને નતીને એ આપ્યો કે મદમ ની ચકાઈની અમર વિનુન જુઆઈ ગઈ અને સોમનાથ ફરીની પોતાની સાચી શાનોગોકત સામે "સોમનાથ" બની ગયું જેમકે ભદ્રાવી માતાનો સિનાયેષ (હિ સ ૫૬૫—ઈ. સ. ૧૧૬૮—વિ સ ૧૦૨)નો નીચો છે તેમા આ સહેતી જે તારીફ કરવામા આવી છે તે ઉપરથી માલુમ પડે છે કે તે વખતે એ સહેર કેટલું શાનદાર થઈ ગયું હતું અને લોકના નિર્મા તે માટે કેટલો મહત્તા હતી મજદૂર લખાણ નીચે મુજબ છે —

"આ સહેર આવમનો અહેરે અને દુનિયાનુ આશ્રય છે તે માન અને દોનતનો ખાતનો અને મહાનેની ખામ મહેરાનીતું કેન્દ્ર છે અત પર્વત અમાવલ અમરાનાદ વરયા પત્રી એની સાથે જોડાયુ તે એક કેન્દ્રિત અને વેળાગી જગ્યા હતી ત્યાં મુસામાનોની મોગી વળી હતી" એક મન્દિર ઉપરના શિલાલેખમાં છે કે આ મન્દિર હિ સ ૪૪૫ના રમીજિ અગલાની ૧૪ મી તારીખની બનાવેલી છે. હાલમા જમાનપુરમા "કાચ"ની મન્દિરમા આ શિલાલેખ છે, પરંતુ વિદ્વાનો એ તરફ સમજથી લુગે છે કારણ કે "આ લેખ પુગલો છે"ના અક્ષરો નવા છે

જોગતાનમાં હરેત સાદી લીગઝી જે વાત લખી છે તે ઉપરથી માલુમ પડે છે કે તે સોમનાથ પશુ આ ચા હતા ૫૭ તે વિને કાઈ ચોક્કસ તારીખ જણવાની મળી નથી શેષ સાદીનાં

અવસાનની સાલ ઈ. સ. ૧૨૯૧ - હિ. સ. ૬૯૧ માનવામાં આવે છે. જો તેમની ઉપર ૧૨૦ વર્ષની કબૂલ કરવામાં આવે (જો મારા અભિપ્રાય મુજબ કંઈ જોડું નથી અને ગેરવાજ્જી પણ નથી, કારણકે દુનિયામાં એ ઉમરના ઘણા માણસો થયા છે) એટલે તેમના જન્મની સાલ હિ. સ. ૫૭૧ - ઈ. સ. ૧૧૭૫ હશે. તે સમયે અજયપાળ સોલંકી ગળ્ય કગતો હતો. મજ્જૂર શેખ સાંદ ઝંગીની હકૂમતના જમાનામાં પોતાના વતનથી નીકળ્યા હતા અને અશુભકની હકૂમતના શરૂઆતના સમયમાં પોતાને વતન ગયા ન હતા. તેમની સફરનો સમય પણ એ જ હતો. સાંદ ઝંગીનું અવસાન ઈ. સ. ૧૨૨૬ (હિ. સ. ૬૨૭)માં થઈ હતી, એ સમય ઈ. સ. ૧૧૭૬ (હિ. સ. ૫૭૫) થી ઈ. સ. ૧૨૪૨ (હિ. સ. ૬૪૦) વર્ષતો બીમરેવ બીજ સોલંકીનો હતો. તેનો સમય અતિ ફિતૂર દંગાનો રહ્યો. પ્રથમ તો ચૌદાણાએ ગુજરાત ઉપર હુમલો કરી મુઘલમાં અસાતે પેદા કરી હતી. તે પછી ત્રિહીના કુબુનીએ એ વખતે ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરી તેનો કબજો લીધો તે પછી તામાના હાથેએ બગવો કરી મુઘલના ભુલ ભુલ બાગ ઉપર કબજો કર્યો. તેઓમાં સૌથી વધારે બગવાન ખાનગન બહુધા વારેલાનું હતું દ્વંડમાં એ જમાનો અધા-ધુધી અને નાનાં નાના વડે આગેલા રાજ્યોનો હતો. એ સમયે સાંદીનું સોમનાથમાં આગમન થયું હતું. જેમકે એ વાત તે ખુદ નીચે

શા માટે આટલાં બધાં ફિદા છે? અને તેની હાજરીમાં મેં એ મૂર્તિની ઘણી નિંદા કરી. બાહ્યે મંદિરના પૂજારીઓને આ વાતની ખબર આપી સૌએ આવી મને ઘેરી લીધો. મેં સુલેહશાંતિથી તેમને કહ્યું કે 'મે કંઈ પણ વાત અનાસ્થાથી નથી કરી. હું પોતે એ મૂર્તિ ઉપર ફિદા છું પરંતુ હું અન્યથો છું અને જાની વાતથી વાકેફ નથી તેથી તેના વિશેની હકીકત જાણવા કરવા માગું છું, જેથી કરીને સમજી બૂજીને એની પૂજા કરું.' તેમને એ વાત પસંદ પડી અને કહ્યું કે 'આજની રાત તું મંદિરમાં રહે; તને ખરી વસ્તુ-સ્થિતિ માલૂમ પડશે.' હું તમામ રાત ત્યાં જ રહ્યો. પરાંદિયે ત્યાંનાં રહેતાં પુરોએ અને સ્ત્રીઓ જમા થયાં. એ મૂર્તિએ પોતાના હાથ જિંચા કર્યા, જેમકે કોઈ દુઆ માંગતું હોય. એ જોતાં વેંત સૌએ જ્યજ્યકારનો પોકાર કર્યો. જ્યારે બધા ચાલ્યા ત્યાં ત્યારે બાહ્યે હસતાં હસતાં મને કહ્યું: 'કેમ, હવે તો કોઈ જાતની શંકા રહી નથી ને?' મેં બહારથી રેવાનો ડોળ કર્યો અને મારા સવાલ માટે મેં શરમિદગી જાહેર કરી. સર્વ બાહ્યોએ મારા તરફ દયા દર્શાવી. અંતે માંગે હાથ પકડીને તે મૂર્તિની સામે લઈ ગયા. મેં મૂર્તિના હાથ ઉપર ચુંગન કર્યું અને જાહેરમાં થોડાક દિવસ માટે હું બાહ્ય જાઓ. કેટલાક દિવસ પછી મારામાં વિશ્વાસ વધ્યો. એક રાત્રે સર્વ જતા રહ્યા ત્યારે મેં મંદિરનો દરવાજો બંધ કર્યો અને મૂર્તિના તખ્ત નજીક જઈ નિરીક્ષણ કર્યું ત્યાં એક પડો મારી નજરે પડ્યો. તેની પાછળ એક પૂજારી ધુપાર્ધને ખેડો હતો તેના હાથમાં એક રસી હતી. એમ માલૂમ પડ્યું કે તે એ રસીને ખેંચે છે ત્યારે સત્વર એ મૂર્તિના હાથ જિંચા ચાલે છે. એને જ આમ જનતા ચમત્કાર સમજે છે. એ પૂજારીએ જ્યારે જોયું કે જાની વાત ઉઘાડી થઈ ગઈ ત્યારે તે શરમાઈને ત્યાંથી નાસી છૂટ્યો. હું પણ તેની પછવાડે દોડ્યો અને તેને પકડી મરાવી નાખે એ દરમિયાન એને પકડી એક કૂવામાં નાખ્યો; તે પછી હું ત્યાંથી એકદમ બાગી નીકળ્યો.

અને હિંદમાં^૧ થઈ યમનને રસ્તે હિમ્મત^૨ પહોંચ્યો. ”

માનનીય ઉસ્તાદ અલ્લામા શિખ્લીએ એ જનાવ ઉપર ટીકા કરી વર્ણનમાંની ભૂલ સાબિત કરવાની કોશિશ કરી છે. તેઓ લખે છે કે બનાવોના વર્ણનમાં સામાન્ય રીતે નીચેની ભૂલો છે :

૧. મૂર્તિને હાથોદાંતની બનાવેલી કહી છે. હાથોદાંતને હિંદુઓ એવો પવિત્ર ગણતા નથી તેથી તેની મૂર્તિ બનાવી શકે નહિ.

૨. બ્રાહ્મણ વિશે લખવામાં આવ્યું છે કે તેઓ પાંચિન્દ પદતા હતા. ખરી વાત એ છે કે પાંચિન્દ હિંદુઓની કિતાબ નથી, બલકે પારસીઓની છે.

૩. બ્રાહ્મણોને ફેટલીક જગ્યાએ ગધ (આતશ પૂજનારા) અને ફેટલીક જગ્યાએ મત્રાન કહેવામાં આવ્યા છે. મત્રાન ખ્રિસ્તી પાદરીઓને કહેવામાં આવે છે.

૪. મત્રાનને ફરીથી આઝર(આતશ)પરસ્ત કહ્યા છે તે પણ ભૂલ છે.

૫. શેખ ગમે તેટલી મૂર્તિની પૂજા કરે, પરંતુ એ તો અમુલ્યવિત જ હતું કે એક આવા મહાન મંદિરમાં તેને તમામ બ્રાહ્મણ અને પૂજારી એકલો છોડી બહાર ચાલ્યા જાય, જેથી તેને એવો મોઝો મળી જાય કે જેમ ચાહે તેમ કરે.”

સપત્ત્યા અને કોઈ બનાવ વિશે કંઈ લખી લીધું. ઘણાંજ અંગ્રેજ મુસાફરો વિશેની પણ એ જ હાલત છે કે તેઓ હિંદુસ્તાનમાં ત્રણ ચાર દિવસ રહી સફરનામાં વળે છે તે વાંચી હિંદુસ્તાનના લોકોને વિચાર કરવો પડે કે એ ક્યા મુશ્કેલી કલાણી હશે.^૧

અહલામા શિખ્લીનું ખ્યાન અમુક અશે ગિલકુલ સત્ય છે, પરંતુ ખાસ કરીને એ બનાવમાં સંશોધનથી સુચારુ કરવાની ગૂંમઠશિ રહે છે.

૧. પ્રથમ તો હિંદુઓ હાથીદાંતને હરામ સમજે છે એ વાત ખરી વસ્તુનિયતિની વિરુદ્ધ છે; તમામ હાથકાંમાં હાથીદાંતને જ પાક હોવાનો દરજ્જો મળેલો છે. તેની મૂર્તિ બનાવવામાં આવે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ બરકત માટે (નાનાં નાનાં) મંદિરો તૈયાર કરવામાં આવે છે ગુજરાતના કેટલાંકે રાજાઓ શિકાર માટે નીકળતા ત્યારે હાથીદાંતની મૂર્તિઓ અને નાનાં મંદિરો સાથે રાખતા હતા. અને તે ઉપરાંત એ પણ છે કે એ મુશ્કેલી (ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર)માં સ્ત્રીઓ માટે લગ્ન પ્રસંગે હાથીદાંતની ચૂડી પહેરવી જરૂરી છે. હાલમાં પણ કાશીના એક મંદિરમાં હાથીદાંતની મૂર્તિ છે.

૨.૩.૪. બાકીની ત્રણ બાબત માટે એક જ જવાબ છે. અર્થાત્ એ વાત સત્ય છે કે ગેરમુશ્કેલી હોવાથી વસ્તુઓનાં ચોક્કસ નામ સમજવામાં ગેરસમજ થઈ હોય અને પોતાના મુશ્કેલી લોકોને સમજાવવા માટે ઈરાનના શબ્દો લોકો આજ્ઞાનીથી સમજી શકે તેમનો જ ઉપયોગ કર્યો. આવા દાખલાઓ પરદેશમાં જવાથી આવજ પણ નજરે પડે છે. એક હિંદી મુસવ્વમાન ચીન કે બર્મા ગય છે તો વગર વિચારે શરૂઆતમાં તેમનાં પ્રાર્થનાનાં સ્થળને મંદિર અને પૂજારીને પ્રાહ્મણ કહી દે છે અને જ્યારે દોરતો સાથે કદી વાતમાં ઝિતરે છે ત્યારે તેમને જલ્દી સમજાવવાના ખ્યાલ ૧ તેમનાં ખામ નામો હોવા છતાં એ જ મંદિર અને પ્રાહ્મણના શબ્દોનો ઉપયોગ કરે છે.

મારી ધારણા મુજબ આંદીએ એમ જ ક્યું છે. અને એ વાત તો સાફ સાફ જાહેર છે કે જેમ પારસી આતશ સગાની જિન્દગી અવેશ્તા પડે છે તે જ પ્રમાણે હિંદુઓ દેવતા સગાવી હવન કરે છે અને સ્ત્રોક લાવે છે. હજરત સાંદીએ એ જ પ્રમાણે જોયું અને પારસીઓમાં વપરાતા શબ્દોથી પોતાના મુઠ્ઠના લોકોને સમજાવ્યું.

૫. માં જે વાત કહેવામાં આવી છે તે ગત્રનીનું કાગ્યુ એ છે કે એ શાનોશોકતાર મન્દિરાણું વાક્ય બહુધા સોમનાથના સંનધમાં જ લખવામાં આવ્યું છે. અને એ સોમનાથ મારી ધારણા પ્રમાણે તે જ સોમનાથ છે જેનો ઉદ્યેખ આમ ફાગસી તારીખોમાં છે. પરંતુ એ વાત યાદ રાખવા લાયક છે કે સોમનાથનો ઉદ્યેખ સામાન્ય ફારસી છતિદામોમાં આવે છે તેનો અર્થ ધણું કરીને મહમ્મદ ગઝનવીએ ચકાઈ કરેલું સોમનાથ જ છે. નહિ તો સોમનાથ શહેર જેને સામાન્ય રીતે “સોમનાથ પાટલ” કહેવામાં આવે છે તેમાં ધણું મંદિરો હતાં, તેથી એ પણ અતિ સંભવિત છે કે સોમનાથ શહેરમાંના કોઈ બીજા મંદિર વિશે સાંદીએ લખ્યું હશે અને ગઝનવીમાં બ્યાન કરેલું હોવાથી વધારે તકસીલથી ન લખ્યું

શક્યા નહિ હોય. પરંતુ હકીકત એ છે કે જે મંદિર વિગે સા'દીએ લખ્યું છે તે મહમૂદ ગઝનવીએ તોડેલું શાનદાર મંદિર ન હતું પરંતુ સોમનાથ સહેરના કાઠની બહાર એક મંદિર હતું, જે દાલમાં ઊંચી જગ્યાએ આવેલું છે. આજ પર્વત (૧૯૪૯ સુધી) મુમલમાનોમાં રોખનુ મંદિર મશહૂર છે. કેટલાક સમયથી સરજ દેવતાના નામથી એ મંદિરને પ્રખ્યાત કરી આબાદ કરવાની કાલિશ કરવામાં આવી કે, છતાં પણ આજ પર્વત તે વેરાન છે. એની ગાસપાસ અને આગળ જોવાથી માલૂમ પડે છે કે તેની આનાદીના સમયે પણ એ કંઈ શાનદાર મંદિર ન હશે, પરંતુ એક મધ્યમ પ્રકારનું હશે જેમાં આવી જાતનો મનાવ બનવો કલ્પનાની બહારની વાત નથી.

બીમદેવની હારનાં કારણો

બહારથી તો આશ્ચર્ય લાગે છે કે બીમદેવ જેવો બળવાન રાજા જેણે સિંધના રાગને ગિરફતાર કર્યો હતો જેણે પોતાની ફોજ તાકતથી ઉજ્જનને પાયમાલ કર્યું હતું, અને જેનો સિપાહસાક્ષાર પણ એક મલહૂર ચોકી હતો તેણે કેવી રીતે હાર ખાધી. તે ઉપર વિચાર કરવાથી નીચેનાં કારણો જણાય છે :

(૧) મહમૂદ અજમેર પહોંચ્યો અને બીમદેવને તેની ખબર થઈ ત્યારે તેને ખિલકુલ ખ્યાલ પણ ન હતો કે આ બક્ષા એકાએક મારા માથા ઉપર આવશે. તે એમ ધારતો હતો કે મહમૂદ અજમેર જીતી લૂંટતો માલ સાથે લઈ ગઝના પાછો જશે. પરંતુ અચાનક તુકી ઘોડાની ખરીનો અવાજ કાનમાં લાગલાગટ અચડાયો. એ સમયે બીમદેવ ખિલકુલ તૈયાર ન હતો, તેથી સમય કમ હોવાથી અસાધારણ રીતે જંગ ખેડવા માટે સજ્જ થઈ શક્યો નહિ; ન છૂલે

રહ્યો હશે. આવી સ્થિતિમાં બીમદેવે જે ફોજ તૈયાર કરી હશે તે ખરેખર નવા સિપાઈઓની ભરતીથી ભીભી કરી હશે પરંતુ ગઝનવી ફોજમાં તુર્કસ્તાનના અનુભવી મહાન અમલદારો ઉપરાંત પદાડી લોકો હતા જેનું દિનરાતનું કામ લડાઈ લડવાનું હતું. અને તે કામ આજ પર્યંત હજાર વર્ષ ગુજ્યાં હોવા છતાં પણ જેવી પહેલાં હતી તેવી જ લડાયક છે.

(૩) ગઝનવીની ફોજમાં જુદી જુદી જાતના લોકો જેવા કે અરબો, તુર્કો, અફઘાનો અને હિંદુઓ હતા,^૧ પરંતુ સર્વે એક ઝંડા અને એક અમલદારના હાથ નીચે ખરા દિલથી કામ કરતા હતા. પરંતુ બીમદેવ પાસે ફક્ત એની જ ફોજ હતી, બાકીની ફોજ ખીમ્મઓના હાથ નીચે હતી. તેઓ ઘણું કરીને આસપાસના ઠાકિરો કે નાના નાના દરજ્જાના રાજાઓ હતા. તે ઉપરાંત બીમદેવનો સંબંધ પાડોશની સસ્તનતો સાથે કંઈ સારો ન હતો. જુદેલખંડ, સિંધ, હિન્દુસ્તાન, અજમેર, કાશી વગેરેના રાજાઓએ એ જ કારણથી તેને કંઈ પણ મદદ આપી નહિ. અને એ જ કુસંપથી ધર વેરાન

કર્ચુ. અફસોસનો વાત એ છે કે આ હિંદુસ્તાનનો પુરાણી ચાલ છે જેને લઈને હંમેશાં પરદેશીઓ ફતેહમંદ થયા છે. હિંદુસ્તાનમાં જે અમુર હમ્મર વર્ષ પહેલાં કામ કરી રહ્યો હતો તે આ જ પણ કરી રહ્યો છે. હું ઇચ્છું છું કે હિંદુસ્તાન આ બાબત સમજે!

(૪) મુસલમાનો ચારસો સાલથી હિંદુસ્તાન, અફઘાનિસ્તાન, તુર્કસ્તાન, ઈરાન, સિરિયા, અરબસ્તાન, મિસર, આફ્રિકા અને યુરોપ ઉપર ચડાઈઓ કરી ચૂક્યા હતા, તે કારણથી તેમની પામે દરેક મુશ્કેલી વપરાતાં શસ્ત્રો મોજૂદ હશે. જેમકે નખતેલ વિશે હિંદીઓને વિશ્વકુલ ખબર નથી; આવી જાતનાં બીજાં હથિયારો જેવાં કે મંજનીક વગેરે એવાં હતાં કે જે હિંદીઓના ઉપયોગમાં કદી આપ્યાં નહતાં. મહાભારતના જંગમાં જે જે શસ્ત્રોનાં નામો આપ્યાં છે તે બેશક હેરાત પમાડે તેવાં છે; પરંતુ પાંચમી સદી હિજરીમાં પણ એ તમામ હથિયારો મોજૂદ હતાં અથવા તો તેના ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો કે નહિ તેની ખાતરી માટે મારી

પાસે કાર્જ સામિતી નથી. તેથી એમ કહી શકાય છે કે ગઝનવી ફાજની ફતેહ સમયે એ નવા વપરાનાં હથિયારો તેમની પાસે હતાં તેનો પણ ઉપયોગ થતો હતો.

(૫) લડાઈ લડવાની રીત પણ એક અગત્ય તરેહની હતી જેનાથી કામ કામનાં કિસ્મત ખટકાઈ જતાં હતાં. ગઝનવી ફાજ લગભગ પચીસ વરસથી રજપૂતો સાથે લડતી રહી હતી તે રજપૂતોની લડવાની રીતભાતથી પૂરી રીતે વાંદેફ હતી અને તે માટે વ્યવસ્થા કરી રાખી હતી. એ કારણથી મોટી મોટી ફાજોને તેણે હરાવી હતી, પરંતુ ગઝનવી ફાજે જંગ ખેડવાની રીત એવી ગોધી કાઢી હતી કે જે બહુધા હિંદુસ્તાનમાં ચાલુ નહતી. અર્થાત્ તેમની લડવાની રીત એવી હતી કે સવારોની પલટણ ટોળાગ્રધ બની હુમલો કરતી હતી, અને એક પલટણ પોતાનું આ કામ કરી રહેતી ત્યારે પાછળ હડી જતી અને ખીજ પલટણ જે તેની પાછળ રહેતી તે તેની જગ્યા લઈ લેતી. આ રીતે તે ફાજ જલ્દી યાદી ન જતી અને ટોળાગ્રધ બની લાઈ કરતી હોવાથી વિખેરાઈ જતી નહિ, પરંતુ ઘણી વખત દુશ્મનોને ઘેરામાં લઈ લેતી.

ગમે તેમ હોય પણ આ બનાવો અને કારણો હતા કે જેને લઈને બીમદેવે હાર ખાધી. સંભવિત છે કે બીજા સંજોગો પણ હોય જે વિશે હું અત્યાર સુધી વાંકે નથી.

ધણાખરા ઇતિહાસકારો અતર્માં મુલતાન મહમૂદ ગઝનવીના ગુણોની ટીકા કરે છે, પરંતુ એ બાબત સાથે भारी વાતને કાંઈપણ સંબંધ નથી તેથી તે વિશે હું કંઈ પણ વધુ લખી શકતો નથી. ફક્ત આટલું જ જણાવીશ કે મહમૂદ ગઝનવી એક બાદશાહ હતો, એટલું જ નહિ પરંતુ એક અતિ બહાદુર સિપાહસાહાર પણ હતો. તે સ્વતંત્ર મીઝનજનો હતો, દુરદેશી હતો; વળી તે ધણો ઉદાર દિલનો હતો. જહોન માલકમ સાહેમે ધ્રીનના ઇતિહાસમાં સાચું જ લખ્યું છે કે જો તે કંજૂસ હોત તો વફાદાર, જુસ્સાવાળા અને આત્મત્યાગી સિપાહીઓ હંમેશાં તેની આસપાસ જમા રહે એ બિલકુલ અસંભવિત હોત. વળી મહાન સતો. શાએરો, સાહિત્યકારો અને અન્ય વિદ્વાનો દરબારમાં હરગિઝ જમા થઈ શક્યા ન હોત. ફિરદોસી તો વઝીરોની દુશ્મનાવટનો અને વધુ પ્રમાણમાં તો પોતાની જ ગેરસમજનો ભોગ થયો.

મહમૂદ તેના સમયનો મહાન સિકંદર હતો. સિકંદર કાર્પપણ વખતે તેની લડાઈઓમાં હાર્યો નહોતો. મહમૂદનું પણ એ જ પ્રમાણે હતું. સિકંદર સારા હિંદુસ્તાનને જીતી લેવાની મહત્વાકાંક્ષા ધરાવતો હતો, પરંતુ તેના સરદારો હિંમત હારી ગયા. લંકા અને બ્રહ્મદેવ જીતવામાં મહમૂદના અમલદારો જ આડે આવ્યા. સિકંદરની કૃતેદને દાયરો ધણો મોટો હતો. મહમૂદ પણ તેના જેવો જ હતો. સિકંદરે લોકોને તાજ અર્પણ કર્યા. મહમૂદે પણ ધણીવાર એનો નમ્રનો ખતાવ્યો. સિકંદરે પોતાના જમાનાનો ફાજ નકશો બદલી નવો નકશો બનાવ્યો હતો એ અજિમાનનો લાભ મહમૂદને પણ મળ્યો હતો. જેવી બહાદુરી સિકંદરે મુલતાનની કૃતેદ વખતે ખતાવી હતી તેવી જ મહમૂદે પણ એયઅકબાન (તુર્કસ્તાન)ના મુકાબલામાં ખતાવી.

ટૂંકમાં સિકંદરની માફક એશિયાનો એ સિકંદર (મહમૂદ) પણ પોતાના સમયનો મહાન વિજેતા હતો. તેની સારી ઉંમરમાં ગેર-મુસ્લિમને બળજબરીથી મુસલમાન બનાવવાનો એક પણ બનાવ મળતો નથી તેમજ સુલેહ શાંતિ સમયે એક પણ મંદિર તોડ્યું હોય એવી સાબિતી મળતી નથી.

મહમૂદ ગઝનવીના મરણ પછી માહેમાહેના કબિલાએ ગઝનવી સુલતાનોને હિંદુસ્તાનમાં જીતેલા ઈલાકા કાબૂમાં રાખવાનો તેમજ તેમાં વૃદ્ધિ કરવાનો બહુ ઓછો મોકલો આપ્યો. અને જ્યાંસુધી ખ્રિસ્તામી તારીખોનો સંબંધ છે ત્યાંસુધી હું કહી શકું છું કે ત્યાર-પછી કોઈપણ ગઝનવી સુલતાને ગુજરાત ઉપર હુમલો કર્યો ન હતો, અલબત્ત, "રાસમાળા"માં જે વાત છે તે ઉપરથી એમ માલૂમ પડે છે કે ગુજરાતના રાજાએ જાતનો ઈરાદો કર્યો હતો અને તે માટે મોટી મોટી તૈયારી કરી હતી. પડિતો અને સાધુઓનું એક મોટું ટોળું સાથે લીધું હતું અને અલુલીલવાડ પાટણ પાંચતખતથી એક મંજિલ આગળ જઈ પહોંચ્યો કે અચાનક ગઝનવાના ખાનના હુમલાની ખબર ગુજરાતમાં પહોંચી, જેથી રાજા અતિ પરેશાન થયો. સાધુ અને પડિતોને મળી શું કરવું તે બાબતની મસલત કરી. જો જંગ કરે તો જાનની તમામ સામગ્રી એકાર થઈ જાય વળી જંગમાં બે જ સુરત હોઈ શકે. જો જત્રા કરવા માટે આશ્વેા જાય તો મુશ્કેલ ચડાઈ કરનારાઓ માટે લૂંટમારનું ક્ષેત્ર બને. એક સાધુએ જવાબ આપ્યો કે "આપે બિલકુલ ફિકર કરી નહિ. હું આજે રાત્રે જો મામલાનો ફેસલો કરી નાખીશ." ટૂંકમાં રાત પડતાં રાજા બુએ છે તો સૂતેલા ગઝનવાના ખાનને પલંગ સાથે ચમત્કારથી સામે આણી મૂક્યો, અને મહારાજા બિલો રહી ફરમાન કરે છે. કે "હવે તો ફેસલો કરી નાખ." ગઝનવાનો ખાન એ સાંજથી દેરતમંદ થઈ જાય છે અને સાધુને મુશિદ અને રાગને પીરબાઈ તરીકે સ્વીકારે

છે. સુલેહ કરવાની શરતે તે પોતાના તંજૂમાં પાછો આવે છે અને બીજે દિવસે ગઝનાનો ખાન કૃત્ય કરી જાય છે. સારપણી રામ પોતાના રસાલા સાથે દમદખાલ-લી રીતે જનરાએ જાય છે.^૧

એ એક એવો કિસ્સો છે કે જેનું ઈસ્લામી તારીખોમાં સમ-યન નથી પરંતુ જે એમાવી વધુ પડતી વાતો દાઢી નાખવામાં આવે અને ફક્ત કામ પૂરતી બાજત ઉપર વિચાર કરવામાં આવે તો એટલું તો કબૂલ કરી ચકાવ કે ગઝનાના કોઈક ખાને હુમલાનો ઈરાદો કર્યો હતો અને ગુજરાતનો સમ્રાટ જનરા જવાનો હોવાથી જંગ કરવાની ઇચ્છા રાખતો ન હતો, તેથી કોઈ વિદ્વાન સાધુ મારફત સુલેહ માટે તેને તૈયાર કર્યો અને નજરાણું આપી પાછા ફરવાની શરત કરાવી. પરંતુ મુસ્લિમી એ છે કે ગઝનાના સુલતાન કે ગઝનાના કોઈ સરદારની બાજતમાં ગુજરાત જવાના સંબંધમાં કોઈ પણ ઇતિહાસમાં ઉલ્લેખ નથી. સુલતાન મસઉદની ફતેહોમાં મકરાણ કસમો (કંદહાર ઈલાકામાં), સરસ્વતીનો કિટો, હાંસી અને સોનપત હતાં. તેના જે જે સરદારો આવ્યા, તે ધણું કરીને ગંગાના મુખ ઉપર ચડાઈ કરતા હતા. કોઈ ગુજરાત તરફ આવ્યું નહિ. ઈ. સ. ૧૧૪૮ (હિ. સ ૪૪૩) માં સુલતાન અઘો બિન મસઉદના સમયમાં અલ-બત સરદાર અધી બિન રખી ગઝનાથી નારસી છૂટી પેશાવર આગ્યો અને સુલતાન અને સિપ વગેરે ઉપર કબજે જમાવી એવી મજબૂત અને અડગ ગોઠવણ કરી કે હરેક તરફ સહીસત્તામતી જ નજરે પડતી હતી. જે અફઘાનો આનંદને ખાતર લૂંટમાર કરતા હતા તેઓનો પણ યોગ્ય રીતે બંદોબસ્ત કર્યો. સંલગ્નિત છે કે તે ગુજરાત તરફ પણ ગયો હોય અને રાજાએ સુલેહ શાંતિથી કામ લીધું હોય. પરંતુ રાસમાળામાં કુમારપાળ રાજનું નામ આવે છે જેણે ઈ. સ. ૧૧૪૩ (હિ. સ. ૫૩૮) થી ઈ. સ. ૧૧૭૪ (હિ. સ. ૫૭) ૫૫૧ ત રાજ્ય કર્યું હતું. તેમના સમકાલીનો બકેનામ શાહ, ખુસરો શાહ, અને ખુસરો

મનેક હતા તેઓમાં બહેરામ ચ હે કેટલીએવાઃ હિંદુસ્તાનમાં આવી ફતેહા મેળવી હતી અને પેતાના સગરોને અડી મૂકી ગયા હતા એમાંનો કાઈ હોય એ પણ બનવાનું છે. બીજી બાબત એવી કે કે એક ગઝનવી સાહજાદાએ જ્યારે નગરડોટ હતી લીધું ત્યારે મલખિત છે કે તેનો ઇંગરો આગળ વધી ગુજ-ગતમાં જવાનો હોય, અને કુમારપાળને તેની ખબર પડી ગઈ હોય અને કાઈ સાગ સાધુની મારફત સુનેહ કરી લીધી હોય.

એ વાત પણ ઉત્તેષ કરવા યોગ્ય કે કેઈ સ ૧૮૪૪ માં બ્રિટિશ સરકાર અતિ ધૂમધામ માથે જે સુખડનો દગ્વા ને સોમનાથના નામે ગઝનાથી દિલ્લાની હતી, તે માટે કર્મ મૂળ વગુ મળતી નથી પ્રથમ તો એવો પાઈ દરવાજો મદમ્ લઈ ગયો જ ન હતો અને કાઈ પણ તારીખમાં એનો ઉત્તેષ નથી બીજી અવાઉફીન જહા સુદે ગઝનાને એવી રીતે આગમાં હોમ્બુ હતું કે જલ્દીમાં માલકમના ચખ્ખોમાં કહી સમય કે મહેડથી માંડી મૂ પડાં અને ખુદાના ધરથી માંડી પ્રાણી માનના ધર સુધાત તેમાં બગી બરમ થઈ ગયા આ સાત દિવસની ધીપતી ધરામાં તમામ ગઝનાનો વિનાશ થયો તેમાં ફક્ત સુખડનો દગ્વાને બ્રિટિશ સરકારની કિંમતે બચે એ શુ માની શકાય એવું છે ?

હિંદમાં મહમૂદી સિક્કા

સુલતાન મદમ્દ ગઝનવીના જમાનામાં જે સિક્કા ચલતા હતા તેમના નમૂના “ઇન્ડિયા એફિસ”માં છે તેની એક તરફ અરબી અને બીજી તરફ હિંદી જગ્યાનમાં લખાયું છે.

અરબી

હિંદી

નોંવ

અનકારિ

અમિયા દત્તમક

૧ સોમનાથ વિશે વડુ માંડિવી ‘તારીખે હિંદ ના ૧’ (તુલુક બીનના ખાનદાનોનો ઇતિહાસ)માં જણાવવામાં આવી છે અને ત્યાં સુખડના દરવાજા વિશે વિગતવાર માંડિવી બાબત કાચના આવી છે

લા ઇલાહા ઇલિલાહ મોહમ્મદ દાતર નરપિયા મહમ્મદે લાહો-
 મોહમ્મદુ રસુલુલાહ શીમહમ્મદપૂર રને હિંદુસ્તાનનું
 યમીનુદૌલા પાયતખ્ત નકી
 અમીનુય મિલ્લત મહમ્મદ ક્યુ હુ. અને
 બિરિમદલાહે દુગેબા હાઝદ દિરહમો તેનું નામ બદલી
 બમહમ્મદપૂર સનએ સમાં અચરા “મહમ્મદપૂર” રાખ્યું
 વઅરબઅમેઅત (૪૧૮) (“પંખબમે” ઉર્દૂ” પૃ. ૩૦
 (અલકાદિર ખલીફાનું નામ તે લાહોર)
 અલાહ મિરાય ખીજે કાઈ (પુરાણી હિંદીમાં લખાયું છે.)
 અલાહ નથી. મોહમ્મદ તેનો
 રસુલ (પેગમ્બર) છે.
 રાજ્યનો જમણો હાથ(ખિતાબ)
 ધર્મનો રક્ષક (ખિતાબ) મહમ્મદ
 મહમ્મદપૂરમાં હિ. સ. ૪૧૮માં
 ખુદાના નામે આ દિરહમ
 સિક્કો પાડવામાં આવ્યો.)

ગોરી ખાનદાન

તખ્તે નાસિરીમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે અરબસ્તાનના
 ઝોહાકને^૧ ઇરાનના ફરીફુનશાહે ગિરફતાર કર્યો ત્યારે તેનો એક
 પુત્ર હિંદોના હાકેમ હતો, જેનું નામ ખિસ્તામ^૨ હતું. ફરીફુનના
 હસ્કરે એના ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે એ લાગી ગયો અને ઉત્તર

૧. એ શબ્દ ખરેખર યમન (દક્ષિણ અરબસ્તાન) માં રહેતો હતો.
 એક ઝમરદસ્ત ફોજ લઈ ઈરાની બાદશાહ જમશેદને હરાવી ઈરાનનો કબજો
 લીધો. તે ખાનદાને એક હજાર વરસ રાજ્ય ક્યુ. જે ફરીફુનના હાથથી
 માર્યો ગયો તે ઝોહાક ખાનદાનનો આખરી પાદશાહ હતો.

૨. તેનું અસલ નામ કંઈ ખીલ્દુન હતો. અરબોએ તેનું નામ બદલી
 પોતાની ઝમાનમાં ‘ખિસ્તામ’ ક્યુ.

હિંદુસ્તાનમાં રખડો જમતો ગોર પહે.ઓ અને સહીસલામત જગ્યા સમગ્ર ત્યાં તેણે મુકામ કર્યો. ઝોલાકના ખાનદાનના લોકો પણ આમનેમથી તેની પાસે જમા થયા. ફરીદુને એક ફાજ મોકલી તેમને જડમૂળથી ફરીથી ઉબેડી નાખવાની ધમ્મી કરી પરંતુ સલામ, તૂર અને ઇસ્લામી લંગાઈએ ફરીદુને નાહિમત કરી નાખ્યો અને ખંડણી લઈ નજરે મુલેહ કરી નાખી. મિસ્તામ કંડે કનેજે ગોરના પઢાડી પ્રદેશમાં હકૂમત કરવા લાગ્યો. એ ખાનદાન ઇસ્લામના સમય પર્વત એ પઢાડી મુલકમાં રાજ્ય કરતું રહ્યું. તે ઇરાનીઓને નામની જ ખંડણી આપતું હતું. હઝરત અલીની ખિલાફત દરમિયાન શમ્સ નામના એક શખ્સે ઇસ્લામનો સ્વીકાર કર્યો તેને તેના કબીલાનો અમીર બનાવવામાં આવ્યો. અબ્બાસી મળ્ય દરમિયાન તેઓ પાસેથી ફાજ ખિદમત લેવામાં આવી. સફારી તેના ઉપર જીત મેળવી શક્યા નહિ; પરંતુ સામાનીઓના રાજ્યમાં એ ધ્વાજ નામની જ ખંડણી આપતો થઈ ગયો. કેટલાક ગોરી કબીલામાં હતુ ઇસ્લામનો પ્રચાર થયો ન હતો, તેથી ગોરની મુસ્લિમ અને ગેર-મુસ્લિમ કામે આપસમાં કઝિયા કર્યા કરતી હતી, એટલે મુધી કે મોહમ્મદ બિન સૂર કબીલાનો અમીર થયો અને તેણે સારા ગોર ધ્વાજ ઉપર સંપૂર્ણપણે કબજે મેળવ્યો. સુલતાન મહમૂદ જઝનવીએ મોહમ્મદ બિન સૂરને તેના પુત્ર સાથે ગિરફતાર કર્યો અને તમ્મમ ગોર પોતાના કબજાના ધ્વાજમાં સામેલ કરી લીધુ. મોહમ્મદ બિન સૂર ગેર ખાધુ ત્યારે મહમૂદે તે પુત્રને છોડી દીધો અને મોઘ પુત્ર અબુ-અલીને ધ્વાજનો સરદાર બનાવ્યો. મસહિદ બિન મદનુદ્દા સમયમાં અબુઅલીને તેનો ભત્રીજો અબ્બાસ બિન શીસ મારી નાંખી પોતે તખ્તનશીન થયો. તેના જીવમથી તંજ થઈ ઈલાહીમ જઝનવી આગળ લોકોએ શિકાયત કરી. તેણે તેને ત્રિફલાર કરી એક દિવામાં

કુણ્ડીન એક લઝાર્મમાં માર્યો જતા ઈજુદીન હસન નામનો તેનો પુત્ર ગાદીનો વાગસ થયો.

અમીર ઈજુદીન હસનને સાત પુત્રો હતા. શુભરાનને અલી, કુણ્ડીન મસઉદ, કુણ્ડીન મોહમ્મદ, અબ્બાહીન દુમેન શિદાશુદીન મોહમ્મદ, સૈફુદીન અને બહાઉદીન સામ; મજદૂર અમીરે પોતાની તાકત બહુ વધારી, અને ખુમ્બુખતાર રાજપૂતોની માફક હકૂમત કરવા લાગ્યો. કાગળ કે ગઝનવી તાકત કબજેર થઈ ગઈ હતી. આ સાત ભાઈઓમાંથી સૈફુદીન સૂરી તખ્તનસીન થયો. કુણ્ડીન મોહમ્મદ પોતાના ભાઈઓથી નારાજ થઈ ગઝના આગ્યો. બહેરામ-શાહ ગઝનીએ તેનો અતિ આદરસતકાર કર્યો અને પોતાની પુત્રી સાથે તેનું લગ્ન કર્યું; પરંતુ કુણ્ડીને બાદશાહી ઠાકમાં રહેવાનું ઇશ્તિયાર કર્યું હોવાથી બહેરામશાહે વહેમાઈને તેને મારી નાંખાવ્યો. આ ખબર મોઝમાં પહોંચી ત્યારે સૈફુદીન સૂરી એક મદાન ફોજ લઈ ગઝના આી પહોંચ્યો. બહેરામશાહ દિલ્હમાં આવ્યો. પરંતુ ગઝનાના નોકોને સૈફુદીન સૂરી સાથે બનનું ન હતું, તેથી ચૂપડીથી બહેરામશાહને બોલાવ્યો અને સૈફુદીન સૂરીને ગિરફતાર કર્યો અને પડી કંગાલ સ્થિતિમાં ચૂગી ઉપર ચડાવ્યો. આ વાતની ખબર ગોરીગાને પડી ત્યારે બહાઉદીન સામ ઈ. સ. ૧૧૪૯ (હિ. સ. ૫૪૪) માં વેર લેનાના ઈરાદાથી એક ફોજ લઈ રવાના થયો; પરંતુ રસ્તામાં તેનું મરણ થયું, તેથી અબ્બાહીન દુમેન જે એક લશ્કરી આદમી હતો તે કાનને નાપક થઈ એકદમ ગઝના પહોંચ્યો. બહેરામશાહે તેને દૂર કરવાની ઇચ્છા કરી, પરંતુ સુયેદ તરફ વચ્ચે દેખાડ્યું નહિ. આખરે લઝાર્મ થઈ, બહેરામશાહ દિલ્હ તરફ નાગો, અને અબ્બાહીને સાત દિવસ પર્વત ગઝનામાં લૂટમાર મગી ગળી તમામ શહેરમાં આગ લાગવાથી ગળનો એક દબલો થયો. એ જ કારણથી અબ્બાહીન દુમેનને 'જહાનસુઝ' પણ કહે છે. ભાઈઓની વાસ લઈ ગોર વાગસ આવ્યો, ઈ. સ. ૧૧૫૬ (હિ. સ. ૫૫૧)માં મરણ પામ્યો, અને તેના પુત્ર

સૈફુદ્દીન તખ્તશીન થયો. તેના બંને પિતરાઈ બાઈઓ જેનાથી વહેમાઈ^૧ અલાઉદ્દીન જહાંનસુઝે તેમને કિસ્લામાં ફેદ કર્યા હતા તેમને છટા કર્યા આ બંને અલાઉદ્દીન જહાંનસુઝના બાઈ બહાઉદ્દીન સામના પુત્રો હતા, જેમના નામ સિદાબુદ્દીન મોહમ્મદ અને શમ્સુદ્દીન મોહમ્મદ હતા. તેઓ પાછળથી મોઈજુદ્દીન વદ્દુનિયા સિદાબુદ્દીન મોહમ્મદ ગોરી અને જિયાસુદ્દીન વદ્દુનિયા શમ્સુદ્દીન મોહમ્મદ ગોરીના નામથી પ્રખ્યાત થયા. સૈફુદ્દીન એક લકાઈમાં પોતાના સિપાહસાધારના દાયે માર્યો ગયો, કારણ કે તેના બાઈને કાઈએક વખતે સૈફુદ્દીને મારી નાખ્યો હતો. સૈફુદ્દીન પછી જિયાસુદ્દીન તખ્ત ઉપર બેઠો અને સિદાબુદ્દીન સિપાહસાધાર થયો. તે વખતે ગઝનાની સમ્મતનત ફક્કા નામની જ હતી અને સમગ્ર પશ્ચિમ ખંજેર થઈ ગયા હતા, તેથી પોતાની સમ્મતનત વિસ્તારવાને પૂરા મોઝો મળ્યો, ગઝના અને કાબૂલ ફતેહ કર્યા બાદ આસતે આસતે ખુરાસાન, સિસ્તાન, ઈરાન, અને તુર્કસ્તાન કબજામાં આવતાં રહ્યાં. મુલતાન સિદાબુદ્દીન મોહમ્મદ ગોરી જેનો જન્મ ઈ. સ. ૧૧૩૮ (હિ. સ. ૫૩૩) માં થયો હતો તે એક બહાદુર અને મહત્વાકાંક્ષી સગદાર હતો. તેણે ને તરફ ચાલિત થતાં હિંદ તરફ હુમલા શરૂ કર્યા. ઈ. સ. ૧૧૭૧ (હિ. સ. ૫૭૧) માં તેણે મુલતાન ઉપર હુમલો કર્યો^૨ ત્યાં ગઝનવી સુલતાનોની નબળાઈને લાભ વધી ફરીથી ઈસ્માઈલીઓએ માથું ઊંચક્યું હતું. તેઓને મારે ફેટલાહ દિલ્લાસકારોએ “કસમિતા” (“કરમત”નું બહુવચન) શબ્દ લખ્યો કે. મુલતાન છળ્યા બાદ ‘ઉઝ’ છળ્યું જે સિંધુ અને પાંચમની પાંચે નદીના મંચમ ઉપર આવેલું છે. જે વરસ પછી એટલે કે ઈ. સ. ૧૧૭૮ (હિ. સ. ૫૭૪) માં મુલતાન અને “ઉઝ”માં ફરીથી આવ્યો અને રણુ ઝોગંગી ગુજરાતની

૧. તમકાતે ના સેરી ૫ ૧૮, ૪૩૫તા

૨. કસિરાએ હિ. સ. ૫૭૨ લખી છે.

૩. તારીખે હિંદ હાસિમી, ૫. ૧૭૬, હૈદરાબાદ

સગદમાં આવી પહોંચ્યો.^૧ તે સમયે ગુજરાતના તખ્ત ઉપર મૂળરાજ હતો. (હિ. સ. ૫૭૩ થી હિ. સ. ૫૭૫—ઈ. સ. ૧૧૭૭ થી ઇ. સ. ૧૧૭૯) તે કમઅકલવાનો હોકરો હતો,^૨ તેથી વજીરો અને વારેલા ખાનદાનના મહત્વગ્રાક્ષી ગજપૂતો અને બીજે બીમદેવ તે સમયે સક્તનતમાં લાગ લેતા યર્ષ ગયા હતા, તેમણે અતિ બહાદુરી અને નિર્ભયતાથી લડાઈ કરી અને અદર જગી હાથીઓ હોવાથી ફેજને ભયમન્ત કરી નાખી, તે ઉપરાંત ગુજરાતીઓએ પણ ફેજમાં તાર્કશની ભરતી કરી હતી અને તેઓની મોટી સંખ્યા હતી^૩ એ સમય પર્યંત સુલતાન ગેરીને રજપૂતો સાથે મુકામલો કરવાનો સંગેશ સાપડ્યો નહોતો, અને એ જ સમયથી હિંદી બહાદુરોના તલવાગ્તા ધ્રાથી નાવાકેદ હતો. ગુજરાતી ગજપૂતોને પણ સિંધીઓ જેવા સમજતો હતો, પરંતુ અનુભવે તેને બતાવી આપ્યું કે તેમ નહતું. દુકમાં સુલતાન શિહાબુદ્દીન ગેરીને હાર મળી અને રજપૂત રજુ ઓળંગી તથા ધણી મુસીબતો બગદાસ્ત કરી મુશ્કેલીથી તે ગઝના પહોંચ્યો. શિહાબુદ્દીન ગેરી ગુજરાતથી ગઝના પહોંચ્યો ત્યારે જમ્સેઓએ ખમર આપી કે “નહરવાયા” (પાટણ)માં ફલાણા વેપારીનો માગફતિયો મુનીમ અહીં મોઝૂદ છે અને તેની પામે દશ લાખ બાલૂતરા (સિકા) છે. જો તેની પાસેથી લઈ ખજનામાં દાખલ કરવામાં આવે તો નુકસાનીનો બદલો મળી રહે સુલતાને કંપુ કે એ માલ નહરવાયામાં મેળવ્યો હોય તો મારે માટે હલાલ હોત, મુનીમ પાસેથી ગઝનામાં લેવો તે ધ્વંસાફની વિરુદ્ધ છે.^૪

૧ સામાન્ય વારીઓમાં આ જ સાલ છે, પરંતુ અંદરવાયામાં હિ. સ. ૫૭૫ છે.

૨ તમકાતે નાસિરીમાં પૃ ૧૧૬ ઉપર બીમદેવને માટે “બાળક” લખ્યો છે. પરંતુ ગુજરાતી ઇતિહાસો ઉપરથી ગાલૂમ પડે છે કે મૂળરાજ બાળક હતો અને એ જ સંધી વાત છે.

૩. તારીખે હાસિમી, ભા. ૨, પૃ ૨૧૪, હેદાબાદ

૪. અબેકલ હિંદવાતા—ગેરી

ગોરીની હારનાં કારણો

ગોરીઓની હાર વિશે ઊંડો વિચાર કરવામાં આવે છે ત્યારે તે તો મટિનાં નીચેનાં કારણો મને માલુમ પડે છે :

૧. એમ જણાય છે કે ગઝનવી સુલતાનની માફક ગુજરાત જીતવાનો ખાસ ઇરાદો ન હતો. તે મુલતાન અને ‘ઉજ્જ’માં આગ્યો હતો. સાથે સાથે ગુજરાતમાં પણ પોતાની ધાક બેસાડતા જવાનો વિચાર કર્યો. જેવું કે કેટલાક ઇતિહાસોમાં એમ પણ લખવામાં આવ્યું છે કે ગઝનામાં જરૂર પડવાથી જલદી પાઠે ગયો અને ખીજ વખત ગુજરાત ઉપર હુમલો કર્યો નહિ; આ મારી વાતનું સમર્થન કરે છે. નહિ તો દિલ્હીની માફક ફરીથી હારનો બદલો લેવાને તેનું આવડું જરૂરી હતું અને મારો ધારણા મુજબ એ જ કારણથી મહમૂદ ગઝનવીની જેમ સાહિત્ય સામગ્રીનો સારો બંદોષસ્ત કર્યો ન હતો. વળી રણ ઓગંબવા માટે પાણીની બિલકુલ અવરથા ન હતી. એ કારણને લઈને ફોજની બહુ ખરાબી થઈ.

૨. ગઝનવી લોકોના હિંદુસ્તાન ઉપર વારંવારના હુમલાથી તેમજ ગઝનાની ફોજોમાં હિંદુઓની બરતીને લઈને હિંદુઓ મુસલમાનોની લડાઈનો ગેતથી વાકેફ થઈ ગયા હતા અને તેનો મુકાબલો કેમ કરવો તે પણ ધીખી ગયા હતા. જેમકે એ જ કારણથી ગોરીઓએ ગુજરાતીઓ સામે હાર ખાધી, એટલું જ નહિ પરંતુ દિલ્હીના પૃથ્વીરાજે પણ એને શિકસ્ત આપી હતી. પરંતુ ગોરીએ જંગની દગ બદલી ત્યારે તે કામિયાબ થયો. જેમકે દિલ્હીની ખીજ લડાઈમાં રજપૂતોએ સવાગેનો ધચ્ચૂમડો કરી લડાઈ શરૂ કરી અને અને બાજૂ ફેલાવી વચલો માર્ગ છૂટ કર્યો ત્યારે ગોરી એ ચાલખાજીમાં ન સપડાયો, પરંતુ અસ્કાની (ઈરાનની એકકામ જેણે લગભગ પાંચસો વરસ ઇરાન ઉપર હકૂમત કરી હતી) કામની માફક હારેલી ફોજની જેમ પાછા હાંકવા માંડ્યું. રજપૂતો તેને હારેલા ધારી પોતપોતાની પાંખમાંથી અલગ થઈ દુશ્મનો ઉપર તૂટી પડ્યા. ગોરી લશ્કર પણ

એની જ રાહ જોતું હતું. તેણે ચાલાકીથી પાછળ રહેલી ફોજ લઈ ઘેરી નીધા અને એવો સખત દુમસો કર્યો કે રજપૂતો હડી ચકા નહિ અને ગોરીઓની છૂત થઈ.

૩. જો કે સોલકી ખાનદાન નખળું અને કમજોર થઈ ગયું હતું, પરંતુ વાપેલા ખાનદાન ચડતી અને ઉન્નતિના શિખર પર હતું, અને સદતનતમા તેની જ ડખલ વધારે હતી. અર્ધોગજ વાપેલા, લવલુપ્રસાદ વાપેલા અને તેના પુત્ર વીરધવળ જેવા ચાલાક શોષાના હાથમાં રાજ્યની લગામ હતી. એ ખાનદાન ઉન્નતિ કરતું જતું હતું, તેથી એક જીવતી જાગતી બહાદુર ક્ષમ હોવાના કારણે બળવાન રજપૂતોની દુકડી તેની આસપાસ જમા થઈ હતી. અને તેમની જ બહાદુરીનો નતીજો ફતેહના રૂપમાં પ્રકટ થયો.

૪. ગઝનવીના વખતોરખતના દુમલાએ હિંદુ રાજાઓને હોશિયાર કર્યા હતા, તેથી સિદ્ધાજીદોન ગોરીનું આવડું મહમૂદ ગઝનવીની જેમ અચાનક ન હતું. ગુજરાતીઓને તેની ખબર મળી ગઈ હતી અને તૈયારી કરવાનો મોક્રો મળી ગયો હતો. ત્યારપછી જે ફોજ ગોરી સાથે લડી તેમાં નવા સિપાઈઓની જમાવટ ન હતી, પરંતુ એ બહાદુર અનુભવી રજપૂતોની એક પ્રડાયેલી ફોજ હતી.

૫. એક મોટી વાત તો એ છે કે એ સમય પર્વત ગોરીઓને પહાડી જગમાં રોકાતું પડતું હતું, અને તેનો જ તેમને અનુભવ હતો. મેદાની જગમાં જિતવાનો તેમને કદી સન્નેગ સાંપડ્યો ન હતો. એ જાણે કે, પહેલી જ મેદાની લડાઈ હતી જે તેમને લડી પડી. બેશક સિધમાં તેમણે મેદાનમાં જ જંગ ખેલ્યો હતો, પરંતુ ત્યાં તેમને ગઝનવી ખાનદાનની નમણાઈનો લાભ લઈ બળવો કરનાર દુર્માર્ષીઓનો જ મુકાબલો કરવાનો હતો તે ઉપરાંત મહમૂદ ગઝનવીએ ક્યું હતું તેમ ન કરતાં તેણે આવવાનો રસ્તો કચ્છના રણમાં ધધને પસંદ કર્યો હતો. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે જે વખતે એ ફોજ ગુજરાત પહોંચી ત્યારે કંદાળીને ચાકી ગઈ હતી અને તેને દમ

તેવાનો કંઈ પણ મોકો મળ્યો ન હતો, પરંતુ ગુજરાતી ફોજ તે તાજદમ હતી.

૬. ગુજરાતી ફોજની સંખ્યા બહુ મોટી હતી અને ગોરી ફોજ કમ્પેરિસ રણ ઝાળ મ્પા પગી થોડી જ રહી ગઈ હતી. તે નિરાશ થઈ વળગીને લડી શકી નહિ.

જ તે ઉપરાંત ગુજરાતી ફોજોમાં તાત્કાલી નોકરી હતા જેઓ ગોરીઓના મુકામવામાં બહાદુરીને ન્યાય આપતા હતા અને તેઓ ખિલકુલ પહોંચી વળે એવા હતા.^૧

૮. શિહાણુદીન ગોરીની પામે કમ ફોજ હતી અને તેની સામે ગુજરાતી ફોજની સંખ્યા એક લાખ જેટલી હતી. તે હરેક રીતે સજ્જ અને તૈયાર હતી. અને આ ફોજ બંરતી કરેલા નવા સિપાઈઓની ન હતી, પરંતુ બરાબર અનુભવી અને એકત્ર થયેલા તમામ ગુજરાતી રજપૂતોની ચૂંટેલી ફોજ હતી.^૨ શિહાણુદીન મોહમ્મદ (મોઈઝુદ્દુનિવા વહીવ) ગોરીના ઉત્તમ સિપાહસાલાર જેઓ હિંદુસ્તાનમાં ફતેહોની શ્રદ્ધ કરતા રહ્યા તે નાસિરુદીન ક્યાંચા, કુતબુદીન એઈમક અને ખખ્તયાર ખલજી હતા. વજીરોમાં ઝિયાઉલ્મુલક, મુરખીદુલ્મુલક સન્જરી અને શમ્સુલ્મુલક કપદાની હતા, જેનાં વિદ્વાત ભરેલાં અને રાજકીય કામોએ ગોરી સુલતાનની કીર્તિને શિખરે પહોંચાડી. શિહાણુદીન ગોરી ઉનાળામાં ધણું કરીને ગરમ અને શિયાળામાં હિંદુસ્તાનમાં રહેતો હતો. તેની ફોજની જમણી પાખને ઝરો કાળો અને ડાબી પાખનો લાલ હતો. ફરમાન ઉપર “નસુમ-મિનલ્લાહ” (અલ્લાહ તરફથી સહાય) હતું. તે ૩૨ વસ્ત્ર ગળ કરી આ દુનિયામાંથી રવાના થઈ ગયો હતો. તેના અવસાનની સાથ નીચેની બે શરેા ઉપરથી માલુમ પડે છે :

૧. તારીખે હાશિમી બા ૧, હૈદરાબાદ, દખ્ખણ

૨. પ્રાચીન ગુજરાત, પૃ. ૨૪૭

“શહાદતે મલેકે બહરો બર મુઈઝુદીન,

કઝ ઈજિતદાએ જહા શહે ચૂ ઉ નવામદ નેક,

સિન્નુમ એ ગુર્ગએ શામાન બસાલે શયસદો દો,

ફિતાઇ દર રહે ગઝના બ મન્જિરો દિમેક^૧ .

(અર્થાત્ સમુદ્ર અને પૃથ્વીના પાદશાહ, મોઈઝુદીન કે જેના જેવો સદ્ગુણી દુનિયાની શરૂઆતથી થયો નથી, તેની શહાદત (અવસાન) હિ સ ૬૦૨ના શામાનની ત્રીજે ગઝનાના રસ્તે દિમેક નામની જગ્યાએ થઈ હતી)

હિદી નિકા નીચે પ્રમાણે કે

હિદીમાં છે } શ્રીહિમીરા શ્રી મોહમ્મદ
 } સામ પૃથ્વી

} અસુસ્તાનલ્આઝમ મોઈઝુદુનિયા વફીન અબુ મુઝ્દ્ફર મોહમ્મદ બિન સામ લા ઈલાહા ઈલલાહ મોહમ્મદુર રસૂલલાહ અનાસિર લેદીનિલાહે અમીરૂલ મોમિનીન^૨

શિહાબુદ્દીન મોહમ્મદ ગોરીના સિકા હિ સ. ૫૭૭

એક બાજુ ઉપરનો તખ્તનો

(કિનારી ઉપર) આ દિરહમ

કે. એજ ખુદા જેણે આપણા

(આદીનો સિકો) દિદીમા હિ

રસૂલને દિનાયત અને સાચા

સ ૫૭૭

દિલ સાથે મોમ્લો જેથી કરીને

અસુસ્તાનલ્આઝમ (મહાન

તેને તમામ ધર્મો ઉપર છત

બાદશાહ) મુઈઝુદુનિયા વફીન

મળે (કિનારી ઉપર) (વચ્ચે)

(ખિતાબ) અબુ મુઝ્દ્ફર (કુનિ

એક ખુદા સિવાય બીજે ખુ

યત) મોહમ્મદ બિન સામ

નથી, મોહમ્મદ અલાહનો રસૂલ

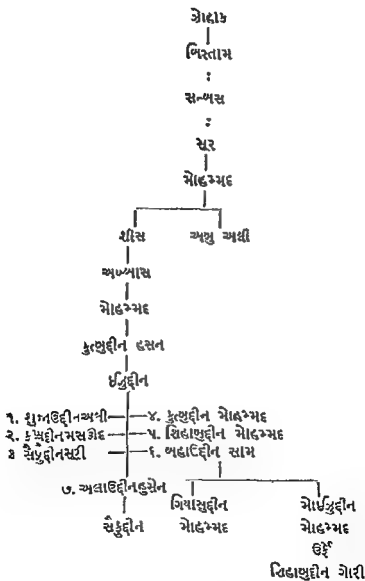
છે અનાસિર લેદીનિલાહે

અમીરૂલ મોમિનીન (ખતીફા)

૧ તખ્તકાલે નાસિરી

૨ ખિલાફત અને હિદુરન ન, પૃ ૩૨

ગારીઆની વંશાવળી

:૩:

કુત્બુદ્દીન અઘબેક (અઘ-બેક)

કુત્બુદ્દીન એક તુર્કી કુટુંબનો હતો. બાળપણમાં એક તુર્કી વેપારી તેને તુર્કસ્તાનથી લાવી નિશાપુર (જે ધ્રાનનુ મશહર શહેર છે) લઈ ગયો, અને તેને કાઝી કુઝલ (ચીફ જસ્ટિસ) કુત્બુદ્દીન અબ્દુલ અઝીઝ કુદીને વેચી માર્યો. કાઝી સાહેબ પોતે મહાન ઈમામ અબુહનીફાના વંશજોમાંથી હતા તે વિદ્વાન હતા અને નિશાપુરના હકીમ હતા. પોતાના બાળકો સાથે સાથે કુત્બુદ્દીનની તાલીમનું પણ એમણે ધ્યાનમાં લીધું હતું. જેમકે કુત્બુદ્દીને કુરાન તેમના બાળકો સાથે પઢ્યું હતું. તે ઘોડેસવારી અને તીરદાઝી પણ સંપૂર્ણ રીતે શીખ્યો હતો. તે ફિક્હ (ઈશ્શરિયાત શાસ્ત્ર) પણ શીખ્યો હતો.^૧ સદર સાહેબના અવસાન બાદ એક એકાગરે કાઝી સાહેબના સાહેબઝાદા પાસેથી બારી કીમતે તેને ખરીદી લીધો^૨ અને ગઝનામાં સુલતાન શિહાબુદ્દીન ગોરી આગળ બેઠ તરીકે પેશ કર્યો, તેને સુલતાને રીતસર કીમતે ખરીદી લીધો. કુત્બુદ્દીન પ્રથમ સફગુલોમાં પારંગત હતો, તેમ છતાં પણ તેનો બાલ દેખાવ સુંદર ન હતો, વળી તેના હાથની ટચલી આંગળી તૂટી ગયેલી હતી, અને એ જ કારણે લોકો તેને “અઘબેક શલ” કહેતા હતા;^૩ પરંતુ સફગુલોમાં તે બીજા ધણાથી અડિયાતો

૧. અફઝલવાલા બા. ૨, પુરોષ

૨. અફઝલવાલા બા. ૨, પુરોષ—માં લખવામાં આવ્યું છે કે ખુદ કુત્બુદ્દીન સાહેબ ખરીદ કરી ગઝના લઈ ગયા. બાકીના ઇતિહાસકારોએ ખાસ કરીને ફરિશ્તાએ તેના અવસાન પછી ગઝના ગયો એમ લખ્યું છે.

૩. વમકાતે નાસિરી અને ફરિશ્તાની વારીએ હિંદ બા. ૨, પૃ ૧૮૨માં “અય” અર્થાત્ “અંદ્ર” અને “બેક” (બેન) અર્થાત્ “રોક” લખ્યું છે અને ફરિશ્તા વળાકાતે નાસિરીના શબ્દોનો ભાવાર્થ ખોટો રીતે સમજ્યો છે. તેણે અઘબેકનો અર્થ તૂટેલી આંગળી કર્યો છે પણ “શલ” હપથી આ અર્થ નીકળે છે. શિશ્વાલેખમાં જોડણી “અઘ-બેક” છે. તે સમયમાં એ નામના બીજા

હતો. ચરખાતથી જ તે સખી અને બહાદુર હતો. જેમકે એક રાત્રે એક આનંદના બલસામા શિદાજીને તમામ લોકોને ખનામો આપ્યાં; કુલજીને પણ સારી બક્ષિયો આપી, પરંતુ મજલિસમાંથી બહાર આવતાં સુધીમાં તે સર્વ માત્ર નોકરો અને ચાકરોને આપી દઈ કુલજીને ખાલી હાથે ગ્રેગ પાડા આપ્યો. સુલતાન શિદાજીને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તે તેની સખાવત અને ઉદારવૃત્તિથી અતિ ખુશ થયો, અને આરતે આરતે તેનો દરજ્જો વધારતાં સાદી તમેલાના દારૂગા તરીકે તેની નિમણૂક કરી (મુર્શીદના અમીર) સુલતાન શાહની લગાઈમાં તે સાધન સરખામનો અમીર હતો, ધણી બહાદુરી બતાવ્યા છતાં તે ગિરફતાગ થયો. કારણ કે ફક્ત થોડી જ ફાજ સાથે સાધન સામગ્રી તેવાર કરવામાં મશગૂલ હતો તેવામાં અચાનક દુશ્મનોએ તેને ઘેરી લીધો. શિદાજીનીની ફતેહ થઈ ત્યારે લોકો કુલજીને બેડી સાથે લાવ્યા. સુલતાને બેડી કપાવી નાખી તેને માનવંત કર્યો. મજના પહોંચી “ઘાહગમ” તેને મોંપવામાં આવ્યું. હિંદુસ્તાનમાં તેણે તેને નાખખ બનાવ્યો. ઈ. સ. ૧૧૯૧ (હિ. સ. ૫૮૭) માં મોરક તેણે ફતેહ કર્યું. ઈ. સ. ૧૧૯૩ (હિ. સ. ૫૮૯)

કરવાની તાકાત માલુમ નહિ પડતાં કિલ્લામાં બરાબ ગયો અને પોતાના ઉપરી અધિકારી કુલુદીનને ખબર આપી. તેણે સત્વર તેને મદદ કરવાને કૂચ કરી. જીવજીરાય આ સાંભળી ગુજરાત પાછો ચાલ્યો ગયો.^૧ તે વખતે કુલુદીન અઈએકે અવગણના કરી અને દિલ્હી પાછો આવ્યો,^૨ પરંતુ ઈ. સ. ૧૧૯૪ (હિ. સ. ૫૯૧)માં તેને શિક્ષા કરવાને ગુજરાત ઉપર હુમલો કર્યો. ગુજરાતના સિપાહસાધાર જીવનરાયે એક બાગવાન લશ્કર સાથે કિલ્લા નજીક મુકાબલો કર્યો, જેમાં તે હાર્યો. કુલુદીને તેની પૂંક પકડી, સિપાહસાધાર ફનીથી દ્વિમત કઠી એક વખત હુમલો લાગ્યો, પરંતુ બહાદુરી ખતાવ્યા છતાં ફતેહ ન મળી, અને જન જોખમમાં મૂકી લડતાં લડતાં મરાયો. ગુજરાતના રાજા બીમદેવ બીજાએ હારના સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે તે નાસી છૂટ્યો, અને એક બીજા જગ્યાએ આશ્રય લીધો, અણ્ણીલ-વાડ (નહરવાલા) પાટણ ખાતે કહ્યું. કુલુદીન નહરવાલા (પાટણ) માં દાખલ થઈ લૂટના માલ સથે દિલ્હી પાછો ગયો. કેટલાક ઇતિહાસોમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે:—કુલુદીને “નહરવાલા”માં દાખલ થઈ જોયું કે અહીં રહેવું મુશ્કેલ છે, તેથી લડાઈનો ખર્ચ વસૂલ કરી પાછો આવ્યો. ઈ. સ. ૧૧૯૫ (હિ. સ. ૫૯૨)માં “અંદ્રાવતી”—આણુ અને નાગોરના રજપૂતોએ ગુજરાતના રાજા સાથે જોડાઈ જઈ અજમેર મુસલમાનો પામેથી છાનવી લેવાનો ઇન્દો કર્યો. આ સાંભળી કુલુદીન તે તરફ રવાના થયો. ગુજરાતનું લશ્કર હજી

૧. કામેવ-ઇબ્ન અસીર—ઈબ્ન બતૂતાએ (હાલિયો ઉર્દૂ પૃ. ૫૬ બા ૨)માં લખ્યું છે કે સૈયદ નાસિરુદ્દીન પૂર્વી-જના સમયમાં ઘોડા વેચવા આવ્યો હતો. સોનીપતમાં તેના જમાણાએ ઘોડા છાનવી લીધા અને તેની કતલ કરી આ જ કારણે દિલ્હીની ફતેહનું હતું.

૨. ફતિતાએ સિપાહસાધારનું નામ ‘જીવરાજ’ લખ્યું છે. ખરેખર એ બોટું છે. મારા ધારવા મુજબ ‘મિરાને મોહમમદી’ મા ખરું નામ લખવામાં આવ્યું છે, તે જ કારણથી મેં એ પસંદ ક્યું છે.

આવું ન હતું, પરંતુ લડાઈ છેડવામાં આવી. આ લડાઈમાં કુતુબ-
દીનનો ઘોડો જખ્મી થઈ પડી ગયો અને ખુદ કુતુબદીન પણ જખ્મી
થયો. લોકો તેને ઉડાવી અજમેર લાવ્યા. આવી રીતે મુસલમાનોને
શિકસ્ત મળી. રજપૂતો બહુ ખુશ થયા. આ દરમિયાન ગુજરાતની
ફોજ પણ પહોંચી ગઈ. રજપૂતોમાં એક નવું જોમ આવ્યું, અને
મોટી હિંમત અને બહાદુરી સાથે ગુજરાતની ફોજ લઈ અજમેરને
ઘેરા લીધો. તે વખતે કુતુબદીન પામે ફોજ યોડી હતી, તેથી તે
બહાર નીકળી ઘેરા તોડી શકે તેમ ન હતો. આ ખબર સુલતાન
શિહાબુદ્દીનને મળી ત્યારે તેણે એક બળવાન ફોજ મદદ માટે રવાના
કરી. તે સાથે ઇસ્લામખાન અસદુદ્દીન, અસલખાન, બલજી, નસીરુદ્દીન
હુસેન, અબ્દુલ્લેન મુવખ્ખી અને શરફુદ્દીન મોહમ્મદ જેવા મોટા
હિરોયો મોજૂદ હતા. ત્યારે રજપૂતોને આ વાતની ખબર પડી
ત્યારે તેઓ નાહિંમત થઈ ગયા અને હરેક શખ્સે પોતપોતાના
ધરનો રસ્તો લીધો. એમ માલુમ પડે છે કે કુતુબદીનને ગુજરાતના
રાજા તરફથી સખ તકલીફ પહોંચી, તેથી તેણે ગુજરાતના રાજાને
શિક્ષા કરવાનો પૂરો ઇરાદો કર્યો. જેમકે ઈ. સ. ૧૧૯૬ (હિ. સ.
૫૯૩)ના સફર મહિનાની ૧૫ મી તારીખે અજમેરથી ગુજરાત
તરફ એક અનુભવી વરકર સાથે રવાના થયો. ગુજરાતનો રાજા તેના
મદદગારો સાથે મુકાબલા માટે નીકળ્યો. કુતુબદીનને ખબર પડી કે
આબુગઢમાં આસપાસના તમામ રાજાઓ રસ્તો રોકવા માટે મોજૂદ
છે, અને ગુજરાતની ફોજ પણ આવી પહોંચી છે. દુકમાં કુતુબદીન
તે તરફ રવાના થયો, રસ્તામાં આવેલા બુદા બુદા દિલાઓ ઉપર
કબજા કરતો કરતો આબુગઢ પહોંચી ગયો. અને ફોજને વચ્ચે એક
ખૂનરેજ લડાઈ થઈ. તુર્કી ફોજે ખીલોમાં ઘૂસી જઈ કલેઆમ
શરૂ કરી દીધી. રજપૂતોએ પણ પીડા દેવવાના કસમ ખાધા હતા.
અને બાજુથી મદાન લડાઈ થઈ, અને પોતાની બહાદુરીનું જવાહર
ખતાવ્યું. આખરે કુતુબદીનની તુર્કી ફોજે એક બહાદુરીભર્યો હુમલો

કરી જંગનું મેદાન છૂતી લીધું. રજપૂતોને શિક્ષિત મળી. આ જંગમાં પચાસ હજાર દુશ્મનો માર્યા ગયા, અને તુકી^૧ ફોજોએ વીસ હજાર ગિરફતાર કર્યા. કુત્બુદ્દીનને લૂંટનો પુષ્કળ માલ મળ્યો અને શાનો-શૌકત સાથે ગુજરાતમાં એ દાખલ થયો. તેણે ખાસ અણલીલવાડ (નહરવાલા)^૨ પાટણ ઉપર કબ્જો જમાવ્યો. તે એક મોટા અમલદારને પાટણનો હાકેમ બનાવી પોતે દિલ્હી તરફ રવાના થયો. ધણું કરીને તે જ સાલ કે બીજી સાલ (હિ. સ. ૫૬૪) કુત્બુદ્દીનને ગંગા જવાની જરૂરત પેશ આવી અને તે ગંગા વાળ્યો ગયો. મારું માનવું છે કે તે એ જ કારણથી ગુજરાતનો કબ્જો હાસિલ કરી શક્યો નહિ. તેણે ગુજરાતમાં કોઈ મદદ ન મોકલી તેમજ તે પોતે પણ આવી શક્યો નહિ આ કારણથી એ તેના કબજામાંથી જતું રહ્યું. પાટણમાં કેટલા વખત પર્યંત હાકેમ રહ્યો તે મને કોઈ પણ તાગેખમાંથી મળતું નથી; પરંતુ ગુજરાતી તારીખો ઉપરથી એ વાત ખાસ માલુમ પડી જાય છે કે કેટલાક દિવસો બાદ બીમદેવે પાટણનો કબજો લીધો. બહારની લડાઈ અને અંદરના બગવાથી સંસ્તનત અતિ કમજોર થઈ ગઈ અને એ જ કારણથી બીજા બીમદેવની આંખ બંધ થતાં સોલંકી ખાનદાનનો અંત આવ્યો અને વાઘેલા વંશ ગુજરાતનો રાજ્યકર્તા બન્યો. અફસોસની વાત છે કે મને કુત્બુદ્દીન અઈબેકના સિક્કા મળ્યા નથી.

સુલતાન શમ્સુદ્દીન અસ્તમશનો જમાનો ઇ. સ. ૧૨૧૭ (હિ. સ. ૬૦૭) થી માંડી ઇ. સ. ૧૨૩૫ (હિ. સ. ૬૩૩) પર્યંતનો છે. તેના સમયમાં શમ્સુદ્દીન મોહમ્મદ આફી એક અતિ વિદ્વાન શખ્સ થઈ ગયો હતો. જામેઉલ્લિકાવાત તેનો જ ગ્રંથ છે. તેમાં આશી

૧. ગુરૂજવાલા, ૨. બી. બાપામાં ગુજરાતના ઇતિહાસમાં લખવામાં આવ્યું છે કે તે વખતથી માંડી ગંગાના ઉલ્લેખ પર્યંત નહરવાલા મુસલમાનોના કબજામાં રહ્યું. આ સત્ય નથી. અણલીલવાડ ખલજીના વખતથી અલખત નહરવાલા ઉપર મુસલમાનોનો પૂરો કબ્જો થયો.

લખે છે કે “ એક વખત હું ખંભાતમાં હતો; એ સમુદ્રને કિનારે આવેલું છે; ત્યાં સંખ્યાબધ મુઘી મુસલમાનો રહે છે. તેઓ ધર્મ-મુસ્ત હો અને ઉદાર દિલના છે. મેં સાંભળ્યું કે એ શહેર ગુજરાતના રાજા જયસિંગ (અવસાન ઈ સ ૧૧૪૩-હિ. સ. ૫૩૮) ના કબજામાં હતું, જેનું પાયતખ્ત અણહોલવાડ (નહરવાલા) હતું— તેના સમયમાં અહીં આતશપૂજકો (પારસી) અને મુસલમાનોની ધણી વરતી હતી. મુસલમાનોની એક મસ્જિદ હતી, જેની પાસે એક મીનારો પણ હતો; તે ઉપર ઊભા રહી ઝાંઝી બાંધ પોકારતો હતો. પારસીઓએ હિંદુઓને મુસલમાનો ઉપર હુમલો કરવાને ઉત્કેષ્યા. તેમણે તે મીનારો તોડી નાખ્યો, મસ્જિદ પાળી નાખી અને ૮૦ મુસલમાનોને મારી નાખ્યા. મસ્જિદના ખતીનનું નામ કુતબ અલી હતું તે બચી અણહોલવાડ આવ્યો ગયો અને તેણે તમામ પીડિતોની ફરિયાદ કરી. રાજાના દરબારીઓમાંથી કોઈએ તેની ફરિયાદ સાંભળી નહિ, અને કોઈએ ખ્યાન આપ્યું નહિ; કોઈએ ન તો મદદ કરી. દરેક દરબારી પોતાના ધર્મબંધુને બચાવવાની કાશિય કરતો રહ્યો. કુતબ અલીએ સાંભળ્યું કે રાજા શિકાર કરવા જનાર છે. તે જંગલમાં જઈ રાજાના જવાના રસ્તા ઉપર એક ઝાડ નીચે બેઠો. રાજા ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે કુતબ અલીએ વિનંતિ કરી કે આપ હાથાને થોભાવી મારી ફરિયાદ સાંભળી લો. રાજાએ સવારી રોકી. કુતબ અલીએ એક કવિતા જે હિંદીમાં (બહુધા આફીનો હિંદી રાખ્દતો ઉપયોગ કરવાનો ભવાર્થ પ્રાચીન ગુજરાતી જ્ઞાન હરો) બતાવી હતી અને તેમાં તમામ બનાવો વર્ણવ્યા હતા, તે રાજાના હાથમાં મૂકી. રાજાએ તે કવિતા વાંચી એક નોકરને હુકમ કર્યો કે તારે કુતબ અલીને સુઘિત તારી પાસે રાખવો અને હું કહું ત્યારે તેને દરબારમાં હાજર કરવો. ત્યારપછી રાજા પાછો ફર્યો અને પોતાના નાયબને બોલાવી કહ્યું કે તમામ રિવાસતનું કામ તમારે કરવું. હું ત્રણ દિવસ માટે તમામ કામ છોડી દઈ જનારો રહીશ. હવે-

પછી સક્તનંતના કારોખાર માટે મને કાઢપણ રીતે છેડવો નહિ. તે જ રાત્રે રાગ એક સાંઢણી ઉપર સનાર થઈ ખલાત ગયો અને ચાળોસ ફરસંગનું અંતર એક રાત દિવસમાં કાપ્યું અને સોદાગરના વેશે શહેરમાં દાખલ થયો.^૧

બગ્નરો અને ગલીકૂચીમાં અલગ અલગ જગ્યાએ ગદી કુલ્ચ અક્ષીની શિકાયતો વિશેની સત્યતા વિશે તપાસતો રહ્યો. રાગને સારી રીતે ખબર પડી ગઈ કે મુસલમાનો ઉપર અતિ જુલમ થયો છે અને તેઓની કતલ કરવામાં આવી છે. તે પછી તેણે એક વાસણ સમુદના પાણીથી ભગવ્યું અને સાથે લઈ પાટણ તરફ રવાના થયો. ત્યાં પેતાની રવાનગીની ત્રીજી રાતે તે પહોંચ્યો. સવારે તેણે દરખાસ ભર્યો અને કુલ્ચ અક્ષીને બોલાવીને કહ્યું કે તમે સર્વ બનાવોનું બ્યાન કરો. તેણે તમામ હકીકત સંભળારી. દરખાસ આદમીઓએ તેના ઉપર ખોટા બ્યાનનો આક્ષેપ મૂક્યાની તથા ધમકાવવાની ઇચ્છા કરી, ત્યારે રાગએ પોતાના પાણીવાળાને બોલાવી તે વાસણ હાજર રહેલાઓને આપવાને ફરમાવ્યું, જેથી કરીને તેઓ તેમાંથી પીએ. હરેક શખ્સે આખીને તે છોડી દીધું અને તેઓ સમજી ગયા કે સમુદનું ખાડું પાણી છે, પીવા લાયક નથી. તે બાદ રાગએ કહ્યું : આ મામલામાં જુદા જુદા ધર્મવાળાને સંબંધ હતો, તેથી મેં કાઈ ઉપર ભરોસો ન કર્યો અને મેં જાતે ખંભાત જઈ આ બાબતની તપાસ કરી, ત્યારે માલુમ પડ્યું કે ખરેખર મુસલમાનો ઉપર અતિ જુલમ થયો છે. ત્યારપછી તેણે કહ્યું કે તમામ રેયતની પરિસ્થિતિ વિશે સંભળ રાખવાની

૧. એક ફરસંગ કે ફરસંગ બતાવતી વસ્તુ માઈલનો હોય છે, એક માઈલ બરાબર ૪૦૦૦ ગજ અને એક ગજની બતાવતી ચોવીસ આંગળ હોય છે. (હજાતે કિરોરી)

આ પ્રમાણે પાટણથી ખંભાત ૧૨૦ માઈલ થાય અને રાગ એક કલાકના પાય માઈલ ચાલ્યો.

અને એનું રક્ષણ કરવાની મારી ફરજ છે તેઓ સહીસલામતીથી રહી શકે. તે પછી ગેર મુસલમાનોમાથી બળમે આદમીઓને (બહુધા જોઓ આ મામલામાં ફિસાદ કરવામાં આગેવાન હતા) સગા કરવાનો અને એક લાખ “સોતર” કે “બાલુતરા” (ચાંદીના સિક્કા) આ મસ્જિદ અને મીનાર તૈયાર કરવામાં વાપરવાનો તેણે હુકમ કર્યો અને ચાર ગતના કીમતી કપડાના દુકાનો બનાવેલો ખિલાત અર્પણ કર્યો આ ખિલાતનાં કપડાં આજ પર્વત (ઈ. સ. ૧૨૮૭; હિ. સ. ૬૨૫) નાખી મૂકવામાં આવ્યાં છે. અને કોઈ મોટા તહેવારને દિવસે બતાવવામાં આવે છે. આ સર્વ મસ્જિદ અને મીનાર કેટલાક દિવસ પહેલાં કાયમ હતાં, પણ માળવાના લશ્કરે અણુહીનવાડ ઉપર હુમલો કર્યો ત્યારે તે તોડી પાડવામાં આવ્યાં. સૈયદ યક્ તમન [સઈદુદ્દીન યક્ (વેપારી)]એ પોતાને ખર્ચે તે ફરીથી બનાવ્યા અને એકને બાકે ચાર મીનાર બુધાવી તે ઉપર મોનાનો કળસ ચડાવ્યો. તે પોતાના ધર્મની ધમારત ગેરઈન્દામ મુલકમાં છોડી ગયો. તે ધમારત આજ પર્વત મોજૂદ છે.” એાફી “જયસિંગ” શબ્દ “સિદ્ધરાજ જયસિદ” માટે વાપરે છે, જેનો સમય ઈ. સ. ૧૦૬૪ થી ઈ. સ. ૧૧૪૩ (હિ. સ. ૪૮૭ થી હિ. સ. ૫૩૮) પર્વતનો છે.^૧

મોહમ્મદ એાફી ઈ. સ. ૧૨૨૭ (હિ. સ. ૬૨૫) પર્વત સિંધમાં નાસિરુદ્દીન કબાચા પાસે રહ્યો અને તેની ફરમાઈશથી ‘ જામેઉલ્લ હિકાયાત ’નો ગ્રંથ સર કર્યો. નાસિરુદ્દીન કબાચાના અવસાન પછી તે મુલતાન અસ્તમંશની ખિદમતમાં ચાલ્યો આવ્યો અને કેટલોક વખત દિલ્હીમાં રહ્યો. જામેઉલ્લ હિકાયાતના કેટલાક ઉલ્લેખ ઉપરથી એમ માન્ય પડે છે કે આ કિતાબ ઈ. સ. ૧૨૩૨ (હિ. સ. ૬૩૦) સુધીમાં ખતમ થઈ. તેથી જો તે ખલાત કે પાટણમાં આવ્યો હોત તો તે ઈ. સ. ૧૨૨૭ (હિ. સ. ૬૨૫) અને ઈ. સ. ૧૨૩૧

૧. જામેઉલ્લ હિકાયાત પ્રકરણ ૨; મુલૂકે તવાઈફ અને એહવાલે દરિયાન હસ્તલિખિત દારૂમુસન્નિદીન આગમખદ.

(હિ. સ ૬૩૦)ની વચ્ચે હોઈ ચક્રે. સિદ્ધરાજ જયસિંહનું અવસાન ઈ સ ૧૧૪૨ (હિ સ. ૫૩૭) માં થયું હતું. આ હિસાબે મોહમ્મદ આફી ઉપગના બનાવ પછી સો વરસ બાદ ગુજરાતમાં આગ્રો ફરિશ્તા બાબ ૧ પૃ ૩૧૬ ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે કે નાસિરુદ્દીન કમાયાના વખતમાં સુવતાન જલાલુદ્દીન ખાગઝમ શાહે દેલ્હીના દિવસ માટે મિથનો કમળે લીધો હતો તે સમયે તેણે એક ફોજ લૂટમાં માટે ગુજરાત ઉપર મોકલી હતી કારણ પણ ઇતિહાસ માથી એમ જણાવું નથી કે તે ગુજરાતની હદમાં ક્યામુધી પહોંચી હતી પરંતુ જુવરનીના આ બ્યાન ઉપરની કે 'એ ફોજ નહરવાયાથી પાછી આવી ત્યારે લૂટના માલમાં ઘણા ઊંટ લાવો હતી' એવો શક પેદા થાય છે કે તે "નહરવાયા"ને બદલે મારવાડ અને સૌરાષ્ટ્રની સગહ ઉપર કોઈ તકેર લૂંટી પાડી આવી. અને તેથી ઊંટા યુગ્ગ છે, કારણ કે ત્યાંની ગે ખાસિયત છે, નહિતો કોઈ પણ ગુજરાતી તારીખમાં એનો ઉલ્લેખ નથી.

મિરાતે મોહમ્મદોએ ગસમાગા અને ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસના આધારે જણાવ્યું છે કે 'કલાક ઇતિહાસકાગેગે લખ્યું છે કે ગુજરાતના રાજા વીરચંદ્ર વાગેનાના વજીર વન્નુપાગે એક લાખની ફોજ લઈ સુવતાન મોહમ્મદીનનું લશ્કર ગુજરાત ઉપર ચડી આવ્યું હતું તેની સામે ગુજરાતના જગલ્લા મુખમને કરી સારા લશ્કરની કલ કરી આણુનો રાજા પણ સમાનધર્મીની હિમાયત કરવા માટે ગયો હતો, એટલે ગઝનના દિલમાંથી સુવતાનના તરફનો ડર નીકળ્યો નહિ અને હમેશાં ફિરમાં રહેનો હતો. કમંસમેગે મુલનાનની મા જાતએ બધું ત્યારે ગુજરાતના સમુદ્ર કિનારે વરતુપાગની, સુકિતપ્રયુક્તિથી લૂટારુઓએ સુવતાનની માને

અસલામ લૂંટી લીધો, પરંતુ તે મળી રાગએ તે અસલામ ફરીથી અપાઓ, અને ઘણો જ વિવેક બતાવ્યો. જ્યારે આ ખજાર દિલ્હી પહોંચી, ત્યારે સુલતાન અતિ ખુશ થયો, અને રાગને ધનામ આપવાની ઈચ્છા કરી. રાગએ વિનંતિપૂર્વક કહ્યું કે ગુજરાત પર ચડાઈ ન કરવામાં આવે એજ એક મહાન અક્ષિય છે. સુલતાને તેનો સ્વીકાર કર્યો, અને રાગની ફિકર જતી રહી.” આ પ્રમાણે ધખી આગળ રહ્યો. આપતાં લખે છે કે એ ફિરસો તદ્દન ગલત છે. કારણ કે ઇસ્લામી તવારીખોમાં એનો કંઈ પણ ઉલ્લેખ નથી, એટલે સુધી કે સુલતાનની માતાના જનાએ જવા વિશે પણ કંઈ લખ્યું નથી. આ ઉપરાંત વીરધવળ ઇ. સ. ૧૨૩૩ થી ઇ. સ. ૧૨૩૮ (હિ. સ. ૬૩૧ થી હિ. સ. ૬૩૬) પર્યંત રાજ્યકર્તા રહ્યો. ગુલામવંશમાં બે મુઝઝુદીન થઈ ગયા. પહેલો મુઝઝુદીન બહેરામશાહ ઇ. સ. ૧૨૩૯ થી ઇ. સ. ૧૨૪૧ (હિ. સ. ૬૩૭ થી હિ. સ. ૬૩૯) પરંતુ અને બીજા મુઝઝુદીન કેકાબાદ આ ખાનદાનનો આખરી બાદશાહ છે. દ્વંદ્વમાં પહેલો મુઝઝુદીન પણ વીરધવળના અવસાન બાદ તખ્તનસીન થયો. આ ઉપરથી સાફ સાફ જણાઈ આવે છે કે આ ફિરસો ભેડી કાઢેલો વળતર વગરનો છે. પરંતુ મારા ધારવા મુજબ એક ખીજ બાબત એવી છે જે સંશોધનાથી કંઈક સાચી સાબિત થાય એ બનવાભેગ છે, અર્થાત્ જેમકે ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે, આ મુઝઝુદીન તે ગુલામવંશનો મુઝઝુદીન નથી, પરંતુ એ સિદ્દાશુદીન ગોરી જે મુઝઝુદીન મોહમ્મદ પણ કહેવાય છે અને જેનો નામનું કુત્બુદીન અઈમેક હિંદનો દ્વારેમ હતો. મુઝઝુદીન મોહમ્મદ (સિદ્દાશુદીન) ગોરીએ ઇ. સ. ૧૧૭૮ (હિ. સ. ૫૭૪)માં ગુજરાત ઉપર હુમલો કર્યો તેને અટકાવવા માટે નાયિકાદેવી પોતાના ધાવતા બાળક મુળરાજને લઈને તેના કાકા બીમદેવ ખીજ સાથે નીકળી તેની સાથે મુઝઝુદીન તમામ રાજ્યોએ એકત્રિય પડતા, તેમાં વારેલા ખાનદાનનો સ્થાપક અર્જુનરાજ અને લવણપ્રસાદ તેમજ તેનો વજીર વસ્તુપાળ

(જે લવણપ્રસાદના પુત્ર વીરધવળનો પણ વજીર હતો) વગેરે પણ હતા. સાચી વાત તો એ છે કે તે લોકોની હિન્મતથી જ એક લાખની સંયુક્ત ફોજ જમા થઈ અને બહાદુર ગોરીઓની બધા ગુજરાતના સિંચી તે સમયે ટળી વસ્તુપાળ અને તેજપાળ અને અતિ હોશિયાર હતા. તેઓ પોતાના ડહાપણથી જરૂર સમજ્યા હશે કે મુઠ્ઠાદીન મોહમ્મદ ગોરી જોકે અત્યાચાર તો હારીને ચાલ્યો ગયો છે પણ તે સંપૂર્ણ તૈયારી સાથે જરૂર પાછો આવશે; તેનો મુકાબલો આત્માન હશે નહિ. તેથી તે એવી ફિકરમા મંડ્યો ગ્લો હશે કે કોઈ પણ રીતે સુલતાનને ખુશ કરી બચીવના હુમલાનો દરવાજો ખંધ થાય.

હજી માટે જવાાના તે સમયે જુદા જુદા રસ્તા હતા :

(૧) ગઝના અને ગોરથી જમીન માર્ગે ઇરાકમાં થઈ મક્કા;

(૨) સિંધનું બંદર દેખણ કે મન્સુરાથી સમુદ્રમાર્ગે બસરા અને બસરાથી મક્કા;

(૩) સિંધના બંદરથી સમુદ્રમાર્ગે મુખખા (યમન) ત્યાંથી મક્કા;

(૪) ખંભાત અને ભરૂચથી સમુદ્રમાર્ગે મુખખા અને ત્યાંથી મક્કા.

જે કે જમીનમાર્ગેની સફર દરિયાઈ માર્ગ જેટલી જ મુશ્કેલી-ભરી હતી તેથી જેને ત્યાંથી નજીક પડતું ત્યાંથી તે ચાલ્યો જતો. આ ઉપરથી સિંધની ફતેહ પછી સુલતાનની મા કે મુરશિદ (કે બંને) સિંધનાં બંદરોથી રવાના થયાં હોય એ સંભવિત છે. વળી તે જમાનામાં વહાણવટાની રીત એવી હતી કે લોકો બની શકે ત્યાં સુધી સામાન્ય રીતે કિનારે કિનારે કાંડાનાં રથજોએથી પસાર થઈ લઈ જતા હતા. એમ ગણતાં ગુજરાતના કિનારાની સામે ન્યારે જહાઝ આવ્યું હશે ત્યારે વસ્તુપાળ પોતાની તદખીર અમલમાં લાવ્યો હોય, એ ઘણું જ સંભવિત છે; જેમકે ઉપર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે; અને પછી જાનામાના સુએહ કરી એ વિનાંતિ કરી હોય કે

ગુજરાત ઉપર હુમલો કરવામાં નહિ આવે. આ સુલતાને સમજી જઈ સમયને અનુસરીને કમૂલ કરી ગીધુ હોય. તેથી બીજા કારણે સાથે એ પણ એક કારણ હોય કે ખુદ મુર્ખજીન મોદ્દમદ ગોરી અથવા તેના નાયમે એ સમય પર્વત ગુજરાત ઉપર કોઈ પણ હુમલો ન કર્યો; તે એટલે સુધી કે ખુદ કરણના સિપાહસાહાર જીવનરાયે કુત્સુહીનને ઉડ્યો નહિ. નહિ તો મિલકુલ સહાવિત હતુ કે જે રીતે પૃથ્વીરાજથી દારો જઈ તેનું વેગ લીધુ તેવી જ રીતે ગુજરાતીઓ આમે પણ વેગ લીધુ હોત. દરે એ વાત રહી કે કોઈ ઈસ્લામી તારીખમાં એનો ઉદ્દેશ નથી. તેનું કારણ માગ ખ્યાલ મુજબ એ છે કે એ કોઈ એવો મદાન બનાવ ન હતો, જેને ઇતિહાસમાં સ્થાન મળે. અલાઉદ્દીન ખલજીની બેગમ (મલેકાજહા) મલેક કાફૂર અને ખુસગૈયાદ ગુજરાતીનાં કૃત્યોથી કટાણી જઈ મક્કા જતી રહી હતી. પરંતુ તવારીખમાં એ બનાવનો કંઈ પણ ઉદ્દેશ હોત તો ઝિયા બીનીના આ લખાણ ઉપર કોઈને કંઈપણ ભતતો શક રાખવાનો મોક્કો ન મળત, કેમ કે ખલજી ખાનદાનનો કોઈ આદમી રહ્યો ન હતો તેથી તગલક તખ્ત ઉપર બેઠો. અને એ બનાવ પણ મને ઇબ્ન ખતૂતા તગઢથી જાણવાને મળ્યો જેમણે મક્કામાં એ ખાનદાનના લોકો (મલેકાજહા વગેરે) ને જોયા હતાં. તેથી હું એમ તો કહેવા નથી માગતો કે આ બનાવ અથત છે, પરંતુ સજવિન છે કે નીચે જ્વાન કરવામાં આવે છે તે બનાવની સાથે સાચો કરે. એ બનાવ અસ્તમદના જમાનામાં બન્યો હતો અને બનવાનોગ છે કે શમ્સુદ્દીન અદતમદનો મુર્તિદ અથના તો તેની માં હજી માટે જતા હોય અને સન્નરની નાકામિયાબીનું વેર લેવાના ઈરાદાથી વીરધવળને આમ કરવાની ફજ પાડી હોય.

મિનતે અદમદીમા^૧ જણાવવામાં આન્યું છે કે મુલતાન સન્નરે સાત દગ્ગરનું લશ્કર આપી અલદખાનને નહરવાલા ફતેહ

કરવા માટે રવાના કર્યો. જ્યારે તે પહોંચ્યો ત્યારે નહરવાલાના રાગ હર્દમોલ^૧ વાદ્યવાજે તેનો મુકાબલો કર્યો. પાંચ વરસ અગિયાર મહિના પર્વત લડાઈ ચાલુ રહી; પરંતુ નિઘ્રાલ યાવ તે પહેલાં સુલતાન સન્જરનું અવસાન થયું તેથી અલકુખાન રાગ પાસેથી થોડું ધણું લઈ સન્જર તરફ પાઠા કર્યો. મજદૂર સગદારે કિલ્લા સામે જો મસ્જિદ તૈયાર કરી હતી તેમાં તારાખી શરે આ છે, તેમાંથી હિ સ ૬૫૫ માલૂમ પડે છે —

બિનાશુદ મસ્જિદે જામે મુનબર,
 નબાશદ મિસ્લે જી દર મુલ્કે દીગર.
 ખલીલુલ્લાહ દર મક્કા હરમસાખત,
 ખમિસ્લસ દરપટન શુદ ખંતે ખુરાતર.
 બચકરે નહરવાલા દારે ઇસ્લામ,
 શુદા મસ્જિદ બહુકમે ચાહે સરવર.
 બફર્કશ અશી મીગદાં ફલકવાર,
 બરાયે દીદને મિદરાખો મિમ્બર.
 હરીમે કાબા શુદ દર દારે ઇસ્લામ,
 કે અહસનતિલ મદાર્ધન ગસ્ત બહેતર.
 બિનાશુદ ખાના અઝ અન્ને ખુદાવંદ,
 શુજો અઝ લક્ઝે હાદી બૈતે અકબર,
 બિના કદંત આલી બૈતે ઇસ્લામ,
 અઝૂ રોનક શુદા દીને પયમ્બર.
 બસન્ને શય સદો પન્ગલો પંજ બૂદ,
 એ હિજરત સેવદે સાલારે મહશર.
 રસાન દર મહે ઝીકાદા ઇત્મામ,
 અલકુખાન નામવર સુલ્તાન સન્જર.

[અર્થાત્ રોશનદાર જામે મસ્જિદ બંધાઈ; તેના જેવી ખીજી મુસ્લિમોમાં નથી.

અલ્લાહના મિત્ર (અલ્લાહામે) મક્કામાં હરમ (પવિત્ર જગ્યા) બંધાવી, તેના જેવું પાટલુમા સુદર મકાન થયું.

ઈસ્લામના ઘર નહવાલા શહેરમાં અમગણ્ય શાદના હુકમથી મસ્જિદ થઈ, તેનો મિઝબ અને મેદગામ જોવાને નવમુ સ્વર્ગ ખુદાનું સ્થાન) તેની ટ્રાય ઉપર આકાશની માફક ફરે છે.

ઈસ્લામના દેશમાં તે કાબાની પવિત્ર જગ્યા થઈ, અને તે આમ શહેરોમાં ઉત્તમ થયું.

ખુદાવન્દ (પાશ્ચાત્ય)ના હુકમથી આ મકાન બંધાયું.

“હાદી બેતે અકબર” શબ્દોમાંથી એની તારીખ નીકળે છે. તેણે મેક ઈસ્લામનું આલીસાન મકાન બંધાવ્યું છે. તેના વડે પેશગ્યારનો દીન ધર્મ) રોશનદાર થયો.

પણ સત્ય નથી, કારણ કે વીરધવળ દિ. સ. ૬૫૫ પહેલાં મરણ પામ્યો હતો, તેનું અવસાન મિરાતે મોદમ્મદી પ્રમાણે (ઈ. સ. ૧૨૪૮ દિ. સ. ૬૩૬) અને ખીજા આધાર પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૨૪૨ (દિ. સ. ૬૪૦) છે. તે ઉપરાંત તેની રાજધાની ધોળકા હતી. તે વખત પર્યંત પાટણ તેના કબજામાં ન હતું, પરંતુ પાટણ તે વખતે વીસળદેવના કબજામાં હતું. અને પહેલો બનાવ ઈ. સ. ૧૨૫૭ (દિ. સ. ૬૫૫) નો છે. તે પછી અસલ બનાવ લઈએ. તેમાં સંખ્યાબધ બાબતો વિચાર કરવા જેવી છે. પહેલાં તો એ કે સુલતાન સન્જર કોણ હતો ? મોદમ્મદ ગઝનવી પછી સુલુકતગીનના વંશના આખરી બાદશાહ પર્યંત કોઈ શખ્સ આ નામથી ગઝનવી બાદશાહ નથી થયો. વળી અઠાડખાન સન્જર નામનો કોઈ સિપાહસાલાર પણ મળતો નથી. સલ્તુક ખાનદાનમાં એક બાદશાહ “સન્જર” નામનો જરૂર થયો છે, પરંતુ તારીખમાં એ વાત ચોક્કસ છે કે તેની ફાતે ગઝનાથી કદી આગળ આવી ન હતી. ગોરી ખાનદાનના જેટલા સુલતાનો થયા તેઓમાં કોઈનું નામ “સન્જર” ન હતું. ગુલામ વંશમાં કુખી કે શમ્સીઓમાં પણ “સન્જર” નામ ન હતું. અને કુતુબુદ્દીન અઈબેક પર્યંત કોઈપણ સિપાહસાલારનું નામ પણ “સન્જર” ન હતું.^૧ શમ્સી શમ્સુદ્દીન અલ્તમશ અવસાન ઈ. સ. ૧૨૩૫ (દિ. સ. ૬૩૩) ના જમાનામાં અલખત કેટલાએ અમલદારોનાં નામ “સન્જર” છે, જે નીચે પ્રમાણે છે:

૧. મલેક તાલુદ્દીન અર્સલાનખાન સન્જર ખારઝખી:—આ શખ્સને ઇખ્તિયારુલ્મુલક અશુબક મિસર કે એકનથી ખરીદી દિલ્લી લાવ્યો હતો અને અલ્તમશે ખરીદ કરી તેની જુદા જુદા હોદ્દા ઉપર નિમાઝૂંક કરી. કુતુબુદ્દીન અને સુલતાના રઝિયાના સમયમાં પણ અયોધ્યા અને પંજાબમાં તે હકિમ રહ્યો. સુલતાન નાસિરુદ્દીન મલ્કમુલ્કના સમયમાં ઈ. સ. ૧૨૫૮ (દિ. સ. ૬૫૭) માં તેણે બળવો

કર્ચો. માળવા અને કાલિન્જર તરફ જઈ ફરીથી તે બંગાળા ચાલ્યો ગયો. મલેક ઇબ્રુદ્દીન બલખને આખરે તેને ગિરફતાર કરી મારી નાખ્યો.

૨. મલેક તાલુદ્દીન સન્જર તખ્તખાનને સમ્મુદ્દીન અસ્તમશના સમયમાં ખરીદ કરવામાં આવ્યો હતો. મુઘલુદ્દીને તેને તખ્તેલાનો દારૂગોળ બનાવ્યો, અને સુલતાન નાસિરુદ્દીને તેને નાયબ અમીર બનાવ્યો. ત્યારપછી તે જુદા જુદા સૂબાનો હાકિમ થયો. તે સુલતાન બલખન સાથે મેવાત પર્યંત ગયો અને ઈ. સ. ૧૨૫૯ (હિ. સ. ૬૫૮) સુધી તે હયાત હતો.

૩. મલેક તાલુદ્દીન સન્જર કુર્જતખાન અતિ બળવાન હતો. એક વખતે બે યોડા ઉપર કાઠ વખત આ ઉપર અને કાઠ વખત તે ઉપર તે સવારી કરતો. ઈ. સ. ૧૨૪૨ (હિ. સ. ૬૪૦)માં જુદા જુદા હોદ્દા ઉપર દિલ્હી અને અયોધ્યામાં રહ્યો. તેની ઉમરના આખરી દિવસમાં તે બિહાર ગયો અને કિલ્લાની ભીંત નીચે એક રીરથી જખ્મી થઈ મરણ પામ્યો.

૪. મલેક તાલુદ્દીન સન્જર કલકત્તે સમ્મુદ્દીનના સમયમાં ખરીદ કરી જમાદાર બનાવવામાં આવ્યો; સુલતાન રઝિયાના સમયમાં મદાયુનનો હાકિમ થયો. ઈ. સ. ૧૨૪૨ (હિ. સ. ૬૪૦) માં કાલિન્જર ફત્તેહ કરવાની તૈયારી તે કરી રહ્યો હતો ત્યારે લોકોએ ધ્વિંચી તેને પાનમાં ઝેર આપ્યું અને થોડા જ દિવસમાં તેનું

શિદ્ધાનુદીન ગોરીના સમયમાં તેને ખરીદ્યો અને પોતાના બાળકોની સાથે તેની પરવરિશ કરી.

તે જ્યાં થયો ત્યારે જુદા જુદા હોદ્દા ભોગવ્યા પછી તખ્તેલાના દારૂગા (જે તે સમયે એક મોટો હોદ્દો હતો) તરીકે તેની નિમણૂક કરવામાં આવી. ઇ. સ. ૧૨૨૭ (હિ. સ. ૬૨૫) માં નિઝામુલ્મુલ્ક મોહમ્મદ જુનવદી વઝીર સાથે સિંધ ગયો અને એક પછી એક તમામ સિંધનો કબજો લીધો. સુલતાને ત્યાંજ તેને હકિમ બનાવ્યો. તેણે પણ મુલ્કની બરાબર વ્યવસ્થા કરી. ઇ. સ. ૧૨૩૦ (હિ. સ. ૬૨૮) માં મુલ્કતાન અને ગુજરાત તેને હવાલે કરવામાં આવ્યા. ઇ. સ. ૧૨૩૧ (હિ. સ. ૬૨૯) માં તેનું અવસાન થયું.

ઉપરના ઉલ્લેખ ઉપરથી માલુમ પડશે કે શમ્સુદ્દીનના સમયમાં ફક્ત કઝલકખાન સન્જર હતો, જેના વિશે કહેવાય છે કે તેને ગુજરાત તરફ મોકલવામાં આવ્યો હતો. અને કાંઈ સન્જર વિશેનો તવારીખમાં ઉલ્લેખ આવતો નથી કે જેણે ગુજરાત ઉપર હુમલો કર્યો હોય. તેથી જુદા જુદા કારણોને લઈને એટલું તો માનવું પડશે કે મુલ્કતાન સન્જર " મિરાતે અહમદી "માં પણ કઝલકખાન સન્જર છે.

[૧] પ્રથમ તો આજ સન્જર નામનો એક શખ્સ મળે છે, જેણે એ સદીમાં ગુજરાત ઉપર હુમલો કર્યો હતો.

[૨] આ જ શખ્સ છે કે જેને મુલ્કતાન અને " ઉજ્જ " અર્થાત સિંધનો હકિમ બનાવવામાં આવ્યો હતો, અને ધણું કરીને ત્યાંથીજ તેણે ફાજ નહરવાલા મોકલ્યો હતો. એવું સમર્થન મિરાતે અહમદીના આધાર પરથી થાય છે કે મૌલાના યાફૂઝ અલફખાન સન્જરની સાથે 'કઝા' [સિંધ]થી નહરવાલા પાટણ આવ્યા હતા અને ત્યાંજ તે રહ્યા.

[૩] એ જ શખ્સ છે કે જેણે ઇ. સ. ૧૨૩૧ (હિ. સ. ૬૨૮) માં નહરવાલા પાટણ ઉપર ચડાઈ કરી, અને ઇ. સ. ૧૨૬૨ (હિ.

સ. ૧૨૬)માં મરણ પામ્યો. મિરાતે અહમદીમાં અલફખાન સન્નરનું પાછા ફરવાનું કારણ એ જ છે. અર્થાત્ મુઘતાન સન્નરનું અવસાન ઇ. સ. ૧૨૩૨ (હિ. સ. ૬૨૯)માં અને ચઘાઈની સાલ ઇ. સ. ૧૨૩૦ (હિ. સ. ૬૨૮) અને મસ્જિદની સાલ ઇ. સ. ૧૨૫૮ (હિ. સ. ૬૫૬) છે. બંનેમાં લગભગ ૨૭ વરસનો તફાવત છે. તે મારા ધારવા મુજબ એનો જવાબ એ છે કે મસ્જિદનો પાયો સન્નરના સમયમાં નાંખાયો, પરંતુ આ મસ્જિદ હિ. સ. ૬૫૬ (ઈ. સ. ૧૨૫૮) માં ખતમ થઈ, કારણ કે અલફખાન અપૂર્ણ છોડી આપ્યો ગયો હતો. આ મારા ખ્યાલને એ જ શિલાલેખ ઉપરની શે'રે ઉપરથી સમર્થન મળે છે, જેમાંની એક શે'ર નીચે મુજબ છે :

એક કડી—“શુદા મસ્જિદ બાહુકમે શાહે સરવર” [અમ્રગણ્ય શાહના હુકમથી મસ્જિદ થઈ].

એક બીજી કડી આ છે :

“મિના શુદ ખાના અજ અમ્ર ખુદાવન્દ”

[અર્થાત્ મકાન ખુદાવન્દના હુકમથી બંધાયું છે.]

એ બંને કડી ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે સુલતાનના હુકમથી એનો પાયો નાંખવામાં આવ્યો હતો. આખરી શે'રમાં તે ખતમ થવાનો સમય બતાવવામાં આવ્યો છે કે

“રસાન્દા દર મહે ઝીદાદા ઇતમામ”

[અર્થાત્ હિ. સ. ૬૫૫ (ઈ. સ. ૧૨૫૭)ના ઝુલ્કાફ માસમાં ખતમ થઈ]

આનો દાખલો મારી નજર આગળ આ જ મુદ્દકમાં છે એટલે કે મંગલોર [માંગરોળ] ઈસુદીને ફીરોઝશાહ તગલકના જમાનામાં ઇ. સ. ૧૩૬૮ (હિ. સ. ૭૭૦)માં ફતેહ ક્યુ અને તેની યાદગીરી તરીકે જમે મસ્જિદનો પાયો નાંખવામાં આવ્યો; પરંતુ ઇ. સ. ૧૩૮૩ [હિ. સ. ૭૮૫]માં તે ખતમ થઈ.

અને અતિ સંભવિત છે કે મુલતાન સન્નરના અવસાન બાદ તેનું બાંધકામ ગુજરાતના રાજાએ અટકાવી પાડ્યું હોય અને ત્યારપછી એક અરસા પછી આગરદાર મુઘલમાર્ગની સિફારિશથી તે પૂરી કરાવી હોય. ત્રીજી ચર્ચાઓ વાત એ છે કે મુલતાન સન્નર જાતે આવ્યો હતો કે તેનો અમલદાર ? તબક્કાતે નાસિરોમાંથી એમ માલૂમ પડે છે કે સન્નર ખુદ ગુજરાતમાં આવ્યો હતો, જેમાં તે લખે છે કે:—

“ત્યારપછી જે વરસે તે મુલતાન ગયો તેજ સાલ હિ. સ. ૬૨૮ ના મહિનાઓમાં ગુજરાત અને મુલતાન તેને સોંપવામાં આવ્યાં. ત્યાંથી તે પાછો ફર્યો ત્યારે કાહરામનો સૂબો તેને સુપ્રત કરવામાં આવ્યો. થોડા વખત પછી તખ્તરહિંદનો ઇલાકા તેને હવાલે કરવામાં આવ્યો.”^૧

પરંતુ હું એને સત્ય માનતો નથી. ગુજરાતી તવારીખમાંથી સાબિત થાય છે કે તે સમયે ગુજરાત ઉપર રાજા બીમ રાજ્ય કરતો હતો. ફતેહ પહેલાં મુલતાન અને ઉજ (સિંધ) નાસિરુદ્દીન કબાચાની હકૂમત નીચે હતાં. ઈ. સ. ૧૨૨૬ (હિ. સ. ૬૨૪) માં ઉજ (અર્થાત્ સિંધ) જીતાયું અને ઇ. સ. ૧૨૨૭ (હિ. સ. ૬૨૫) માં ત્યાંની હકૂમત તેને મળી. ઈ. સ. ૧૨૩૦ (હિ. સ. ૬૨૮) માં ગુજરાત અને મુલતાન પોતાની સત્તા નીચે લાવવાનો હુકમ કર્યો. અને ઈ. સ. ૧૨૩૧ (હિ. સ. ૬૨૯) માં તે મરી ગયો. આવી વસ્તુરિયતિ હોવા છતાં ગુજરાત પાછા ફર્યા પછી કાહરામનો સૂબો અને થોડા મુદત પછી તખ્તરહિંદ તેને સોંપવામાં આવ્યું એ કાઠપલ્લ રીતે સત્ય નથી. ત્યારપછી બીજી જગ્યાએ ઇ. સ. ૧૨૨૭ (હિ. સ. ૬૨૫)ને માટે લખે છે કે જ્યારે વજીર દિલ્હી તરફ ચાલ્યો ગયો અને તેને સૂબેદાર બનાવવામાં આવ્યો ત્યારે તેણે સૂબાની બરાબર વ્યવસ્થા કરી પ્રજાને દિલાસો આપ્યો, સહીસલામતી કાયમ કરી,

રૈયત અને મુલ્કને ઇન્સાફ વડે સુખી બનાવ્યાં, અને થોડા સમય પછી ઇમાનદારી સાથે ઇ. સ. ૧૨૩૧ (હિ. સ. ૬૨૯)માં મરણ પામ્યો. આ પુત્રાન ઉપરથી એમ જણાય છે કે સુબેદારીના હોદ્દા ઉપર આઝ્વાની તરફાત ઇ. સ. ૧૨૨૭ (હિ. સ. ૬૨૫) થી અવસાન ઇ. સ. ૧૨૩૧ (હિ. સ. ૬૨૯) વર્ષ તો સિંધમાં ગયો. આવી પરિસ્થિતિમાં ગુજરાત પાછા ફર્યા પછી ઇ. સ. ૧૨૩૦ (હિ. સ. ૬૨૮)માં કોદરગમ અને તખર-હિંદની સુબેદારી કેવી રીતે સંભવિત હોય તેથી હું ધારુ છું કે એનુસરે સાચો નથી. અથવા તો તખરહિંદના કર્તાએ આ મામલામાં બનાવો આગળ પાછળ કરી દીધા છે. અર્થાત્ કોદરગમ અને તખર-હિંદની સુબેદારી અસક્ષ તો સિંધની સુબેદારીથી પહેલાનો બનાવ છે. અને એનો કમ આ પ્રભાવે છે કે તે ચર્યાતમાં આસણીદાર (ખાલ્ફ પીરસવાની વ્યવસ્થા કરનાર), સારપછી તમેલાનો દારૂગો અને તે બાદ કોદરગમનો મુખો થયો અને તે પછી તખરહિંદનો ઇલાકો તેને સુપ્રત કરવામાં આવ્યો. આ સર્વ ઇ. સ. ૧૨૨૭ (હિ. સ. ૬૨૫) પહેલાં થયું. ઇ. સ. ૧૨૨૭ (હિ. સ. ૬૨૫)માં સિંધ અને ત્યાર-પછી મુલતાન અને ગુજરાત તેના કબ્જામાં આવ્યાં. પરંતુ કેટલાક અરસાથી સિંધમાં ખાનાજંગી નગરી રહી હતી. પહેલાં તો કમાચા અને કુલ્તુદીન અઈબેક વચ્ચે લડાઈ ચાલતી રહી. તે પછી માંગરોળ અને ખારઝમલાહની ચડાઈ આવી. અને આખરે અસ્તમશની લડાઈને લઈ ને મુલ્ક પરેશાન થયો. તે ઉપરાંત મોગલો (તાતારો)ના હુમલાનો

ખબર સાંભળી પાછો આવી ગયો. મુકામ દરમિયાન તેણે સન્નરના હુકમથી મસ્જિદનો પાયો નાખ્યો, જે કામ ઈ. સ. ૧૨૫૭ (હિ. સ. ૬૫૫)માં પૂરું થયું. આ બ્યાન ઉપરથી સાફસાફ જણાય છે કે હુમલો કરનાર ગુજરાતમાં વરસ ૭ મહિનાથી વધુ રહ્યો નહિ. તેથી મિરાતે અહમદીની એ વિગત સાચી નથી કે પાંચ વરસ અને અગિયાર મહિના પર્યંત સાતહજાર ફોજ વડે પાટણનો ઘેરા ચાલુ રાખ્યો. જો એ માનવામાં આવે તો આ ફોજની પાછળથી મદદ બરાબર આવતી રહી. તે છતાં પણ એ સમજવું જોઈએ કે વાઘેલા ખાનદાન તે વખતે ધણુ તાકતવર હતુ અને વીરધવળ જેવો બહાદુર રાજા ઈ. સ. ૧૦૩૦ (હિ. સ. ૪૨૮) માં ગુજરાતમાં હયાત હતો, જેના વજીરે ગોરીને એક લાખ ફોજ વડે ઝમરદસ્ત હાર આપી હતી. અને એ પણ માની લેવામાં આવે કે બીમદેવ અને વાઘેલા ખાનદાન વચ્ચે ધણી દુશ્મનાવટ હતી, તેમ છતાં પણ કોઈપણ રીતે અટકળ કરી શકાતી નથી કે ૭ વરસ પર્યંત બીમદેવના શિર ઉપર આવી મુસીબત રહી હોય અને બીમદેવે વાઘેલા ખાનદાનને આ મુસીબત વખતે પણ મિત્ર બનાવવાની કોશિશ ન કરી હોય. ખરી વાત એ છે કે મિરાતે અહમદીની નજરમાં મોગલ પાદશાહોનાં ફરમાન અને તે સમયની મરાઠાઓની લડાઈ હતી, તેથી બીજી વાતમાં ધણી જગ્યાએ તેણે બેદરકારી બતાવી છે. જેમકે શેખ મુઈઝુદ્દીન સુલેમાન શહીદના જીવનના ખનાવોમાં લખવામાં આવ્યું છે કે અલાઉદ્દીન ખલજી પોતે મજફૂર શેખ સાથે ગુજરાત ફતેહ કરવાને આવ્યો હતો. એ વાત સાચી નથી પરંતુ ઉત્તમખાન જે અલાઉદ્દીનનો ઉત્તમ સિપાહસાહાર હતો તેણે તે જીત્યું હતું. જેમકે ખુદ મિરાતે અહમદીની સરખાતના જાગમાં “ઈસ્લામ કાળ”ના મયાળા નીચે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. સૌથી આખરી જાંડો વિચાર કરવા જેવી બાબત એ છે કે આ સિલાલેખ જેમાં શેરા લખવામાં

આવી છે તે શું હિ. સ. ૬૫૫ (ઇ. સ. ૧૨૫૭) નો છે ? મારું ધારું એમ છે કે એમાં પણ સત્ય નથી. એ ગેરો ફરીથી વિચાર-પૂર્વક વાંચવાથી સારસાફ જણાઈ આવે છે કે તે શે'રો બાદમાં લખાયેલી છે. તેમાં “ દારૂ ઈસ્લામ ” સબ્દ વારંવાર આવે છે. જેમકે એક કડીમાં આ પ્રમાણે છે :

“ જ ચહરે નહરવાલા દારૂ ઈસ્લામ ” (ઈસ્લામનું ધર નહરવાલા શહેરમાં).

એક બીજી કડી છે કે -

“ હરીમે કાબા શુદ્ધ દારૂ ઈસ્લામ ” (ઈસ્લામનું ધર કાબાનું પવિત્ર સ્થળ થયું)

સવાલ એ ઉપસ્થિત થાય છે કે નહરવાલા પાટણ તે સમયે (હિ. સ. ૬૨૮ કે હિ. સ. ૬૫૫માં) દારૂ ઈસ્લામ ક્યારે હતું ? તમામ તવારીખમાં એ વાત નહી જ છે કે અલાઉદ્દીન ખલજી (હિ. સ. ૬૯૭-ઇ. સ. ૧૨૯૭) પહેલાં એ શહેર દારૂ ઈસ્લામ થયું નહતું.

તે જ સમયનો વિદ્વાન મુસાફર મોહમ્મદ આફી જે ઈ. સ. ૧૨૨૭ (હિ. સ. ૬૨૫)માં ખુદ ખંભાતમાં જાતે મોજુદ હતો, અને પેતાની કિતાબ જમેઉલ્લિઝયાત જે ઈ. સ. ૧૨૨૭ (હિ. સ. ૬૨૪)થી ઇ. સ. ૧૦૩૨ (હિ. સ. ૬૩૦) સુધીમાં રચવામાં આવી હતી,

હતાં. ખુદ મિરાતે અહમદીનો આધાર પણ એ જ છે કે સન્નરના અવસાનની ખબરને લઈને મસ્જિદ અધૂરી રહી અને પાટણ વગર જીત્યે રાગ પાસેથી કંઈ લઈ અમલદાર પાછો ચાલ્યો ગયો, તેથી આવી પરિસ્થિતિમાં એને દારૂખુસ્લામ કેવી રીતે કહી શકીએ? મારા ખ્યાલ મુજબ આ શિલાલેખ અલાઉદ્દીન ખલજના સમયમાં મલેક સન્નર અલપખાનનો છે, જે ઇ. સ. ૧૨૯૭ (હિ. સ. ૬૯૭) માં ગુજરાતનો પહેલો હાકેમ હતો. આમ માનવાથી હરેક સરાય દૂર થાય છે. એ સમયે નહરવાલા દારૂખુસ્લામ પણ હતું, અને મુફકતા હાકેમનું નામ સન્નર અને ખિતાબ અલપખાન હતો. ત્યાર પછી અલપખાનનું અલફખાન થયું.

૧. હિજરી સાતમી સદીની શરૂઆત અને મધ્યમાં એવો ટ્રાઈ બાદશાહ સામાન્ય તારીખમાં મળતો નથી જેણે ગુજરાત ઉપર ચક્રાઈ કરી હોય, જેનું નામ સન્નર હોય અને જેનો અમલદાર અલપખાન હોય.

૨. શમ્સી સમયમાં જેટલા અમલદારોનાં નામ સન્નર મળે છે તેઓમાં ફક્ત કઝકખાન જ છે જેના સમયમાં ગુજરાત ઉપર હુમલો થયો હોય. સંબંધિત છે કે આ ગુજરાત પંજાબમાં આવેલું ગુજરાત હોય.

૩. મલેક સન્નર કઝકખાન સિંધના હાકેમના હાથ નીચેના એક અમલદારે ગુજરાત ઉપર હુમલો કર્યો અને સહેરના કોટની બહાર તે જમાનામાં એક મસ્જિદનો પાયો નાંખ્યો. હિ. સ. ૬૨૮ (ઈ. સ. ૧૨૩૦)

૪. સન્નરના અવસાનને લઈને મસ્જિદ અધૂરી રહી અને પાટણ જિતાયા વગર રહ્યું અને અમલદાર પાછો ચાલ્યો ગયો. હિ. સ. ૬૨૯ (ઈ. સ. ૧૨૩૧)

૫. મૌલાના યાફૂજ સાહેબએ જ અમલદારની સાથે “કદા”થી

પાટણુ આવ્યા હતા અને એ જ મસ્જિદમાં ઉપદેશ કરતા રહ્યા.
હિ. સ. ૬૫૫ (ઈ. સ. ૧૨૫૭)

૬. હિ. સ. ૬૫૫ (ઈ. સ. ૧૨૫૭)માં આ મસ્જિદનું બાંધકામ પૂરું થયું.

૭. મસ્જિદનો સિલાલેખ મલેક સન્જર અલ્લખખાનના સમયનો.
જે. નહરવાલા જિતાયા બાદ દારૂખર્ચલામ હિ. સ. ૬૯૭ (ઈ. સ. ૧૨૯૭)માં થઈ ચૂક્યું હતું. પરંતુ મસ્જિદ પૂરી થયાની તારીખ યાદ-
ગીરી તરીકે રહેવા દીધી.

૮. સિંધના અને ગુજરાતના હકિમોનાં નામ સન્જર હતાં તેથી સંશયને સ્થાન મળે છે.

: ૪ :

મુસલમાન ગિયાસુદ્દીન બલખન

બલખન ખરેખર એક ગુલામ હતો જેને તુર્કસ્તાનમાંથી બગ-
દાદમાં લાવવામાં આવ્યો હતો ત્યાર પછી ખાજન જમાલુદ્દીન બસરી
બગદાદથી બીમદેવ ખીજના સમયમાં તેને ગુજરાતમાં લાવ્યા (કદાચ
ખંભાતમાં લાવ્યા હશે,) અને કેટલોક સમય ત્યાં રહી દિલ્હી લઈ
ગયા. ઈ. સ. ૧૨૩૨ (હિ. સ. ૬૩૦)માં અસ્તમચને તે વેચી દેવામાં
આવ્યો.^૧ મુસલમાન ગિયાસુદ્દીન બલખન જેણે ઈ. સ. ૧૨૬૮ (હિ. સ.
૬૬૬)થી વીસ વરસ પર્ષત રાજ્ય કર્યું હતું તેના દરબારમાં
સક્તનતના સ્તબોએ માળવા અને ગુજરાત ફતેહ કરવાની દરખાસ્ત
કરી હતી, પરંતુ દુરદેશી સુલતાને તેનો સ્વીકાર કર્યો નહિ અને કહ્યું
કે તાબાના મુઝ્કની ન્યાસુધી ઉમદા વ્યવસ્થા ન હોય ત્યાંસુધી
ખીજ મુઝ્કનો લોક કરવામાં રાજકીય ઝઘાપણ નથી. વળી ગુજરાત
ઉપર હુમલો ન કરવાનું એક બીજું કારણ એ હતું કે એ જમા-
નામાં તાર્તરી મોગલોનું બળ વધારે હતું. તેઓ વારંવાર હુમલો કરી
હિંદુસ્તાનમાં ઘૂસવાની ઇચ્છા રાખતા હતા. બલખન એક અનુભવી

એના કમ્પાઉન્ડમાં દાખલ થવાનો આ અસલ દરવાજો હતો, તેનાથી આગળ ચાલતાં અસલ મસ્જિદ છે, એ મસ્જિદ મામૂલી જાતની છે. ઈમારત પથ્થરની છે તે નાની છે, હરેક તરફથી તૂટતી જાય છે, પરંતુ પોણીસાતસો વરસની પુરાણી ઈમારતના રક્ષણનો ખ્યાલ, અફસોસ છે કે રિયાસતના કાઈ પણ અમલદારને આવ્યો નહિ. હાલના મધ્યના બારણા ઉપર જે મિદરાજ છે તે ઉપર લખવામાં આવ્યું છે કે:—

“આ મુબારક મસ્જિદ બનાવવાનો હુકમ હિ. સ. ૬૮૫ (ઈ. સ. ૧૨૮૬)માં ઉદાર યુઝર્ગ હાજ અફીફુદ્દીન અબુલકાસિમ ઈબ્ન અલી ઈર્જીએ આપ્યો. તે ખુદ પાસેથી તેનાથી ખુશ રહે એવી આશા રાખે છે; હિ. સ. ૬૮૫ (ઈ. સ. ૧૨૮૬). ખુદ તે કબૂલ કરે અને તેને અને તેનાં માબાપને ક્ષમા આપે.

એ ઉપરથી માલુમ પડે છે કે અફાઉદ્દીન ખલજીની ગુજરાતની ફતેહ પહેલાં ધણા વખત અગાઉ મુસલમાનોએ અહીં વસવાટ કરી દીધો હતો અને એમ પણ માનવામાં આવે છે કે મુસલમાનોની વસ્તીની સંખ્યા ધણી મોટી હશે, અને તેથી એક મસ્જિદની જરૂર લાગી હશે. હકૂમત પોતાની ન હતી તેથી એ મસ્જિદ ધણું કરીને આમ જનતા તરફથી તૈયાર કરવામાં આવી હશે. બનાવનાર ધણું કરીને કોઈ માલદાર વેપારી છે. નામની સાથે જે ખિતાબો છે તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે તે કોઈ આબરૂદાર ગૃહસ્થ છે અને તમામ મુસલમાનોનો સરદાર (અર્થાત્ કાઝી) પણ છે. ઈબ્ન ખતૂતા અને મસઉદી વગેરે તરફથી એમ જાણવાનું મળે છે કે હિંદમાં ન્યાં ન્યાં મુસલમાનોની હકૂમત ન હતી અને વેપાર સંબંધને લઈને અહીં ખંભાત, ભરૂચ, ગોધરા, ચિમૂર, મલખાર વગેરે સ્થળોમાં વસવાટ કર્યો હતો, ત્યાં હકૂમત તરફથી મુસલમાનોમાંથી સૌથી વધારે વિદ્વાન અને નેક આદમીને

સિપાહી અને ચાલાક મુલ્કદાર હતા તે આરી રીતે સમજતો હતો કે
જો ફત્તેહોનો દરવાજો હુ ખોલુ તો મુલ્કની બાબતમાં માફેવ સમજી
મોગનો સત્વર સરહદી ઇલાકામાં ખૂસી જશે તેથી તેણે ફત્તેહને બદલે
મુકી ઇન્તિઝામનું કામ પસંદ કર્યું

ગિયાસુદ્દીન બલબનના સિક્કો,—એ સિક્કો જૂનાગઢથી મળ્યો
નીચેનો સિક્કો દિલ્હીમાં હિ સ ૬૮૦ માં પાડવામાં આવ્યો

એકમાળૂ

બીજામાળૂ

અસ્ર સુન્તાનુ આઝમ

અવધીમામ

ગયાસુદ્દુનિયા વહીન

અનમુસ્તસિમ અમીરલ મોમિનીન

અબુલમુઝકફર બલબન

અસ્રસુલ્તાન

સુન્તાન ગયાસુદ્દીન બલબન

|

બગગખાન

(જે બગખનો હાકેમ હતો)

|

મોઈઝુદ્દીન કેકાબાદ

|

સમ્મુદ્દીન કેકાઉસ

એ જમાનામાં જૂનાગઢમાં માય ઘણુન્થીની મસ્જિદ તૈયાર થઈ
હાલમાં એ સ્થળ અત્યારના જૂનાગઢથી થોડે છેટે છે અને એક
વેગન જગ્યામાં છે તેની આસપાસ કેટલોક કમરો છે, કઈ ખાસ
રીતે જણાયું નહિ કે “માય ઘણુન્થી” કોણ હતી અને આ મસ્જિદ
સાથે તેનો શો સબંધ છે, અને તેની સાથે કઈ છે અમે તે હોય,
પરંતુ આ મસ્જિદનું અસલ બાગણ પડી ગયું છે ફક્ત થોડો જ
ભાગ બાળ છે જે ઉપરથી એટલું માલુમ પડે છે કે મસ્જિદ યા તો

એના કમ્પાઉન્ડમાં દાખલ થવાનો આ અસલ દરવાજો હતો, તેનાથી આગળ ચાલતાં અસલ મસ્જિદ છે, એ મસ્જિદ મામૂલી જાતની છે. ઈમારત પથ્થરની છે તે નાની છે, હરેક તરફથી વૂટતી જાય છે, પરંતુ પોણીસાતસો વરસની પુરાણી ઈમારતના રક્ષણનો ખ્યાલ, અફસોસ છે કે રિયાસતના કોઈ પણ અમલદારને આવ્યો નહિ. હાલના મધ્યના બારણા ઉપર જે મિદરાજ છે તે ઉપર લખવામાં આવ્યું છે કે:—

“આ મુબારક મસ્જિદ બનાવવાનો હુકમ હિ. સ. ૬૮૫ (ઈ. સ. ૧૨૮૬)માં ઉદાર સુલ્તાન હાજી અફીફુદ્દીન અબુલકાસિમ ઈબ્ન અલી ઈબ્રાહીમે આપ્યો. તે ખુદ પાસેથી તેનાથી ખુશ રહે એવી આશા રાખે છે; હિ. સ. ૬૮૫ (ઈ. સ. ૧૨૮૬). ખુદ તે કબૂલ કરે અને તેને અને તેનાં માબાપને દર્મા આપે.

એ ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે અલાઉદ્દીન ખલજીની ગુજરાતની ફતેહ પહેલાં ઘણા વખત અગાઉ મુસલમાનોએ અહીં વસવાટ કરી દીધો હતો અને એમ પણ માનવામાં આવે છે કે મુસલમાનોની વસ્તીની સંખ્યા ઘણી મોટી હશે, અને તેથી એક મસ્જિદની જરૂર લાગી હશે. હકૂમત પોતાની ન હતી તેથી એ મસ્જિદ ધણું કરીને આમ જનતા તરફથી તૈયાર કરવામાં આવી હશે. બનાવનાર ધણું કરીને કોઈ માલદાર વેપારી છે. નામની સાથે જે ખિતાબો છે તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે તે કોઈ આબરૂદાર ગૃહસ્થ છે અને તમામ મુસલમાનોનો સરદાર (અર્થાત્ કાઝી) પણ છે. ઈબ્ન બતૂતા અને મસઉદી વગેરે તરફથી એમ જાણવાનું મળે છે કે હિંદમાં ત્યાં ત્યાં મુસલમાનોની હકૂમત ન હતી અને વેપાર સંબંધને લઈને અહીં ખંભાત, ભરૂચ, ગોધરા, ચિમ્તૂર, મત્તનાર વગેરે સ્થળોમાં વસવાટ કર્યો હતો, ત્યાં હકૂમત તરફથી મુસલમાનોમાંથી સૌથી વધારે વિદ્વાન અને નેક આદમીને

મુખી (કે કાઝી) તરીકે મુકરર કરવામાં આવતો હતો એમ જણાય છે કે હાજી અફીઝુલ્હોન અબુલકાસિમ ઇશ્ક પાણી એ જ લેણામાંથી હતા, જેઓ જૂનાગઢમાં વેપારી તરીકે રહ્યા હતા. ધણુ કરીને આ મુસલમાનોનો વેપાર સોમનાથ અને માંજરાજના બંદર મારફત ઈરાન અને બસમ સાથે હતો. તેઓ ધણુ કરીને ઈરાકી ધોડા વેચવાને આવતા હતા. જેમકે સોમનાથમાં અરબ મુસાફરો (વેપારીઓ)નાં જહાઝોની લૂંટ માટેના ધોમરાજના ઇ. સ. ૮૬૬ (હિ. સ. ૨૫૨)ના મશહૂર બનાવ ઉપરથી એ વિશે માલુમ પડે છે.

